

24. évfolyam

2009. 3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

SZÁSZ GÉZA

A kiadvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alapprogram,

Nemzeti Civil Alapprogram,

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,

Szegedért Alapítvány

támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER

GALAMB GyÖRGY

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GéZA

TOMKA BéLA

TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

BORUS GYÖRGY	
A pápista összeesküvés és a kizárási válság Angliában, 1678–1681	5
TILLMAN GÁBOR	
Mi történt az Alamónál? (Érvek, ellenérvek és érdekességek David Crockett, 19. századi amerikai szabadsághős halála körül kialakult vitában)	20
SZALISZNYÓ LILLA	
Palmerston és a krími háború	35
CIEGER ANDRÁS	
„Királyi demokrácia” (Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben 1867 után)	55

Műhely

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN	
A kora újkori magyar rendiség az újabb szakirodalomban I.	83
LICHTNECKERT ANDRÁS	
A nőnemesek – egy tévhit nyomában	112
SAJÓ ANDRÁS	
Az ember és polgár <i>érzelmeinek</i> nyilatkozata, 1789	121

Elmélet és módszer

CIEGER ANDRÁS	
A 19. századi politika társadalomtörténetének hazai kutatása – ahogy én látom	138
KÖVÉR GYÖRGY	
A politikatörténet „visszavétele”	147
SIPOS BALÁZS	
Van-e a politikának társadalomtörténete? (A politológia, a szociológia és a történetírás viszonya)	156

Határainkon túl

„Afféle történészi iparosmunkát végeztem”. Interjú Jacques-Guy Petit francia történésszel (Az interjút készítette: Szász Géza)	167
Jacques-Guy Petit műveinek válogatott bibliográfiája (Összeállította: Szász Géza)	173

Figyelő

Róma és Perzsia a késő ókorban (Beate Dignas – Engelbert Winter: <i>Rome and Persia in Late Antiquity – Neighbours and Rivals</i> . Cambridge University Press, Cambridge, 2007.)	
ÖTVÖS PÉTER	178
Új szintézis az antik erkölcsi-etikai szabályokról és életviteli elvekről (<i>Uralkodó és polgár antik tükröben I–II</i> . Agatha XXI. (Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Havas László) Debrecen, 2007.)	
HOFFMANN ZSUZSANNA	182
Filius? Nepos? (<i>Honszeretet és felekezeti hűség</i> . Wahrmann Mór 1831–1892. Szerk. Frank Tibor. Argumentum, Budapest, 2006.)	
HALMOS KÁROLY	186
Mikrotörténelem a határon (<i>Sebők Marcell: Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története</i> . L'Harmattan, Budapest, 2007.)	
SOMORJAI SZABOLCS	195
Számunk szerzői	199

BORUS GYÖRGY

A pápista összeesküvés és a kizárási válság Angliában, 1678–1681

Az angol belpolitika 1678 és 1681 közötti rövid időszakának eszme- és párttörténeti jelentősége az ezzel foglalkozó munkáknak köszönhetően közismertnek tekinthető Magyarországon,¹ kevesen tudják azonban, hogy pontosan milyen események is zajlottak le az említett évek során a szigetországban. Az alábbiakban az 1678-as fiktív katolikus összeesküvés és az annak nyomán kibontakozó, Jakab yorki herceg trónöröklésből való kizárását célzó whig politikai kampány részletes bemutatására vállalkozunk. Ezen történéseknek a dicsőséges forradalom (1688–1689) szempontjából is rendkívüli a fontossága, hiszen a whigek kudarcra és a közvélemény ellenreakciója tette lehetővé, hogy a katolikus II. Jakab végül 1685 februárjában – bátyja, II. Károly halálát követően – minden nehézség nélkül trónra léphessen.

Az 1670-es évek elején az angol közvélemény erősen francia- és katolikusellenessé vált. XIV. Lajos 1672-től kezdve hadat viselt a kis Egyesült Tartományok ellen, II. Károly pedig végig kitartott ámulattal csodált francia unokatestvére mellett. Szövetségesként (1672–1674) vagy Anglia semlegességének megőrzése fejében évről évre komoly pénzösszegeket kapott a Napkirálytól. Károly csupán egyetlen egyszer szakított felelőtlen külpolitikájával, és akkor is csak néhány hónapra. 1677–1678 fordulóján, ha nehéz szívvel is, de kész lett volna harcolni Franciaország ellen. Ennek két fő oka lehetett: az egyre növekvő franciaellenes hisztéria és az a felismerés, hogy XIV. Lajos hadseregét az Orániai Vilmos vezette hatalmas koalíció sem képes meghátrálásra kényszeríteni.² II. Károly végül mégsem üzent hadat Franciaországnak, mivel a parlamenttől és szövetségeseitől sem kapta meg azt az egyértelmű támogatást, amire számított.

1678 augusztusában lépett színre Titus Oates, aki megpróbált hasznot húzni az angol népnek a francia mintájú katolikus abszolutizmustól való beteges félelméből. A gátlástalan szélhámos és Ezerel Tonge nevű társa azzal a váddal jelentette fel a jezsuitákat, hogy összeesküvést készítenek elő. Azt állították, a pápa katolikus államcsíny végrehajtásával bízta meg az angliai Jézus Társaságot. Az ehhez szükséges pénzt a spanyol jezsuiták és XIV. Lajos gyóntatópapja biztosította. II. Károlynak meg kellett halnia, hogy Jakab fivére ülhesse a helyére. Az összeesküvők semmit sem bíztak a véletlenre. Ketten azt a feladatot kapták, hogy lőjék le a királyt, négyen éles törökkel készültek, de a biztonság kedvéért a királyné

¹ Lásd például Hülvely István: *Az európai pártok fejlődésének története*. Budapest, 1997. 49–62.; Kontler László: *Az állam rejtelmek. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Budapest, 1997. 140–160.

² Holmes, Geoffrey: *The Making of a Great Power*. London–New York, 1995. 100–101. Orániai Vilmos 1672-ben lett az Egyesült Tartományok helytartója, 1677-ben feleségül vette Jakab yorki herceg protestáns lányát, Máriát. 1689-ben III. Vilmos néven vált Anglia, Skócia és Írország királyává.

orvosát is felbérelték, hogy mérgezze meg az uralkodót. A további célok közé tartozott – állította Oates és Tonge – Írország francia megszállásának elősegítése és a protestánsok tömeges lemészárlása.³

A felelőtlen kalandorok két példányban fogalmazták meg feljelentésüket. Az egyiket Tonge egy ismerős közvetítésével magához a királyhoz juttatta el. A másikat Edmund Berry Godfrey köztisztviselőként álló békebíró kapta meg, akinél Tonge és Oates esküt is tettek. Károly nem hitt a képtelen vádakban, ennek ellenére rutinvizsgálat céljából átadta a papírokat első miniszterének, Danby grófnak. Godfrey valószínűleg megijedt az állítások súlyától, és értesítette barátját, Edward Colemant, aki korábban a yorki herceg titkára volt. Egy ideig semmi se történt, de a két széltozó gondoskodott róla, hogy az ügy ne sikkadjon el. Hamisított leveleket küldözgettek Jakab gyóntatópapjának, amivel végül elérték, hogy a pápista összeesküvés kérdése a titkos tanács (*Privy Council*) elé kerüljön. A királyt annyira hidegen hagyta a dolog, hogy fivére társaságában inkább elkocsizott a newmarketi lóversenyre. Másnap, szeptember 29-én alig akarta elhinni, hogy az ügy komolyságára való hivatkozással visszahívják Londonba.

Titus Oates magabiztos fellépése és minden részletre kiterjedő előadása annyira meggyőzte a titkos tanács tagjait, hogy – bár a király egy ponton nyilvánvaló hazugságon kapta – a többség készpénznek vette állításait. Oates (aki eredetileg anglikán lelkész volt) éveken keresztül, tudatosan készült e „nagy mutatóványra”. Minden alkalmat megragadott, hogy katolikusok közelébe kerüljön, és kifürkésze titkaikat. Ez azzal kezdődött, hogy a katolikus Norfolk herceg szolgálatába állt: a herceg protestáns alkalmazottainak lett a káplánja. Oates ezután katolizált, belépett a Jézus Társaságba, megfordult a spanyol jezsuiták között, és Salamanca egyeteméről még egy hamisított doktori diplomát is magával hozott. A katolikus titkok és kapcsolatok feltérképezését végül Saint-Omerben, az angol jezsuiták iskolájában tökéletesítette. Annyi terhelő információt gyűjtött össze, amivel az idős Ezerel Tongeot is meg tudta győzni. Tonge, Oates-szal ellentétben, valódi doktori címmel rendelkezett, iskolaigazgató és a növénytan komoly kutatója volt, de megfelelő előítélettel is bírt ahhoz, hogy Oates cinkosává váljon.

A titkos tanács felesleges pánikot keltett azzal, hogy a megyei vezetőket (*lord-lieutenants*) a milíciák mozgósítására és a katolikusok otthonainak átkutatására utasította. Coleman házában lefoglalták a titkár XIV. Lajos gyóntatópapjával folytatott levelezését. Az 1674-es keltezésű leveleket kóddal írták. Ezután robbant az igazi bomba: Godfrey békebíró október 17-én London külvárosában holtan találták. Hátából saját kardjának hegye állt ki. A fővároson úrrá lett a pánik.

Mi történhetett? Az orvosszakértők szerint Godfrey nyaktörést szenvedett, és már holt volt, amikor a kard átdöfte testét. Öngyilkos lett, majd valakik felhasználták a holttestét saját céljaikra? Ha gyilkosság történt, ki tette? Maga Titus Oates? Esetleg valami régi ügy miatt véletlenül éppen ekkor álltak rajta bosszút? (Számos érdekes elméletet tárgyalhatnánk itt, de hely hiányában ezt nem tehetjük.) A közvélemény számára mindenesetre egyértelmű volt, hogy a békebíró a jezsuiták ölték meg, nehogy sötét terveik napvilágra kerüljenek.⁴

³ Prall, Stuart E.: *The Bloodless Revolution*. New York, 1972. 48.; Ogg, David: *England in the Reign of Charles II*. Oxford, 1967. 563–564.

⁴ Ashley, Maurice: *England in the Seventeenth Century*. London, 1968. 142–143.; Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 561–563., 566–567., 579–584.; Holmes: *The Making of a Great Power*, 122–123.; Szántó György Tibor: *Anglikán reformáció, angol forradalom*. Budapest, 2000. 378–

A baj komolynak tűnt. A parlament Godfrey halála után négy nappal összeült, és több bizottság is azonnal munkához látott. Coleman levelei kompromittálóknak bizonyultak. Ezek szerint Jakab titkára gyakorlatilag ugyanazt próbálta elérni a trónörökös számára, amit Károly a doveri titkos paktummal biztosított magának 1670-ben: anyagi támogatást a katolikus ügy előmozdítására tett ígéret fejében. Rejtély, hogy Coleman miért őrizte meg ezeket a leveleket, amikor az 1674 után írottakat mind elégette. Godfrey halála és a Coleman levelek kellően alátámasztották Oates és Tonge állításait. Október 31-én az alsóház megállapította, „hogyan elítélendő és ördögi összeesküvés volt és van folyamatban, amelyet pápista engedetlenek forraltak és szőttek a király meggyilkolására, a kormány megdöntésére és a protestáns vallás gyökeres megsemmisítésére”.⁵ Öt katolikus lordot letartóztattak és a Towerba zártak. Shaftesbury megragadta a lehetőséget, és támadásba lendült a yorki herceg ellen. Károly a kedélyek csillapítása érdekében kizárta fivérét a titkos tanácsból és a külügyi bizottságból is, és arra biztatta a parlamentet, hogy jogaik és biztonságuk védelme céljából hozzanak törvényeket, feltéve, hogy azok nem sértik a prerogatívát és az öröklési rendet. Hamarosan megszületett a második eskütörvény (*Second Test Act*), amely a parlament mindkét házából kizárta a katolikusokat. A kormányzat nagy nehezen elérte, hogy Jakabra ez ne vonatkozzon. Mindössze két szavazaton múlt az, hogy nem bukott el a szándék.⁶

A beígért hatalmas jutalom (500 font) hatására William Bedloe személyében újabb szélhámos lépett színre. Bedloe nemcsak a katolikus összeesküvés és Godfrey meggyilkolásának elméletét támasztotta alá, hanem még a királynét is belekeverte az ügybe. Ez utóbbi vádat persze Oates azonnal megerősítette. Az alsóház a királyné udvarból való száműzését akarta kérni Károlytól, de a lordok – látva a király felháborodását – ezt nem támogatták. Közben egy fizetésképtelen bérlő feljelentette katolikus házigazdáját azzal az indokkal, hogy a Godfrey meggyilkolását megelőző néhány nap során nem tartózkodott a házában. E Prance nevű szerencsétlennek a börtönben valaki megsúgta, mit mondjon, ha menteni akarja a bőrét. Prance vallomásaiban alátámasztotta az Oates és Bedloe által elmondottakat. Ennek alapján három ártatlant halálra ítélték, és alig akadt már valaki, aki ne hitt volna a katolikus ármányban.⁷

II. Károly a válság során több súlyos hibát is vétett. Az első november közepén történt, amikor a gondoskodó király a francia szolgálatból hazaparancsolt katonákból egy új ezredet kívánt alakítani Írországból. A hazatérők többsége ír katolikus katonatiszt volt, így ez a lépés tovább fokozta az uralkodóval szembeni bizalmatlanságot. Károly Ormonde ír kormányzó figyelmeztetéseit figyelmen kívül hagyta, és végül az ügyben eljáró Joseph Williamson államminisztert a Towerből kellett kiszabadítania.⁸

A második hiba már ennél sokkal súlyosabb következményekkel járt. Károly minden hivatalától megfosztotta és ezzel ellenségévé tette Ralph Montagut, Anglia párizsi nagykövetét. Történt ugyanis, hogy a fiatal Montagu összeszűrte a levelet Castlemaine grófnéval, a király korábbi szeretőjével. Amikor viszont a rámenős nagykövet a grófné lányát is elcsábított

380.; Hutton, Ronald: *Charles the Second: King of England, Scotland and Ireland*. Oxford, 1989. 358–360.; Clark, G. N.: *The Later Stuarts, 1660–1714*. Oxford, 1987. 92–94.

⁵ Idézi Hill, Christopher: *Az angol forradalom évszázada, 1603–1714*. Ford.: Litván György. Budapest, 1968. 163.; *Journal of the House of Commons*, vol. IX. 530. Edward Colemant 1678. december 3-án kivégezték. Valószínűleg ő volt az egyetlen a pápista összeesküvés áldozatai között, aki valamilyen értelemben ténylegesen bűnös volt.

⁶ *Journal of the House of Lords*, vol. XIII. London, 1802. 365.; Holmes: *The Making of a Great Power*, 457.

⁷ Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 568–569.; Hutton: *Charles the Second*, 362–363.

⁸ Hutton: *Charles the Second*, 363.

ta, a felbőszült úrhölgy Angliába sietett, hogy kipanaszkodja magát a királynak. Montagu erre szintén hajóra szállt, hogy kimagyarázhassa magát Károly előtt. A nagykövet engedély nélkül hagyta hátra állomáshelyét, és a királyt ez a fegyelmezetlenség még jobban feldühítette, mint a nőügyek. Károlynak mindenesetre uralkodnia kellett volna magán, hiszen Montagu francia nagykövetségént súlyos titkok tudója volt. Az új ellenség képviselővé választását nem lehetett megakadályozni. Amikor pedig valami mondvascsinált indokkal megpróbálták letartóztatni, Montagu – Barillon és XIV. Lajos tudtával és támogatásával – bemutatta azokat a Danbytól kapott leveleket, amelyek az 1678 tavaszán megkötött titkos paktumról árulkodtak. A Napkirály így állt bosszút unokatestvére első miniszterén a francia érdekeket sértő, Orániai Vilmos és Jakab lánya közötti protestáns frigy miatt. Az alsóház Danbyt azonnal vád alá helyezte. A felsőház ebben nem volt partner, a király december 30-án mégis berekesztette az ülést, majd 1679. január 24-én feloszlatta a „gavallérparlament”-et. Ez volt a harmadik, legnagyobb hiba.⁹

II. Károly időt akart nyerni. Menteni szerette volna Danbyt, és nyilván attól is tartott, hogy egy esetleges vizsgálat saját kétkulacsosságára is fényt deríthet. Ezzel együtt is nagy hiba volt feloszlítani a parlamentet abban a hangulatban, amit a pápistaellenes hisztéria teremtett. A közvélemény egyértelműen a *country* ellenzék oldalán állt, az udvar pedig nem rendelkezett azokkal az eszközökkel, amelyekkel a választások kimenetelét döntően befolyásolni tudta volna.

A 17. század végére jelentősen megnőtt a választásra jogosultak száma. A 14. század óta a megyékben azok a szabad kisbirtokosok és tulajdonosok rendelkeztek szavazati joggal, akik évente legalább negyven shilling (két font) adót fizettek. 1679-ben ez már jelentéktelen összegnek számított. Az infláció mellett a lakosság lassú növekedése is emelte a választók számát. A városi választókörzetek esetében az urbanizáció mellett ez utóbbi tényezőt kell figyelembe vennünk. A széles választójoggal bíró körzetekben már két-, háromezer szavazóval is számolni kellett. Ennyi ember voksát már nem lehetett egyszerűen megvásárolni. A kampányolók a manipuláció és meggyőzés finomabb eszközeit voltak kénytelenek kidolgozni a mandátumok biztosítása érdekében. Voltak olyan választókörzetek, amelyekben csupán a település vezető testületének tagjait illette meg a szavazati jog. 1679-ben ezen választókörzetek közül több tucat intézett petíciót a parlament választási bizottságához (*Commons Committee for Elections*). A *country* számos jelöltje azzal diadalmaskodott, hogy a választási bizottság pozitívan bírálta el a benyújtott petíciót, kiszélesítette a választójogot, és ezzel kivette a többségében udvarhoz hű testületi tagok kezéből a döntés lehetőségét.¹⁰

Az 1679 februárjában megtartott választás a *country* elsőprő győzelmét hozta. A valamivel több mint félezer képviselő közül Shaftesbury körülbelül háromezrészre a támogatására számíthatott.¹¹ II. Károly engedményekre kényszerült. Jakab beleegyezett, hogy Brüsszelbe távozik. Ennek volt egy feltétele: Károlynak írásba kellett adnia, hogy Monmouth nem törvényes fia. Danby lemondott a kincstárnokságról. A bukott Joseph Williamson államminiszter helyét Sunderland gróf vette át. A titkos tanácsot átalakították, az új tanácsnak mindössze harminc tagja volt (negyvenhat helyett), és helyet kaptak benne az ellenzék vezetői – Halifax, Essex és maga Shaftesbury is.

⁹ Hutton: *Charles the Second*, 364–365.; *Journal of the House of Commons*, vol. IX. London, 1802. 559–562.; *The History and Proceedings of the House of Commons*, vol. I. (1660–1680). London, 1742. 291–323.

¹⁰ Plumb, J. H.: *The Growth of Political Stability in England 1675-1725*. London, 1969. 39–41., 45–53., 60.

¹¹ Holmes: *The Making of a Great Power*, 422.

Az ellenzéknek persze ezekkel az engedményekkel nem lehetett leszerelni. A választási siker olyan lehetőséget biztosított a *country* számára, amit nem hagyhatott kiaknáztatlanul. Az elkövetkező két év során Shaftesbury országos politikai mozgalmat szervezett. Ennek célja a katolikus Jakabnak a trónutódlásból való kizárása, a parlament szabadságának, jogainak védelme és „a királyi hatalmat korlátozó alkotmányos fékek megerősítése” volt.¹² Ehhez a francia területi expanzió és a pápista összeesküvés generálta félelem biztosította a megfelelő hátteret. Egyetérthetünk a történész Geoffrey Holmes-szal: nem kevesebbről volt szó, mint egy vértelen forradalom végrehajtására tett kísérletről.¹³

A kizárási válság (*Exclusion Crisis*) két esztendeje során, 1679 márciusa és 1681 márciusa között háromszor is tartottak parlamenti választásokat. Az első „kizárási parlament” 1679 májusáig ülésezett, a második 1680 októberétől 1681 januárjáig tartott, míg a harmadikat II. Károly egy hét után feloszlatta. A yorki herceg trónutódlásból való kizárására vonatkozó törvényjavaslatot mindhárom parlamentben benyújtották, de azt egyszer sem sikerült törvényerőre emelni. Ugyan a kampány sikertelennek bizonyult, a kizárási válság két évét eszmetörténeti szempontból és a pártfejlődés vonatkozásában egyaránt rendkívüli jelentőséggel bíró időszaknak kell tekintenünk. A kibontakozó pamfletháború során újra megfogalmazódtak az 1640-es évek nagy alkotmányos kérdései, de a „dicsőséges forradalmat” igazoló elméletek is ekkor születtek meg. A *court* és *country* elnevezéseket felváltották a több ideológiai tartalmat hordozó *tory* és *whig* nevek.

Megengedhető volt-e, hogy a yorki herceg bátyja halála után a trónra kerüljön? Mekkora veszélyt jelentett Jakab a protestáns angol társadalomra, és mit kellett tenni annak elhárítása érdekében? Ezek voltak azok az alapvető kérdések, amelyek szították a pamfletháborút, megosztották a közvéleményt, és pártosodáshoz vezettek. A *whig* pamfletek szerzői azt jósolták, hogy Jakab állandó hadseregére támaszkodva és francia segítséggel katolikus önkényuralmat vezet majd be, a protestáns fő- és köznemesség tagjai pedig nemcsak parlamenti helyeiket, de földbirtokaikat is elvesztik majd. Mindez a Brit-szigeteken túlmutató következményekkel jár majd, és megpecsételheti az európai protestantizmus sorsát. Ezen pamfletírók szerint ezt a katasztrófát alkotmányos garanciák kicsikarásával nem lehetett kivédeni, mivel koronával a fején Jakab azokat valamilyen módon megkerülte vagy eltörölte volna. Nem volt más megoldás tehát, a yorki herceget ki kellett zárni a trónutódlásból. Ennek sikertelensége esetén pedig élni kellett az ellenállás jogával, és fel kellett lázadni a zsarnok ellen.¹⁴

A *whig* pamfletíróknak és a Shaftesbury köréhez tartozó komolyabb gondolkodóknak – John Locke, Algernon Sidney, James Tyrrell, Henry Neville – persze olvasóikat meg kellett győzniük arról, hogy a kizárási (és végső esetben: lázadási) támogatásával nem törvényteleniségre buzdítanak, és nem magát a monarchiát és az alkotmányt támadják. A szerzők történelmi példákat kerestek annak bizonyítására, hogy szándékuk egyáltalán nem rendkívüli, és az ősi alkotmány („*Old English*” *constitution*) bő fél évszázaddal korábban létrejött elméletét hívták segítségül. Eszerint az angolszász ősi jog a normann hódítással nem szenvedett törést, mivel Hódító Vilmost csak azzal a feltétellel fogadták el uralkodónak, hogy megerősíti Hitvalló Edward törvényeit.¹⁵ Ezek végül bekerültek a Magna Chartába is, ame-

¹² Dunn, John: *Locke*. Ford.: Pálosfalvi Tamás. Budapest, 1992. 21.

¹³ Holmes: *The Making of a Great Power*, 124.

¹⁴ Furley, O. W.: *The Whig Exclusionists: Pamphlet Literature in the Exclusion Campaign, 1679–81*. Cambridge Historical Journal, vol. 13. (1957) no. 1. 19–25., 32–35.

¹⁵ Furley: *The Whig Exclusionists*, 25–27.; Kontler: *Az állam rejtelméi*. Budapest, 1997. 111–113. Az elmélet szerint tehát Hódító Vilmos nem a hódítás jogán, azaz nem abszolút hatalommal uralko-

lyet újra és újra jóváhagytak. Mindez egyben a közös jog (*Common Law*) ősi eredetét és kontinuitását is jelentette, amelyben a szokás, a precedens volt az első számú útmutató. Nem jelentett nehézséget a parlament ősi mivoltának a bizonygatása sem, az angolszász *Witan* gyűléseit már annak lehetett tekinteni.¹⁶ Ahogy Kontler László írja: „Az angolszász korba visszavezetett hipotetikus alkotmány előírásai korlátozták a korona hatalmát és elismerték a parlament privilégiumait, autoritásának elsődlegességét; emellett cáfolták az abszolút monarchia létjogosultságát, és szentesítették az angol nemzet több uralkodójával szemben a parlamentben képviselt osztályok által sikerrel gyakorolt ellenállást.”¹⁷ A *whig* szerzők számára Robert Filmer royalista ideológus írásai jelentették a legnagyobb kihívást. A névtelen pamfletírók és a komolyabb *whig* gondolkodók egyaránt Filmert támadták a leggyakrabban, különös tekintettel *Patriarcha. The Natural Power of Kings Defended against the Unnatural Liberty of the People* című főművére, amelyet a *toryk* 1680-ban jelentettek meg.¹⁸ Filmer álláspontja szerint minden hatalom Istentől származik. Isten az első embernek, Ádámnak abszolút hatalmat adott, minden politikai hatalom és tulajdonjog az övé volt a földön. A történelem folyamán ez a hatalom öröklődött, osztódott tovább. Ebből következik, hogy a politikai hatalmat az alávetettek kötelesek Isten akarataként és gondviseléseként tisztelni és engedelmesen szolgálni.¹⁹ Filmer nézete szerint a király olyan hatalommal rendelkezett népe felett, „mintha atyja lenne: korlátlan, elévülhetetlen, isteni, örökletes szuverén hatalommal”.²⁰

A *whig* gondolkodók Filmer patriarchalizmusával szembe az ősi alkotmány elméletét és a szerződéselméletet állították, bár – amint azt Kontler László is megjegyzi – a *whigek* többsége „számára elfogadható legradikálisabb elv nem a szerződéselmélet volt, hanem az igen óvatosan értelmezett ellenállási jog”.²¹ Shaftesbury titkára és pártfogoltja, John Locke is valószínűleg a kizárási válság idején látott hozzá *Két értekezés a kormányzatról* (*Two Treatises of Government*) című művének megírásához, amely végül csak 1689-ben, a dicsőséges forradalom második évében jelent meg. Locke, aki okfejtését szintén Filmer állításainak cáfolata köré építette fel, elválasztotta egymástól az uralkodók parancsolási jogát és az alattvalók engedelmisségi kötelezettségét. Úgy látta, az uralkodók „csak akkor rendelkeznek a parancsolás jogával, ha hatalmuk gyakorlásának módjával és kiadott utasításaikkal kiérdemlik az engedelmeskedést. Amikor viszont maguk az uralkodók fenyegetik a polgári békét és rendet, az alattvalóknak minden joguk megvan mérlegelni e fenyegetés mértékét és közvetlenségét, s ha ezt elég súlyosnak találják, ahogy csak erejükből telik, ellenállni.”²² Locke minden bizonnyal a megváltozott politikai körülmények hatására, a kizárási válság légkörében értékelte újra korábbi álláspontját, az 1660-as évek során ugyanis még

dott, az óangol alkotmány érvényben maradt. A *whig* történetírók ezért az 1066-os eseményeket nem is tekintették hódításnak.

¹⁶ Kontler: *Az állam rejtelméi*, 111–116.

¹⁷ Kontler: *Az állam rejtelméi*, 142.

¹⁸ *Patriarcha. A királyok természetes hatalmának védelme a nép természetellenes szabadsága ellen.* A mű keletkezésének időpontja bizonytalan. Kontler László azt írja, hogy „születése mai ismereteink szerint ugyancsak a közvetlenül 1628 körüli kritikus évekre tehető”. *Az állam rejtelméi*, 104. Geoffrey Holmes ezzel szemben a késő 1640-es évekre teszi a *Patriarcha* keletkezését. *The Making of a Great Power*, 137.

¹⁹ Dunn: *Locke*, 45–49.; Kontler: *Az állam rejtelméi*, 104–110.

²⁰ Kontler: *Az állam rejtelméi*, 106.

²¹ Kontler: *Az állam rejtelméi*, 145.

²² Dunn: *Locke*, 49.

a passzív engedelmesség elvének a híve volt.²³ Úgy érezhette, II. Károly és fivére eljátszották az általa a kormányzás és emberi lét szempontjából oly fontosnak tartott és sokat hangoztatott bizalmat.

Az udvar hívei úgy látták, ha a parlament kizárja a yorki herceget a trónutódlásból, azaz a többi prerogátiva is veszélybe kerül. A kizárás és az azt követő választás az örökletes monarchia végét jelentené. Azt állították, a kizárás mellett kampányolók – akik az alkotmány védelmezőinek szerepében tetszelegtek – valójában nem egy másik uralkodót, hanem köztársaságot akartak.²⁴ A *court* pártiak szemében a „kizárók” republikánus fanatikusok vagy puritán lázadók voltak, akik semmivel sem voltak jobbak, mint azok a skót presbiteriánus fegyveres lázadók – „*Whiggamores*” –, akik 1679-ben meg akarták dönteni Lauderdale skót kormányzó uralmát. Innen a „*whig*” szitokszó. A *country* ugyanekkor a „*tory*” szóval kezdte el csúfolni ellenfeleit, amely az ír „*Toraidhe*”-ből ered (bandita, útonálló), és azokra az ír pápista lázadókra utalt, akik 1641-ben a protestáns telepeseket halomra mészárolták.²⁵ Valójában persze a *toryk*, akik a katolikus yorki herceg mellett ekkor kiálltak, az anglikán egyház híúságos védelmezői voltak, és a *whigek* többsége sem volt disszenter. Tény viszont, hogy a protestáns nonkonformisták többsége a vallási tolerancia ügyét is a zászlájára tűző *whigeket* támogatta.

A *whigek* szervezettségben és a propaganda terén felülmúlták a *torykat*. A párt Shaftesbury személyében elsőszámú vezetővel rendelkezett, kinek irányítása mellett meglepő gyorsasággal épültek ki a *whigek* helyi szervezetei. A londoni *Chancery Lane*-en található Zöldszalag Klub (*Green Ribbon Club*) egyfajta pártközpontként is funkcionált. Propagandájuk fokozása érdekében pamfletek tucatjainak megjelentetése és terjesztése mellett több *whig* újságot is kiadtak. A *toryk* csak a kizárási válság vége felé tudtak hasonló eredményeket felmutatni, mindenki által elfogadott vezetőjük pedig nem volt. A *tory* tábornok maga a király fogta össze.²⁶

Az első „kizárási parlament” 1679. március 6-án ült össze. II. Károly hosszasan sorolta, milyen engedményeket tett, de az új parlamentet ez nem enyhítette meg. Az alsóház bizottságot hozott létre a *Towerba* zárt öt katolikus lord ügyének kivizsgálására, a felsőház pedig úgy döntött, hogy az előző parlament által kezdeményezett *impeachment* eljárást le kell folytatni Danby ellen. Március 22-én a király közölte a parlamenttel, hogy első miniszterét kegyelemben részesítette – ahogyan azt korábban Shaftesburyvel és Buckinghammal is megtette –, így az ügyet lezártnak tekinti. Amint azt egy vizsgálóbizottság kiderítette, a kegyelemben részesítés meglehetősen érdekes körülmények között történt. Finch lordkancelár nem volt hajlandó ellenjegyezni a dokumentumot, így a birodalmi pecsétet nem ő, hanem a pecsétet cipelő szolga helyezte a papírra a király utasítására. Az alsóház ezt törvénytelennek minősítette, és tiltakozott az ellen a veszélyes gyakorlat ellen, hogy az uralkodó kegyelmi jogát gyakorolva akadályozza meg a parlamentben lefolytatandó felelősségre vonást.²⁷ Az alsóház ezek után vagyonek Kobzása, a felsőház pedig száműzésre vonatkozó tör-

²³ Dunn: *Locke*, 42.

²⁴ Furley: *The Whig Exclusionists*, 30–31.

²⁵ Prest, Wilfrid: *Albion Ascendant: English History, 1660–1815*. Oxford, 1998. 35.

²⁶ Holmes: *The Making of a Great Power*, 127., 136–137.

²⁷ A kérdést végül az 1701-es *Act of Settlement* rendezte, amely kimondta, hogy a parlament *impeachment* eljárását a királyi kegyelem nem állíthatja le.

vénnyajavafatokat tervezett,²⁸ mire Danby elébe ment a dolgoknak, és „önként” a Towerba vonult, ahonnan csak öt év múltán szabadult.

A parlament ezután már a Jakab yorki herceg elleni támadásra összpontosított. Április 27-én az alsóház megállapította, hogy a pápista összeesküvés mozgatórugója a trónörökös katolicizmusa volt. II. Károly ekkor egy utolsó nagy engedményt tett. Bejelentette, kész elfogadni a katolikus utód hatalmát korlátozó, a protestáns vallást és a tulajdon szabadságát védő rendelkezéseket.²⁹ Az ellenzék nem bízott a törvényi garanciákban. Május közepén Richard Hampden (a polgárháború nagy hőseinek, John Hampdennek a fia) kezdeményezte a yorki herceg trónutódlásból való kizárását, amelyet az alsóház 21-én 207:128 arányban el is fogadott. Eszerint a yorki herceget jogi szempontból halottnak kellett tekinteni: Öfel-sége halála esetén a korona a Jakab után következő örököse kellett hogy szálljon. Az in-doklásban az szerepelt, hogy a yorki herceget a pápa ügynökei vitték rossz útra, aki aztán „a rendelkezésére álló eszközökkel és kapcsolatokkal a francia király hatalmát és nagyságát növelte, jelen birodalmakat nyilvánvalóan veszélyeztetve”.³⁰

1679 tavaszán ismét feléledtek az egykor a yorki herceg parancsnoksága alatt álló flot-tával kapcsolatos félelmek. 1673-ban összesen két katolikust találtak a tengerésztisztek kö-zött. 1678 végén Samuel Pepys, az admirális titkára újabb vizsgálatra adott utasítást, és elrendelte, hogy a tisztek ismét tegyenek eleget az eskütörvény követelményeinek. A tisztek ezt készségesen valamennyien meg is tették. A parlament egyes képviselőit ennek ellenére sem hagyta nyugodni az a gondolat, hogy a flotta a katolikus „önkényuralom trójai falova” volt.³¹ A francia–holland békekötést követően sokan attól tartottak, hogy XIV. Lajos felsza-badult tengeri haderejét Anglia ellen fordíthatja. Fontos volt, hogy az angol flotta megfelelő állapotban készen álljon egy esetleges támadás elhárítására, de vajon jó helyre kerül-e az a pénz, amit flottafejlesztésre megszavaznak, vagy nem egyenesen az ellenséget támogat-ják-e vele? Ez a dilemma foglalkoztatta a parlament egy részét. 1679. május 20-án az alsóház vizsgálóbizottsága magát Pepyst is pápistasággal vádolta meg, és azt állította, hogy a yorki herceg 1673-as lemondását követően is befolyása alatt tartotta az admirális-t. Pepys kénytelen volt lemondani, az admirális élére pedig egy többségében Pepys parlamenti bírálói-ból álló új bizottságot neveztek ki. Pepysnek végül sikerült tisztáznia magát a vádak alól. Júliusban óvadék ellenében kiengedték a Towerből is, parlamenti helyét viszont csak 1685-ben nyerte vissza, kevéssel azután, hogy titkári állását is visszakapta.³²

II. Károly 1679. május 27-én berekesztette a parlament ülését (majd július 12-én felosz-latta azt), előtte azonban még elfogadta az első „kizárási parlament” legmaradandóbb mű-vét, a *Habeas Corpus* törvényt, amelynek célja az önkényes bebörtönzések megakadályozá-sa volt. Évszázadok óta létező jogot rögzített az új törvény, és egyben megpróbálta kiküszö-

²⁸ *Journal of the House of Commons*, vol. IX. 571–597.; *Journal of the House of Lords*, vol. XIII. 449–475.

²⁹ *Journal of the House of Commons*, vol. IX. 606.

³⁰ *Journal of the House of Commons*, vol. IX. 626–627.; *The History and Proceedings of the House of Commons*, vol. I. 323–370. A törvényjavaslat az ír és skót koronától is megfosztotta volna a yorki herceget. A Jakab utáni törvényes trónörökös egészen 1688. június 30-ig, II. Jakab fiának megszü-letéséig Mária volt.

³¹ Davies, J. D.: *The Navy, Parliament and Political Crisis in the Reign of Charles II*. The Historical Journal, vol. 36. (1993) no. 2. 274.

³² Davies: *The Navy, Parliament and Political Crisis*, 271–280.; Tanner, J. R.: *Pepys and the Popish Plot*. The English Historical Review, vol. 7. (1892) no. 26. 281–290.; Ranft, B. McL.: *The Significance of the Political Career of Samuel Pepys*. The Journal of Modern History, vol. 24. (1952) no. 4. 372–373.

bölni azokat a kiskapukat, amelyekkel ki lehetett azt játszani. Az őrizetbe vett személyt húsz napon belül bíróság elé kellett állítani. Ellenkező esetben a vádlottat vagy vád nélkül letartóztatottat szabadon kellett engedni, az őrizetbe vevő és a bíró pedig súlyos bírságot fizetett.³³

A király minden bizonnyal a skóciai események hatására döntött a parlament feloszlatása mellett. A skót presbiteriánusok makacsul ellenálltak a restauráció idején helyreállított episzkopális egyházkormányzati rendszernek. Az angol érdek az utóbbit kívánta meg. A püspökök segítségével könnyebben lehetett ellenőrizni a skót egyházat és irányítani a skót parlamentet. Az episzkopális rendszer volt a legfontosabb kapocs a két ország között.³⁴ 1679 májusában fanatikus presbiteriánusok (*Covenanters*) egy csoportja felkoncolta James Sharp érseket, majd az ország nyugati részén fegyveres lázadásba kezdett. II. Károly törvénytelen fiát, a kitűnő hadvezért, Monmouth herceget bízta meg a rend helyreállításával, aki Bothwell Brignél egy csapásra leverte a lázadókat. Mivel a *whigek* többsége Jakab kizárását követően Monmouth-t szerette volna a trónon látni, ajánlatos volt megszabadulni a parlamenttől, mielőtt még a herceg diadalmasan hazatér, és még nagyobb lendületet ad a kampánynak.³⁵

1679 augusztusában II. Károly súlyosan megbetegedett. Olyan magas láza volt, hogy napokig úgy tűnt, nem is marad életben. Ha Károly ekkor meghal, Monmouth a hadsereg főparancsnokaként és a *whigek* által támogatva könnyen magához ragadhatta volna a hatalmat. A király szervezete végül legyőzte a kórt, a korona pedig megerősödve került ki a válságból. Jakab testvére betegségének hírére hazaszökött, és csak akkor volt hajlandó újra száműzetésbe vonulni, ha Monmouth is távozik. Megjegyzendő, a titkos tanács „Triumvirátus”-nak nevezett meghatározó tagjai, Sunderland, Essex és Halifax is ezt akarták.³⁶ Károly őszintén szerette törvénytelen fiát, de szilárd volt abban a meggyőződésében, hogy a trónon testvérének kell őt követnie. Monmouth Shaftesburyhez való közeledése ugyanakkor egyre jobban bosszantotta. A király végül kompromisszumos megoldásként a herceget az Egyesült Tartományokba küldte, míg Jakab Lauderdale főbiztosi helyét vehette át Skóciában. A döntés ellen tiltakozó Shaftesburyt Károly eltávolította a titkos tanácsból.

A szeptemberben megtartott választások ismét a *whigek* sikerét hozták, a második „kizárási parlament” azonban csak több mint egy év múlva ülésezhetett. A király összesen hétszer halasztotta későbbi időpontra a parlament összehívását. Az első bejelentésre, amely szerint a képviselőknek 1680 januárjáig kellett volna várniuk, hogy megkezdhessék a munkájukat, a *whigek* országos petíciós mozgalommal válaszoltak. A kizárási kampány ekkor érte el a csúcspontját. A whig aktivisták aláírások ezreit gyűjtötték össze irdatlan hosszúságú petícióikon, hogy nyomást gyakoroljanak az uralkodóra.³⁷ A „puskapor-összeesküvés” és

³³ Ashley: *England in the Seventeenth Century*, 145–146.; Holmes: *The Making of a Great Power*, 401.

³⁴ Mitchison, Rosalind: *Restoration and Revolution*. In: Menzies, Gordon (szerk.): *Who are the Scots? and The Scottish Nation*. Edinburgh, 2002. 240.

³⁵ Hutton: *Charles the Second*, 374–377.

³⁶ Hutton: *Charles the Second*, 381–382.

³⁷ Lásd erről Knights, Mark: *London's 'Monster' Petition of 1680*. *The Historical Journal*, vol. 36. (1993) no. 1. A történészek sokáig úgy hitték, hogy a kizárási válság egyik petíciója sem maradt fenn. Az 1990-es évek elején aztán mégis előkerült az 1680 januárjában beadott londoni petíció. A dokumentum első része hiányzik, de így is közel 16 000 aláírást tartalmaz. A teljes petíció körülbelül negyvenhét méter hosszú lehetett.

I. Erzsébet trónra lépésének évfordulói (november 5-e és 17-e) óriási tömegtüntetésekre adtak alkalmat. Ezeket elsősorban a Zöldszalag Klub szervezte és finanszírozta.³⁸

A *King's Head* fogadóban összegyűlő zöldszalagosok rendkívüli aktivitása és harsánysága témánk legkomolyabb történéseit is megtévesztette. J. R. Jones például kijelentette: „Lényeges megemlítenünk, hogy a kizárási válság során a toryk meg sem próbáltak rivális klubot szervezni.”³⁹ Ez messze nem így volt. A toryk két fontosabb klubbal is rendelkeztek, csak ezek sokkal kisebb feltűnést keltettek. Az egyik – amelynek Danby két fia is oszlopos tagja volt – az inner temple-i *Fuller's Rents* fogadóban tartott rendszeres összejöveteleket 1679 és 1684 között. A másik, amelynek a City-béli *Warder* fogadó adott otthont, csak 1681-ben jött létre. Ez az elszántabb, agresszívabb torykat tömörítette.⁴⁰ A tory szimpatizánsok egy része – Jakab támogatói – piros szalagot tűztek a kalapjukra. A whigek a zöld mellett (eredetileg a levellerek színe) kék szalagot is viseltek. Ez utóbbiak Monmouth hívei voltak.⁴¹

A zöldszalagosok szervezte százezres tömegmegmozdulások nem kis aggodalommal töltötték el a torykat. „'41 újra itt van”, mondogatták.⁴² Ami a viták és konfliktusok lényegét illeti, néhány párhuzam valóban vonható az 1641-es események és a kizárási válság között. A koronával szembeni (1673 óta egyre erodálódó) bizalom 1680–1681 körül ugyanúgy elveszni látszott, mint negyven évvel korábban. Ismét egy olyan személy került a trón közelébe, aki miatt veszélybe kerülhettek az állampolgári szabadságjogok, és akiről azt lehetett feltételezni, hogy erőszakos eszközökkel próbálja majd akarátát a parlamentre kényszeríteni. I. Károly a *High Church* támogatásával az anglikán egyház doktrínáit és vallásgyakorlatát katolikus irányba mozdította el, Jakab pedig nyíltan katolikus volt. Ismét két párt állt egymással szemben. Az egyik az uralkodó isteni jogát, a másik az ellenállás jogát hangsúlyozta.

Volt persze néhány lényeges különbség is a negyven évvel korábban történetekhez képest, különösen a polgárháborús veszély tekintetében. A vallási és egyházpolitikai kérdések ezúttal is központi jelentőséggel bírtak, de a vallási hév jelentősen alábbhagyott. Sokkal racionálisabb és világiasabb politikai vitát lehetett folytatni, mint az 1640-es évek során. II. Károly korántsem volt annyira kiszolgáltatott helyzetben, mint édesapja.⁴³ Jó esélye volt arra, hogy győztesen kerüljön ki a küzdelemből, ha a rendelkezésére álló eszközöket ügyesen használja. Végül, a polgárháború és az azt követő zűrzavar túlságosan elevenen élt még sokak emlékezetében, és senki sem szeretne volna, hogy mindez újra megtörténjen.⁴⁴

³⁸ Knights: *London's 'Monster' Petition*, 136.; Prest: *Albion Ascendant*, 47.

³⁹ Idézi Allen, David: *Political Clubs in Restoration London*. The Historical Journal, vol. 19. (1976) no. 3. 561.

⁴⁰ Allen: *Political Clubs*, 574–580. Említést érdemel még John Wildman republikánus klubja (*Nonsuch* fogadó), John Dryden irodalmi klubja (*Will's kávéház*), és a katolikusok összejövetelei a *White Horse* fogadóban. Külön whig klubokba tömörültek Shaftesbury támogatói (*Nag's Head*) és a náluk radikálisabb Buckingham hívek (*Salutation*). Uo. 564., 571.

⁴¹ Allen: *Political Clubs*, 569.

⁴² Miller, John: *A Moderate in the First Age of Party: The Dilemmas of John Holland, 1675–85*. The English Historical Review, vol. 114. (1999) no. 458. 844.

⁴³ Az 1679-es skót lázadás nem is hasonlítható ahhoz a felkeléshez, amely I. Károly „tizenegy évi zsarnokság”-ának (1629–1640) véget vetett. A kizárási válság során Írország nyugalomban maradt, 1641-ben viszont az ír felkelés nagyban hozzájárult az angol forradalom kirobbanásához. 1641-ben magától az uralkodótól kellett tartani, nem az uralkodó lehetséges utódjától. I. Károly nehéz anyagi helyzete miatt nem mellőzhette a parlamentet, míg II. Károly ezt megtehetette.

⁴⁴ Miller, John: *James II: A Study in Kingship*. London, 1978. 95–96.; Prest: *Albion Ascendant*, 47–48.

A parlament össze nem hívása és a titkos tanács mellőzése miatt a „triumvirátus” szét hullott. Essex és Halifax sértődötten visszavonultak. Az elvtelen Sunderland két új társa Lawrence Hyde (Clarendon kisebbik fia) és Sidney Godolphin lettek. Mindketten politikai pályafutásuk elején jártak ekkor,⁴⁵ ezért az új tanácsadó testület „a Kölykök” (*the Chits*) nevet kapta.⁴⁶ Károly és új bizalmasai francia támogatáshoz próbáltak jutni, de a Barillonnal, a francia nagykövettel folytatott alkudozások sehová sem vezettek. A király Shaftesburyvel is tárgyalt. Az ellenzéki vezér azt akarta, hogy megfelelő mértékű parlamenti támogatásért cserébe Károly tagadja meg a testvérét és a királynét is, és vegyen protestáns nőt feleségül. Ez képtelenség volt persze, de Károly legalább ezzel is nyert egy kis időt. Decemberben Monmouth engedély nélkül hazatért. A dühös király minden pozíciójától megfosztotta engedetlen fiát, és kitiltotta az udvarból is. E méltatlan bánásmód még nagyobb aktivitásra sarkallta a whigeket, akik petíciók tucatjaival bombázták a királyt. Annak ellenére, hogy II. Károly többször is kijelentette, nem járul hozzá Jakab kizárásához, és sohasem fogja Monmouth-t utódjául kijelölni, a *whigek* bíztak a sikerben. Úgy látták, a király ellenállása nem megtörhetetlen. Ebből adódott, hogy retorikájukban olyan radikalizmust is kilátásba helyeztek – általános lázadás, népfelkelés –, amelyre valójában nem lettek volna készek. A cél az uralkodó megfélemlítése volt.⁴⁷ Később, amikor lett volna alkalom radikális cselekvésre – II. Károly halálakor, Jakab megkoronázásakor vagy a Monmouth-féle lázadás idején –, a *whigek* túlnyomó többsége passzív maradt.⁴⁸

Károly halogató taktikája sikeresnek bizonyult. Mire 1680 októberében a második „kizárási parlament” végre összeült, az ország némileg megcsömörlött a kizárás hátterűl szolgáló pápistaellenes kampánytól. Az emberek egyre több fenntartással fogadták Oates, Bedloe és mindazok vádjait, akik üzetet csináltak a katolikusellenes hisztériából. Úgy érezték, az összeesküvést már kellően kivizsgálták, és a bűnösök megkapták, amit érdemeltek. Közel harminc ártatlant kivégeztek. Károlynak valószínűleg nem kis vívódást okozott, hogy ezt ne akadályozza meg, de nem volt ajánlatos szembeütni az árral.⁴⁹

Október 21-én II. Károly parlamenti nyitóbeszédében bejelentette, hogy Spanyolországgal kölcsönös védelmi szerződést kötött. Alattvalóit az egység megőrzésére szólította fel, és pénzt kért Tanger megvédésére, amelyet a mórok fenyegettek.⁵⁰ Ez utóbbi problémát a képviselők későbbre halasztották, ám akkor sem jutottak sokra, mivel Tanger helyőrségét „pápista fészeknek” tartották.⁵¹ Az alsóház november 11-én megszavazta a második kizárási törvényjavaslatot. Ez az elsőtől annyiban tért el, hogy kimondta: ha Jakab megkísérli visszaszerezni elvesztett örökségét, azzal felségárulást követ el mindazokkal együtt, akik őt ebben „cselekedeteikkel, szóval vagy írásban támogatják.”⁵² A felsóházban olyan heves vita

⁴⁵ Lawrence Hyde, Rochester grófja (1641–1711) – Anna királynő egyik nagybátyja – Írország kormányzója (1684–1685; 1701–1703) és a felsóház elnöke (1710–1711) volt. Sidney Godolphin (1645–1712) a kincstár első lordja (1690–1696; 1700–1701) és főkincstárnok (1702–1710) volt. 1702 és 1708 között gyakorlatilag ő volt Anna királynő „miniszterelnöke” (*Prime Minister* – ami ekkor még gúnynév).

⁴⁶ Hutton: *Charles the Second*, 384.; Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 593.

⁴⁷ Miller: *James II*, 93.

⁴⁸ Furley: *The Whig Exclusionists*, 35.

⁴⁹ Holmes: *The Making of a Great Power*, 128–129.

⁵⁰ *Journals of the House of Lords*, vol. XIII. 610.

⁵¹ Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 603.; 605. Az alsóház minden további támogatást a kizárási törvényjavaslat elfogadásától tett függővé.

⁵² Holmes: *The Making of a Great Power*, 426.; *Journals of the House of Commons*, vol. IX. 650–651.; *Proceedings of the House of Commons*, vol. I. 403–435.

folyt, hogy még néhány kard is előkerült. A lordok végül 63:30 arányban mondtak nemet a törvényjavaslatra.⁵³ A sikert II. Károly elsősorban Halifaxnak, a nagy „egyensúlyozó”-nak (*Trimmer*)⁵⁴ köszönhette, aki immár a kizárással szemben azt az álláspontot képviselte, hogy korlátozni kell a trónörökös jogait.⁵⁵

Az alsóházi *whig* többség keserűségét a Towerba zárt öt lord egyikén, a szerencsétlen Stafford grófon vezette le. Az idős arisztokratát a király meggyilkolására irányuló szervezkedéssel vádolták, Oates és két másik hamis tanú vallomása alapján bűnösnek találták, és elérték, hogy halálra ítéljék.⁵⁶ Az ellenzék négy bíró, köztük William Scroggs főbíró bevádolásával is megpróbálkozott. Scroggs többek között azzal bősztette fel Shaftesbury táborát, hogy George Wakeman, a királyné katolikus orvosának tárgyalásán becsmérlő szavakkal illette az Oates által felvonultatott „bizonyítékokat”, és sikerült az orvost felmentetnie. Lois Schwoerer történész a bírói kar elleni támadásnak több szempontból is különös jelentőséget tulajdonít. Azon túl, hogy a nyilvánvaló cél a *whig* párt egységének helyreállítása és az enyhülő katolikusellenesség újbóli felszítása volt, az ügy az igazságszolgáltatással szembeni bizalmi válságot is sejtetett. A bírókat részrehajlással, az esküdtek befolyásolásával, önkényeskedéssel, az udvar sötét céljainak kiszolgálásával vádolták. Scroggson keresztül magát II. Károlyt is támadták. Mindebben a *whig* sajtó főszerepet játszott. Az *impeachment* eljárás a parlament feloszlata (1681. január 18.) miatt megszakadt, II. Károly viszont áprilisban menesztette Scroggsot. Az ügy tehát sajtótörténeti jelentőségű, egyik korai példája annak, hogy mire képes egy jól összehangolt újságírói propaganda.⁵⁷

II. Károly Lawrence Hyde tanácsára a harmadik „kizárási parlament”-et a hagyományosan royalista Oxfordba hívta össze, ahol a *whigek* nem számíthattak a fővárosi köznép támogatására. A királyt ujjongó tömeg fogadta, amint 1681. március 14-én bevonult az egyetemi városba. Az emberek uralkodójuk egészségére ittak, kalapjaikat a levegőbe dobálták, és azt kiabálták: „Éljen a király, és az ördög akassza fel a kerekfejeűeket!”⁵⁸ Mindez bátorítóan hathatott Károlyra, aki valójában már e meleg fogadtatás nélkül is kellő magabiztossággal bírt. Ennek két fő oka volt. Egyrészt komoly katonai biztosítással érkezett, másrészt igen közel állt ahhoz, hogy XIV. Lajossal újabb titkos megállapodást kössön. Csak egy kis létszámú állandó hadseregbe támaszkodhatott, amely azonban annyira nem volt kicsi, hogy ne intette volna óvatosságra a *whigeket* és az őket támogató városi tömegeket. Ez

⁵³ *Journal of the House of Lords*, vol. XIII. 660–661.

⁵⁴ Thomas Babington Macaulay szerint Halifax büszkén vállalta becenevét, mivel alapelve volt: „Minden jó dolog [...] szélsőségek között egyensúlyoz. [...] Az angol egyház az anabaptista örület és a pápista letargia között egyensúlyoz. Az angol alkotmány a török despotizmus és a lengyel anarchia között teszi ugyanezt.” *The History of England From the Accession of James II.*, vol. I. London, 1934. 191.

⁵⁵ Ekkor még nem volt világos, hogy „korlátozások” alatt mit is kell érteni. A kialakult végső tervezet alapján a korlátozások a yorki herceg számára gyakorlatilag egyet jelentettek volna a kizárással. Jakab csak névlegesen lett volna király, száműzetésben kellett volna élnie, az uralkodói teendőket pedig Mária lánya látta volna el régensként. Ez a megoldás viszont nem járt volna együtt magának az uralkodói hatalomnak a korlátozásával.

⁵⁶ Ennek részleteit lásd *Proceedings of the House of Commons*, vol. II. 1–5.

⁵⁷ Lásd Schwoerer, Lois G.: *The Attempted Impeachment of Sir William Scroggs, Lord Chief Justice of the Court of King's Bench, November 1680 March 1681*. *The Historical Journal*, vol. 38. (1995) no. 4. A „gavallérparlament” feloszlásával az 1662-es engedélyezési törvény (*Licensing Act*) érvényét veszítette, a kizárási válság idején tehát semmiféle cenzúra sem működött.

⁵⁸ Hutton: *Charles the Second*, 400.; Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 616.

a hadsereg 1681-ben 5240 főt számlált.⁵⁹ II. Károly biztonságára oxfordi tartózkodása során 660 gyalogos ügyelt, az egyetemi város és a főváros közötti útjait 350 lovas vigyázta. Eközben a City és a Westminster sem maradt őrízetlenül, közel kétezer katona (a szokásos duplája) őrködött London fontosabb pontjainak biztonsága fölött.⁶⁰

Március 18-án, három nappal azelőtt, hogy II. Károly utolsó parlamentje munkához látott volna, Lawrence Hyde egyezsége jutott Barillonnal. A titkos paktum alapján az angol király közel négyszázezer fontra számíthatott a Napkirálytól az elkövetkező három év során, amennyiben semmisnek tekinti a spanyolokkal júniusban megkötött szerződést. Fontos leszögeznünk: II. Károly nem kért támogatást gazdag francia unokatestvéréől. XIV. Lajos volt az, aki 1680 novemberében megüzente, újra hajlandó segíteni. Károly először egyáltalán nem reagált, majd januárban udvariisan elutasította a Napkirály kétszázezer fontos ajánlatát. Mi volt ennek az oka? II. Károly uralkodása során először elmondhatta: nem szorul unokatestvére támogatására. Ahogyan Christopher Hill írja: „... abból a zsákutcából, amelybe a „gavallérparlament” feloszlása után került, a fogyasztási adóknak és a vámoknak a kereskedelem fejlődését kísérő növekedése mentette ki. 1679 és 1682 között Károly egymillió font adósságot fizetett vissza.”⁶¹ XIV. Lajos meg volt győződve arról, hogy a négyszázezer fontjával kihúzta Károlyt a bajból, és megmentette Jakabot. Számára ez utóbbi volt igazán fontos, fontosabb, mint Anglia semlegessége. Lajosnak nem kellett a szigetországtól tartania. Az angol flotta rossz állapotban volt, és Károly parlamentjével való katasztrofális kapcsolata miatt amúgy sem engedhette volna meg magának, hogy háborúba bonyolódjon. A francia király számára ugyanakkor egyáltalán nem volt közömbös az angol katolicizmus ügye. Az évek során bebizonyosodott, hogy ezen a téren Károlyra nem lehet számítani. Ehhez Jakab kellett.⁶²

Nem a Napkirály pénze mentette meg Jakabot, hanem a parlamenti ellenzék (amely a választásokon, ha kisebb arányban is, de újra győzedelmeskedett) makacssága, hajthatatlansága. II. Károly ugyanis nyitóbeszédében arra biztatta a parlamentet, fogadja el Halifax régensségre vonatkozó tervezetét, és Jakab csak névleg legyen király. Károly tehát kompromisszumra törekedett (látszólag legalábbis), a radikalizálódni látszó *whigek* viszont mereven ragaszkodtak a kizáráshoz, amelyet a királyi hatalmat korlátozó és a parlament szabadságát garantáló intézkedések is követtek volna. Indoklásaikban leginkább a precedens hiányára hivatkoztak – a régensséget korábban csak akkor vezették be, ha az uralkodó kiskorú vagy beszámíthatatlan volt –, valójában azonban azért sem engedtek eredeti elképzeléseikből, mert a legtöbben a népszerű Monmouth-t szerették volna a trónon látni, és nem Máriát, akire az idegennek tekintett és apósághoz hasonlóan autokratikus természetűnek tartott férje, Orániai Vilmos vélhetően ráerőltette volna az akaratát. A felsőházban Shaftesbury (aki személy szerint sem bízott Vilmosban)⁶³ is arra próbálta rávenni Károlyt, hogy a protestáns Monmouth-t jelölje ki utódjául. A harmadik kizárási törvényjavaslat, az első kettővel ellentétben, még csak nem is utalt arra, hogy Mária a trón várományosa.⁶⁴

Monmouth népszerű és rátermett jelölt volt, de ugyancsak problematikus. Trónra kerülése nemcsak a közösjoggal, de az anglikán egyház erkölcsi törvényeivel is összeegyeztethe-

⁵⁹ Childs, John: *The Army and the Oxford Parliament of 1681*. The English Historical Review, vol. 94. (1979) no. 372. 583.

⁶⁰ Childs: *The Army and the Oxford Parliament*, 581–582.

⁶¹ Hill: *Az angol forradalom évszázada*, 182.

⁶² Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 600–601.

⁶³ A bizalmatlanság kölcsönös volt. Lásd Holmes: *The Making of a Great Power*, 130.

⁶⁴ *Journal of the House of Commons*, vol. IX. 711.

tetlen volt.⁶⁵ Ezen csak az segíthetett volna, ha Károly törvényes gyermekének ismeri el a herceget. Monmouth anyja egy Lucy Walters nevű szép walesi nő volt, akivel Károly száműzetésének idején ismerkedett meg Hágában. Károly örömmel vállalta az apaságot, bár, ahogy Macaulay a tőle megszokott remek stílusban írja, „a hölgynek számos csodálójja akadt, és senkihez sem akart kegyetlen lenni”.⁶⁶ Jakab mindig is hangoztatta, hogy Monmouth nem Károly fia. Lucy Waltersről így írt: „...a királlyal való együttlétét követően olyan hamar teherbe esett, és olyan korán jött a szülés, hogy a világ okkal kételkedhetett abban, kinek a gyermekét is hozta a világra.”⁶⁷ Jakab szerint egy Robert Sidney nevű úrét, akire a jóképű James Croft (így nevezték el a későbbi Monmouth herceget) nagyon hasonlított. Már az 1660-as évek elején elterjedt egy pletyka, amibe később Shaftesbury és hívei belekapaszkodhattak. 1662. október 27-én Pepys azt írta a naplójába: „...micsoda széthúzás van az udvarban; mi több, azt suttogják, a fiatal Crofts a király törvényes fia, mivel az anyját feleségül vette. Csak az Isten tudja, ebből mi igaz.”⁶⁸ A pletyka szerint a házasságlevél egy titkoszatos fekete doboz alján lapult. Károly mindezt tagadta, és a titkos tanácsnak többször is írásba adta, hogy Katalin királynén kívül senkihez sem fűzi házasság.

II. Károly nem járulhatott hozzá testvére kizárásához. A korlátozásokat is csak taktikai okokból, kompromisszumkésztsége demonstrálása érdekében ajánlgatta a parlamentnek. Az alsóházban azt szinte senki sem támogatta. A *whigek* többet akartak annál, a *toryk* pedig hallani sem akartak róla. A korlátozás nem volt reális alternatíva.⁶⁹ Károly sok mindent kész volt feladni, de két dolgot biztosan nem: a királyságot, amely szent volt számára, és a családját, amelyhez mindig ragaszkodott. Jakabbal sok vitája volt. Örültek tartotta az öccsét, amiért nyíltan vállalta vallási meggyőződését, neki is rengeteg nehézséget okozva ezzel. Volt viszont Jakabnak egy tulajdonsága, amely közelebb vitte bátyjához: ha vallási téren nem is, minden más kérdésben engedelmesen követte testvére, a király utasításait,⁷⁰ mint ahogyan később, uralkodóként ő is vak engedelmességet követelt meg alattvalóitól. Monmouthból ez a fajta fegyelem hiányzott. II. Károly ezenkívül úgy látta, ha hozzájárul a kizáráshoz, azzal olyan folyamat indulhat el, amely a monarchia végét jelentheti. Ebben nem volt nézetkülönbség a testvérek között. Jakab a kizárási válság kezdetekor ezt írta unokaöccsének és vejének, Orániai Vilmosnak: „...remegve gondolok arra, mi fog történni. Ha Öfelsége és a lordok háza ragaszkodik hozzám, nagy zavargások, netán lázadás is várható; ha Öfelsége és ugyanők beleegyeznek abba, amit az alsóház tervez ellenem, Öfelségét jelentéktelenebbnek kell majd tekintenem, mint a velencei dózsét, a monarchia és a családunk pedig teljesen tönkremegy.”⁷¹

II. Károly 1681. március 28-án feloszlatta a parlamentet, hiszen megegyezésre semmi esély sem volt. Lázadástól annak ellenére sem kellett tartani, hogy Shaftesbury hívei is felfegyverkezve érkeztek Oxfordba. A *whigek* persze nem tudhatták, hogy ezzel a kizárási kampánynak vége, és II. Károly uralkodása alatt több lehetőségük már nem is lesz. Mindkét fél

⁶⁵ Prall: *The Bloodless Revolution*, 70.

⁶⁶ Macaulay: *The History of England*, 195.

⁶⁷ *The Life of James II, Collected out of Memoirs Writ of His Own Hand*. Ed. by James Stanier Clarke. London, 1816. vol. I. 492.

⁶⁸ *Diary and Correspondence of Samuel Pepys*. Szerk.: Richard Braybrooke. New York, 1825. vol. I. 340.

⁶⁹ Prall: *The Bloodless Revolution*, 67.

⁷⁰ Hutton: *Charles the Second*, 403.

⁷¹ Dalrymple, Sir John: *Memoirs of Great Britain and Ireland*. Edinburgh, 1771–1788. vol. II. 218.

elment addig, ameddig csak el lehetett menni. Az ellenzék úgy kalkulált, hogy a király inkább meghátrál, mint hogy megkockáztassa egy polgárháború lehetőségét. Károly is arra számíthatott, hogy a *whigek* kompromisszumot kötnek, vagy beletörődnek a vereségbe, de nem akarnak vérontást. Hazardírozni nem lett volna értelme. Jakab középkorú volt (negyvennyolc éves), nem sokkal fiatalabb Károlynál, utódja a trónon pedig protestáns neveltetésű lánya, Mária. Közvetlen veszély nem állt fenn. A *whigek* részéről őrülség lett volna kockáztatni ebben a helyzetben radikális forradalmi ideológiájuk megvalósítása érdekében. Túl nagy árat ők sem akartak fizetni érte.

Ha Károly meghátrál, és a *whigek* sikerrel járnak, olyan forradalom játszódott volna le, amelynek alkotmányos következményei a dicsőséges forradalom eredményein minden bizonnyal túlmutattak volna.⁷² 1688–1689 konzervatív rendezéssel zárult, ami a *whigek* és a *toryk* kényszerű kompromisszumából adódott. 1681-ben – saját konzervatívabb tagjaikon kívül – semmi sem fogta volna vissza a *whigek* radikalizmusát.

GYÖRGY BORUS

The Popish Plot and the Exclusion Crisis in England, 1678-1681

The short period of English domestic affairs from 1678 to 1681 is of special significance to scholars dealing with the history of ideas and parties. Nevertheless, few people really know what exactly happened in England during these years and even fewer understand the long-term consequences of these events. The study explores in detail the fictitious Catholic conspiracy to assassinate Charles II and overthrow the Protestant Establishment, as well as the campaign that was launched by the Parliamentary opposition (the emerging Whig party) in the wake of the plot to exclude the Catholic James, Duke of York from the throne.

Paranoiac fear of Catholicism and French-style Catholic absolutism served as a background to the Exclusion Campaign. Between March 1679 and March 1681, no fewer than three general elections were held. The central issue of the crisis was whether the Duke of York could be allowed to succeed to the throne after the death of his brother. Was he a threat to English liberties and the Protestant religion? How serious was this danger, and what should have been done to counter it? Opinion on these questions was deeply divided, both within and outside Parliament. This is what fueled the pamphlet war of these years and strengthened the *Court* and *Country* parties, which now changed their names to *Tory* and *Whig*. The Exclusion controversy echoed many of the debates of the Civil War, but at the same time it anticipated many of the arguments which were to support the Glorious Revolution of 1688-1689 later on.

Had the Whig Exclusionists had succeeded, it is certain that a more radical revolution would have been carried out than in 1688-1689. The Whig decision to leave the constitutional arena and to appeal directly to the people, however, proved to be counterproductive. The large-scale demonstrations and 'Pope-burning' processions frightened the majority of Londoners. By 1681 public opinion had become anti-Whig and pro-Tory. It was this change in public mood that enabled James II to come to the throne without difficulty in February 1685.

⁷² Holmes: *The Making of a Great Power*, 124.

TILLMAN GÁBOR

Mi történt az Alamónál?

*Érvek, ellenérvek és érdekességek David Crockett,
19. századi amerikai szabadsághős halála körül kialakult vitában*

David Crockett neve hallatán legtöbbször a mosómedveszőr-sapkát viselő nagy vadászra gondolnak. Kevesen tudják azonban, hogy a tizenkilencedik századi Vadnyugat egyik merész alakjáról már életében legendák születtek, híres mondásai szállóigévé váltak. Ami azonban talán még ennél is meglepőbb, az, hogy halála után valószínűleg több vitát szított, mint kalandos élete során. Bár kezdetben vadászként vált ismertté, hírnevét arra használta fel, hogy politikai karriert építsen. Előbb helyi, majd kongresszusi képviselő lett, és miután politikai pályafutása 1835-ben véget ért, Texasba ment, ahol 1836-ban részt vett az Alamo erőd védelmében. Az Alamót védő texasiak – köztük Crockett is – haláluk pillanatáig hősiiesen kitartottak a mexikói túlerővel szemben, ezért röviddel az ostrom után legendává váltak. A továbbiakban azt kívánom megvizsgálni, hogyan vált Crockett az Egyesült Államok tizenkilencedik századi történelmének ismert alakjává, és a populáris kultúra segítségével hogyan lett belőle alamói mítosz. Halálával kapcsolatosan újabb kutatási eredmények láttak napvilágot, ám ezek az újonnan feltárt tények nem teljes mértékben vagy egyáltalán nem elfogadhatók a mai amerikai közvélemény számára. Ennek az elutasításnak az okára is megpróbálok rávilágítani.

Az alamói ütközetről napvilágot látott hírek igencsak különböznek egymástól. Ezt jól illusztrálja egy tizenkilencedik századbeli, képzeletbeli turista elmélkedése az Alamónál tett látogatása során: „A csatáról nagyon sok különböző és ellentmondásos beszámoló létezik. Valójában annyira sok, hogy én, aki mindet vagy majdnem mindet hallottam, kétségek közt vergődöm, hogy volt-e ott egyáltalán valamiféle csata. Ha hihetünk mindannak, amit az idős helybeliek és történészek mondanak, akkor nincs olyan pont az Alamo negyed mérföldes területén belül, ahol Travis nem adta volna az életét, semmint behódoljon a bérenc elenségnek, akik így is, úgy is lelőtték volna. Az egész épületnek nincs olyan szeglete, ahol Crockett nem áldozott volna fel puskatussal tizenegy–hetvenöt mexikóit, akik közül a legtöbbször magas rangúak voltak. Ha összeadjuk, hány mexikóit öltek meg a történészek, olyan eredményt kapunk, amelybe még belegondolni is szörnyű. Mindent elolvastam a témával kapcsolatban, beleértve pár gyenge verset is, amelyeket magam fabrikáltam; kifaggattam az Északról érkezett idegeneket is; és arra a következtetésre jutottam, hogy tulajdonképpen igen keveset tudok az alamói csatáról.”¹

¹ Idézi Kilgore, Dan: *Why Davy Didn't Die*. In: Lofaro, Michael A. – Cummings, Joe (eds.): *Crockett at Two Hundred: New Perspectives on the Man and the Myth*. Knoxville, 1989. 16. Itt és a továbbiakban a fordítások tőlem (T. G.)

„There are a great many different and conflicting accounts of the battle; so many, in fact, that I, who have heard all of them, or nearly all, am harassed with doubts about any battle ever having

Mielőtt David Crockett élete az Alamónál véget ért, a Tennessee határvidék jellegzetes személyisége volt. Amikor családjával 1816-ban letelepedett Lawrence megyében, már ismert medvevadász volt, és önkéntesként részt vett Jackson tábornok oldalán a krík indiánok elleni hadjáratban. Crockett itt kezdte politikai pályafutását mint békebíró, később pedig képviselőként is tevékenykedett.² Paul Andrew Hutton szerint az akkoriban elterjedt szavazategyűjtési módszerekhez – pecsenyesütés, táncmulatság vagy éppen italok fizetése a választóknak – remekül illeszkedett Crockett közvetlen stílusa és egyszerűsége, ráadásul – pénz híján – sokszor humoros történetekkel nyerte meg magának a közönséget.³ Ebben annyira sikeres volt, hogy 1827-ben még kongresszusi képviselőnek is megválasztották.

Politikai pályafutása azonban korántsem volt töretlen. Egyes források szerint képviselőként semmi figyelemre méltót nem tett, hozzászólásai pedig többnyire kimerültek a közhelyekben.⁴ Főleg iskolázatlansága miatt vált eleinte a műveltebb rétegek céltáblájává, ám egyszerűsége és humora hamar közkedvelté tette. Washingtonban rövidesen mindenki csodájára járt a híres „bozótból jött úriembernek”.⁵ Számtalan anekdota látott róla napvilágot, amelyek rendkívüli tulajdonságokkal ruházták fel. Ezekből később maga is előszeretettel idézett, hogy saját hírnevét öregbítse. Később James Paulding róla mintázta az 1831-ben bemutatott, nagy sikerű *The Lion of The West* [A nyugat oroszlánja] című vígjáték főhősét, Nimrod Wildfire-t. Miután több olyan állítólagos „önéletrajz” is napvilágot látott, melyet az ő nevében írtak, Crockett 1834-ben megírta (vagy megíratta?) hivatalos önéletrajzát, személye pedig, a védjegyévé vált sapkával és „Betsy” nevű puskájával, népszerű tömegkultúra-jelenség lett.

been fought there at all. If what all the old residents and historians say to be true, then there is not a spot within a quarter of a mile of the Alamo where Travis did not yield up his life rather than submit to the hireling foe, who would have shot him, anyhow. There is not a hole or corner in the whole building where Crockett did not offer up, with the butt of his rifle, from eleven to seventy-five Mexicans, most of them high rank. Adding up all the Mexicans the historians have killed, it aggregates a number that is fearful even to think of. I have read everything that has been written on the subject, including some very poor poetry I made myself; I have had strangers from the North tell me all about it; and I have come to the conclusion, that after all, I know very little about the battle of the Alamo.”

² Crockett politikai pályafutásának rövid áttekintése:

1817–1819. Békebíró Tennessee államban, Lawrence megyében.

1821. Lawrence és Hickman megyék képviselője a tennessee-i állami törvényhozásban.

1823. Újra megválasztják.

1825. Először indul a kongresszusi választásokon, és vereséget szenved.

1827. Újra kampányol, és megválasztják.

1829. Újra megválasztják, de már szakít a jacksoni elvekkel.

1831. Újra indul, de vereséget szenved.

1833. Harmadszor is képviselő lesz.

1835. Vereség a választásokon, ezután indul Texasba.

In: Lofaro – Cummings: *Crockett at Two Hundred: New Perspectives on the Man and the Myth*, i. m.

³ Hutton, Paul Andrew: *Introduction*. In: Crockett, David. *A Narrative of the Life of David Crockett of the State of Tennessee Written by Himself*. Lincoln and London, 1987. XIII.

⁴ Parrington, Vernon Louis: *Main Currents in American Thought: An Interpretation of American Literature from the Beginnings to 1920*. New York, 1927. 175.

⁵ Clarke, Mathew St. Clair: *Sketches and Eccentricities of Col. David Crockett of West Tennessee*. New York, 1974. 59.

Temperamentumából eredően azonban kezdettől fogva alkalmatlan volt politikusnak, ugyanis semmilyen törvényjavaslatot nem volt hajlandó támogatni, amely ellenkezett az elveivel. Mikor 1830-ban nem szavazta meg az Indián Kitelepítési Törvényt, nyíltan szembe került Andrew Jackson elnökkel. Ezt követően a liberálisok vették pártfogásukba, és rövid ideig még az elnökség gondolata is megfordult a fejében, ám az 1835-ös képviselői választásokon vereséget szenvedett. Látszólag erre is fel volt készülve. Híres kijelentése szerint, ha nem választják meg, „Mindenki elmehet a pokolba, én pedig Texasba.”⁶

Texas ebben az időben az 1821-ben függetlenné vált Mexikó egyik szövetségi állama volt. A spanyoloktól való elszakadásban Mexikó segítségére siettek a vállalkozó szellemű amerikai kereskedők és katonák, az ország ezért kedvező feltételekkel lehetővé tette Texasban az amerikaiak letelepedését. Ez többek közt arra is jó volt a mexikói vezetésnek, hogy az amerikai jelenlét segítségével megvédjék a frissen kialakult határvonalakat az indián támadásoktól.⁷ Az amerikai telepesek számának hirtelen növekedése azonban nem várt következményekkel járt, és kisebb-nagyobb ellentétekhez vezetett, 1835. október 1-jén pedig a gonzalesi ütközettel kitört a forradalom.

Crockett valószínűleg nem tudott erről, mert 1835. november 2-án néhány fős csoporttal elhagyta Memphist, és Texas felé vette útját, hogy saját maga vegye szemügyre a terület adottságait. Január elején érkeztek Nacogdochesbe, ahol társaival meleg fogadtatásra találta az amerikai telepesek közt. Ekkorra már elérkezett ide a forradalom híre, ezért Crockett kísérői visszafordultak. Egy háborút követően függetlenségét elnyerő ország azonban Crockett politikai törekvéseinek beteljesítésével kecsegtetett, ezért hűséget esküdött „az Ideiglenes Texasi Kormánynak, illetve bárminemű jövőbeni köztársaságnak, amelyet azután kikiáltanak” – idézi Hutton.⁸ Nem sokkal később csatlakozott a tizenöt fős Tennessee-i Lovas Önkéntesekhez, abban a reményben, hogy így nagyobb valószínűséggel válhat majd egy megalakuló texasi kormányzat tagjává. A csapat február harmadikán érte el San Antonio de Bexart, ahol Crockett ismét csak szívélyes fogadtatásban részesült. Február 10-én, a tiszteletére rendezett ünnepségen érkezett a hír, mely szerint Antonio López Santa Anna tábornok és katonái már elindultak, hogy leverjék a forradalmat, átkeltek a Rio Grandén, és alig százötven mérföldnyire vannak San Antoniótól. A texasi felkelők parancsnoka, Sam Houston parancsba adta, hogy rombolják le az Alamo erődöt, és hagyják el San Antoniót. A Crockettet is vendégül látó társaság azonban úgy gondolta, hogy Santa Anna nem lehet ennyire közel, és egyelőre nincsenek veszélyben. Mivel Crockett Houston egykori politikai vetélytársa volt, ő sem sürgette a többieket, hogy teljesítsék a parancsot.⁹

Santa Anna és serege azonban a vártnál korábban érkezett, és ez arra kényszerítette az alig több mint száznyolcvan fős felkelő csoportot, hogy a San Antoniói-i Alamo kolostorerődítmény falai mögé visszavonulva keressenek menedéket. A templomból és kolostorból álló épületegyüttes, amelyhez széles udvar tartozik, eredetileg misszióként működött, de a forradalom idején már elhagyatott volt. A texasiak és mexikóiak felváltva, a falakat megerősítve erődnek használták.¹⁰ Az Alamo erőd – és maga San Antonio városa – stratégiai nem volt kulcsfontosságú a mexikói hadjárat eredményességének szempontjából. Azért

⁶ Hutton: *Introduction*, XXIX.

⁷ Jordan, Winthrop D. – Litwack, Leon F.: *The United States, Conquering a Continent. Volume I.* Reading, 2003. 281.

⁸ Hutton: *Introduction*, XXIX.

⁹ Hutton: *Introduction*, XXVII-XXX.

¹⁰ The Alamo <<http://www.thealamo.org/asked.html#twentyone>> Hozzáférés: 2008. jan. 10. (a továbbiakban: The Alamo)

vált mégis jelentőssé, mert 1835 decemberében Cos tábornok súlyos embervesztéssel járó vereséget szenvedett itt, és ezért visszafoglalása Santa Anna tábornok számára elvi kérdés lett.¹¹ 1836. március 6-án, tizenhárom napig tartó ostrom után a mexikói hadsereg egy végső rohammal bevette az erődöt, és a tábornok parancsa alapján egy bent tartózkodó nőn és egy rabszolgán kívül nem hagytak túlélőket.

Az ostrom és a védők halálának híre hamar bejárta az amerikai közvéleményt. Nem sokkal később, április 21-én a san jacintói ütközetben Sam Houston „Emlékezzetek az Alamóra!” kiáltással vezette győzelemre a felkelők seregét a mexikóiak ellen. Ebben a csatában Santa Anna hadifogoly lett, és szabadságáért cserében aláírta a Texas Mexikótól való elszakadásáról szóló egyezményt. Az ütközet után megszorodtak a Davy Crockett nevében írt naplók és a különféle legendák, amelyek mind az alamói hősieks küzdelemről számoltak be. A következő részlet jól érzékelteti a korabeli közvélekedést: „[Crockett] nem ismert félelmet. Becslések szerint az ostrom alatt nem kevesebb, mint nyolcvanöt emberrel végzett, és további százhuszat megsebesített, mivel a vadnyugat egyik legjobb lövésze volt, négy puskáját két ember töltötte folyamatosan, és olyan gyorsan tüzelt, amilyen gyorsan csak újra tudták tölteni a puskáit, szinte minden lövése célba talált.”¹²

Az ehhez hasonló beszámolók mindennapossá váltak, és főleg a háborús veteránnak, Reuben Marmaduke Potternek köszönhető, hogy nem veszték a feledés homályába. Potter 1860-ban megjelent tanulmánya, *The Fall Of The Alamo* az első munka, amely kellő szakértelemmel igyekszik megvizsgálni és hitelesen rekonstruálni az Alamónál történeteket. Itt bukkan fel először Potter azon meggyőződése, hogy egy háborúban a túlélővel reménytelenül küzdő, halálra ítélt katonák közül a legbátrabbak esnek el először.¹³ Ezt a nézetet többek közt W. P. Zuber texasi történész is osztotta az *1873-as Texasi évkönyvben* megjelent *An Escape from the Alamo* című írásában.¹⁴ Potter és Zuber ragaszkodott ahhoz az elképzeléshez, hogy egy ilyen óriási küzdelemben David Crockett minden bizonnyal az ütközet elején halt meg, csakúgy, mint a többi híresség, William Barret Travis és James Bowie.¹⁵ Ezek az elképzelések természetesen hamar népszerűvé váltak, és a köztudatba is beivódtak. Sőt, a tizenkilencedik század második felében kiadott *A History of Texas for Schools* című tankönyvben is szerepeltek történetek Alamóról.

A Crockettet körülölelő kollektív emlékezet nemcsak könyv formában öltött testet, hanem a mozgókép megjelenésével filmek sorát inspirálta. Mint ahogy azt William Cohn

¹¹ Matyszczyk, Stephanie: *The Alamo as a Pyrrhic Victory: The Mexican Experience in the Battle of the Alamo*. In: Lethbridge Undergraduate Research Journal, vol. 1. (2007) no. 2. <<http://www.lurj.org/article.php/vol1n2/alamo.xml>> Hozzáférés: 2008. jan. 12.

¹² Kilgore: *Why Davy Didn't Die*, 9. „Fear was a word he [Crockett] knew not the definition of. It was calculated that during the siege he killed no less than 85 men, and wounded 120 besides, as he was one of the best rifle shooters of the west, and he had four rifles, with two men to load constantly, and he fired as fast as they could load, nearly always hitting his man.”

¹³ Kilgore: *Why Davy Didn't Die*, 11.

¹⁴ Kilgore: *Why Davy Didn't Die*, 12.

¹⁵ William Barret Travis a Texas függetlenségéért vívott küzdelem egyik fontos szereplője volt. A forradalom 1835-ös kirobbanásától kezdve végig támogatta az elszakadást Mexikótól. Többek közt részt vett Bexar ostrománál, és egészen az alezredesi rangig jutott, később pedig az alamói védők parancsnoka lett. Mikor Santa Anna tábornok megadásra szólította fel a maroknyi csapatot, Travis válasz helyett ágyugolyót lövetett a mexikói sereg felé. James Bowie Crocketthez hasonlóan igazi hírességnek számított az Alamót védők önkéntesei közt. Olyan legendásan jól bánt a késsel, hogy egy jellegzetes késtípust el is neveztek róla. Nem sokkal az ostrom kezdete után tifuszos lett, ezért ágyhoz kötve már nem lehetett az események aktív szereplője.

megállapítja, a televízió „a legbefolyásosabb és legszélesebb körben használt eszköz információ, szórakozás és kulturális képek terjesztésére”.¹⁶ Az 1926-os *Davy Crockett at the Fall of the Alamo* az első olyan film, amely a történelmi Crockettből táplálkozik, és egyúttal megteremti az alamói hős figuráját. A történet szerint Crockett még akkor is küzd, miután egyértelművé válik, hogy a védők mind meg fognak halni. Tíz ember kell, hogy lefogják és megöljék. Ezt követte az 1937-ben készült *Heroes of the Alamo*, amely nem csupán Crocketttről szól, mégis ő kerül benne a középpontba.¹⁷

Bár az alamói hős igen népszerű téma lett a filmvászonon, az igazi áttörést a Crockett életét feldolgozó háromrészes Disney-sorozat hozta 1954-ben és 1955-ben. Az epizódok annyira sikeresek voltak, hogy 1955-ben újravágták, és egy egész estés játékfilmet készítettek belőle *Davy Crockett, King of the Wild Frontier* címmel. Ez a film lett az úgynevezett „Crockett-mánia” elindítója, amely a nemzet egy teljes generációja számára vált meghatározó élménnyé, és egyúttal kialakította azt a Davy Crockett képet, amelyet ma is felidézünk, ha ezt a nevet halljuk. Ahogy Paul Grainge is megjegyzi, a modern kultúrában a film a kollektív emlékezet legfontosabb közvetítője.¹⁸ A jellegzetes mosómedveprémből készült sapka és minden egyéb öltözet vagy eszköz, amely a nevét viselte, szinte biztos anyagi hasznot jelentett mind a gyártóknak, mind a forgalmazóknak. A címszereplőt alakító Fess Parker kétségkívül kiválóan alkalmas volt arra, hogy eljuttassa a karizmatikus hőst. A sikerhez természetesen arra is szükség volt, hogy a Disney Stúdió a közönség igényeinek megfelelően dolgozza fel a témát. A produkciót az amerikai történelem egyik kedvelt szereplőjére alapozta, és a róla kialakult kollektív emlékezetből, anekdotákból merített hozzá.

A médium és közönségének viszonya azonban kölcsönös: az amerikai közönség saját történelméről kialakult képét csak megerősítik a filmkészítők, akik – helyesen vagy helytelenül – a nagyobb nézettség érdekében manipulálják a múltat.¹⁹ Nem csoda tehát, ha a Disney Stúdió abban az esetben vélt sikeresnek egy Crocketttről szóló filmet, ha az inkább az általános elvárásoknak felel meg, mint a pusztán történelmi tényeknek. Öt évvel később, 1960-ban John Wayne álma is teljesült, amikor filmre vihette a legendás alamói ostromot, és Crockettet alakíthatta a *The Alamo* című filmben. Mivel Wayne már a film készítése előtt is igazi western-hősnak számított, az, hogy ő játszotta el ezt a szerepet, csak tovább növelte a mítosz erejét. Ráadásul a *Davy Crockett, King of the Wild Frontier* záró képsorain Crockett igazából meg sem hal, mindössze annyit látunk, hogy kedvenc puskáját, Betsyt buntörvényszerűen használva harcol a mexikói túlerő ellen. Ezért a köztudatban Crockett példátlan bátorsággal és szinte emberfeletti tulajdonságokkal megáldott alamói védőként maradt fenn.

Ez a széles körben elterjedt vélemény alapjaiban remegett meg a *With Santa Anna in Texas: A Personal Narrative of the Revolution* című kiadvány 1975-ös megjelenésével. A könyv eredetileg 1955-ben Mexikóban spanyol nyelven jelent meg, és José Enrique de la Peña naplóját tartalmazza. De la Peña, aki Alamónál a mexikói oldalon harcolt, sokak megörökönyödésére – és felháborodására – másképp emlékszik vissza Crockett halálára. Kutatók egy csoportja szinte azonnal rávetette magát a lehetőségre, hogy felülvizsgálja az eseményeket, és történelmileg pontosabb képet nyújtson David Crockett sorsáról. Ennek az lett az eredménye, hogy történészek és a Crockett haláláról szóló legendát védelmező laiku-

¹⁶ Cohn, William H.: *History For The Masses: Television Portrays the Past*. The Journal of Popular Culture, vol. 10. (1996) no. 2. Fall. 280.

¹⁷ Jamborsky, William Eric: *Crockett and the Westerner*, 104–105.

¹⁸ Grainge, Paul: *Memory and Popular Film*. Manchester, England, 2003. 1.

¹⁹ Cohn: *History For The Masses*, 286.

sok közt a mai napig tartó heves vita bontakozott ki. De la Peña hadnagy a következőket jegyezte le híressé (mások szerint hírhedté) vált naplójában: „Körülbelül hét ember élte túl a vérontást, és Castrillon tábornok védelme alatt Santa Anna elé vezették őket. Volt köztük egy magas termetű, jó felépítésű férfi, arcán a megpróbáltatás mellett egyfajta tekintélyt parancsoló, nemes belenyugvással. A nagy természetjáró David Crockett volt az, aki Észak-Amerika-szerte közismert volt szokatlan kalandozásairól, és aki elindult, hogy bejárja az országot. Mivel azonban a háború híre meglepetésként érte Béjarban, inkább Alamóban keresett menedéket, attól tartva, hogy [Béjarban] nem veszik majd figyelembe, hogy külföldi. Castrillon közvetített Crockett nevében, amelyet Santa Anna megbotránkozva fogadott, és a hozzá legközelebb álló utászoknak parancsba adta Crockett kivégzését. A parancsnokok és tisztek teljesen felháborodtak, és nem teljesítették a parancsot, azt remélve, hogy amint [a tábornok] pillanatnyi dühé elszáll, megkímélik ezt a néhány embert. Néhány tiszt azonban, akik a kormányzó körül álltak, és akik valószínűleg nem jeleskedtek a harcban, olyan aljas tettel váltak hírhedté, amely a közkatonák kegyetlenségét is felülmúlta. Hogy parancsnokuk kedvére tegyenek, karddal a kezükben úgy rontottak a szerencsétlen, védtelen férfiakra, ahogy a tigris veti rá magát a zsákmányra. Bár az áldozatokat megkínózták, mielőtt végeztek velük, egyikük száját sem hagyta el jajszó, nem alázkodtak meg kízóik előtt. Úgy beszéltek, Santa Anna tábornok is köztük volt, ezt azonban nem tudom megerősíteni, mert bár jelen voltam, elborzadva fordultam el, hogy ne kelljen végignézniem ezt a kegyetlenséget.”²⁰ A de la Peña napló mindkét tábor, a történészek és a laikus Crockett-rajongók számára is kulcsfontosságú dokumentum. A Crockett hősi halála mellett elkötelezettek azonnal kétségbe vonták a hitelességét, és amennyiben be tudnák bizonyítani, hogy a dokumentum csupán hamisítvány, rövid úton megnyernék a vitát. A másik oldal számára viszont a napló gyakorlatilag minden olyan tanulmány kiindulópontja lett, amely újraértelmezi az Alamónál történeteket.

A dokumentum felfedezése óta sokszor megpróbálták eloszlatni az eredetiségével kapcsolatos kételyeket, ám ez nem bizonyult egyszerű feladatnak. A de la Peña napló megítélé-

²⁰ Idézi Lind, Michael: *The Death of David Crockett*. The Wilson Quarterly, vol. 22. (1998) no. 1. Winter. <http://www.tamu.edu/ccbn/dewitt/adp/archives/delapena/lind_crisp/lind.html>. Hozzáférés: 2007. febr. 11.

„Some seven men had survived the general carnage and, under the protection of General Castrillon, they were brought before Santa Anna. Among them was one of great stature, well proportioned, with regular features, in whose face there was the imprint of adversity, but in whom one also noticed a degree of resignation and nobility that did him honor. He was the naturalist David Crockett, well known in North America for his unusual adventures, who had undertaken to explore the country and who, finding himself in Bejar at the very moment of surprise, had taken refuge in the Alamo, fearing that his status as a foreigner might not be respected. Santa Anna answered Castrillon's intervention in Crockett's behalf with a gesture of indignation and, addressing himself to the sappers, the troops closest to him, ordered his execution. The commanders and officers were outraged at this action and did not support the order, hoping that once the fury of the moment had blown over these men would be spared; but several officers who were around the president and who, perhaps, had not been present during the moment of danger, became noteworthy by an infamous deed, surpassing the soldiers in cruelty. They thrust themselves forward, in order to flatter their commander, and with swords in hand, fell upon these unfortunate, defenseless men just as a tiger leaps upon his prey. Though tortured before they were killed, these unfortunates died without complaining and without humiliating themselves before their torturers. It was rumored that General Santa Anna was one of them; I will not bear witness to this, for, though present, I turned away horrified in order not to witness such a barbarous scene.”

sén az sem segített, hogy John Peace, a Texasi Egyetem igazgatói bizottságának egykori elnöke és az eredeti kézirat akkori tulajdonosa semmilyen vizsgálathoz sem járult hozzá.²¹ A Fort Worth Star-Telegram 1998-ban arról tudósít, hogy az írásszakértő Charles Hamilton megvizsgálta az 1975-ös kiadásban található eredeti naplórészletről készült fénymásolatot, és megállapította, hogy a huszadik század híres hamisítójának, John Laflinnak a műve. Greg Shaw, a Butterfield & Butterfield aukciós ház könyvekért és kéziratokért felelős szakembere szerint azonban az eredetit kell megvizsgálni, nem szakszerű eljárás fénymásolat alapján hitelesíteni egy dokumentumot.²²

Bill Groneman ugyancsak kételyeit fejezi ki a naplóval kapcsolatban a *Defense of a Legend: Crockett and the de la Peña Diary* című könyvében. Michael Lind szerint „Groneman, laikus történész és az alamói csata szakértője határozottan kijelentette, hogy a de la Peña beszámoló csalás”.²³ A de la Peña napló tulajdonosa, az ifjabb John Peace akkora nyomás alatt állt, hogy elárvereztette a kéziratot, mivel saját bevallása szerint a család már belefáradt a sok vitába.²⁴ Természetesen ez a döntés is nagy port kavart. Végül 2000-ben Austinban, a Texasi Egyetemen David Gracy, a hamisítási eljárásokban jártas írásszakértő megvizsgálta az eredeti dokumentumot. A kéziratot hitelesnek találta, mert a papír anyaga és a naplón található vízjelek is megfelelnek a mexikói hadseregben akkoriban használtaknak.²⁵

Ennek ellenére felmerülhet a kérdés, hogy ha maga az írás hiteles is, nem biztos, hogy a valóságot tartalmazza. A hitelesség mellett szól azonban, hogy de la Peña nemcsak Crockett kivégzését, hanem a hadjárat többi részét is igyekezett hűen lejegyezni, amiért akkoriban igen sok kritika érte. Ráadásul ő maga is támogatta a hadjárat ügyét, mivel úgy vélte, ez szükséges ahhoz, hogy megóvják Mexikót a további feldarabolástól. A napló írásával pedig mindössze az egyszerű katonák és az ország becsületét szeretne volna védeni, még anyagi haszna sem származott belőle.²⁶ Emellett Santa Anna tábornok durva magatartásáról más források is beszámolnak. Alamo ostromát sokan eleve feleslegesnek tartották, mivel az erőd katonai szempontból jelentéktelen volt, ezért elég lett volna egy kisebb csapatot hátrahagyva őrt állni. A lerohanással a tisztek nagy része még kevésbé értett egyet, bár ezt nem szívesen hangoztatták a kormányzó jelenlétében. Az ostrom alatt állók készletei már igencsak fogytán voltak, ezért előbb-utóbb úgyis megadásra kényszerültek volna. José Juan Sánchez Navarro y Estrada kapitány például így vélekedett: „Őexcellenciája állítólag rohamot szeretne, pedig ezt mindenki más ellenzi [...] Miért van az, hogy Sr. Santa Anna mindig vérrel és könnyekkel akarja megjelölni a győzelmeit és vereségeit?”²⁷ Amikor Santa Anna a támadás előtt felhívta a vörös zászlót, mindenkinek jelezve, hogy nem ejtenek hadifoglyokat,

²¹ Lind: *The Death of David Crockett*, i. m.

²² Shlachter, Barry: *Doubts Remain about Authenticity of Account of Battle of the Alamo*. Fort Worth Star-Telegram. 1998. November 18. <<http://www.latinamericanstudies.org/alamo/doubts.htm>> Hozzáférés: 2007. febr. 14.

²³ Lind: *The Death of David Crockett*, i. m.

²⁴ Gumbel, Andrew: *Mexican slur on Alamo hero Crockett makes West wild*. The Independent, 1998. nov. 19. <http://www.findarticles.com/p/articles/mi_qn4158/is_19981119/ai_n14193281> Hozzáférés: 2007. febr. 11.

²⁵ Neff, Nancy: *UT expert: Alamo memoir authentic*. On Campus vol. 27. (2000) no. 14. <http://www.utexas.edu/opa/pubs/oncampus/oooc_issues/oc000512/oc_alamo.html>. Hozzáférés: 2007. febr. 27.

²⁶ Matyszczyk: *The Alamo as a Pyrrhic Victory*, i. m.

²⁷ Matyszczyk: *The Alamo as a Pyrrhic Victory*, i. m.

több tiszt is ellenezte ezt, emberi jogokra és alapvető erkölcsi szabályokra hivatkozva.²⁸ David MacKenzie mindezt azzal magyarázza, hogy Santa Anna hadügyminisztere kiadott egy rendeletet, amelyben a texasi felkelőket katonák helyett lázadóknak bélyegzi, ezért rájuk nem vonatkoznak a háborús etikett szabályai. Santa Anna pedig eltökélten ragaszkodott ehhez a rendelethez.²⁹

Az ostrom után nemcsak Crockett hősi halálának híre kapott szárnyra, hanem az a szóbeszéd is, hogy kivégezték. Ez utóbbi mára kiveszett a köztudatból, pedig éppúgy széles körben elterjedt, mint hősi halálának híre, és a korabeli amerikai közvélemény másik része fenntartások nélkül elfogadta.³⁰ Fontos megemlítenünk, hogy a de la Peña napló felbukkanásával újra előkerültek olyan, korábban már feledésbe merült források is, amelyek szintén ellentmondanak a felfogásnak, hogy Crockettet a csata hevében érte vég. A megbízhatónak tartott beszámolók Ramón Martínez Caro és George M. Dolson őrmester nevéhez fűződnek. Caro a mexikói uralkodó, Santa Anna tábornok személyi titkára volt, jelentésének hitellessége általánosan elfogadott: „Az ellenség mind egy szálig elpusztult, halottaik állítólag 183 főt számláltak, amely a seregük teljes létszáma volt [...]. A 183 elesett közül Castrillon tábornok vett észre ötöt, akik a roham után elrejtőztek. Azonnal Őexcellenciája elé vitte őket, aki időközben a helyszínre ért. Mikor előállította a foglyokat [Santa Anna], igen keményen rendreutasította, amiért nem végzett velük helyben. Ezután hátat fordított Castrillonnak, mialatt katonái kiléptek a sorokból, rárontottak a foglyokra, és mind megölték azokat.”³¹

Az előbbi részlet ugyan nem említi Crockettet a foglyok közt, de beszámol a kivégzésről, ezzel megerősítve de la Peña beszámolóját. George Dolson, aki tolmács volt a Galveston-szigeti hadifogolytáborban, Crockett kivégzéséről is tudósít. Dolsont 1836. július 18-án felkérték, hogy fordítsa le egy olyan mexikói tiszt vallomását, aki jelen volt az alamói kivégzéseknél.³² A történetekről levélben beszámolt bátyjának is, amely még abban az évben megjelent egy detroiti újságban: „Crockett hadnagy ment hátul összefont karokkal, bátran, mint egy oroszlán, ahogy elhaladt az informátorom mellett (Almonte.) Santa Anna tolmácsa ismerte Crockett hadnagyot, és odasúgta az informátoromnak, hogy »az ott hátul a híres Crockett«. Mikor Santa Anna elé vezették őket, Castrillon így szólt hozzá: »Fenséges Santa Anna, hadd adjak át hat bátor hadifoglyot.« Santa Anna így felelt: »Ki adott rá parancsot, hogy foglyokat ejts, holtan akarom látni ezeket az embereket – lőjétek le őket.« Amint a szörnyeteg kiejtette e szavakat, az összes tiszt elfordította arcát, ahogy a zsarnok kutyái

²⁸ Matyszczyk: *The Alamo as a Pyrrhic Victory*, i. m.

²⁹ *The Alamo*, i. m.

³⁰ Hutton: *An Exposition on Hero Worship*, 29.

³¹ Idézi Lindley, Thomas Ricks: *Killing Crockett: It's All in the Execution*. *Alamo Journal*, iss. 96. (1995) <<http://www.tamu.edu/ccbn/dewitt/adp/archives/delapena/delapena2.html>> Hozzáférés: 2007. jan. 11. „The enemy died to a man and its loss may be said to have been 183 men, the sum total of their force... Among the 183 killed there were five who were discovered by General Castrillon hiding after the assault. He took them immediately to the presence of His Excellency who had come up by this time. When he presented the prisoners, he was severely reprimanded for not having killed them on the spot, after which he turned his back upon Castrillon while the soldiers stepped out of their ranks and set upon the prisoners until they were all killed.”

³² *The Crockett Controversy Continues*. *The Wilson Quarterly*. (a továbbiakban: Crockett Controversy) <http://www.tamu.edu/ccbn/dewitt/adp/archives/delapena/lind_crisp/crisp.html> Hozzáférés: 2007. febr. 12.

alig pár méterre tőle elintézték mind a hatot. Az ilyen tett számomra a gyilkosság egyik leg-sötétebb formája.”³³

Thomas Ricks Lindley, a Crockett kivégzését ellenzők táborának egyik kiemelkedő alakja kétkedve fogadott, és alaposan megvizsgált minden olyan dokumentumot, amely a kivégzés lehetőségét támasztja alá. Eredményei folytatásban megjelentek a *The Alamo Journal* hasábjain, ahol Dr. James E. Crisppel, az Észak Karolinai Egyetem történelem professzorával folytatott élénk vitát. Lindley szinte mindent megkérdőjelezett, ami a beszámolókat illeti. Először is megvizsgálta és összehasonlította őket jelenetről jelenetre, hogy kiderüljön, mennyire egyeznek a részletek. Arra jutott, hogy a beszámolók közt több az eltérés, mint a megegyezés, ami például az időt, a helyet, Santa Anna reakcióját és a kivégzés módját illeti.³⁴ Dr. Crisp válaszképp kimutatta, hogy Lindley felállított szempontjai túlságosan merevek. Meglátása szerint a legtöbb ellentmondás abból az egyszerű okból fakad, hogy az elbeszélések nem tartalmazznak szó szerinti egyezéseket, illetve valamelyikből megtudunk olyan részleteket, amelyekről egy másikban viszont nem esik szó.³⁵ Továbbá azt sem szabad elfelejteni, hogy a beszámolók eltérő hosszúságúak, és az elbeszélők mást tartottak fontosnak, másképp emlékeznek vissza egyes eseményekre. Crisp így érvel:

„Képzeljük el, hogy van három tanúvallomásunk, de egyik tanúnk sem él, ezért nem tudunk már keresztkérdéseket feltenni nekik. Az első ezt mondta:

– Jack és Jill felmentek a hegyre, hogy egy vödör vizet hozzanak.

A második tanú erre emlékszik:

– Láttam, ahogy Jack Jillel a hegyre indul, hogy vizet hozzon. Volt nála egy üres vödör, Jill pedig sárga szoknyát viselt.

A harmadik tanú így számol be:

– Láttam tegnap Jillt az elnyűtt sárga ruhájában. Jackkel volt, és a hegyre mentek, hogy megtöltsék a vödrüket vízzel.”³⁶

Ezt az elemző módot követve Crisp az alapvető egyezésekre hívja fel a figyelmet: David Crockett a hadifoglyok közt volt, és Castrillon tábornok találta meg az életben maradt védőket.³⁷

³³ Idézi Lindley: *Killing Crockett*, i. m. „Colonel Crockett was in the rear, had his arms folded, and appeared bold as the lion as he passed my informant (Almonte.) Santa Anna’s interpreter knew Colonel Crockett and said to my informant, ‘the one behind is the famous Crockett’. When brought in the presence of Santa Anna, Castrillon said to him, ‘Santa Anna, the august, I deliver up to you six brave prisoners of war.’ Santa Anna replied, ‘who has given you orders to take prisoners, I do not want to see those men living - shoot them.’ As the monster uttered these words each officer turned his face the other way, and the hell-hounds of the tyrant dispatched the six in his presence, and within six feet of his person. Such an act I consider murder of the blackest kind.”

³⁴ Lindley: *Killing Crockett*, i. m.

³⁵ Crisp, James E: *Davy in Freeze-Frame: Methodology or Madness?* *Alamo Journal*, iss. 97. (1995). <<http://www.tamu.edu/ccbn/dewitt/adp/archives/delapena/delapena3.html>> Hozzáférés: 2007. jan. 11.

³⁶ Crisp: *Davy in Freeze-Frame*, i. m.

³⁷ Crisp: *Davy in Freeze-Frame*, i. m. „Imagine that you have the depositions of three witnesses, all of which are now deceased and beyond cross-examination. The first says: ‘Jack and Jill went up the hill to fetch a pail of water.’ The second witness recalls that: ‘I saw Jack going up the hill with Jill to get some water. He had an empty pail with him, and she was wearing a yellow skirt.’ The third witness says:

Lindley következő értekezése a Dolson beszámolót – így közvetve Crisp gondolatmenetét is – támadja. A vita a zárójelben tett „(Almonte.)” körül forog. Milyen szerepe volt Juan Almonténak? A zárójel és a pont elhelyezése miatt vitatott, hogy az Almonte név Dolson informátorára vagy Santa Anna tolmácsára utal-e. Az eredeti levél elveszett, ezért csak az újságban megjelent változat áll a kutatók rendelkezésére. Crisp szerint a pont rossz helyre került, vagy azért, mert az eredeti kézzel írott levél sem volt elég egyértelmű – erre utalna a zárójel –, vagy pedig a betűszedő egyszerűen hibázott. Almonte hadnagy személye azért fontos, mert ő is jelen volt az Alamo ostrománál. Ha ő az informátor, nem tudjuk, ki lehetett Santa Anna tolmácsa. Ez esetben az is lehet, hogy Dolson informátora egyszerűen csak kitalálta az egészet, vagy pedig valamennyien Dolson átverésének áldozatai vagyunk, és nem szabad túlértékelnünk a levél jelentőségét. Lindley harmadik – és egyben a témával foglalkozó utolsó – cikkében is tulajdonképpen azt bizonygatja, hogy a beszámoló valójában nem több mint egyszerű háborús propaganda, amely azt a célt szolgálta, hogy a népszerű Crockett szörnyű halálát kihasználva Santa Annát minél gonoszabb színben tüntessék fel, és így még több önkéntest toborozzanak a texasi hadjáratra.

Crisp viszont úgy gondolja, hogy az írásjel rossz helyre került, és a tolmács nem más, mint maga Almonte. Rámutat ugyanis arra, hogy Almonte hadnagy sosem volt a Galveston-szigeten hadifogoly, mert Santa Annával együtt volt házi őrizetben, ezért ott nem találkozhatott Dolsonnal, és nem lehetett az informátora.³⁸ Ezen kívül Almonte folyékonyan beszélt angolul, továbbá az alamói csatát megelőzően kétszer is járt az Egyesült Államokban: 1834-ben Louisianában, 1835-ben pedig New Yorkban tartózkodott abban az időszakban, amikor tetőfokára hágott a Davy Crockett-láz. Crockett 1834-ben jelentette meg *Önéletrajzát*, 1835-ben pedig Jackson ellen kampányolt, ezért a sajtó rendszeres szereplőjévé vált.³⁹ Ezek tükrében tehát Almonte valóban lehetett a tábornok tolmácsa, és ugyanakkor Crockettet is felismerhette. Ha helyes ez a feltevés, megoldódott az írásjel problémája, és a levél megerősíti de la Peña hadnagy naplójának állításait. Így logikusnak hangzik egyes történészek érvelése, akik úgy gondolják, hogy a Crockett haláláról készült beszámolók alátámasztják egymást, és valós eseményt örökítenek meg. Lehetnek ugyan köztük eltérések, de ez mindössze az emlékezet pontatlanságának tudható be. Ha például egy autóbalesetben a szemtanúk másképp emlékeznek apró részletekre, nem jelenti azt, hogy a baleset meg sem történt.⁴⁰

Utolsó tézisében Lindley viszont úgy véli, hogy a de la Peña napló egyszerűen a Dolson levél hamisítványa, amely egyébként is gyakorlatilag az akkori emberek feltevésein alapszik. A *Harper's Magazine* egyik cikkírója, Michael Lind *The Death of David Crockett* című tanulmányában erre a tárgyilagos következtetésre jut: „Miután behatóan tanulmányoztam a témát, arra a következtetésre jutottam, hogy Crockett kivégzésének története, csak úgy, mint a közismert legenda Travisről, aki vonalat húzott a porba, csupán legenda.”⁴¹ Crisp

'I saw Jill yesterday wearing a knock-out yellow dress. She was with lack, and the two of them were going up the hill to fill their pail with water'.”

³⁸ Crockett Controversy, i. m.

³⁹ Crisp, James E: *Trashing Dolson: The Perils of Tendentious Interpretation*. Alamo Journal, iss. 98. (1995). <<http://www.tamu.edu/ccbn/dewitt/adp/archives/delapena/dolson.html>> Hozzáférés: 2007. jan. 11.

⁴⁰ Lind: *The Death of David Crockett*, i. m.

⁴¹ Lind: *The Death of David Crockett*, i. m. A legenda szerint pár nappal a végső ütközet előtt Travis kardjával vonalat húzott a porba, és közölte a védőkkel, hogy aki készen áll, hogy feláldozza életét, az lépje át a vonalat, aki viszont el akar menni, most még következmények nélkül megteheti. Még a tifusszal küszködő Bowie is kérte, hogy vigyék át, és mindössze egy ember maradt a túloldalon.

a következő magyarázattal hessegeti el az érveket: „Fontos megjegyeznünk, hogy a Dolson levelet, bár 1836 nyarán íródott, csak 1960-ban fedezték fel. Így aligha tudta volna hasznosítani a de la Peña napló állítólagos hamisítója, amely pedig 1955-ben Mexikóban került kiadásra. Mi több, mivel Martinez Caro beszámolója csak 1837-ben jelent meg nyomtatásban, Dolson sem használhatta fel, hogy annak segítségével részletes történetet gyártson a foglyok kivégzéséről. A Dolson és a de la Peña dokumentumok nyilvánvaló, egymástól függetlenül egyezése (és a tény, hogy alapjában véve összhangban állnak a Martinez Caro által leírt eseményekkel) ragadott meg a kezdetektől fogva, mint a legfigyelemreméltóbb és legvilágosabb ismérve azok pontosságának és hitelességének.”⁴²

Dr. Crisp a *Sleuthing the Alamo* című 2004-es könyvben összegezte kutatásait, amely ugyanolyan kettős fogadtatásra talált, mint amilyen az egész vitát jellemzi: „... Alamo eseményénél David Crockett nem harc közben halt meg, hanem elfogták (nyilvánvaló!), könyörgött az életéért, majd megölték. Azoknak az amerikaiaknak, akik nagyra tartják a hőseiket, ez szörnyen kellemetlen, mint ahogy a történelem is gyakran az.”⁴³ Így hangzanak a londoni *Contemporary Review*-ban megjelent hírvös kritika zárógondolatai. Akik azonban elfogadják annak a lehetőségét, hogy Crockett nem úgy halt meg, mint azt sokáig hitték, mintha egy másik könyvről írnának: „A *Sleuthing the Alamo* hihetetlenül jó kis könyv.” „Minden texasi és minden texasi történész [...] számára kötelező olvasmánynak kellene lennie”.⁴⁴

Természetesen teljes bizonyossággal nem mondható ki, hogy David Crockett valóban az ostrom után kivégzett hadifoglyok közt volt, a közvetett bizonyítékok viszont meggyőzően alátámasztják ezt a feltételezést. A Fess Parker filmen nevelkedett nemzedék mégis elfogadhatatlannak és sértőnek tartja, hogy a híres Davy Crockettet, az alamói hőst egyszerűen kivégezték. Így például, amikor Dan Kilgore gondosan felépített érvelését publikálta *How did Davy Die?* címmel, sértődött Crockett rajongók hada lendült heves támadásba.⁴⁵ A történész Hutton is egyetért Kilgore-ral a kivégzéssel kapcsolatban, ezért hasonló fogadtatásban részesült. Szerinte mivel Crockett nem volt katona, tökéletesen érthető és ésszerű, hogy az ostrom után a reménytelen helyzetből megpróbálta kimagyarázni magát.⁴⁶ Miután azonban cikkét, amelyben Crockett kivégzéséről is írt, közölték, őt is ellepte a panaszáradat: „Texasi történelemtanár vagyok, [...] és amit Mr. Hutton írt, az egyenlő az istenkáromlással [...] sosem fogom ezt tanítani a diákjaimnak.”⁴⁷

⁴² Crisp, James E: *Back To Basics: Conspiracies, Common Sense, And Occam's Razor*. Alamo Journal, iss. 99. (1995). <<http://www.tamu.edu/ccbn/dewitt/adp/archives/delapena/crisp.html>> Hozzáférés: 2007. jan. 11. „It is important to note that the Dolson letter, though written in the summer of 1836, was not discovered by historians until 1960, and thus could hardly have been utilized by any alleged forger of the de la Peña memoir, which was published in Mexico in 1955. Moreover, given the fact that the Martínez Caro account cited above did not appear in print until 1837, Dolson could not have utilized it in any fictionalized elaboration of the prisoners' execution. This apparent mutual independence of the very similar Dolson and de la Peña accounts (and the fact that they are in basic harmony with Martínez Caro's description of events) struck me initially as most impressive, and as the strongest single indication of their accuracy and authenticity.”

⁴³ Cheam, A.: *Sleuthing the Alamo: Davy Crockett's Last Stand and Other Mysteries of the Texas Revolution*. Contemporary Review, vol. 287 (2005) iss. 1676. 190.

⁴⁴ Stuntz, Jean A.: *James E. Crisp. Sleuthing the Alamo: Davy Crockett's Last Stand and Other Mysteries of the Texas Revolution*. (Book Review). Teaching History: A Journal of Methods, vol. 31. (2006) iss. 1.

⁴⁵ Blair, Walter: *Introduction*, 5.

⁴⁶ Hutton: *Introduction*, XXXIII.

⁴⁷ Idézi Hutton: *Exposition*, 28.

Virgil E. Baugh úgy gondolja, a Crockett kivégzéséről szóló történetek egyrészt képtelenek, másrészt valószínűleg azt a célt szolgálták, hogy úgy mutassák be Crockettet, mint aki részt sem vett a harcban, nehogy bepiszkítsa a kezét. Baugh szerint ez egyáltalán nem vall Crockettre, mint ahogy az sem, hogy az életéért könyörögiön.⁴⁸ Mindezekon felül Peggy Dibrell, a *Texasi Köztársaság Leányai Alamo Bizottságának* prominens tagja egyszerűen kijelentette, hogy valamennyi kutatói álláspont hiányos, és a John Wayne-féle filmváltozat a hiteles, amelyben Crockett a megmaradt puskapor felrobbantását megkísérelve hal meg.⁴⁹ Hutton szerint ez a kijelentés nem más, mint „a populáris kultúra teljes győzelme a történelmi tények felett”.⁵⁰

A Disney Stúdió legújabb filmje, a 2004-es *Alamo* egyik szemmel látható célja, hogy hitelesebb, valóságosabb képet nyújtson a csatáról és az abban résztvevő történelmi személyiségekről. Ezért a film végén Crockett kivégzése is látható – noha hollywoodi stílusban. Egy kritikus, miután megnézte a filmet, így siránkozott: „Sajnos, a nyilvánvaló hiba, David Crockett halála tönkreteszi az egyébként jó filmet. [...] Mindössze annyit mondhatunk, hogy David Crockett Alamónál halt meg, és amennyiben a DVD kiadáson nem lesz olyan lehetőség, hogy a kivégzés jelenetét átugorjam, valószínűleg meg sem veszem. Kár érte, mivel a film egyébként nagyszerű.”⁵¹ Az ilyen kijelentések is csak Cohn elméletét igazolják, aki kijelenti, hogy a televízió világában a közönség a történelemmel kapcsolatban nem vágyik meglepetésre vagy váratlan fordulatokra.⁵²

Ahhoz, hogy megértsük, miért váltott ki Crockett kivégzése ekkora felháborodást, érdemes jobban megvizsgálnunk az alamói ostrom jelentőségét és az amerikai hősokeket. A helyszín úgy él a köztudatban, mint a bátor texasiak és az elnyomó mexikóiak emberfeletti küzdelme. Richard Flores tanulmánya jól szemlélteti ezt a kétpólusú felfogást: az amerikai oldalon hősokeket találunk, Travist, Bowiet és Crockettet, míg a másik oldalon a kegyetlen Santa Anna diktátort, a szabadságért való küzdelmet a zsarnokság ellen.⁵³ További érdekesség, hogy az Alamónál elesetteken legtöbb esetben kizárólag a 189 (vagy más források szerint 183, illetve 187) főt számláló védőt értik, szinte alig hallani arról, hogy ott mexikói katonák is meghaltak. Ennek egyik oka az lehet, hogy Santa Anna jelentéseiben meghamisította a mexikói ostromlónak a védőkhöz képest körülbelül háromszoros veszteségét, valószínűleg azért, hogy a lelkesedést fenntartsa.⁵⁴ Feltehetően ezért nem állnak rendelkezésünkre pontos adatok. Másrészt ez utóbbi feltételezés is azt a szemléletet tükrözi, hogy Alamo főszereplői a texasiak.

Annak ellenére, hogy az Alamót védők mind egy szálig meghaltak, magatartásuk, hősi haláluk példaértékű lett, míg a súlyos emberáldozatokat szenvedő mexikói sereg később csatát is veszített San Jacintónál. Reuben Potter az 1836-ban írt *Hymn to the Alamo* [Himnusz az Alamóhoz] című versében egyenesen a thermopülai csatához hasonlítja az alamói eseményeket, az ostromlottak helytállását pedig a spártaiakéval állítja párhuzamba. 1837.

⁴⁸ Baugh, Virgil E.: *Rendezvous at the Alamo; highlights in the lives of Bowie, Crockett and Travis*. New York, 1960. 221.

⁴⁹ Hutton: *Exposition*, 35–36.

⁵⁰ Hutton, *Exposition*, i. m.

⁵¹ Sprecher, Kent: *A Review and Historical Overview of The Alamo*. Playset Magazine. <<http://www.playsetmagazine.com/alamoMovieReviews02.html>> Hozzáférés: 2007. febr. 10.

⁵² Cohn: *History For The Masses*, 286.

⁵³ Flores, Richard R.: *Memory-Place, Meaning and the Alamo*. American Literary History, vol. 10. (1998) iss. 3. 432.

⁵⁴ Matyszczyk: *The Alamo as a Pyrrhic Victory*, i. m.

február 25-én, az ostrom egyéves évfordulóján rendezett újratemetésen Juan Seguín beszédében a következőképp emlékezik meg a védőkről: „Bajtársaim! Ezek a hantok, amelyek megdöbbentést váltottak ki bennünk, azoké a bátor hősöké, akik Alamo-ban haltak meg. Igen, barátaim, inkább meghaltak, mint hogy a zsarnok igájába hajtsák fejüket. Micsoda nagyszerű példa! Megérdemlik, hogy megemlékezzenek róluk a történelem lapjain. A szabadság szelleme kedvesen letekint trónjáról, ránk mutat, és így szól: „Itt vannak testvéreitek, Travis, Bowie, Crockett és mások, akik bátorságuk révén, az én nevemben váltak hőssé.”⁵⁵

Az azóta múzeumná vált helyen egy 1913-as felhívás alapján a mai napig él a hagyomány, hogy a férfiak csak fedetlen fővel léphetnek Alamo területére, és a látogatók csak halkan beszélhetnek, hogy tiszteletben tartsák a zarándokhely szentségét.⁵⁶ Ma a következő felirat olvasható a bejárat felett: „Légy csendben, barátom, itt hősök haltak meg, hogy utat törjenek másoknak.”⁵⁷ A védők előtti tisztelgés újra és újra felbukkanó követelmény. Ezek alapján nem nehéz elképzelnünk, hogy az erőd több mint egykori háborús színtér. Az ostrom óta a függetlenség, a hősiesség emlékműve, és ezáltal a nemzeti identitás fontos jelképe is. Ez annyira igaz, hogy különleges ajándéknak számít, ha valakinek a családfája visszavezethető egy alamói védőhöz.⁵⁸

Ráadásul az Alamót védők még az úgynevezett „kemény fiúk” kategóriájába is besorolhatók. Igaz ugyan, hogy ez az elnevezés csak a huszadik század első felében született meg, gyökerei azonban az amerikai határvidéken élő férfiak jellemvonásaihoz nyúlnak vissza, amelyek már a tizenkilencedik században is éltek a köztudatban. Ezek a tulajdonságok többek közt a jó tűrőképesség, a kihívások keresése, a bármilyen szorult helyzetből való kitörés képessége.⁵⁹ Ugyanezek a tulajdonságok hatványozódva jelennek meg a filmbeli Crockett-figurákban, de valószínű, hogy a kalandos életű történelmi személy is többé-kevésbé rendelkezett velük.

Crockett már Alamo ostromának pillanatában élő legenda volt, annak elestével pedig egy másik legenda részévé is vált, ezért rá hatványozottan érvényes az Alamót övező mítosz. Ezt pedig csak alátámasztják és felerősítik a Crockett életét feldolgozó írások és filmek. Ha mindezt figyelembe vesszük, könnyen megérthetjük, miért nem fogadja el az amerikaiak nagy része a kivégzés-elméletét. A nemzeti öntudatot sérti, és a legtöbben úgy gondolják, hogy a kutatók megpróbálják megfosztani az ő Davy Crockettjüket a hős jól kiérdemelt szerepétől, és aljas módon megpróbálnak lerombolni egy amerikai eszményt. Ezek a nézetek még akkor is továbbélnek, ha látjuk, hogy egyes bizonyítékok igenis alátámasztják azt a felfogást, hogy Crockett a kivégzett ostromlottak közt volt. Hutton szerint erre az a magyarázat, hogy „sokak amerikaiként annyira azonosultak Crockett-tel, hogy az a felvetés,

⁵⁵ The Alamo. „*Companions in Arms!! These remains which we have the honor of carrying on our shoulders are those of the valiant heroes who died in the Alamo. Yes, my friends, they preferred to die a thousand times rather than submit themselves to the tyrant's yoke. What a brilliant example! Deserving of being noted in the pages of history. The spirit of liberty appears to be looking out from its elevated throne with its pleasing mien and pointing to us, saying "there are your brothers, Travis, Bowie, Crockett, and others whose valor places them in the rank of my heroes."*

⁵⁶ The Alamo, i. m.

⁵⁷ Flores: *Memory-Place, Meaning and the Alamo*, 434. „*Be Silent Friend Here Heroes Died To Blaze a Trail for Other Men.*”

⁵⁸ Holsinger, M. Paul (Ed.): *War and American Popular Culture: A Historical Encyclopedia*. Westport, 1999. 65.

⁵⁹ Wilkinson, Rupert: *American Tough: The Tough-Guy Tradition and American Character*. Westport, 1984. 7.

mely szerint a híres pionír és alamói hős mégsem igazi hollywoodi módon halt meg, komoly csapást mért sok törékeny lélekre. Ekkora a legenda hatalma.”⁶⁰ Tény, hogy Crockett alakja a nemzeti identitás meghatározó részévé vált.

Ugyanakkor a sértett felek nem veszik észre, hogy bárhogyan is halt meg Crockett, a róla kialakult képet ez a tény nem nagyon befolyásolja. A legtöbb történész mindössze azért kutatja, mert szeretné pontosabban felidézni gyerekkori hősének utolsó pillanatait, akit mindig is annyira kedvelt, és aki ugyanaz a Davy Crockett. James A. Shackford is hasonlóképpen vélekedik, és valamelyest patetikus hangvétellel ennyit mond: „Túl nagy hűhót csaptak azon, *hogyan* halt meg David Alamónál. Nem ezek a részletek a fontosak, hanem az, hogy *úgy* halt meg, ahogyan élt. Élete az állandó merészség, halála pedig az elszánt bátorság példája.”⁶¹ Szerinte Crockett ugyanaz a szerethető amerikai hős maradt, aki reménytelen küzdelemben bátran szembeszállt az ellenséggel és az elkerülhetetlennel. Még Michael Lind is egyetért Shackforddal abban, hogy a kivégzés ténye nem csorbítja a védők becsületét: „Azok, akik megragadták az alkalmat, és Crockett megadását annak veszik bizonyítékául, hogy egy amerikai hős valójában gyáva, megfélemedeznek a tizenkilencedik századi háborús törvényekről, amelyek előírták, hogy ha valaki megadja magát, azt a szándékot a másik fél köteles elfogadni [...] Továbbá akik Crockett kivégzését arra használják, hogy őt lealacsonyítsák, úgy tűnik, nem olvasták saját sztár szemtanúik vallomásait, legfőként Jose Enrique de la Peñát a *Santa Annával Texasban*: „Bár meg is kínozták őket, mielőtt végezték velük, egyikük száját sem hagyta el jajszó, nem alázkodtak meg kínzóik előtt.”⁶²

Bár az alamói csata már több mint 170 éve eldőlt, a harc Crockett halála körül, úgy tűnik, jó darabig tart még. Megegyezés eddig csupán a kivégzések tényének kapcsán született. A szűnni nem akaró vita azonban jól mutatja, milyen fontos Crockett az amerikaiak körében, ezen kívül remek példa arra, hogy a populáris kultúra mennyire gyengíti a történelmi tények meggyőző erejét. További érdekesség, hogy Crockett kapcsán a hagyományos elképzeléssel szembeszegülő történészek a populáris történelem módszereit alkalmazva – szórakoztató és közérthető stílusban – bizonyítják feltételezéseiket, míg a laikus kutatók ugyanezt az eszköztárat veszik igénybe a hagyományok védelme érdekében. Az alamói események történelmi revíziójának sajátossága, hogy az nem feltétlenül jár Crockett megítélésének drasztikus megváltozásával; a halála körülményeit vizsgáló és megkérdőjelező kutatók ugyanúgy saját hősiüként tisztelik és ünneplik.

⁶⁰ Hutton: *Introduction*, XLIII.

⁶¹ Idézi Kilgore: *Why Davy Didn't Die*, 17. „[t]oo much has been made over the details of how David died at Alamo. Such details are not important. What is important is he died as he lived. His life was one of indomitable bravery; his death was a death of intrepid courage.”

⁶² Lind: *The Death of David Crockett*, i. m. „Those who have seized upon the stories of Crockett's surrender as proof that an American hero was actually a coward appear to be unaware of the laws of war in the 19th century, which prescribed acceptance of surrender... And those who use accounts of his execution to denigrate Crockett appear not to have read the testimony of their own star witnesses – first and foremost, Jose Enrique de la Peña in *With Santa Anna in Texas*: 'Though tortured before they were killed, these unfortunates died without complaining and without humiliating themselves before their torturers'.”

GÁBOR TILLMANN

What Happened at the Alamo? Arguments, Counterarguments and Facts about the Debate Surrounding David Crockett's Death.

David Crockett is a widely known national hero in the United States, an iconic figure in his native state, Tennessee. His remarkable achievements as frontiersman won him a seat in Congress for three terms (1827–1829, 1829–1831 and 1833–1835). In 1836, after failing to win for the fourth time, he decided to explore Texas and soon found himself in the middle of the Texas revolution defending the fort of Alamo. Crockett and his fellow defenders were outnumbered by the Mexican army led by Santa Anna and died a heroic death. Immediately, various accounts started to spread of the final moments of the brave men, most notably Crockett. Some reports claimed he had been taken captive and executed by the Mexicans, others rumoured he had fought until his last breath. At the time the latter version gained huge popularity that lasted well into the mid-twentieth century when numerous movies and a TV series depicted the battle scene with a bravely perishing Davy Crockett. Shortly after the media-generated interest in the iconic frontiersman and hero, evidence appeared that contradicted common beliefs about his death. These stated that he had been executed after the battle, an outrageous claim to many fans, which, however, inspired scholars to revise some aspects of the battle of the Alamo. The paper intends to introduce these new findings as well as the heated professional and public debate they created. It also aims to investigate the reasons for such negative reception on the execution theory, and to show how the recently emerging data further complicate, yet do not compromise the image of the historical David Crockett.

SZALISZNYÓ LILLA

Palmerston és a krími háború

Kukovecz György emlékére

Bevezetés

A tanulmány lord Palmerston egyik legfontosabb diplomáciai kihívásával, a krími háború alatti politikával foglalkozik. Palmerston harmadik őrgrófja több mint harminc évig irányította Anglia külpolitikáját. Amikor tizenöt évig tartó külügyminiszersége (1852–1855) után¹ belügyminiszter (1852–1855) lett, akkor is a külügyek vezére maradt. A háború irányításában tanúsított kitartása töretlen népszerűséget hozott számára. Megnyerte Angliának a háborút és magának a miniszterelnöki széket.

Írásunk célja, hogy a lord által vezényelt politikán és diplomáciai manővereken keresztül bemutassa Anglia részvételét a keleti háborúban. Bizonyos mértékig foglalkoznunk kell a háború eseménytörténetével is,² hiszen részben ez irányította Palmerston diplomáciai lépéseit. Kitérünk arra, hogy miként hatott a krími háborúban való részvételre a Palmerston és lord Aberdeen miniszterelnök közötti konfliktus, az Aberdeen-kormány felelősségre vonása, illetve lemondása. Megingatta, megingathatta-e ez a belpolitikai válság a korabeli világ vezető hatalmát?

Brit külpolitika a 19. század elején

Az európai status quot felforgató napóleoni háborúk után a bécsi kongresszus újrendezte Európát. Mivel Angliának a kontinensen nem volt területszerzési igénye, álláspontját a hatalmi egyensúly helyreállítása motiválta: Franciaország sakkban tartása,³ egy erős közép-európai hatalom fenntartása és az orosz hatalmi előretörés megfékezése. Tulajdonképpen a nagyhatalmak azzal, hogy Anglia megtarthatta háborús szerzeményeit,⁴ és ez még csak megvitatandó kérdésként sem került szóba a konferencián (bár kulcsfontosságú területeket szerzett), elismerték tengeri fölényét.⁵ Az aacheni konferencia (1818) után újra helyreállt az

¹ John Russell, az akkori miniszterelnök (1846–1852) 1851-ben túlzott külügyi önállósága miatt lemondatta Palmerstont.

² Nem lehet célunk a krími háború hadtörténetének részletes ismertetése. Erre vonatkozóan rendelkezésre áll néhány Magyarországon is elérhető idegen nyelvű, brit külpolitikával foglalkozó összefoglaló munka, magyar nyelven pedig a háború rövid összefoglalását a diplomáciával, nemzetközi politikával foglalkozó művekben olvashatjuk.

³ Castlereagh és Wellington elegendőnek tartotta az 1792-es francia határok visszaállítását és a hadisarc megfizetését. Nem akarták eltiporni Franciaországot, számoltak azzal, hogy szükség lesz még a francia szövetségre. Churchill, W. S.: *Az angol ajkú népek története*. Budapest, 2004. 743.

⁴ Helgoland, Málta, Mauritius, Trinidad, St. Lucia, Tobago, Jóreménység fok és brit protektorátus létesítése a Ion-szigeteken.

⁵ Woodward, E. L.: *The age of reform 1815–1870*. Oxford, 1939. 187.

öt nagyhatalom közreműködésével irányított európai koncert.⁶ A nagyhatalmi státusra jogot formáló pentarchia együttes közreműködéssel képzelte el az egyensúly megvalósulásának rendjét, az úgynevezett biológista egyensúlyi modellt.⁷ Az első összezőrdülések az 1820-as években kezdődtek, mikor is az első forradalmi hullám megfékezésére tett orosz javaslatot, miszerint együttes nagyhatalmi beavatkozásra lenne szükség a felkelések megállításához, Anglia teljes mértékben ellenezte. Az áthidalhatatlan ellentétek lassan a szigetország elszigetelődéséhez vezettek.

Igaz, az 1821-ben kitört görög felkelés újra összekovácsolta az ötös fogatot, a nagyhatalmak egyöntetűen a görögök mellé álltak, ugyanakkor itt már nem a monarchikus elvek, hanem sokkal inkább az érdekek domináltak. A 19. században ez volt az első olyan konfliktus, amely a Török Birodalom integritását veszélyeztette. Mivel Angliának szüksége volt a Porta egységének fennmaradására, nem állt feltétlenül érdekében a görög szabadságharc támogatása, ugyanakkor a görögöket pártoló Oroszországot nem hagyhatta egyedüli rendezőnek egy számára fontos területen. Ezért Canning két járható utat mérlegelt: vagy a szultánt támogatják, és kockáztatnak egy esetleges angol–orosz háborút, vagy orosz szövetségként lépnek fel.⁸ A második utat választotta. Úgy gondolta, így valamelyest féken tudja tartani a Törökország ellen irányuló orosz agressziót. Ráadásul Canningnek és a brit kormánynak számolnia kellett a filhellénizmus lázában égő angol közvéleménnyel is. A nagyhatalmi szövetséggel szemben alulmaradt Porta kénytelen volt elismerni Görögország függetlenségét.

A nagyhatalmak között újabb háborúra ugyan 1854-ig nem került sor, de diplomáciai csatározások bőven adódtak. A viszálykodás fő elemét a Török Birodalmat érintő angol–orosz ellentét jelentette. A két ország közötti fő konfliktus az volt, hogy amíg a Török Birodalom integritása Anglia számára biztosította az India felé vezető kereskedelmi utat, addig Oroszországot akadályozta a déli irányú terjeszkedésben.⁹ A Török Birodalom körül kirobbant nagyhatalmi viszályt a történettudomány keleti kérdésként aposztrofálja. A 18. században kibontakozó orosz–török ellentét a 19. századra európai konfliktussá nőtte ki magát. A keleti kérdés a 19. század egyik legfontosabb diplomáciai kérdéskörének tekinthető, amelynek 1856-ig¹⁰ három nagyhatalom is a főszereplője volt: Anglia, Franciaország és Oroszország. I. Miklós (1825–1855) hatalmi pozícióját elég erősnek érezte ahhoz, hogy akár

⁶ Ezt az angol kifejezést a chaumont-i szerződésben (1814. március 1.) használták először. A nagyhatalmak azon konszenzusát értjük alatta, melyben a béke fenntartása érdekében arra kötelezték magukat, hogy a felmerülő vitás kérdéseket kongresszusok összehívásával oldják meg.

Az 1818. szeptember 27-én összeült aacheni konferencián Franciaországot elismerték (Nagy-Britannia, Oroszország, Poroszország, Habsburg Birodalom) a nagyhatalmakkal egyenrangú országnak. Megszüntették megszállását, és a kiszabott hadisarc fizetése is már a végéhez közeledett.

⁷ Kleinschmidt, Harald: *A nemzetközi kapcsolatok története*. Budapest, 2000. 114–119.

A nemzetközi kapcsolatok további folytatását kongresszusok, diplomáciai konvenciók és jogszabályok segítségével próbálták elérni. A stabil egyensúly megtartásához az államok egymás közötti hierarchikus rendszerét képzelték el, ahol a középhatalmak egy-egy nagyhatalomhoz kötődnének, és így szövetségi csoportok jönnének létre. A szerző ezt érti a biológiai egyensúly modell terminus alatt.

⁸ Wood, Anthony: *Nineteenth century Britain: 1815–1914*. London, 1960. 155.

⁹ Oroszország nagyhatalmi ambícióihoz tartozott, hogy kiterjessze határait északnyugat, dél és délkelet felé. 1808-ban Finnországot már megszerezte, ezután a Török Birodalom felszámolására törekedett. Wood: *Nineteenth century Britain: 1815–1914*, 154.

¹⁰ Természetesen a keleti kérdés a krími háborúval nem ért véget. Utána is az európai diplomácia egyik kérdésköre maradt egészen az első világháború végéig. Viszont később a konfliktus a balkáni területeket érintette.

Angliával együttműködve, akár nélküle, de megoldja a keleti kérdést. A görög ügy elrendezésével Anglia utoljára engedett az orosz nyomásnak, többé nem nyújtott támogatást a Porta ellen. Anglia részéről lord Palmerston volt az a politikus, aki a Mediterráneumot érintő konfliktusokat kezelte. A görög függetlenségi háborút lezáró londoni szerződés aláírói között már az ő nevét olvashatjuk.

Palmerston karrierje, politikai pályája

Az ír főúri családban 1784. október 20-án született Henry John Temple, Palmerston harmadik őrgrófja 1807 és 1865 között a brit politika meghatározó személyisége volt. Pályafutását junior lordként az Admiralitásnál kezdte,¹¹ és miniszterelnöki tisztségben fejezte be.

Külügyminiszteri tevékenységének első évében a belga kérdés megoldása várt rá. A keleti nagyhatalmaknak (Oroszország, Poroszország, Habsburg Birodalom) és Anglia külügyeit képviselő Palmerstonnak is az volt a célja, hogy megakadályozza Franciaország újbóli befolyását Belgiumban. A tárgyalásokon egy független belga állam létrehozását sürgette. Sőt, az új belga uralkodó körüli huzavonából is ő került ki győztesen, javaslatára Leopoldot, a szász-coburgi herceget választották királlyá. A belga ügy volt Palmerston első diplomáciai sikere.¹²

A nagyhatalmak következő konfliktusa a Mediterráneum keleti területét érintette. 1831-ben az egyiptomi alkirály, Mohamed Ali (1805–1849) Szíriára is ki akarta terjeszteni hatalmát a török szultán kárára, aki ezért azonnal a britek támogatását kérte a vitás kérdés elrendezésében. Lord Palmerston túl kockázatosnak tartotta a beavatkozást, és elutasította a török kérést. Miklós cár azonban szívesen nyújtott segítő kezét, és nyertesen távozott az incidensből. Az orosz uralkodó a törökökkel megkötötte az unkiár-iszkeleszi¹³ békét, amelynek révén a Fekete-tengert orosz beltengerré változtatta. Palmerston hibázott, amikor nem engedett a török kérésnek. Így tehát az egyiptomi válság első felvonását Oroszország nyerte. De Palmerston Mohamed Ali nyughatatlanságának köszönhetően helyrehozhatta a rendezés első fázisában elkövetett hibáit. 1838-ban ugyanis ugyanezen főszereplőkkel újra ösztetűzés robbant ki. Az egyiptomi pasa ismét erőfitogtatásba kezdett a szultánnal szemben. Mohamed Ali Nezibnél legyőzte az oszmán sereget. Ezek után avatkoztak be a nagyhatalmak: Nagy-Britannia, Poroszország, Oroszország és Ausztria. A pasa nem egyedül vitte véghez a sikeres támadást, a háttérben Franciaország állt. Ezért Palmerston nem késlekedett, elrendelte Alexandria blokádját, és Mohamed Alit visszakényszerítette Egyiptomba. A brit flotta Bejrútot és Akkót lőtte. Eközben Palmerston Londonban tárgyalóasztalhoz ültette

¹¹ Feladata a közlekedés, az egészségügy és az élelmiszerellátás irányítása volt, valamint neki kellett ellenőrizni a flottához szükséges szénmennyiséget. Altisztként (*junior lord*) kinevezte a lelkészt és az egészségügyi tiszteket, döntött az egyenruháról, a fizetésekről és a pénzjutalmakról.

¹² A bécsi rendezés egyik legfontosabb intézkedése Belgium elcsatolása volt Franciaországtól, és így a terület a Holland Királysághoz került. De a belgák és a hollandok közötti nyelvi és vallási feszültségek odavezettek, hogy az 1830-ban kitört francia forradalom hatására a Holland Királysághoz csatolt ütközőállamban is felkelés robbant ki. Ezek után a belga forradalom nem maradhatott Hollandia belügye. Palmerston azzal a javaslattal állt elő, hogy hozzanak létre egy új ütközőállamot, és ennek érdekében Luxemburgot csatolják Belgiumhoz. Végül 1831. január 20-án az öt nagyhatalom konferenciát tartott Londonban. Garantálták Belgium függetlenségét, de úgy döntöttek, hogy Luxemburg a német konföderáció része marad.

¹³ 1833-ban megkötött nyolc évre szóló orosz–török védelmi szerződés. Oroszország kötelezettséget vállalt a Török Birodalom területi sértetlenségének védelmére, valamint háború esetén megfelelő fegyveres segítségnyújtásra. A szerződés titkos záradékában a szultán ígéretet tett arra, hogy a cári kormány kívánságának megfelelő időpontban elzárja a Dardanellákat és a Boszporuszt.

a nagyhatalmakat, ahol ő volt a hangadó. Az 1841-ben aláírt tengerszorosokról szóló egyezmény kiszorította Oroszországot a Fekete-tengerről.¹⁴ A keleti kérdés vitája Anglia győzelmével zárult.

Palmerston 1846-ban harmadik külügyminiszteri ciklusát kezdte meg. Sikert sikerre halmozott, de végül nagyfokú önállósága miatt leváltották tisztségéből. Az 1846-tól 1851-ig tartó periódusában tanúsította, hogy mindig Anglia érdekeit tartja szem előtt. Az 1848-as magyar szabadságharc kapcsán amellet érvelt, hogy Angliának szüksége van a Habsburg Birodalomra, és ezért nem támogatta a magyar ügyet. A Don Pacifico-ügyben pedig megmutatta, hogy Angliának van elég hatalma ahhoz, hogy felelősségre vonja Görögországot, és ebben az ügyben kiállt a külföldi országokban élő angol állampolgárok érdekei mellett is.¹⁵

Ezen külpolitikai események hatására az 1840-es években éles ellentét alakult ki Viktória királynő, Albert herceg és Palmerston között. Palmerston személye és politikája nagyon ellentmondásos volt a királyi pár szemében. Viktória királynő (1837–1901) és Albert herceg szinte mindig talált valami kivetnivalót a külügyminiszter döntéseiben. A királynő képtelen volt elfogadni, hogy Palmerston a mindig is királyi mesterségnek számító külügyeket vakmerően intézi, és az országot folyton a háború szélére sodorja. A miniszter legnagyobb kritikusa a szász-coburgi családból származó Albert herceg volt. Kölcsönösen ki nem állhatták egymást, Palmerstont különösen idegesítette a herceg német volta. Palmerstonnak meg kellett tanulnia kezelni a folytonos támadásokat, mivel nem élvezhette a korona bizalmát úgy, mint korábban, IV. Vilmos (1830–1837) uralma alatt. Az uralkodónó szerette volna ellenőrzés alatt tartani Palmerstont, még arra is igényt tartott, hogy a külügyi iratokat átnézhesse, mielőtt továbbküldik őket. A lord sok esetben továbbította is a törvénytervezeteket az udvarhoz, de az 1840-es évek végétől megelégtelte a királynő kíváncsiságait. Kijelentette, túl sokáig időznek egy-egy ügy fölött, pedig egy ilyen fontos hivatalnak gyorsan kell intézkedni.¹⁶

Ebben a periódusban a görög ügy mellett az 1848-as magyar szabadságharc jelentett újabb külügyi feladatot. A magyar szabadságharc ügyében képviselt brit külpolitikáról (kiemelve Palmerston szerepét) több magyar történész írt tanulmányt.¹⁷ Noha „Pál mester”¹⁸

¹⁴ Külföldi hadiflottának tilos volt a Földközi- és a Fekete-tenger szorosainál tartózkodni. Roberts, Martin: *Európa története*. Budapest, 1992. 124.

¹⁵ A görög kormány elkobozta David Pacifico (gibraltári születésű zsidó kereskedő) magánvagyonát az 1847-es athéni felkelésben való részvétele miatt, és ő kárpótlást követelt. Amikor a görögök viszályosították az igényét, Pacifico Palmerstonhoz fordult segítségért. A lord azonnal támogatásáról biztosította a kereskedőt. 1850 januárjában elrendelte Pireus kikötőjének blokádját. A kikötő elleni zárlat, amelyet az ágyúszázad-diplomácia tipikus megnyilvánulásának tekinthetünk, azonnal támadó reakciót váltott ki a Lordok Házában. Bizalmatlansági indítványt nyújtottak be Palmerston ellen, aki öt órán keresztül tartott *civis Romanus sum* beszédével meggyőzte a hallgatóságot igazáról. Amellet érvelt, hogy joga volt Görögországot felelősségre vonni, mivel az nem törlesztette a kölcsönöket angol hitelezőinek. Az angol külügyminiszter ellenszenvét az is fokozta, hogy számos, Görögországban letelepedett angol állampolgár magánvagyonát kisajátították. Palmerston beszéde végén a következőket hangsúlyozta: „Akár mint a rómaiak hajdanán, akik távol tartották maguktól a méltatlanságot, és mondhatták: római polgárok vagyunk. Úgy szintén az angol állampolgárok, bármilyen földön legyenek is, magabiztosságot érezhetnek, mert Anglia éber szeme és erős karja meg fogja védeni őket az igazságtalansággal és a jogtalansággal szemben.” A beszéd elérhető: <http://www.victorianweb.org/history/polspeech/foreign.html>; belépés: 2006. április 6.

¹⁶ Brown, David: *Palmerston and the politics of foreign policy 1846–1855*, Manchester, 2002. 20–28.

¹⁷ Haraszi Éva volt az, aki az idevágó angol levéltári anyagot összegyűjtve készített egy kötetet, amelynek első részében bemutatja a brit külpolitika fő vonulatait 1815–1849 között, a második részben pedig diplomáciai iratok és parlamenti nyilatkozatok találhatók. Azonban meg kell jegyez-

nem volt magyarellenes, annak érdekében, hogy egy erős közép-európai hatalom féken tartsa Oroszországot, a Habsburg Birodalom egységének fennmaradását támogatta. Ugyanakkor láthatjuk, hogy Kossuthal kimondottan szimpatizált. Amikor a magyar emigráns vezető 1851-ben partra szállt Southamptonban, már várta Palmerston meghívása. Ám sem a kormányfő, sem az udvar nem engedte meg, hogy Palmerston az otthonában fogadja Kossuth Lajost.

Alighogy a Don Pacifico és a Kossuth miatti vita elcsitult, Palmerston ismét merész lépésre szánta el magát. Louis Bonaparte államcsínyét (1851) követően nemcsak hogy közölte egyetértését a londoni francia követtel, hanem támogatását még levélben is megküldte Párizsba. Ezzel előidézte saját bukását. A levélküldés ismét csak magánakció volt, senki nem hagyta jóvá. A miniszterelnök ezután leváltotta külügyminiszterét.¹⁹

Palmerston és a krími háború

Palmerston politikai karrierjének legnagyobb kihívása a krími háború volt. 1851 után nem volt többé a külügyek vezetője, mégis állandó levelezést folytatott országa diplomataival, sőt bevonták őt a keleti kérdést megtárgyaló szűk csoportba is.²⁰ Felülkerekedett Aberdeen és körének háborúellenes politikáján, és a Parlamentben elhangzott felszólalásaival meggyőzte politikustársait arról, hogy a háború elkerülhetetlen Oroszország ellen. Végül az Aberdeen által vezetett kormány válsága, majd bukása után a brit politikai vezetők egyön-

nünk, hogy a munka első része, mivel az 1950-es évek elején készült, nem lehet mentes a sztálini hatalomátvétel után előírt politikai elvárásoktól. Ugyanakkor a forrásfeldolgozást ez nem érinti, a később készült tanulmányok is ezekre a dokumentumokra hivatkoznak. Andics Erzsébet is interpretálta a magyar kérdés és Anglia viszonyát. Ő Palmerstont orosz barátsággal „vádolja”, aki csak megjátszotta I. Miklós ellenfelét. Palmerston még a számára oly fontos körülményt is másodlagos kérdésnek tekintette, miszerint 1849-ben orosz csapatok állomásoztak a Török Birodalom fennhatósága alatt álló dunai fejedelemségekben. A szerző az angol külpolitika elhatárolódását közvetlen okként tüntetni fel a magyar szabadságharc bukásában.

Urbán Aladár azt hangsúlyozza, hogy „Palmerston korlátozott, csak az angol birodalom érdekeit szem előtt tartó liberalizmusának legjellemzőbb példáját a magyar forradalomhoz való viszonya nyújtotta”. Palmerston kitért a Batthyány-kormányval való kapcsolatfelvétel elől, és azzal, hogy személyesen nem fogadta a magyar küldötteket, éreztette, hogy számára az osztrák–magyar jó viszony megtartása szükséges. Palmerstont nyugtalanította a fejedelemségekben lévő orosz haderő, de Ausztria érdekében szükségesnek tartotta az orosz beavatkozást a magyar szabadságharcba.

Kosáry Domokos: *Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben* munkája adja a legteljesebb képet Anglia és a magyar szabadságharc viszonyáról. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy az 1840-es években az angol külpolitikát sokkal inkább a Török Birodalom, mint a Habsburg Birodalom érdekelte. Az angol álláspont az volt, hogy az osztrák birodalom mint az öt nagyhatalom egyike önállóan is képes kezelni a birodalmában lévő konfliktusokat. Anglia Magyarországról mindig csak a Habsburg Birodalom részeként gondolkodott. Éppen ezért Palmerston ragaszkodott az európai egyensúly elvéhez, amelynek egyik pillérét a Habsburg Birodalom jelentette. „Palmerston szabadelvű szimpátiái e téren bizonyos fokig földrajzilag korlátozottak voltak.” Kosáry szerint Palmerston nem vádolható azzal, hogy saját politikai álláspontjától eltérően nem támogatta a magyar szabadságharcot a Habsburgok ellen. Talán az vethető Palmerston szemére, hogy miért nem lépett fel közvetítőként a két fél között.

¹⁸ A magyar szabadságharcra kapcsolatban gyakran emlegették így Palmerston nevét Magyarországon. *Vasárnapi Ujság*, 1854. március 4. 9. sz.

¹⁹ Brown: *Palmerston and the politics of foreign policy 1846–1855*, 57–70.

²⁰ Ez Lord Clarendonnak, az Aberdeen-kormány második külügyminiszterének javaslata volt. Woodward: *The age of reform 1815–1870*, 200–205.; Brown: *Palmerston and the politics of foreign policy 1846–1855*, 185.

tetű többsége 1855 elején amellett érvelt, hogy Palmerstont kell kinevezni miniszterelnöknek. Nemcsak politikustársai, hanem a brit nemzet körében is elismertséget szerzett magának. Mindezt azzal tudta elérni, hogy azonosult a brit nemzeti érdekekkel, állásfoglalása többnyire megegyezett a sajtóban hangot kapó közvéleményével, miszerint Angliának meg kell fékezni az orosz hatalmi agressziót.

A krími háború kitörésekor Palmerston belügyminiszter volt. Az 1851-ben történt lemondatása ellenére nem akarták mellőzni a politikai életben, és ő sem akart mellőzőtté válni. Miután 1852-ben Russell kormánya, majd a néhány hónapig hatalmon lévő Derby-kormány is megbukott, az új miniszterelnök, Aberdeen ismét Palmerstont akarta külügyminiszternek. De ő a külügyi hivatal irányítását nem vállalta el, ennek ellenére kimaradni sem akart az új kormányból, és szinte saját magának választott egy másik tárcát: belügyminiszter lett. „A belügyminisztérium az én saját választásom volt, és már régóta elhatároztam, hogy nem térek vissza a külügyminiszteri székbe. Ha valaha még hivatalt kell vállalnom, akkor az csak a belügy lehet. Nem tehető meg, hogy egy ember az egész életét egy minisztériumban töltsse el. A belügyminisztérium foglalkozik országa érdekeivel, kapcsolatot teremt honfitársai között, és még nagyobb a befolyása, ami a hadsereget és az országa védelmét illeti.”²¹

A peelisták és a whigek fúziójából létrejött új kormányt a sajtó is egyöntetűen dicsérte. A „nagy tehetségek kabinetjében” főként Russell,²² Palmerston, Gladstone²³ és Aberdeen szerepét emelték ki. A *Morning Chronicle*,²⁴ a *The Times*²⁵ és a *Morning Advertiser*²⁶ úgy vélte, hogy a kormány erős, és alkalmas lesz a birodalom irányítására. A *Morning Chronicle* és a *Morning Advertiser* azt hangsúlyozta, hogy Palmerston tekintélye és ügyessége ismét kamatozni fog a belügyi tárcában.²⁷ Egyedül a *Herald*²⁸ nyilatkozott gúnyos szavakkal. Szerintük Aberdeen nem alkalmas miniszterelnöknek, és gúny tárgyává tették azt is, hogy Palmerston lett a belügyminiszter és John Russell a külügyi vezető: „A londoni törpe képviselő Palmerston magas lován ül; lord Palmerston hosszú karjai s lábai félig fedetlenül látszanak ki a belügy szűk kabátjából és nadrágjából.”²⁹ Majd hozzátették, hogy fölösleges volt a szerepcsere, mert Russell-t úgy is a Reform Bill, Palmerstont pedig a külpolitika fogja érdekelni. Nem tévedtek.

Palmerston már az 1853 januárjában tartott parlamenti üléseken is a hadsereg fejlesztésével foglalkozott, javaslatot tett a szárazföldi haderő létszámának növelésére.³⁰

1853 elején még sem Franciaország, sem Oroszország nem tett semmiféle katonai lépést. 1851 óta diplomáciai vetélkedés folyt közöttük a törökországi szent helyek fölötti el-

²¹ Palmerston levele Williamnek. London, 1852. december 22. In: Ashley, Evelyn: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston 1846–1865 with selections from his speeches and correspondence*. II. London, 2005. (reprint, 1876.) 2–3.

²² Russell, John (1792–1878) whig politikus, miniszterelnök (1846–1852, 1865–1866).

²³ Gladstone (1809–1898) angol liberális politikus, miniszterelnök (1868–1874, 1880–1885, 1886, 1892–1894).

²⁴ Londonban megjelenő, whig politikai nézeteket támogató napilap.

²⁵ Az 1785-ben alapított és Londonban megjelenő napilap Nagy-Britannia egyik legrégebbi és legbefolyásosabb újságja volt, a konzervativizmus megtestesülésének tartották. 1850-ben 40 000 példány fogyott belőle.

²⁶ A whig politikát támogató *Morning Advertiser*et William Woodfall alapította 1769-ben.

²⁷ *Morning Chronicle*, 1852. december 25.

²⁸ 1780–1869 között Londonban megjelenő napilap.

²⁹ *Herald*, 1853. január 1.

³⁰ *Morning Advertiser*, 1853. január 27.; *The Times*, 1853. február 2.

lenőrzés megszerzése érdekében. Mindkét fél próbálta meggyőzni a szultánt a maga igazáról, és 1853-ra úgy tűnt, a vitában Franciaország kerekedett felül.³¹ Milyen okok vezettek oda, hogy Palmerston az angol hadsereg növelését sürgető problémának látta? Egy 1851 végén írott Palmerston-levélből³² választ kaphatunk arra, hogyan is ítélte meg a lord a két nagyhatalom között folyó vitát.³³ Még nem zajlott le Louis Bonaparte Napóleon puccsa, amikor 1851. november 25-én levelet intézett Normanbyhez, a párizsi brit nagykövethoz, és a következőket írta a francia elnökről: „Az elnök által szem előtt tartott valódi cél természetesen a franciaországi katolikus klérus támogatásának megszerzése kell, hogy legyen; azonban komolyan fontolóra kell vennie, vajon Franciaország belekeveredne-e egy nagyobb konfliktusba ilyen csekélységért. Mérlegelni kellene, vajon nem kerül-e túlságosan sokba a klérus támogatásának megszerzése.”³⁴ A francia követelést pedig egyáltalán nem tartotta jogosnak,³⁵ sőt cinikus hangnemben írt róla: „Az egyik oldalon áll néhány törökországi katolikus, szemben több milliónyi göröggel. Az egyik oldalon a szultánt támogató hatalmas erő, a másikon Franciaország messze lemaradva. Kis-Ázsiában áll tizenhárom vagy tizenöt kisázsiai keresztény templom, melyeket nagyobb részben a görög keresztények birtokolnak, és csak kisebb részük a katolikusoké. Ehhez képest a francia kormányzat ragaszkodik ahhoz, hogy e szent helyeket a görögök és a katolikusok között fele-fele arányban ossza fel a szultán. Ez azonban nagyszámú alattvalója körében felháborodást keltene, illetve hatalmas szomszédjával szemben sértést követne el, aki pedig gyötörheti és zaklathatja őt ezerféle módon, Franciaország hatókörén kívül eső helyen. E politika folytatása ésszerűtlennek tűnik, hacsak a szóban forgó dolog alapvető nemzeti jelentőséggel nem bír; azonban amennyiben nem tévedek, csak nagyon kevés francia lehet érdekelt ez ügyben; ez nagyrészt néhány keleti kolostorban élő szerzetest jelenthet – olyan embereket, akik elhagyták hazájukat, és nem is gondolnak a visszatérésre.”³⁶ Palmerston levelében azt is sugallta, hogy szinte örülne annak, ha a franciák ürügyén Anglia is beavatkozhatna a vitába, és megvívhatná csatáját Oroszországgal. Ide vezethető vissza az, hogy felmérte országa hadierőjét, és felállította koncepcióját. Azzal a lord is tisztában volt, hogy az angol haditengerészet a legnagyobb a világon,³⁷ de azt is jól tudta, hogy szárazföldi seregének létszáma jóval alulmarad akár Franciaországhoz, akár Oroszországhoz képest. Palmerston vádolható túlzott orosz-

³¹ La Valette-nek, a konstantinápolyi francia nagykövetnek sikerült elérni, hogy a római katolikusok megkapják a szentélyek kulcsait és a misézési jogot a Szent Szűz sírjának közelében. Milza, Pierre: *Napoléon III.* Paris, 2004. 316.

³² Palmerston szinte mindennap levelet küldött francia, orosz és török nagykövetének.

³³ Ezen levél megírása után Palmerston levelet intézett miniszterelnökéhez, John Russellhez is. Ugyanakkor a nagykövettel megosztott elképzelését nem tudatta Russell-lel. Csúszán annyit közölt vele, hogy „felszólítottam Normanby-t, hogy keresse fel az elnököt, és beszélje meg vele, hogy főleg egy jelentéktelen vitába keveredni Oroszországgal és Törökországgal a szent helyek miatt.” Palmerston levele Russellnek. London, 1851. december 2. In: Ashley, Evelyn: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, I. London, 1876. 277. Palmerston „játéka” megmutatja számunkra, hogy már mennyire otthonosan mozgott a külügyek terén, egyre jobban önállósította magát.

³⁴ Palmerston levele Normanbynek. London, 1851. november 25. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, I. 274.

³⁵ Maga III. Napóleon is bevallotta külügyminiszterének, Thouvenelnek, hogy „nem ismeri az ügy részleteit”. Idézi: Milza: *Napoléon III.*, 316.

³⁶ Palmerston levele Normanbynek. London, 1851. november 25. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, I. 275–276.

³⁷ Az angol haditengerészet ereje nagyobb volt, mint a rangsorban következő három haditengerészeté összesen. Kennedy, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Budapest, 1992. 150.

ellenességgel és azzal, hogy mindenáron háborút akart kieszközölni ellenük, azt azonban nem mondhatjuk, hogy ne lett volna előrelátó, és ne mérlegelte volna a többi nagyhatalom célját.³⁸ De legalább ennyire nyomós érvei voltak a mindenféle háborút ellenző politikusoknak, köztük Aberdeennek is. A brit állampolgárok ugyanis ellenséges szemmel nézték Anglia katonai akcióit, melyeket egyrészt erkölcsstelennek tartottak, másrészt úgy vélekedtek, hogy az 1815 után létrejött európai egyensúly már nem igényli a katonai beavatkozást.³⁹

1853 még nem a nagyhatalmi háború éve volt. I. Miklós cár tudta, hogy leginkább Anglia érdekelt a Mediterráneum térségében, ezért másodszor is megpróbálta meggyőzni arról, hogy közösen osszák fel a Török Birodalmat.⁴⁰ Az angolok az ajánlatot elutasították. Az orosz uralkodó ezután a vallási vitára támaszkodva próbált meg érvényt szerezni akaratának. Követeléseinek közvetítésére 1853. március 2-án Mensikovot⁴¹ küldte Konstantinápolyba.⁴² Az orosz követelés a következő volt: a szultán ismerje el az orosz cárt a birodalomban élő ortodox alattvalók protektorának, valamint váltsa le külügyminiszterét, Faudot.⁴³ Az orosz kívánság azonban most nem francia, hanem angol diplomáciai ellenállásba ütközött. A háttérből a konstantinápolyi angol nagykövet, Stratford Canning⁴⁴ irányította a szultán cselekedeteit. Alighogy a szultán beleegyezett Mensikov kérésébe, és kinevezte Rifaat pasát külügyminiszternek, Canning felkereste Mensikovot. Elmondta, hogy Rifaat rossz választás volt, mert Oroszország ellensége. Az „angol szultánnak” is nevezett Canning személyében egy tapasztalt diplomata állt szemben⁴⁵ egy kezdővel. Beugratta Mensikovot, és vé-

³⁸ A háborút megelőzően a Porta miatt 1849-ben újabb nagyhatalmi konfliktus keletkezett. Konstantinápoly a legyőzött magyar és lengyel szabadságharc után a menekültek „otthonává” vált. I. Miklós és Ferenc József azonnali kiadatásukat követelte, de a szultán annak ellenére ellenszegült, hogy kiadatási egyezménye volt az érintett hatalmakkal. Abdul Medjid, a török szultán a két nyugati hatalomhoz fordult támogatásért, amelyet meg is kapott. A brit flotta tüntetőleg áthajózott a Dardanellákon.

³⁹ 1815-től az 1870-es évek elejéig a katonaságra fordított kiadások a bruttó nemzeti termék 2-3%-át jelentették, ami az állami központi kiadások körülbelül 10%-át fedezte. A szabadkereskedelmen alapuló brit gazdaságpolitika intézményrendszere nem tudta a brit erőforrásokat belső zavarok nélkül mozgósítani. Arra ösztönözte a kormányzatot, hogy elkerülje az ilyen következményekkel járó külpolitikai lépéseket, feltéve, ha komoly érdeke nem függött hozzá. Kennedy: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*, 148–149.

⁴⁰ Az első felosztási tervvel 1844-ben állt elő I. Miklós cár. A tervszerint Moldva, Havasalföld, egy időre Konstantinápoly és a Boszporusz is orosz protektorátusi terület lenne, Anglia megkapná Egyiptomot és Krétát, a Dardanellákat pedig osztrák ellenőrzés alá vonnák.

⁴¹ Alekszandr Szergejevics Mensikov (1787–1867) a krími háború első szakaszában az orosz csapatok főparancsnoka.

⁴² Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Budapest, 2003. 108.

⁴³ Az orosz udvarban Faudot hibáztatták a szultán oroszellenes politikája miatt, és szerintük arról is ő tehetett, hogy a franciák pozíciói megerősödtek az egyházi vitában.

⁴⁴ Stratford Canning már négy alkalommal volt brit nagykövet Konstantinápolyban, utoljára 1842–1852 között. Éppen ezért Abdul Medjid szultánnál jelentős tekintéllyel rendelkezett. Wood: *Nineteenth century Britain: 1815–1914*, 189.

⁴⁵ Nem volt véletlen, hogy Palmerston Stratford Canninget nevezte ki konstantinápolyi nagykövetnek, hiszen jól tudta, hogy az oroszok utálják őt. Palmerston itt remekül kihasználta diplomáciai ütőkártyáját. A diplomáciatörténetben is híres eset, amikor 1832-ben Palmerston Stratford Canninget nevezte ki pétervári brit nagykövetnek, de I. Miklós visszautasította a brit delegátat korábbi oroszellenes tevékenysége miatt, így 1835-ig egy ügyvivő látta el a nagyköveti teendőket. Rubin Péter: *A diplomaták hétköznapijai*. Budapest, 1974. 135.

gül Reshid pasa⁴⁶ lett a török külügyminiszter, aki nem volt más, mint az angolok embere, az oroszok valódi ellensége. Reshid olyannyira „brit megbízott” volt, hogy Palmerston már 1851-ben azt az utasítást adta Canningnek, hogy csak a pasát lehet beavatni terveibe. Végül a török külügyminiszter-váltás megtörtént – igaz, az angol érdekeknek megfelelően –, de a cár másik kérését, miszerint a szultán engedje át a protektorátusi jogot neki, brit ösztönzésre elutasították. Ugyanakkor 1853-ban Anglia még semmiféle nyílt támogatást nem nyújtott Törökországnak. A szigetország éppen úgy viselkedett, ahogy Palmerston ebben az évben hangoztatta: „Mi csak a hátsó ajtónál várakozunk.”⁴⁷ Az orosz cár ellenben tényleges cselekvésre szánta el magát. Miután Mensikov megszakította diplomáciai kapcsolatait a Portával,⁴⁸ a cár 1853. június 8-án elrendelte a román fejedelemségek (Moldva, Havasalföld) annektálását. 1853. július 2-án az orosz csapatok átlépték a Prut folyót, és megszállták a két dunai fejedelemséget.⁴⁹ Az orosz előrenyomulás után a brit sajtó azonnali ellentámadást sürgetett. A *Morning Advertiser*⁵⁰ szerint brit részről a megfelelő lépés az lenne, ha azonnal lőni kezdenék Szevasztopol kikötőjét. A *The Times*⁵¹ is azon az állásponton volt, hogy semmiképp nem szabad az orosz előretörést békésen tűrni. A *Daily News*ban⁵² és a *Morning Chronicle*-ben⁵³ is azt olvashatjuk, hogy szinte követelték Anglia részvételét az orosz–török vitában, szerintük Franciaország mellé kell állni, és az erőszakos orosz túlkapásokat meg kell fékezni.

Az orosz annexió után Palmerston levelet intézett Aberdeenhez, és azt kérte tőle, engedélyezze az angol hajóraj bevonulását a Dardanellákhoz. Palmerston az azonnali beavatkozás szükségességét négy pontban foglalta össze:

1. „Bátorítani és segíteni kell a törököket abban, hogy a jelenlegi krízisben megszilárdítsák védekező pozíciójukat, és megvédjék Törökországot a további támadások ellen.
2. Most kell biztosítani Törökországot Anglia támogatásáról, mert ha megvárjuk, hogy további orosz betörés történjen a Török Birodalom európai vagy ázsiai területére, akkor sokkal nehezebb lesz az egységet megvalósítani.
3. Ez az egyezség [angol–török] hatékony ellenőrzést eredményezne a birodalom és tanácsadói fölött, és arra sarkallná Ausztriát és Poroszországot, hogy növelje erőfeszítését az orosz kormány ellen.
4. Mindez megóvná Angliát és Franciaországot attól a kínos és nem túl tiszteletreméltó várakozó pozíciótól, hogy míg az oroszok láthatóan a főbejáraton jönnek mint ellenségek, addig mi a hátsó ajtón át barátként közeledve sem merünk támogatást nyújtani.”⁵⁴

⁴⁶ Reshid pasa (1800–1858) török államférfi, diplomata. Hat alkalommal nagyvezír, 1834-ben franciaországi nagykövet. Nyugat-európai tartózkodása során baráti kapcsolatot épített ki francia és brit diplomatákkal. 1839–1858 között kétszer külügyminiszter.

⁴⁷ Palmerston levele Mr. Sulivannak. London, 1852. december 24. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, II. 5.

⁴⁸ Ormos–Majoros: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*, 109.

⁴⁹ A török belügyekbe Oroszország az 1849. május 1-jei balta-limani török–orosz egyezmény szerint hét évig beleszólhatott. Pándi Lajos (szerk.): *Köztes-Európa 1763–1993: Térképgyűjtemény*. Budapest, 1997. 146.; Matuz József: *Az Oszmán Birodalom története*. Budapest, 1990. 182.

⁵⁰ *Morning Advertiser*, 1853. július 22.

⁵¹ *The Times*, 1853. július 25.

⁵² *Daily News*, 1853. március 26.

⁵³ *Morning Chronicle*, 1853. április 3.

⁵⁴ Palmerston levele Williamnek. London, 1853. július 4. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, II. 2.

A soron következő kormányülés megtárgyalta Palmerston javaslatát, de a kabinet leszavazta azt. Az orosz annexió után az összevont angol–francia hajóraj a Besika-öbölből Konsztantinápolyhoz vonult, de tényleges támadást nem indítottak. Végül még azt sem ismerték el, hogy a Porta védelmében vonultak fel, hanem időjárási viszonyokkal magyarázták a flotta behajózását.⁵⁵

Mindezen események mellett egy 1853. július 7-én elmondott beszédében Palmerston arra is felhívta minisztertársai figyelmét, hogy az oroszok szándékosan is provokálják Angliát azzal, hogy nem biztosítják hajói számára a Duna deltájának hajózhatóságát. „Így orosz fennhatóságú területen angol hajók akadtak fenn a »nemzetek óriási főútján«” – jelentette ki Palmerston. Továbbá saját kormányát is támadta, erőszakosabb fellépést követelt tőlük, és azt mondta, hogy „mikor külügyminiszter voltam, az én feladatomból volt előterjeszteni ezeket az ügyeket az orosz kormányoknak”. A felszólaló belügyminiszter a következő szavakkal zárta beszédét: „Oroszország és Anglia között ki fog törni a háború, és amint lehet, el kell vontatni a fennakadt brit hajókat.”⁵⁶ Amíg folyt a kormányon belüli vita a háború kérdéséről, addig a sajtó folytonos támadásokkal illette a kormányt. A *Morning Herald* azzal vádolta a kabinetet, hogy titkolóznak, és nem hajlandók nyilvánosságra hozni az orosz–török kérdésben meghozott döntésüket, „szükség nélkül kockáztatják Anglia békéjét, és a háború felé sodorják az országot”.⁵⁷

1853. október 4-én a szultán deklarációt intézett a cárhoz, és felszólította a békés meg egyezésre. Azt követelte, hogy tizenöt napon belül vonja ki csapatait a fejedelemségekből, cserébe a francia–angol hajóhad kivonul a térségből. A cár elutasította a békeajánlatot.

Miután a háború kitörése nyilvánvalóvá vált, Palmerston abban bízott, hogy Aberdeen is támogatni fogja az oroszok elleni azonnali fellépést. Ezért levélben kérte tőle, hogy tudassa a szultánnal Anglia támogatását, és engedélyezze a két hajóraj bevonulását a Fekete-tengerre.⁵⁸ Aberdeen azzal egyetértett, hogy nem fog béke születni a két hatalom között, mégis úgy nyilatkozott, hogy a jelenlegi orosz–török helyzet nem jogosítja fel olyan cselekedetekre, amelyeket Palmerston kíván.⁵⁹

Közben a törökök megkezdték a hadműveleteket Oroszország ellen. Omar pasa vezetésével átkeltek a Dunán, és Oltenitánál megverték őket. Az orosz hadüzenet a csata után érkezett meg a Portához. Majd sor került a háború első véres összecsapására, a szinopei „mészárlásra”.⁶⁰ Hat hajóból álló orosz hajóhad vonult fel a Fekete-tengerre, és megtámadta a törököket. Perceken belül lángolt az egész csatatér. Hét fregatt, két kereskedőhajó és két kisebb gőzhajó lángolt a török kikötőben az orosz ágyúk nyomán. Négyezer török tengerész a lángokban megégett, vagy menekülés közben a tengerbe ugorva odaveszett.⁶¹ A vérfürdő után Angliában a közvélemény tombolt,⁶² az újságok a felelősöket keresték. A *The Times*⁶³

⁵⁵ Az őszi széljárással magyarázták a Besika-öbölben állomásozó hajók Dardanellákhoz vonulását.

⁵⁶ *Hansard's Parliamentary Debates*, 3. series (a továbbiakban: Hansard), vol. CXXVI. London, é. n. 1373–1375.

⁵⁷ *Morning Herald*, 1853. szeptember 27.

⁵⁸ Palmerston levele Aberdeennek. 1853. július 15. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, II. 36.

⁵⁹ Aberdeen levele Palmerstonnak. 1853. július 15. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, II. 38.

⁶⁰ Az 1853. november 30-án történt tengeri csatát a szakirodalom legtöbbször szinopei mészárlásnak nevezi a törököket ért hatalmas veszteség miatt.

⁶¹ Chambers, James: *Palmerston*, The people's darling. London, 2004. 366.

⁶² Több északi városban oroszellenes tüntetéseket szerveztek. Wood: *Nineteenth century Britain: 1815–1914*, 192.

szerint a szinopei vereségért a török hanyagság okolható. A közhangulat feszültségét még jobban fokozta, hogy Palmerston lemondott. 1853. december 26-án a *Morning Chronicle* a következőket írta: „Palmerston lord beadta lemondását, és negyvennyolc órája már nem tagja Aberdeen kabinetjének. Aberdeen és Palmerston között már két komoly konfliktus is volt: egyrészt Palmerston ellenszenvet táplált a peelisták iránt, másrészt ellenezte Russell reformját.”⁶⁴ A hír az újságok vezércikkeiben szerepelt, a lapok valóságos szócsatát vívtak egymással lemondásának okáról.⁶⁵ A háttérben valószínűleg az állt, hogy Palmerston nem tudta elfogadni, hogy kormánya sokkal inkább a reformtervezetről vitázott, mintsem az oroszok elleni háborút támogatta volna.⁶⁶ Lemondását követően láthatjuk, hogy valóban tehetséges és tekintélyes politikusnak számított. Albert herceg, Clarendon,⁶⁷ sőt még Aberdeen is úgy látta, hogy minél hamarabb rendezni kell a reformtervezet miatti vitát, mert Palmerston jelenléte jó hatással van a külügyek hatékony végrehajtására. Még olyan békepárti politikusok is, mint Argyll, Gladstone vagy Granville is indokoltnak látták Anglia részvételét a háborúban.⁶⁸ Russell ezt írta Clarendonnak: „Ezek súlyos döntések, és szeretném Palmerston véleményét is hallani, hiszen ő gyorsan megérti és tisztán látja ezeket az eseményeket.”⁶⁹ A Palmerston körüli hangzavar gyorsan lecsillapodott, miután 1854 elején visszatért a kabinetbe. Bízta tehetségében, és szükségesnek tartották jelenlétét a kormányban. A sajtó is örömet fejezte ki Palmerston visszatérése kapcsán, a *Herald* a következőket írta: „Innentől Palmerston kezében van a döntés, hogy Anglia mit tesz az oroszok ellen.”⁷⁰ A *The Times* szerint „a miniszterek között Palmerston a legfőbb irányító, Aberdeen már nem akarja a miniszterelnökséget”.⁷¹

A szinopei tengeri csata fordulatot hozott a háború menetében. 1854. március 12-én Anglia és Franciaország hivatalosan is szövetséget kötött Törökországgal. Az angol–francia szövetség elégedettséget váltott ki a brit közvélemény körében. A brit kormány támogatását megnyerve létrejött egy bizottság, amely tervbe vette egy nemzeti fesztivál rendezését, amelyre francia vendégeket is meghívna. A szövetség létrejöttének megünneplésére ösz-

⁶³ *The Times*, 1853. december 4.

⁶⁴ *Morning Chronicle*, 1853. december 26.

⁶⁵ A *The Times* (1853. december 20.) szerint Palmerston Russell reakcióját akarta próbára tenni lemondásával. A főként Palmerston politikáját képviselő *Morning Post* (1853. december 22.) hazugságnak tartja a *Times* állítását, szerintük a nem megfelelő külpolitikai lépések miatt mondott le a lord. Brown (*Palmerston and the politics of foreign policy*) elfogadhatónak véli a *Times* állásfoglalását, mert szerinte mindig is harc dúlt Palmerston és Russell között a whigek támogatásának megszerzése miatt. A Palmerstonhoz közel álló *Globe* (1853. december 22.) visszaütötte azt a híresztelést, hogy a lord a választójog kiterjesztése miatt mondott le.

⁶⁶ Brown: *Palmerston and a politics of foreign policy* című könyve részletesen fejtegeti, hogy mi állhatott Palmerston lemondásának hátterében. Egyes politikustársak feljegyzései és a lemondásról szóló újságcikkek alapján vizsgálódik az ügyben. Az angol szakirodalom szerint mind a választójog kiterjesztésének vitája, mind a rossz külpolitika okként szerepelhetett a lemondásában. Sőt Brown még szándékos taktikának is jelentőséget tulajdonít, miszerint Palmerston így még jobban magára akarta vonni a figyelmet, és el akarta érni, hogy belássák, nélküle nem lehet sikerre vinni az oroszok elleni fellépést. Brown: *Palmerston and a politics of foreign policy*, 183–206.

⁶⁷ Clarendon (1800–1870) négy alkalommal (1853–1855, 1855–1858, 1865–1866, 1868–1870) brit külügyminiszter.

⁶⁸ Brown: *Palmerston and the politics of foreign policy*, 189.

⁶⁹ Idézi: Brown, *Palmerston and the politics of foreign policy*, 189.

⁷⁰ *Herald*, 1854. január 4.

⁷¹ *The Times*, 1854. január 7.

szegyültek amellett érveltek, hogy „elmúltak már azok a napok, amikor azt gondoltuk, hogy örök ellenségek vagyunk Franciaországgal.”⁷²

Megtörtént a szövetség megkötése, kinevezték a tábornokokat, de nem volt hadszíntér. Ezek után arról kezdett folyni a tárgyalás, hogy hol támadják meg az Orosz Birodalmat. Az első javaslat a Balkánra helyezte a frontot.⁷³ Ez a támadás azonban kudarcba fulladt, mert a brit parancsnok, a hatvannyolc éves Sir Charles Napier és a francia csapatok vezetője, Saint-Arnaud nem ismerte a terület földrajzi adottságait.⁷⁴ A hadszíntér problémája Palmerstont is foglalkoztatta. Newcastle hadügyminiszternek ki is fejtette véleményét. A lord megítélése szerint csak idő- és pénzkidobás, valamint fölösleges emberáldozat, ha a szövetséges csapatok Bulgáriában, a Duna vonalánál állomásoznak. „Ha itt maradnak a katonák, semmi érdemleges előrelépést nem tudnak elérni a háborúban.”⁷⁵ Amellett érvelt, hogy a hadszíntér kiválasztásánál azt is figyelembe kell venni, hogy az oroszokat nem védekező hadállásba, hanem támadásra kell kényszeríteni.⁷⁶ Palmerston egy parlamenti beszédében bővebben is kifejtette, milyen előnyei származhatnak Angliának, ha támadásra tudják kényszeríteni az oroszokat. „Úgy tudjuk, Oroszország önvédelme nagyon erős, de ugyanilyen erős támadásban is. A körülmények, melyek erőssé teszik, gyengévé is tehetik. Nagy csapatainak óriási távolságot kell megtenni, nagy anyagi ráfordítással és emberi életek feláldozásával. Éppen ezért nem lesznek képesek gyors mozgósításra.”⁷⁷ Olyan helyszínt kell tehát keresni, ahol sarokba tudják szorítani az oroszokat, és így döntő csapást mérhetnek rájuk. „Ha már egyszer beléptünk ebbe a drága és nagy jelentőségű háborúba, akkor olyan eredménnyel kell lezárni, amivel Anglia és Franciaország megtarthatja vezető pozícióját a világban.”⁷⁸ Azt tanácsolta a hadügyminiszternek, hogy Omar pasa továbbra is védje a Duna vonalát, de ennek a hadszíntérnek ne tulajdonítsanak túl nagy szerepet, mert szerinte a törökök nem lesznek képesek az előrenyomulásra.⁷⁹ A Krím-félszigetet javasolta a háború fő színhelyének: „[...] a hatvanezer fős angol és francia csapat a flottával együttműködve hat hét alatt meg tudná valósítani a partraszállást, és akkor boldog karácsonyunk és új évünk lehetne.”⁸⁰

Az oroszok kiűzését a dunai fejedelemségekből Ausztriára kívánta bízni. Negatív véleménnyel volt az osztrák időhúzásról: „Ausztria, mint mindig, aljas játékot játszik. Amikor azt gondolta, hogy az oroszok valószínűleg felülkerekednek, és amíg azt hitte, hogy Angliának és Franciaországnak szüksége van gondolkodásra, addig azzal a szándékával hengegett, hogy cselekvő ellensége lesz Oroszországnak. De amint a mi csapatainkat találta Várnában, megváltozott a véleménye, és a jelentések értelmében, amelyeket tegnap Clarendon kapott, Ausztria kijelentette, hogy nem fog belépni a fejedelemségekbe, mert az oroszokat a törö-

⁷² *The Times*, 1854. április 2.

⁷³ A szövetségesek először Várnába, majd Dobrudzsába vezényelték csapataikat. Az osztrák diplomácia viszont felszólította az oroszokat, hogy vonják ki csapataikat a területekről, így a Balkán kiesett a lehetséges hadszínterek közül.

⁷⁴ Állítólag használható térképük sem volt.

⁷⁵ Palmerston levele Newcastle hercegnek. Bocket, 1854. június 6. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, II. 66.

⁷⁶ *Hansard*, CXXX. 1034.

⁷⁷ *Hansard*, CXXX. 1034.

⁷⁸ Idézi: Brown: *Palmerston and a politics of foreign policy*, 202.

⁷⁹ Palmerston levele Newcastle hercegnek. Bocket, 1854. június 16. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, II. 67.

⁸⁰ Palmerston levele Newcastle hercegnek. Bocket, 1854. június 16. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, II. 67.

könek, az angoloknak és a franciáknak kell kiűzni. Ám Ausztria aligha hiheti, hogy mi végezzük el helyette a munkát.”⁸¹ Amikor 1854 februárjában Palmerston felszólalt a Parlamentben, (földrajzi tényekre hivatkozva) kijelentette: „Ausztriának sokkal inkább érdeke lenne fellépni Oroszország ellen, mint Angliának és Franciaországnak.”⁸² Mindenekelőtt azonban Anglia geopolitikai érdekei diktálták, hogy megfékezzék az Orosz Birodalom hatalomra törését.

Ausztria javaslatára 1854. április 9-én Anglia, Franciaország, Poroszország és Ausztria aláírta a bécsi jegyzőkönyvet. Garantálták az Oszmán Birodalom integritását, és követelték Oroszországtól a fejedelemségek kiűrtését. Az orosz cár elutasította a bécsi négy pontot.⁸³ Végül Ferenc József nyomására a cár kiűrtette a dunai területeket, helyükre nyolcvanezer osztrák katona vonult. Ausztria viszont ennél több aktivitást nem mutatott a krími háború folyamán, Oroszország magára maradt.

Az utolsó békülési szándék után, 1854. június 20-án Newcastle azt a parancsot adta Raglannak,⁸⁴ hogy azonnal vonuljanak be Szevasztopolba. A Raglan által a nagy expedíciónak nevezett krími partraszállás 1854. szeptember 14-én valósult meg, majd néhány nappal később egy tizenkét órás csatában győzelmet is arattak az Alma folyónál. Mindeközben 1854. október 3-án tévesen Szevasztopol elestének híre érkezett meg Londonba és Párizsba.⁸⁵ Majdnem egy napon keresztül a legtöbb ember biztos volt a szövetséges csapatok győzelmében. A hír hallatán Gladstone is azonnal levelet intézett Palmerstonhoz, és gratulált neki. „Szeretnék gratulálni a Krím-félszigeten történt eseményekhez, amelyek nagymértékben Önnek köszönhetők. Mindenki örül ennek a kiemelkedő sikernek, és egy egész nemzet őszintén hálás Önnek.”⁸⁶

Közben 1854 novemberében Palmerston Párizsba utazott a feleségével, hogy a császárral egyeztessen a háborúról. Palmerston a tárgyaláson elhangzottakról elégedetten írt testvérének, Williamnek: „[...] a franciák továbbra is együttműködnek velünk, őszinteséggel és nyíltsággal.”⁸⁷ Annak ellenére azonban, hogy az angol–francia szövetség jól működött, a harc téren nem sikerült jelentős győzelmet elérni; 1854 végére állóháború alakult ki.⁸⁸ Az év utolsó nagy csatáját 1854. november 5-én Inkermannál vívták. Ezt követően a szövetségeseknek sikerült Szevasztopol déli részét ostromzár alá vonni, de a téli időszakban nagyobb

⁸¹ Palmerston levele Newcastle hercegnek. Bocket, 1854. június 16. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, II. 66–67.

⁸² Hansard, CXXX. 1033–1034.

⁸³ 1. Oroszország befolyása megszűnik a dunai fejedelemségekben. 2. A Török Birodalomban élő keresztények fölötti protektorátusi jogáról lemond Oroszország. 3. Visszaállítják az 1841-ben életbe lépett egyezményt a Fekete-tenger szorosaival kapcsolatban. 4. Biztosítják a Dunán történő szabad hajózást. Ormos–Majoros: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*, 111.

⁸⁴ Raglan, Fitzroy James Henry Somerset (1788–1855), 1854-ben őt nevezték ki a Krímben harcoló brit csapatok élére.

⁸⁵ Chambers: *Palmerston*, 372.

⁸⁶ Gladstone levele Palmerstonnak. Hawarden N. W., 1854. okt. 4. In: Guedalla, Philip (ed.): *Gladstone and Palmerston being the Correspondance of Lord Palmerston with Mr. Gladstone 1851–1865*. New York–London, 1928. 99.

⁸⁷ Palmerston levele Williamnek. 1854. február. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, II. 69.

⁸⁸ Milza: *Napoléon III*, 323. A háború hadtörténetéről lásd részletesen legújabban: Massie, Alastair: *The crimean war. The untold stories*. London, 2005. és Fletcher, Ian – Ishcenko, Natalia: *The crimean war. A clash of empires*. Staplehurst, 2004.

összecsapásokra már nem került sor, csak úgynevezett éjszakai csaták zajlottak.⁸⁹ Mind brit, mind francia részről késett a megfelelő katonai felszerelés, a katonáknak még téli ruhájuk sem volt, mert a szövetségesek arra számítottak, hogy néhány pontos hadművelet azonnal meghozza a sikert. Ezzel hozható összefüggésbe az, hogy John Roebuck⁹⁰ indítványozta egy parlamenti ellenőrző bizottság felállítását, amely vizsgálatot folytat a háború körülményeiről és a kormány háború alatti intézkedéseiről. A kormány ellen indított bizalmatlansági eljárásra tett javaslatot 1855. január 29-én nagyarányú szótöbbséggel elfogadták az alsóházban (305 igen, 148 nem). Ezek után Palmerston mint belügyminiszter mindkét házban bejelentette a kormány lemondását.⁹¹ Új miniszterelnökként két jelölt került szóba: Derby és Russell. A már korábban rövid miniszteri ciklust betöltő lord Derby (1852) nem rendelkezett túl nagy népszerűséggel, nem tudott elegendő támogatást szerezni kormányalakításához. Az tagadhatatlan, hogy Russell népszerű volt a whigek körében, de most mégis inkább Palmerston tehetségében bíztak. A véleményének állandóan hangot adó *The Times* a következőképpen ítélte meg a helyzetet: „Miért van az, hogy mindig a járhatatlan és lehetetlen kombinációkat próbálják ki először, és ezzel az öt legértékesebb napot és éjszakát elvesztegetik, mielőtt lord Palmerstont végre kineveznék?”⁹²

Palmerston, Anglia miniszterelnöke

„Ha egy hónappal ezelőtt megkérdezik, hogy mi a legvalószínűtlenebb, akkor azt mondtam volna, az, hogy én leszek a miniszterelnök”⁹³ – írta Palmerston 1855. február 15-én. Már 1854 decemberében Clarendon így számolt be Palmerston szerepéről: „sok minden, sőt az összes döntés tőle függ”.⁹⁴ Még Russell is, aki a whig párton belül Palmerston ellenfele volt, úgy nyilatkozott, hogy „az országnak vagy hadügyminiszterként, vagy miniszterelnökként, de szüksége van lord Palmerstonra”.⁹⁵ Végül a királynő Palmerstont kérte fel kormányalakításra. Palmerston hozzájárult a Roebuck által javasolt vizsgálóbizottság felállításához,⁹⁶ és ő maga is első dolgának tartotta a hadszíntéren tapasztalt hiányosságok kijavítását. Intézkedett egy egészségügyi bizottság Krímbe küldéséről a katonák orvosi ellátásának javítása érdekében.⁹⁷ A *The Times* tudósítójától értesülünk is arról, hogy sokat javultak a körülmények. További barakkokat építettek, a kórházakba gyógyszerek érkeztek, az ideiglenes vasút megépítésével pedig biztosították az élelmiszerellátást, a lövedékek és a lőszer szállítását.⁹⁸

1855 már nemcsak az összecsapások, hanem az enyhülés éve is lett. Az „Európa csendőrének” tartott I. Miklós cár 1855. március 2-án meghalt. Utóda, II. Sándor már hajlandó-

⁸⁹ Ezek a kisebb összecsapások szinte mindennaposá váltak.

⁹⁰ Sheffieldi radikális képviselő.

⁹¹ Todd, Alpheus: *A parlamenti kormányrendszer Angliában*. I. Budapest, 1876. 191.

⁹² *The Times*, 1855. február 8.

⁹³ Palmerston levele Williamnek. London, 1855. február 15. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, II. 76.

⁹⁴ Idézi: Brown: *Palmerston and a politics of foreign policy*, 96.

⁹⁵ Idézi: Brown: *Palmerston and a politics of foreign policy*, 197.

⁹⁶ Palmerston 1855. február 21-én közölte Gladstone-nal, hogy minél hamarabb eleget kell tenni Roebuck indítványának, és felállítani az ellenőrző bizottságot. Palmerston levele Gladstone-nak. 1855. február 21. In: Guedalla: *Palmerston and Gladstone*, 108–109.

⁹⁷ Palmerston levele Raglannak. London, 1855. február 22. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, II. 81–82.

⁹⁸ *The Times*, 1855. március 16.

ságot mutatott a békülésre.⁹⁹ Így 1855. március 15-én megnyitották a bécsi konferenciát, ahol a tárgyalás alapját az 1854-ben meghatározott bécsi négy pont adta. „A négy pont közül az elsőt már elfogadták, és a második, a Dunán való szabad hajózás kérdése tegnap volt a konferencia témája. Az első három találkozón minden elég zökkenőmentesen zajlott, de a tegnapi ülés nagyon viharosra sikerült. Hogy mi dühítette fel Oroszország képviselőit, azt nem lehet tudni” – jelentette a *The Times* bécsi tudósítója.¹⁰⁰ Mint utóbb kiderült, az oroszokat az angolok által követelt, a Fekete-tengerre vonatkozó szankciók¹⁰¹ bosszantották fel. A konferencia során a harmadik pont többször is szerepelt a napirenden. „1855 áprilisában az angol, a francia, az osztrák és a török kormány együttesen indítványozta a Fekete-tenger térségére vonatkozó javaslat újbóli megvitatását. Már ekkor felmerült a terület semlegesítése, ahonnan kizárnák az összes hadban álló ország hajóját, és a tengert csakis kereskedelmi ügyek lebonyolítására használnák” – nyilatkozott Palmerston a Parlamentben. Az előterjesztés megvitatására az orosz nagykövet két nap haladékot kért, de végül elutasította azt. Ezután a konferenciát bizonytalan időre berekesztették, a londoni és a párizsi képviselő elhagyta a császárvárost. A tárgyalások később még folytatódtak, de a felek nem tudtak megegyezni. Russell közölte az Alsóházzal, hogy „az angol és a francia javaslatok kimerültek, nincs értelme tovább folytatni a vitákat.”¹⁰² A konferencia formálisan 1855. június 4-én fejeződött be, Oroszország végül minden elhangzott javaslatot visszautasított.

Maga Palmerston a harcok további folytatását követelte. 1855 tavaszán a szövetséges csapatok támadásai sikereket hoztak, ugyanakkor Szevasztopol célként kitűzött lerombolása még mindig nem valósult meg. Részben emiatt Palmerston úgy vélekedett, hogy addig nem hajlik a békére, amíg az angol–francia csapatok nem mérnek döntő csapást az oroszokra. Fenntartással viseltetett az oroszok békülési szándéka iránt is.¹⁰³ Mint legtöbbször, a sajtó most is Palmerston mellé állt, igazat adtak neki abban, hogy a háborút folytatni kell, „fel kell ébreszteni Oroszországot legyőzhetetlenségi álmából”.¹⁰⁴ Végül szeptember 9-én az oroszok feladták a várost. Az orosz flottát elsüllyesztették, a katonai erődöt pedig felrobantották. Palmerston így írt Szevasztopol elfoglalásáról: „Halálos csapást ejtettünk egy olyan ellenségen, kinek agresszív politikája az egész világot s különösen hazánk érdekeit fenyegette. Szevasztopol ledőlt a szövetségesek vitézsége által, s a jog győzedelmeskedett a jogtalanság felett.”¹⁰⁵ A Kaukázusban még ezután is folytak harcok, az oroszok kisebb sikereket értek el a törökök ellen, de lényeges összecsapásra már nem került sor.

Palmerston 1854. március 19-én a következő területrendezést képzelte el a háború esetleges befejezése után: „Számomra a következő eredmény lenne a lehető legtökéletesebb az Oroszországgal való háború esetén: Alandot és Finnországot visszaadni Svédországnak, néhány baltikumi német tartományt átengedni Poroszországnak, helyreállítani a független Lengyelországot, amely ütközőállamként szolgálna Németország és Oroszország között.

⁹⁹ Ormos–Majoros: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*, 112.

¹⁰⁰ *The Times*, 1855. március 27.

¹⁰¹ Az angol követelés a következő volt: az oroszok rombolják le a fekete-tengeri erődeiket, köztük Szevasztopolét is, és négy hajóra csökkentsék az orosz flottát.

¹⁰² *Hansard*, CXXXVII. 1955.

¹⁰³ Az öccsének, Williamnek címzett levelében a következőket írta: „én nem hiszek az orosz őszinteségben, bár azt mondják, a cárt környezete arra sarkallja, hogy minél hamarabb békét kössön.” Palmerston levele Williamnek. London, 1855. február 15. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, II. 77.

¹⁰⁴ *Morning Chronicle*, 1855. szeptember 27.

¹⁰⁵ *Morning Post*, 1855. szeptember 15.

Havasalföld, Moldva és a Duna-torkolat legyen Ausztriáé, Cserkeszföld pedig legyen önálló. Viszont Lombardia és Velence kerüljön ki Ausztria irányítása alól, legyen mindkettő független állam, vagy csatlakozzanak Piemonthoz. A Krím-félszigetet és Grúziát elveszűk Oroszországtól, és megkapja őket a Török Birodalom.”¹⁰⁶ 1855. augusztus végén meg is írta testvérének, hogy mivel kell majd szembenéznie a békétárgyalások során. „Ausztria megpróbál majd eredménytelen békére kényszeríteni bennünket, de mi el fogjuk érni azokat a döntő sikereket, amelyekkel a jövőben meg tudjuk fékezni az orosz hatalmi ambíciókat. Nekem olyan jól kell harcolni ebben a tárgyalási csatában, mint ahogy a háborúban, és szerencsére a brit nemzet mögöttem áll. Bárcsak ilyen biztos lennék a francia támogatásban is.”¹⁰⁷

Nemcsak Palmerston, hanem III. Napóleon is Európa térképének átrajzolásáról gondolkozott a béke kapcsán. Ő főleg Svédország és Lengyelország sorsát akarta volna rendezni.¹⁰⁸ Havasalföld és Moldva kérdésében viszont nem értettek egyet. A franciák 1856 januárjában egyesítésüket javasolták, azonban ezt Palmerston helytelenítette, mivel úgy gondolta, Ausztria provokációnak tekintené, és az sem mellékes, hogy egy ilyen lépés Törökországot is meggyengítené.¹⁰⁹ Azzal mindketten tisztában voltak, hogy Oroszországot csak akkor tudnák megalázó békére kényszeríteni, ha további sikeres támadásokat folytatnának ellene. Erről viszont a két szövetséges fél már ellentétes módon vélekedett. A francia uralkodó a pénzügyi feszültségekre, toborzási nehézségekre hivatkozott és arra, hogy Karszt sikeres orosz elfoglalása már nem teszi indokolttá a háború folytatását.¹¹⁰ Palmerstont viszont nem csupán az oroszok iránti ellenszenv, hanem geopolitikai érdekek is a háború folytatására sarkallták.¹¹¹ Mindketten racionális érvekre alapoztak. III. Napóleon számára már az is sikert jelentett, hogy nagy ellenségében most szövetségesre talált, a cárnak pedig bebizonyította, hogy bár 1812-ben elbántak egy Napóleonnal, ez most nem így történt.

Palmerston részben a brit közvélemény nyomása miatt akarta kiharcolni az Oroszország elleni ostromzár felépítését, részben pedig azért, hogy magának a békerendezésnél dicsőséget szerezzen.

A párizsi kongresszus 1856. február 25-én kezdődött, ahol nyolc hatalom képviseltette magát.¹¹² Angliát külügyminisztere, Clarendon és párizsi nagykövete, Cowley¹¹³ képviselte.

¹⁰⁶ Russell, John: *Later correspondence*. H. n., é. n. 160–161.

¹⁰⁷ Palmerston levele Williamnek. London, 1855. augusztus 25. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, II. 100–101.

¹⁰⁸ III. Napóleon azt remélte, hogy a háború során Svédország visszakapja Finnországot, és Lengyelország elnyeri függetlenségét. Franciaország kedvezményeket adott Svédországnak, és Drouyn de Lhuys útbán a bécsi konferenciára Clarendonnal tárgyalt Lengyelország sorsáról.

¹⁰⁹ Bury, J. P. T. (ed.): *The New Cambridge Modern History*. Vol. 10. Cambridge, 1979. 488.

¹¹⁰ A háborút kölcsönökből finanszírozták, három új kölcsönt vettek fel: 1854 márciusában, 1855 januárjában és júliusában. Napóleon a pénzügyi helyzet miatt nem akarta túlfeszíteni a húrt, ráadásul a városi iparosok megnehezedett helyzete, a válság miatti munkanélküliség is aggasztotta. *The New Cambridge Modern History*, 487.

¹¹¹ A háború elején Oroszország meghódította Cserkeszföldet, elfoglalta Bayazidot, amelyen keresztül haladt a Perzsia felé vezető brit kereskedelmi útvonal.

¹¹² Anglia, Franciaország, Oroszország, Törökország, Szardínia, Törökország, Ausztria és Poroszország. A jogcím, amely alapján Poroszország néhány tárgyaláson részt vehetett, az 1841-es tenger-szorosokról szóló egyezmény revíziója volt.

¹¹³ Cowley, Henry Richard Charles Wellesley (1804–1884) brit diplomata, 1852–1867 között párizsi nagykövet.

A béke első cikkelyei az orosz–török területi rendezést rögzítették,¹¹⁴ így az angol kereskedelem számára fontos Karszt városa újra török uralom alá került. A területi rendezésnél külön kitértek a két dunai fejedelemségre.¹¹⁵ Moldva és Havasalföld a szultán fennhatósága alatt autonómiát kapott, és ezt a nagyhatalmak is garantálták.¹¹⁶ Törökország számára biztosították területi integritását,¹¹⁷ ugyanakkor a Portát reformok bevezetésére kötelezték.¹¹⁸ A békeszerződésben feljegyzések történtek arról is, hogy a szultán közvetíteni kívánta akaratát szerződéses partnereinek, miszerint mondjanak le a belügyeibe való beavatkozás jogáról.¹¹⁹ Az Oszmán Birodalom számára ezzel előnyös béke jött létre.¹²⁰ Továbbá a felek megállapodtak a dunai hajózásról, és felállítottak egy Európai Duna Bizottságot, amelynek feladata a Duna deltájának hajózhatóvá tétele volt.

A párizsi okmány hangsúlyos részét a Fekete-tenger semlegesítése képezte, mivel a szerződéshez csatolt melléklet még külön is rendelkezett a tenger szorosairól. Palmerston számára is ez volt a legfontosabb kérdés. Még a kongresszus megnyitása előtt felhívta párizsi nagykövete figyelmét arra, hogy „[...] mindenképpen győzze meg a franciákat arról, hogy a Fekete-tenger térségéről külön pontok szóljanak a békében.”¹²¹ A Fekete-tengeren nem engedték hadihajók állomásoztatását, de minden nemzet kereskedelmi hajói előtt nyitva állt. A térségében megtiltották a haditengerészeti létesítmények felállítását, arzenálok és hajógyárak létesítését.¹²² A tengerszorosokról szóló kiegészítés tulajdonképpen az 1841-es egyezmény revíziója volt, amit akkor Palmerston vitt sikerre. Noha Palmerston számára az igazi diadal akkor következett volna be, ha Clarendonnak még azt is sikerül elérni, hogy az Azovi-tengert is semlegessé nyilvánítsák, és a Nicolaieffi hajógyárat lerombolják.¹²³

Ezek a rendelkezések nem valósították meg mindazt, ami Palmerston eredeti elképzeléseiben szerepelt. Észak- és Kelet-Európa átrendezésére vonatkozó tervei még csak szóba sem kerültek Párizsban, sőt még az érintett területi rendezésnél sem mindig tudta elérni célját.¹²⁴ Igaz, az 1841-es tengerszorosai egyezmény felújítása és Besszarábia déli részének elcsatolása Oroszországtól brit sikernek könyvelhető el, és ezek a pontok igen érzékenyen is

¹¹⁴ A háború során szerzett területek kölcsönös kiürítését írták elő Törökországnak és Oroszországnak, ugyanakkor a szövetséges csapatok által elfoglalt krími városokat és kikötőket visszakapta Oroszország. Ezért cserébe az oroszoknak bele kellett egyezni Besszarábia déli részének Moldvához csatolásába. Urbán Aladár (szerk.): *Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918. Új-és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. 1/1. kötet. Budapest, 1970. 401.

¹¹⁵ A fejedelemségek megreformált kormányát egy Európai Bizottság hozta létre.

¹¹⁶ Párizsi béke 22. cikkely. *Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918*, 402.

¹¹⁷ Nagy-Britannia, Franciaország és Ausztria egy három részből álló különbékét írt alá 1856. április 15-én, hogy újra megerősítsék a garanciát.

¹¹⁸ Az 1856. február 21-én kiadott *Hatti humajun* („szultáni kézirat”) nevű rendeletben a Porta ura garantálta, hogy a nem muzulmánoknak egyenlőséget, vagyónbiztonságot és szabad vallásgyakorlást biztosít. Ormos–Majoros: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*, 114.

¹¹⁹ *The New Cambridge Modern History*, 489.

¹²⁰ Matuz: *Az Oszmán Birodalom története*, 183.

¹²¹ Palmerston levele Normanbynak. London, 1856. február 22. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, II. 82.

¹²² A 14. cikkely kikötötte, hogy Oroszországnak és Törökországnak közösen kell meghatározni azoknak a könnyűhajóknak a számát, amelyek majd a part menti szolgálatokat el fogják látni.

¹²³ Ezért a két palmerstoni elképzelésért Clarendon március 8-ig harcolt.

¹²⁴ Palmerston azt gondolta, hogy Karszt városának a törökökhöz való visszacsatolásával meg tudják valósítani Cserkeszföld függetlenségét is. Palmerston ezen törekvését még Clarendon is ellenezte, de egyébként sem tehetett semmit, mert a franciák jogosnak látták a terület feletti orosz uralmat.

érintették az oroszok büszkeségét. Palmerston így értékelte a párizsi békét: „Senki sem örült ebben az országban a békeszerződés feltételeinek. Sok dolgot szerettünk volna még, ami sajnos nincs benne. De inkább beletörődtünk, mintsem hogy folytatódjon a háború. Azonban az angol nemzet elvárja a szerződés minden feltételének pontos betartását.”¹²⁵

Az egyezmény aláírása után Angliában és a nagyhatalmak között még tovább folytak a viták. Először John Roebuck azt a kérést intézte Palmerstonhoz, hogy kormánya tegye nyilvánossá a dunai fejedelemségek kérdését vizsgáló nemzetközi tanácsban résztvevő angol megbízottaknak kiosztott utasításokat.¹²⁶ Palmerston viszont kitért ez elől, arra hivatkozva, hogy amíg a külföldi katonák kivonása nem történik meg a területekről, főleg a megbízottak kijelölése.¹²⁷ Beszédét a tőle megszokott cinikus modorban zárta: „Nem mindennapi kéréssel fordul hozzám. A Ház általában arról akar tudni, amit már az utasításoknak köszönhetően elvégeztünk, és nem arról, amelyek még folyamatban vannak.”¹²⁸

A béke után Clarendon és III. Napóleon felelősségre vonták Orlov grófot,¹²⁹ amiért a tárgyalás folyamán nem szavatolta Lengyelország függetlenségét. Végül a két nyugati hatalom nem tehetett semmit, csupán annyit tudtak elérni Oroszországnál, hogy az ígéretet tett lengyel politikája megváltoztatására.

A párizsi béke ugyan 1914-ig megteremtette Európa békéjét, de a diplomáciai csatározások tovább folytatódtak. Már 1856 végén II. Sándor cár azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a besszarábiai és fekete-tengeri egyezményeket megsemmisíti. Az új orosz külügyminiszter, Gorcsakov az egyezményt már csak egy „lyukkal teli vászonként” emlegette.¹³⁰ A béke sikerében Palmerston sem bízott, már 1856 szeptemberében felháborodott hangvételű levelet intézett Walewskyhez,¹³¹ a francia külügyminiszterhez az újabb orosz túlkapások miatt.¹³² Palmerston levele egyben Oroszországhoz való közeledéssel is vádolta Franciaországot. „Ausztia és Törökország teljes mértékben Anglia mellett áll. Úgy tűnik azonban, hogy Franciaország Oroszországgal akar szövetséget kötni. Kérem, gondoljon csak bele, milyen követ-

¹²⁵ Palmerston levele Walewskynek. London, 1856. szeptember 10. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, II. London, 2005. 120–121.

¹²⁶ *Hansard*, CXLVII. 852.

¹²⁷ Palmerston elmondja, hogy a francia kormánnyal együtt jutottak arra az elhatározásra, hogy amíg Havasalföldről és Moldvából az osztrák, Besszarábiából pedig az orosz csapatokat nem vonják ki, addig nem tudnak a megbízottak a fejedelemségekbe utazni.

¹²⁸ *Hansard*, CXLVII. 853.

¹²⁹ Orlov, Alekszandr Fedorovics (1786–1861) eleinte az orosz szárazföldi haderőnél szolgált, majd diplomata lett. 1854-ben Bécsbe küldték, hogy Ausztriát Oroszország oldalára állítsa. A küldetés nem járt sikerrel. 1856-ban, a párizsi béke megkötésekor ő volt az Orosz Birodalom képviselője.

¹³⁰ *The New Cambridge Modern History*, 492.

¹³¹ Alexandre Joseph Colonna, Count Walewsky (1810–1868) francia diplomata, majd 1855-ben külügyminiszter, a párizsi kongresszus elnöke.

¹³² „Az orosz meghatalmazottak erőfeszítései ellenére mégis olyan békeszerződést kötöttünk, mely biztosította a háború tárgyát, feltéve, hogy a szerződést hűen teljesítik, és becsületesen betartják. De vajon hűen teljesíti-e Oroszország ezt a szerződést? Egyáltalán nem. A ratifikálás után mindig, mindenütt nagyfokú rosszhiszeműségről tettek tanúbizonyságot. Megszegték a szerződést Karsz erődjének lerombolásával is. A legtisztességtelenebb módon járt el, hogy ne használják erősebb kifejezést, Ismail és Kilia lerombolásakor. Mindez már a múlté, olyan múlté, melyet soha nem szabad elfelejtenünk, mert a múltban rejlik a jövő kulcsa. Két fontos gyakorlati kérdést idézett most elő. Szerette volna megkaparintani a Kijev szigetét, mely uralja a Duna torkolatvidékét, és meg akarta tartani Belgrád új városát, hisz az lehetővé tette volna a folyó hajózásának irányítását” – írta Palmerston Walewskynek. Palmerston levele Walewskynek. London, 1856. szeptember 10. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, II. 118–119.

kezményekkel járna ez az országaink közötti szövetségre nézve, mely pedig oly tisztességes, és egész Európa érdekeit szolgálja. Csak Önökön múlik, hogy véget vetnek-e ezeknek a kellemetlenségeknek. Nincs szükségünk egy újabb békeszerződésre. Tanácsolják az oroszoknak azt, hogy elégedjenek meg a szerződésben foglalt Belgráddal, és rendeljék vissza a Kígyók szigetéről¹³³ a hét matrózt és a beteg főhadnagyukat. Mivel Önnek is nagy szerepe volt a békeszerződés lezárásában, jóleső érzéssel tölthetné el az, hogy hatékonyan hozzájárul annak pontos betartásához.”¹³⁴ Az, hogy Walewsky tartózkodó választ adott, kiderül Palmerston 1856. szeptember 24-én írott válaszeleveléből. „Sajnálom, hogy elhárítja a békéltető szerepet, melyet bátorkodtam javasolni Önnek, de mivel Ön jobb szeretné, hogy az események döntsék el a jövő alakulását, nem tehetünk mást, mint hogy elfogadjuk ezt az alternatívát – még ha sajnálattal is –, melynek felelőssége nem minket fog terhelni.”¹³⁵

Lassan a háromoldalú egyezmény is hitelét veszítette, Palmerston szavaival élve a béke „egynyári kapcsolat” volt.¹³⁶

A palmerstoni külpolitikát áttekintve megállapíthatjuk, hogy az elődei által kialakított brit külpolitikai alapelveken Palmerston sem változtatott. Tevékenysége abban hozott újat, hogy amit külügyminiszteri elődei 1815–1830 között elvben és tárgyalások útján lefektettek, azt neki a gyakorlatban is meg kellett valósítani: Franciaország féken tartását a belga forradalom kapcsán, a Habsburg Birodalom egységének fennmaradását a magyar szabadságharc ügyében, Oroszország nagyhatalmi előretörésének megakadályozását pedig a krími háborúban kellett érvényre juttatnia. Palmerston ragaszkodott a bécsi kongresszuson létrehozott hatalmi egyensúlyhoz, de nem kezelte mereven a külügyeket. Azt hirdette, Anglia elég erős ahhoz, hogy merjen kockáztatni. Viszont Castlereagh-vel és Canninggel ellentétben ő jóval hosszabb ideig irányította a külügyeket, volt alkalma egyre jobban önállósítani magát, sőt cinikus, mogorva stílusával még jobban magára vonta a közvélemény figyelmét.

Palmerston nagy kihívásnak tekintette a krími háborút. Némi merészséggel azt is mondhatnánk, hogy a két egyiptomi konfliktus után úgy gondolta, nemcsak diplomáciai úton, hanem a fegyverek segítségével is eldönthetik végre Oroszországgal a keleti vitát. Beszédeiből, leveleiből kiderül, hogy mindent meg is tett azért, hogy Oroszország hatalmi túlsúlyra törését megakadályozza. Elhatározásáért a végsőig harcolt, de a párizsi békében végül csak félsikert tudott elérni.

Anglia számára a háború belpolitikai válsággal járt. A kormánytagok között nem volt összehangolt együttműködés a háborút érintő ügyekben. Éjszakákba menő vitákat folytattak először a háború szükségességéről, későbbiekben a hadsereg utánpótlásáról és a katonai ellátásról. A belügyi nehézségeken azonban sikerült úrrá lenni, a világ mit sem érzékelt ezekből a brit konfliktusokból. A háború nem ingatta meg a világ vezető hatalmát, de egy sor hadügyi reformot követelt a szigetországtól. Azonban felmerülhet bennünk a kérdés: ha nem oly „túl buzgó” Palmerston, vajon Anglia akkor is belépett volna a krími háborúba?

¹³³ A Fekete-tengerben a Duna deltájával szemben fekvő sziget, amely 1788-ban Oroszországhoz, majd a krími háború után a Török Birodalomhoz került.

¹³⁴ Palmerston levele Walewskynek. London, 1856. szeptember 24. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, II. 122.

¹³⁵ Palmerston levele Walewskynek. London, 1856. szeptember 24. In: Ashley: *The life of Henry John Temple Viscount Palmerston*, II. 122.

¹³⁶ *The New Cambridge Modern History*, 492.

LILLA SZALISZNYÓ

Palmerston and the Crimean War

The study focuses on one of the major challenges of Palmerston's career. Sources mostly unknown in Hungary have been analyzed to show the role of Great Britain in the Crimean War through Palmerston's politics and diplomatic maneuvers. Palmerston's letters, his speeches in parliament as well as English newspapers of the era (*The Times*, *Morning Advertiser*, *Morning Herald*) are used to present the arguments between Palmerston and the British political elite from 1853 concerning a war against Russia. Palmerston's peace plan, his territorial claims from Russia and his opinion about the 1856 Paris peace treaty are also discussed.

Palmerston's political skill during the war became one of the major factors pushing him to the top-position of his career: in 1855, he was appointed Prime Minister of the British Empire.

CIEGER ANDRÁS

„Királyi demokrácia”

*Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben 1867 után**

Reformláz és kiábrándulás

Bárhogy ítélték is meg egykorúan az 1867-es kiegyezés tartalmát és a nemzet sorsára gyakorolt hosszabbtávú hatásait, csak kevesen voltak azok, akik kétségbe vonták, hogy – az ellenzéki Schvarcz Gyula szavaival élve – „a Gondviselés ismét kezébe adta az önrendelkezés jogát e nemzetnek az államéletben”.¹ Még az emigrációjában a kiegyezés ellen haláláig tiltakozó Kossuth Lajos szűkebb környezetéből is többen döntöttek úgy, hogy hazatérnek, és tevőlegesen próbálnak beleszólni a hazai belpolitika menetébe, illetve a modern polgári állam politikai-hatalmi intézményeinek és jogrendszerének a kialakításába.

A vonatkozó források áttekintése után nyugodtan mondhatjuk, hogy szinte az egész politikai elit és a politikára figyelő közvélemény reformlázban égett, hiszen hosszú évszázadok után most kínálkozott először – 1848–1849 zaklatott hónapjait nem számítva – politikai lehetőség és elegendő idő arra, hogy a magyar vezetőréteg kezébe vehesse az ország irányítását, és saját elképzelései szerint alakíthassa át az állam intézményeit. Természetesen e törekvés hosszú előzményekre nyúlik vissza: gondolunk itt mindenekelőtt a 18. század utolsó harmadától megjelenő államelméleti koncepciókra, illetve az 1830–1840-es évek országgyűléseinek nagy reformvitáira. Ez utóbbi azért is különösen fontos témánk szempontjából, mert a következő néhány évtized politikai elitje lényegében e vitákon keresztül szocializálódott, és az akkor megfogalmazott érvek és ellenérvek, javaslatok, tervezetek e nemzedék közös tudásává váltak.

A nekibuzdulás 1867 táján valóban nagy volt: ezt már a kiegyezést közvetlenül megelőző évek tekintélyes nagyságú röpirattermése is előrevetítette. A tervkovácsok akkor még elsősorban Ausztria és Magyarország államjogi viszonyával és az ún. közös ügyek kezelésével kapcsolatban fogalmaztak meg elgondolásokat. A politikai szerkezet átalakításának jogi alapjául szinte mindenki a *Pragmatica Sancti*ót és az 1848-as áprilisi törvényeket fogadta el.² Míg az 1723-ban becikkelyezett rendi egyezségből levezetett érvelés az Ausztriához való viszonyt volt hivatott rendezni, addig az 1848-as törvények a belső államszervezet alapintézményeit szabályozták, gyakran ideiglenes jelleggel. A korábbi törvényes alapokhoz való

* Az itt olvasható tanulmány egy hosszabb kutatás részeredménye, amely a modern alkotmányosság és a modern állam koncepcióinak befogadását és megvalósítását vizsgálja a 19. századi Magyarországon. A tanulmány „Az identitás történetének térbeli keretei: civilizáció, nemzet, régió, város” kutatási program keretében készült (MTA TKI–ELTE Atelier). Köszönöm Deák Ágnesnek, Gergely Andrásnak, Pajkossy Gábornak és Schlett Istvánnak a szöveghez fűzött észrevételeit.

¹ Schvarcz Gyula: *Államintézményeink és a kor igényei*. Budapest, 1879. 498.

² Deák Ágnes: „Kiegyenlítési program-kovácsaink”, 1861–1865. *Századok*, 139. évf. (2005) 3. sz. 695–732.

visszatérés követelése (az osztrák jogeljárásai teóriával szemben) az egész magyar politikai elit központi stratégiája lett, nem kis részben Deák Ferenc kibontakozási programja nyomán. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az e törvényekre alapozott konkrét cselekvési tervek egybevágtak volna. Ugyanúgy e törvényi keretekre hivatkoztak (és kellett, hogy hivatkozzanak) azok, akik az 1848-ban elért vívmányok markáns bővítéséről gondolkodtak, mint azok, akik éppen megszorításukat, illetve egyes kodifikált intézmények teljes mellőzését fontolgatták. Deák híve, Eötvös József például még a kiegyezés küszöbén is vallotta, hogy a merev ragaszkodás az 1848-as törvényi állapotokhoz egyfelől gúzsba köti, másfelől hamis alapokra helyezi az új rendszert: „Fő bajunk a hamis kiindulási pont, melyet Deák választott, midőn a jog-continuitás elvét állítá fel s az emberekkel elhitette, hogy minden további lépésnek előfeltétele a restitutio in integrum, azaz egy lehetetlenség. [...] oly dolgoknak, melyek feltarthatatlanok színét akartuk feltartani s midőn a jelennek tagadhatatlan szükségét kielégíteni iparkodánk, egyszersmind azon jurisfictióhoz [jogi fikcióhoz] ragaszkodtunk, hogy minden, mi által új helyzetünk szükségének megfelelőnk, semmi egyéb, mint a réginek restaurációja.” Azt azonban Eötvös is kénytelen elismerni, hogy Deák politikája sikeres volt, „mert teljes meggyőződése, hogy az, mi a 67-es munkálatban felállított, soha más úton nem fogadtatott volna el”.³

Az 1867 előtt keletkezett programtervekben – 1848 örökségeként – közös elemként az önálló magyar országgyűlés, a felelős kormány, a vármegyei önkormányzat és a magyar királyság területi integritásának visszaállítása szerepelt. E követeléseket a hosszú alkudozási folyamat nyomán megszületett kiegyezési törvények és a hozzájuk kapcsolódó rendeletek valóra váltották. A politikai intézményeket összefűző jogi és hatalmi viszonyrendszer kidolgozása, illetve általában az állam működését és a társadalom életét meghatározó modern polgári alkotmányos rend kialakítása azonban az 1867-ben hatalomra került liberális elitre várt.

A modern államépület berendezéséről sokszólamú politikai és szakmai vita kezdődött. Egyre-másra alakultak a jogi folyóiratok és egyletek, 1870-ben került sor az első országos jogászgyűlésre is, amely tizenhárom jogi reformkérdést tűzött napirendjére. Sorra jelentek meg a külföldi politikai intézményeket és törvényi szabályozást ismertető szemleclikkek, felfűzött a friss külföldi államelméleti munkák és különféle vitairatok fordítása, továbbra is virágzott a hazai röpirat-irodalom. Az újságokon és a képviselőházi irományokon keresztül a közvélemény folyamatosan értesülhetett arról, hogy a kormányzat lázasan dolgozik számos fontos törvényjavaslat előkészítésén, valamint egymást követték a különböző miniszteri szakértekezletek (ankétok) is, amelyek arra voltak hivatva, hogy az adott szabályozandó terület szakértőinek véleményét kikérjék, és lehetőség szerint valamiféle közös álláspontot alakítsanak ki. Az ellenzék sem volt rest, a számára lényeges témákban önmaga is dolgozott ki törvénytervezeteket, és különféle elképzeléseivel – rendszerint országgyűlési határozati javaslatok formájában – ostromolta a Deák-párti kormányokat. Ha pedig ez kevésnek bizonyult, akkor egy-egy kérdés törvényi szabályozása érdekében társadalmi mozgalmat (például aláírásgyűjtéses petíciókat) kezdeményezett. Ugyancsak hallatták a hangjukat a vármegyei közgyűlések is, amelyek rendszerint feliratok útján közölték véleményüket a kormányzattal, de arról is van tudomásunk, hogy minden díjazás nélkül, magánszemélyek is készítettek törvénytervezeteket (1848-ban a Deák vezette igazságügyi minisztérium erre egyenesen körlevélben szólította fel a honpolgárokat, 1869-ben pedig egy ellenzéki határo-

³ Bárány Eötvös József: *Naplójegyzetek – Gondolatok (1864–1868)*. Közzéteszi Lukinich Imre, Budapest, 1941. 224., 226. (1867. febr. 10-i bejegyzés)

zati javaslat pénzjutalomban kívánta részesíteni a jogszabályalkotással vesződő polgárokat⁴).

A kormányzat és a politikai elit kodifikációs programja nagyra törő volt: rövidtávú terveik között szerepelt a polgári- és a büntetőtörvénykönyv megalkotása, az igazságszolgáltatás szervezetének szabályozása és kiépítése, a szabadságjogok rögzítése önálló törvényekben, a helyi közigazgatás vagy például a főrendiház reformja, az oktatási és az adórendszer átalakítása, a honvédelem megszervezése stb. Lényegében az államélet teljes jogi átalakítására vállalkoztak. E programot azonban úgy kellett megvalósítani, hogy egyszerre kellett küzdeni az állam (a központi kormányzat) mozgásterének kibővítéséért, illetve védeni az államot a túlzott feladatvállalástól, ráadásul folytonosan szem előtt tartva a kiegyezéses közjogi rendszerből fakadó jogi és politikai korlátokat.⁵ A későbbi korokból visszatekintve a liberális kormányok teljesítménye látványos: már a kormányzás első (teljes) évében, 1868-ban kimagasló számú törvény (58) született, amit 1871-ben sikerült még feljebb tornászni (68), ugyancsak jelentős volt a rendeletek száma (az igazságügyi minisztérium bizonyult a legszorgosabbnak).⁶ Az egymást követő Deák-párti kormányok kiépítették a polgári igazságszolgáltatás többszintű rendszerét, megalkották a közigazgatási, a népoktatási, a nemzetiségi, a katonai törvényeket stb. Mégis, ha a kortársak értékelését olvassuk, azok pártállástól függetlenül szinte egyöntetű csalódással tekintenek vissza az 1867 és 1875 közötti időszakra. Az ügyvéd, szaklap-szerkesztő így látta: „Az 1867. évben célba vett munka: Magyarországból jogállamot teremteni, behozni mindazon intézményeket, melyek a szabadelvű haladás és jogfejlődés vívmányai – nemhogy nem sikerült, sőt igazságügyünk s egyáltalában joghaladásunk szomorúbb jövőnek néz elé, mint valaha. Oly tömérdek kodifikáció, annyi enqueteirozások, szakférfiak külföldön való megutaztatása, bizottsági viták, parlamenti discussioknak eredményeül a mai állapotok szolgálnak. Semmi, de semmi sem jelzi a magyar jogviszonyok valódi haladását tizenhárom év alatt. A vívmányok csak papíron állnak, hanem a nemzet közkincsévé nem váltak.”⁷ Az ellenzéki politikus ekképp vélekedett: „Sem negyvennyolcadiki, sem újabb törvényhozásaink nem hozzák összhangzatba államintézményeinket a kor igényeivel.” „Tíz év folyt azóta le. Gyarló módra szervezkedtünk. Roszszul gazdálkodtunk. Csaknem tönkre tettük fönnen hirdetett politikai érettségünk hitelét a művelt külföld, sőt saját magunk előtt.”⁸ A Deák-párti kormányzat meghatározó tagja, a volt pénzügyminiszter pedig ezt írta: „Képesek voltunk-e a magyar államot az alkotmányosság és a rend követelményei szerint szervezni? Nem követtünk-e egyben-másban hibás irányt? Úgy hiszem, mindnyájunkat terhel kisebb-nagyobb mérvben az elkövetett hibák és mulasztások tudata, mert nagy az ellentét 7 év előtti várakozásaink és a jelenlegi helyzet közt [...] Ha jegyzeteimet tekintem, melyeket a nevezetes 1867. évről, a koronázás és a kiegyezés sikeres keresztülvitelének évéről tettem: minden sorukban a jövő iránti reményt és

⁴ Dietrich Ignác törvényjavaslata az igazságügy körébe tartozó törvénykönyvek és kisebb törvények alkotásáról. *Az 1869-ik évi április hó 20-dikára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – Irományok*. Pest. 1869. 62. szám 1. köt. 186.

⁵ Minderről bővebben például Cieger András: *A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában*. Századvég, 2001. Tavasz, 20. sz. 95–118.; Schlett István: *A kormányzó liberalizmus sajátosságai Magyarországon 1867 után*. Kommentár, 2. évf. (2008) 1. sz. 44–55.

⁶ Rudai Rezső: *A magyar kormányok szerkezete (1867–1938)*. Közigazgatástudomány, 1. évf. (1938) 305–328.

⁷ Kun László: *A magyar igazságügyi kormányzat. Horváth Boldizsártól Pauler Tivadorig*. Budapest, 1880. 5.

⁸ Schvarcz: *Államintézményeink*, 498–499.

az életképességükbe vetett bizalmat látom nyilvánulni [...] Haladt-e szellemileg, felvirágzott-e anyagilag az ország? Az eredmények nem adnak e kérdésekre kedvező választ.”⁹

A kritikusok egy része egész pontosan meg is nevezte a bajok forrását: a liberális eszmrendszer tették meg bűnbaknak. „Hogy a liberalizmus nem államalkotó princípium, ezt fölötte könnyű belátni, csak oly állam veheti fel magába, tűrheti el, amely már van, létezik, mely biztosan érzi a földet talpa alatt. De volt-e ily magyar állam, midőn a nemzet szuverenitását visszanyerte, léteztek-e amaz objektív létfeltételek, melyek nélkül állam nincs? Mindent alapjából kellett újra teremtenünk. [...] Liberális elvekkel államot alkotni nem lehet, ha azok konzervatív alapra nem támaszkodhatnak...” – szögezte le Concha Győző.¹⁰ Asbóth János pedig, csalódva az elit teljesítményében, a liberális eszmék hangoztatása helyett a működőképes magyar állam megteremtését követelte: „Bármilyen meglegen dobogjon szíve a szabadelvű reformért, a szabadság józan és igaz barátja – és azok akarunk lenni mi is – kénytelen beismerni, hogy ily viszonyok közt nem ezen a téren keresendő az államférfi feladatai és nem e téren várhatóak sikerei [...] a mai bukás nem fényes, sem nem nagy-szerű. Nem tapsol senki. Jó, ha nem nevetnek rajtunk. A nemzet desillusionálva van [...] Az ideológok kora lejárt. A nemzet egyebet kíván. Az ámítók, a gyámoltalan ábrándozók, a könnyelmű dilettánsok helyett államférfiakat...”¹¹

A jelen tanulmányban mi nem a csalódás lélektani körülményeit elemezzük, hanem azt kívánjuk feltérképezni, hogy mi lett a kritikusok által gyakran felemlített számos nagy jogállami reformelképzelés sorsa.¹²

A szabadságjogok katalógusa

Az egyéni és politikai szabadságjogok biztosítása a hazai liberális hitvallásnak is sarkalatos részét képezte. Nem volt olyan magyar szabadelvű politikus, aki ne ismerte volna például a híres francia és amerikai jognyilatkozatokat, alkotmányszövegeket, és ne vallotta volna magáénak a törvény előtti egyenlőség elvét, az emberi méltósághoz vagy az otthon szentségéhez való jogot, a sajtó-, a vallás-, a gyülekezési és egyesülési, illetve például a véleménynyilvánítás szabadságának nemes eszméjét.¹³ A 18. század utolsó harmadától kezdve e témák – részben a felvilágosodás eszmei, részben a jozefinizmus gyakorlati hatására – a hazai politikai diskurzus központi kérdései voltak, az emberi jogok ügyével foglalkoztak már az 1791-ben és 1827-ben kiküldött országgyűlési deputációk, majd pedig a reformkori diéták, különösen pedig az 1843–1844-es országgyűlés. E munkálatok során készült el például 1842–1843 folyamán a Deák Ferenc és Szalay László neve által fémjelzett büntetőkódex-javaslat. Ez utóbbi átfogó büntetőjogi törvénytervezet elkészítésekor behatóan tanulmányozták például a francia *Code Napoléont*, több német és amerikai állam büntető törvényeit és tervezeteit, illetve kikérték a heidelbergi jogászprofesszor, Karl Mittermaier tanácsait

⁹ Lónyay Menyhért: *Közügyeinkről*. Budapest, 1873. 1–2.

¹⁰ Bírálát Grünwald Béla Közigazgatásunk és a szabadság című munkájáról (1876) In: *Hatvan év tudományos mozgalmi között. Concha Győző összegyűjtött értekezései és bírálatai*. Budapest, 1928. 1. köt. 149–150.

¹¹ Asbóth János: *A magyar conservatív politika*. Budapest, 1875. (2. kiadás) 29–30., 32.

¹² E tanulmányban terjedelmi és tartalmi okokból elsősorban a rendészeti kérdésekkel kapcsolatos szabadságjogok tanulmányozására vállalkozunk.

¹³ A legfontosabb alkotmányszövegek (például amerikai, belga, francia) 1867-től már magyar nyelven is olvashatók voltak: *Alkotmányok gyűjteménye*. Ford. Jánosi Ferenc 1–2. köt. Pest, 1867. Ugyancsak ebben az évben látott napvilágot a francia Code Pénal (1810) magyar fordítása is: *A francia büntető törvénykönyv*. Ford. Németh Antal. Sopron, 1867.

is.¹⁴ Bár az 1843-ra megalkotott törvényjavaslat elfogadásához nem sikerült megszerezni sem a főrendek, sem a király támogatását, mégis az évszázad folyamán mindvégig fontos hivatkozási pont volt, a lefolytatott viták tanulságai pedig elraktározódtak a magyar szabadelvű politikusok fejében.

A politikai rendszer új alapokra helyezését Európa sok más országához hasonlóan Magyarországon is az 1848-as forradalmak kényszerítették ki. Fontos azonban kiemelni, hogy a magyar alkotmányfejlődés sajátosságaként a modern magyar polgári államrendszer kiépüléséhez az utolsó rendi országgyűlés biztosított törvényes kereteket, kifejezve ezzel a jogfolytonosságot és erős legitimitást szolgáltatva az újonnan megteremtett politikai berendezkedésnek.¹⁵ A politikai elit a forradalmi események közepette tudatosan nem vállalkozott a nyílt és teljes körű alkotmányozásra, csak a politikai intézményrendszer ideiglenes szabályozására. Az 1848 tavaszán elfogadott törvények – a sok tisztázatlanság és ideiglenes szabályozás ellenére – számos, a személyes és a politikai szabadságjogokkal kapcsolatos rendelkezést rögzítettek. Bár a hazai szakirodalom egy része szerint a törvények nem deklarálták általános érvénnyel a jogegyenlőséget, mind az Előbeszéd, mind pedig az erdélyi 1848. évi 1. törvénycikk egyértelműen utalnak a jogalkotói szándékra: „az ország és az ahhoz kapcsolt részek karai és rendei [...] nem késtek [...] figyelmüket azokra fordítani, miket az összes magyar népnek jogban és érdekekben egyesítése [...] megkívánt”, valamint „a testvér Magyarhonban minden lakosok jogegyenlősége kimondva és életbe léptetve van, ugyanazon módon itt is, a hazának minden lakosaira nézve, nemzet-, nyelv- és valláskülönbség nélkül, örök és változatlan elvül elismertetik”. A jogegyenlőség gyakorlati megteremtését szolgálta továbbá a mindenkire egyenlően vonatkozó adózási rendszer, a közteherviselés megteremtése, illetve a rendi privilégiumok lebontása (például a nemesi adómentesség és a parasztságot sújtó szolgálatok eltörlése, 1848: 8-9. tc.) és a nemesi bíraskodás (úriszék) megszüntetése (1848: 9. és 11. tc.). Sarkalatos törvényeink határozottan hitet tesznek továbbá a sajtószabadság (1848: 18. tc.), a tanszabadság (1848: 19. tc.) és a vallásszabadság (1848: 20. tc.) elve mellett. Igaz, ez utóbbi ekkor még csak a keresztény felekezetűekre (az ún. bevett vallásokra) terjedt ki. A szabadságharc végnapjaiban azonban sor került az izraelita vallásúak politikai és jogi egyenlőségének kimondására is (1849. évi 9. tc.).¹⁶ Ugyancsak a jogegyenlőség eszméje érhető tetten az 1849 júliusában elfogadott nemzetiségi törvényben (1849: 8. tc.). E törvény elismerte a nemzetiségek jogait a nyelvhasználat, az

¹⁴ A nemzetközi hatásokról például: Pulszky Ferenc: *Visszaemlékezések a büntető-törvénykönyv kidolgozására kiküldött bizottság munkálataira. 1842–43.* Jogtudományi Közlöny, I. rész, 1890. nov. 21. 47. sz., 369–370., II. rész 1890. dec. 12. 50. sz., 393., III. rész 1891. jan. 23. 4. sz. 25–27.; Mittermayer, Karl: *A magyar büntető-törvénykönyvi javallatról.* Pest, 1843.; újabban pedig Kajtár István: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai.* Budapest–Pécs, 2003.

¹⁵ A magyar történettudomány Deák István nyomán találóan a „törvényes forradalom” kifejezést használja a jelenség leírására. Lásd Deák István: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben.* Budapest, 1983. (eredeti angol címe: *The Lawful Revolution*)

¹⁶ Mindehhez: Sándorfy Kamill: *Törvényalkotásunk hőskora. Az 1825–1848. évi reformkorszak törvényeinek története.* 2. kiad. Budapest, 1936.; Csizmadia Andor: *Törekvések az emberi és polgári jogok biztosítására és büntetőjogi védelmükre a reformkori Magyarországon.* In: uő.: *Jogi emlékek és hagyományok.* Budapest, 1981. 361–383.; Kecskeméti Károly: *Szabadságjogok a Magyar liberálisok reformterveiben (1790–1848).* Aetas, 15. évf. (2000) 1–2. sz. 301–323. A dualizmus korának szabályozását összegzően áttekinti Pecze Ferenc: *A politikai szabadságjogok kodifikálása és érvényesülése 1848–1918.* In: *A magyarországi polgári államrendszerek.* Szerk. Pölöskei F. – Ránki Gy. Budapest, 1981. 223–274.; Péter László: *Staat und Staatsbürger.* In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* Band VII/1. Hrg. H. Rumpler – P. Urbanitsch. Wien, 2000. 366–392.

önkormányzati igazgatás, az oktatás és a hitélet területén. A „haza nem magyar ajkú polgárainak bővebb megnyugtására” a szegedi országgyűlés határozata kimondja, hogy „a magyar birodalom területén lakó minden népiségek nemzeti szabad kifejlődése következőekben ezennel biztosíttatik.”¹⁷

A teljességhez azonban az is hozzátartozik, hogy a sok tekintetben ideiglenesnek szánt áprilisi törvények nem deklarálják például a házbéke jogát vagy a levéltitok sérthetetlenségét, és nem foglalkoznak a személyes szabadság védelmével, de a gyűlekezési és egyesülési jog szabályozásával sem. Minden bizonnyal e kérdések jelentős részét a büntető törvénykönyvben kívánták rendezni. A magántulajdon szentségének kimondását is csak közvetett módon teszi meg a miniszterek felelősségével foglalkozó 1848. évi 3. törvénycikk.¹⁸

A hiányos szabályozás mindenekelőtt a nyugodt törvényhozási munka lehetetlenségéből és a jogalkotás ideiglenes jellegéből fakadt, illetve akadtak olyan jogelvek, amelyek külön kodifikálását nem tartották szükségesnek, hiszen levezethetőnek vélték az alkotmányos tradíciókból és az áprilisi törvényekből. Végül néhány esetben pedig óvatossággal kikerülték az egyértelmű fogalmazást: az új politikai vezetés a politikai átalakulás ügyét és annak társadalmi támogatottságát (például a magyar nemesség részéről) nem kívánta veszélyeztetni olyan vitás ügyek azonnali kodifikálásával, amelyek a liberális tábor megosztását eredményezhették volna.

1867-ben kézenfekvőnek tűnt a jogállami építkezés kiteljesítése a reformkorban lerakott alapokat folytatva. Már csak azért is, mert az egyén, illetve a közösség szabadságának elvi kérdései (elsősorban J. S. Mill nyomán) élénken foglalkoztatták a hazai politikai gondolkodást. Ennek ellenére e területtel kapcsolatban is negatív kritikákat olvashatunk: „A politikai szabadságok a jelen században végleges diadalt arattak. Az egyéni szabadság ellenben, pedig létezhetnék a politikai elnyomás mellett is, csaknem mindenütt, s így Magyarországon is elmaradt a liberalismus nagy vívmányai mögött. Elmaradt a közjog leghangzatosabb chartáinak dacára.”¹⁹ Az Európától való fokozatos lemaradásra az osztrák törvényhozás szolgált a legközvetlenebb példával: az 1867. évi decemberi alkotmány egyik alaptörvénye (1849-es alkotmányozási előzményekre támaszkodva) húsz pontban rögzítette a szabadságjogok katalógusát, 1873-ban pedig elfogadásra került a bűnvádi perrendtartást szabályozó kódex (például a letartóztatás, a kihallgatás, a házkutatás szabatosan körülírt módozatairól). „Az egyéni szabadságnak Ausztriában is vannak szabadelvű biztosítékai. Igen, azon Ausztriában, melynél Magyarországot mindig – és joggal – szabadabb elvűnek tartotta,

¹⁷ Bővebben: Miskolczy Ambrus: *Szemere Bertalan napja: 1849. július 28.* Aetas, 13. évf. (1998) 2–3. sz. 143–158. A későbbi nemzetiségi törvény (1868. évi 44. tc.) keletkezéséről lásd például: Katus László: *Egy kisebbségi törvény születése.* Regio, 4. évf. (1993) 4. sz. 99–128.; Péter László: *Az 1868: XLIV. tc. „A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” és a törvényhatóságok hivatalos nyelve.* In: uő.: *Az Elbától keletre.* Budapest, 1998. 264–274.; *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája, 1868.* Vál., szerk. Schlett István. Budapest, 2002.

¹⁸ 1848. december 14-én Kossuth indítványozta a képviselőházban, hogy Deák Ferenc igazságügyi miniszter „csinálja meg a büntető codexet, összekötve az esküdtszéki institutio behozatalával”. *Deák Ferenc beszédei.* Kiadja Kónyi Manó, 2. köt. Budapest, 1897. 237.. A magántulajdon szentségének nyomatékos kimondását a konzervatívok szorgalmazták, erről törvényjavaslatot is beadtak 1848 augusztusában. Lásd: Beér János – Csizmadia Andor (szerk.): *Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés.* Budapest, 1954. 662.

¹⁹ Beksics Gusztáv: *Az egyéni szabadság Európában és Magyarországon.* Budapest, 1879. (előszó)

s tartja a világ. [...] És ez az Ausztria fel merte állítani már 1873-ban az egyéni szabadság szabadelvű biztosítékait, míg nálunk e garanciák még mai nap is teljesen hiányoznak.”²⁰

A reformkori előzmények és az 1867-ben elhangzott ígéretek ismeretében a késlekedés valóban feltűnő, az okok viszont csak nehezen deríthetők fel.²¹

A fordulat évei

A magyar liberálisok elbizonytalanodása és a reformlendület megtorpanása természetesen nem köthető egyetlen dátumhoz, mégis az indokok közül sokat megvilágít egy 1869. március 25-én tartott minisztertanácsi értekezlet. Az Andrássy-kormány feszült hangulatú tanácskozására a kiegyezést követő első országos képviselőválasztás utáni napokban került sor. Mind az ellenzék, mind a kormánypárt politikusai számára világos volt, hogy nem csak a kormányzó elit teljesítményéről, hanem lényegében a kiegyezéssel rendszer egészéről is véleményt mondtak ekkor a választók (hiszen 1867-ben elmaradt a kompromisszumot legitimáló népakarat kifejezése). Éppen ezért különösen kellemetlenül érintette a kormányt, hogy mintegy hatvan, korábban a Deák-párt kezén lévő kerületben vereséget szenvedtek jelöltjei, és számottevően nőtt a kiegyezést elutasító szélsőbal párt mandátumainak száma. Ráadásul elterjedt a Deák-párton belül, hogy az ellenzék kampányát Bismarck szövetségi kancellár titkos pénzekkel támogatta, hogy így is gyengítse az Osztrák–Magyar Monarchia pozícióit.²² A lehangoltságot tovább növelte, hogy a kormány egy tagja, Gorove István földművelés-, ipari és kereskedelmi miniszter is megbukott addigi kerületében. A minisztertanács kezdetén ezért Gorove bejelentette lemondási szándékát a miniszteri tisztségről, ami hosszas – nem jegyzőkönyvezett – vitát váltott ki. A kormány tagjai egyöntetűen elneveztek Gorove szándékát, érveik között egyaránt megtalálhatók a párt és a kormány érdekeire, illetve a parlamentarizmusra és a kiegyezéssel rendszer védelmére vonatkozó érvek: „Erre Eötvös szólalt fel. Kiemelte mindenképp, hogy ez nem személyes kérdés, de pártkérdés és az összes ministeriumnak kérdése, meg van győződve arról, hogy ha most Gorove lemondana, az által gyöngyöztetné a ministeriumot, mi mindenképp felett megfontolandó kérdés; előadja tovább hogy ily eljárás nem is volna megegyeztetendő az alkotmányos elvekkel, miután az alkotmányos ministerium és minden alkotmányos minister nem egy választókerület[nek], de az ország többségének kifolyása [...] Horvát hasonló értelemben nyilatkozott, jelezvén azt, hogy nem csak az országgyűlést, de a parlamentarizmust kell megmenteni,

²⁰ Beksics: *Az egyéni szabadság*, 46. Ehhez lásd Melichar, Erwin: *Az 1867. évi decemberi alkotmányban biztosított szabadságjogok és a bírói gyakorlat*. In: Csizmadia Andor (szerk.) *Jogtörténeti tanulmányok* 2. Budapest, 1968. 173–192. Az 1867-es osztrák alaptörvényeket közli például Bernatzik, Edmund: *Die österreichischen Verfassungsgesetze*. Leipzig, 1911. A magyar közvélemény is értesülhetett az osztrák decemberi alkotmány tartalmáról, mert *A Hon* – a magyar szakirodalom állításával szemben – *mind a hat alaptörvényt* közzétette magyar fordításban: 1867. dec. 29. (299. sz.), dec. 31. (300. sz.), 1868. jan. 1–5. (1–4. sz.) és jan. 10. (7. sz.)

²¹ Schlett István álláspontja szerint a késlekedés egész egyszerűen azzal magyarázható, hogy a 19. század második felében a pragmatikusabbá váló liberalizmus – itthon és külföldön egyaránt – nem érezte már korproblémának a szabadságjogok ügyét. „A magabiztosságát visszanyerő liberalizmus azonban ezen újabb válságáig, lényegében a századfordulóig – és nem csak Magyarországon – ignorálta e kérdéseket [...] E kérdéseknek nem volt aktualitásuk; a politikai gondolkodás viszont a kor problémáira irányul.” Schlett István: *A liberalizmus újrafogalmazása Magyarországon 1849 után*. Politikatudományi Szemle, 3. évf. (1994) 4. sz. 26. Tanulmányunkban igyekszünk e problémáról árnyaltabb képet rajzolni, többféle lehetséges magyarázat megfogalmazásával.

²² Bismarck akciójának hátteréről: Diószegi István: *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében*. Budapest, 1998. 42–50.

a választókerületek közt különbséget nem kell tenni, ha bármely választókerületben választatik meg [újra] Gorove, akkor bátran megtarthatja tárcáját. Wenckheim, Bedekovich, Mikó és én [Lónyay] hasonló értelemben nyilatkoztunk.” Andrassy miniszterelnök véleménye az volt, hogy „a jelenlegi kormánynak nem szabad lemondani, sem magát gyengíteni, gyengeség és gyávaság volna, ha midőn 60–70 többségről rendelkezik, feladná a tért; méltán azzal vádolhatna akkor a történelem, hogy a kiegyezés és concessiók terére és ezen rendszer megállapításába belevittük a királyt, és azután a megszilárdulás munkájától elrettenve magunk adjuk át a gyeplőt nem a balpártnak, hanem a reakciónak. Ministerelnök meg van arról győződve, hogy az eddig követett eljárás célszerű volt; két évig respectáltuk a létező törvényeket és az alkotmányosságnak elvét egész a gyámságig; most midőn a tapasztalás arról győzött meg, hogy léteznek hibák, azokat a létező többséggel orvosolni kell. Belátja, hogy a kormánynak feladata kezdeményezni az orvoslást és a létező bajokat megszüntetni.”²³

Bár Gorovét végül egy másik kerület megválasztotta, és tagja maradt a kormánynak, mégis a „létező bajok” súlyosak voltak. A kiegyezést követő évek társadalmi-politikai megmozdulásai folyamatosan azt jelezték a kormánynak, hogy jelentős erők utasítják el az új politikai rendszert. Gondoljunk csak az emigráns Kossuth nagy népszerűségére és hazaküldött nyílt leveleire, amelyekben morálisan kétségbe vonta a kiegyezés jogosságát. Deákot a nemzet megtévesztésével, az 1848-as vívmányok feladásával vádolta meg. Az volt a véleménye, hogy hamisak a legitimáló elvek, álalkotmányosság létezik csak Magyarországon és Ausztriában, amelyek nem tartós nyugalmat, hanem széthúzást, újabb ellenségeskedést hoznak a birodalom népeire. Kossuth a kiegyezés megkötésében a nemzet halálát látta. A baloldal ezt az üzenetet gyakorlati akciókkal tovább nyomatékosította: az 1848-as törvények teljes visszaállítását követelő politikai egyletek, az ún. demokrata körök szervezésébe fogott, illetve komoly szerepet játszott néhány, a központi kormánnyal szembe forduló megye (például Heves, Pest) tiltakozásának az irányításában. Az ellenzéki politikusok kortesbeszédei, ígéretei pedig több megyében (például Somogy, Tolna, Csanád, Békés, Csongrád, Baranya, Fehér) hozzájárultak földosztó parasztmozgalmak kialakulásához.²⁴

A bajok azonnali kezelése meglehetősen radikális volt: a központi kormányzat igen élesen reagált a kiegyezést megkérdőjelező törekvésekre. A demokrata köröket – jogszabályi alap nélkül – betiltotta, a rebellis megyék önkormányzatát felfüggesztette, és élükre királyi biztosokat nevezett ki, a Kossuth leveleit közreadó Magyar Újság szerkesztője ellen pedig sajtópert kezdeményezett. A börtönben meghalt Böszörményi László temetésére éppen 1869. március végén került sor. Mindez persze egyáltalán nem kedvezett a kormányzat megítélésének. A politikai rendszerbe vetett bizalmat tovább rombolta egy ősszel kibontakozó (korlátozott méretű) pénzügyi válság és ennek nyomán számos frissen alapított részvénytársaság csődje. Andrassy miniszterelnök állítólag ekkoriban úgy nyilatkozott pártjá-

²³ Ugyan fennmaradt e minisztertanács jegyzőkönyve [Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K. 27. Mtj. 1869. márc. 25.], ám az említést sem tesz erről a napirendi pontról, mivel „a magyar ministertanácsnál behozott szokás, hogy a legfontosabb kérdések rendszeresen jegyzőkönyv nélkül tárgyaltnak és így a tanácskozás kezdetén magunk voltunk, s annak eredménye jegyzőkönyvbe nem is vétetett fel.” A vita Lónyay Menyhért naplójából (1869. március 25-ei bejegyzés) rekonstruálható (MOL Filmtár 37155).

²⁴ Erről bővebben Pölöskei Ferenc: *Az 1868-as alföldi parasztmozgalom*. Századok, 90. évf. (1956) 3–4. sz. 616–656.

ban, hogy „a népnek 9/10 része ellenünk, az értelmiségnek pedig 9/10 része mellettünk van ugyan, de a teret napról-napra veszítjük lábaink alól.”²⁵

Úgy véljük, hogy az imént vázolt politikai kontextus erősen befolyásolta a szabadságjogok kodifikálásának menetét. A rendszer bizonytalan legitimitása, a kormányzati hatalom viszonylagos gyengesége, a társadalmi tiltakozástól való félelem és 1867 védelme nem a szabadságjogok mind szélesebb biztosítása, hanem inkább azok korlátozása (esetleg a szabályozás mellőzése) irányába fordította a hatalmon lévő liberálisok gondolkodását. Világos bizonyítéka ennek, hogy a szóban forgó minisztertanácsi ülésen áttekintettek több, az emberi jogokat érintő és előkészítés alatt álló lényeges törvényjavaslatot (a sajtószabadságról, a választójogról, a büntetőügyről, a fővárosi rendőrségről, valamint a gyülekezési és egyesülési jogról), ám szinte kivétel nélkül azért, hogy az államnak biztosítsanak nagyobb szabadságot a társadalom féken tartására. A következőkben a büntetőtörvénykönyv és hozzá kapcsolódóan a testi büntetések ügye, a rendőrségi, illetve a gyülekezési és egyesülési törvények koncepciójának a formálódását igyekszünk nyomon követni.²⁶

Büntetőtörvénykönyv

Horvát Boldizsár igazságügy-miniszter alig két hónappal kinevezése után egy ügyvédekből, a jogi egyetem tanáraiból, akademikusokból és a minisztérium tisztviselőiből alakult ankétot hívott össze a büntetőtörvénykönyv és a polgári perrendtartás előkészítésére. A polgári törvénykezési eljárásról szóló törvényjavaslat hamarosan el is készült, a miniszter azt még 1867 folyamán benyújtotta a képviselőháznak, bár hangsúlyozta, hogy nem átfogó reformokról van szó, a 476 paragrafusos javaslat célja a bíraskodás gyors megsegítése volt: „javítva tartja fenn a múltat s mint átvezető híd nyúlik a jövőbe.”²⁷ A végül 1868-ban szentesített 54. törvénycikk talán a sietős előkészítés és a túlbujánzó terjedelem (végül 594 § lett) következtében szinte egyöntetűen elmarasztaló fogadtatásban részesült: „alig lépett életbe, a becsületes ügyvédek, a pörlekedő felek, a bírák följajdultak hatása alatt.”²⁸ A kudarc minden bizonnyal körültekintőbbé tette Horvátot a büntetőkérdés ügyében. A büntetőjogi albizottság (tagjai például Fábry István, Pauler Tivadar, Szilágyi Dezső) nyár elejére készítette el tervezetét,²⁹ „az igazságügy minister úr azonban e munkát teljesen kielégítőnek nem tartván, egy, amennyire lehetséges, az 1843-iki javaslat elveit fenntartó új törvényjavaslat elkészítésére adott megbízást”.³⁰ Horvát a feladattal egykori tanárát, Csatskó Imre akadémikust bízta meg. Csatskó azonnal munkához látott, és igyekezett beszerezni a reformkor

²⁵ Gajzágó Salamon Torma Károlyhoz, Pest, 1869. november 19. Idézi: Deák Ágnes: „Ő csak Deák és nem Deákpárti”. *Deák és pártja 1869 után*. In: Molnár András (szerk.): Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége, 1833–1873. Zalaegerszeg, 2004. 262.

²⁶ Jelen tanulmány keretei között nem szükséges kitérni a sajtószabadság kodifikálásának a kérdésére, mert erről önálló könyv is olvasható: Révész T. Mihály: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon, 1867–1875*. Budapest, 1986.

²⁷ *Törvényjavaslat a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában*. Budán 1867.

²⁸ Lásd például Kecskeméthy Aurél [KáKay Aranyos]: *Nagy férfaink. Legújabb fény- és árnyképek*. Budapest, 1874. 135.

²⁹ Pauler Tivadar: Napi jegyzetek. 2. rész, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZK Kt.) Quart. Hung. 2611/2. 1867. ápr. 6. „Kezdem a büntetőjogi javaslatot átolvasni és jegyzetemet feltenni, látom, hogy sok lesz a teendő, de nem igen nehéz”, ezt követően több hónapon át két-három naponta került sor kodifikációs tanácskozásra.

³⁰ *A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről és teljes anyaggyűjteménye*. Szerk. Löw Tóbiás. Budapest, 1880. 1–2. köt. Ministeri indokok a büntetőtörvénykönyv javaslatáról általánosságban (1. köt. 23–74.)

óta megjelent legfrissebb külföldi szakirodalmat, illetve az azóta született (elsősorban német nyelvű) törvények szövegeit. Az általa átdolgozott törvényjavaslat általános részét, melynek alapját továbbra is az 1843-as szöveg alkotta, 1868 áprilisában adta át miniszterének. Csatskó beszámolója szerint a tervezetet Horvát magával vitte, hogy nyári pihenője alatt áttanulmányozhassa azt, ő pedig tovább dolgozott a javaslat második részén. A meglehetősen nehézkesen és sok hibával dolgozó korabeli kormányzati apparátust jól jellemzi, hogy amikor Csatskó később megpróbálta átdolgozásra visszaszerezni a kéziratot, nem találták, elveszettnek hitték: „ily körülmények miatt a b[üntető] eljárásról javaslatot készíteni minden kedvem elveszett, sőt a ministerium iránti *bizalmam* is tetemesen csökkent, ama meggyőződésem folytán, hogy ott a nagy fáradsággal készített munkát becsülni nem tudják.” Végül 1869 júniusában kapta vissza az anyagot: „minister úr Wagner irodaigazgatót bízta meg a kereséssel, ki, minister úr szobájában felkutatván minden egyes darabot, és annak beltartalmát, végül a nekem annyi kint és aggodalmat okozott javaslatot egy finanszírozási javaslatba betéve, és az által, mivel [utóbbi] nagyobb alakú, által eltakarva találta az íróasztala alatt.” Csatskó utolsó kísérletként az immár teljes törvénytervezetet novemberben ismét átadta Horvátnak.³¹

Egy év elteltével, 1870 szeptemberében a büntető kódex néhány alapelvéről tanácskozott az első ízben összehívott jogászgyűlés is. „Teljes ülés, jól megy, hevesebb vitát csak a halálbüntetés idéz elő, hol szavazunk, szavazással 105:80 a halálbüntetés mellőzendőnek mondatik ki” – írta naplójába a tanácskozás elnökévé választott Pauler Tivadar.³² Horvát novemberben a képviselőházban egy interpellációra válaszul a törvényjavaslat közeli benyújtását ígérte, ám erre csak négy (!) évvel később, 1874 őszén került sor, immár a Pauler által vezetett minisztérium koncepciója alapján és szövegezésében, amely mindenekelőtt Csemegi Károly munkája volt. Csatskó saját tervezetét örök mementóul az MTA könyvtárának adományozta.³³

A büntető törvényjavaslat szövegében 1874-re bekövetkezett változásokat Pauler egyik beosztottja azzal magyarázta, hogy a reformkori javaslat felett eljárt az idő: „És ennyiben az 1867 és 1870-diki munkálatok nem veszték kárba: lerontották azon mythoszt, mellyel az 1843-diki javaslatot szeretjük körülvenni. [...] Az új javaslat nem lehetett revíziója, nem átdolgozása az 1843-diki munkálatnak, hanem önálló alkotásnak kellett lenni és amazt csak úgy használhatta, mint a törvényalkotás nevezetes momentumát, amint használja a nevezetesebb európai törvényeket és javaslatokat, használja az európai jogtudomány és gyakorlat eredményeit.”³⁴

³¹ Csatskó Imre: Magyar büntető törvénykönyv (kézirat levélfogalmazványokkal). Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (a továbbiakban: MTAK Kt.) Jogtan Ált. 2. rétf, 93–94. sz., valamint Csatskó Imre Toldy Ferenchez, Pest, 1867. nov. 12. MTAK Magyar Irod. Lev. 4 rétf, 106. E forrás a jogtörténetészek előtt eddig ismeretlen volt. Vö. Mezey Barna: *A magyar polgári büntetőügy kezdetei*. Budapest, 1995. 203. (87. jegyzet)

³² Pauler Tivadar: Napi jegyzetek. 1870. szept. 29. OSZK Kt. Quart. Hung. 2611/2. A vita olvasható: *A magyar jogászgyűlés évkönyve 1870. évre*. Szerk. Siegmund Vilmos. Pest, 1871. 222–234. és 276–289. A halálbüntetést Románia 1864-ben, Portugália 1867-ben törölte el, Hollandia 1881-ben, Olaszország 1890-ben követte e példát. A gyakorlatban nem alkalmazták a halálbüntetést például Belgiumban és Svédországban.

³³ Csatskó Imre megküldi büntető törvénykönyv javaslatát az MTA könyvtárának, 1872. márc. 25. MTAK Kt. RAL 283/1872

³⁴ Löw Tóbiás: *A magyar büntető-törvénykönyv javaslatának előterjesztése*. Magyar Igazságügy, 1. évf. (1874) 2. köt. 416.

A „mítoszrombolás” egyik lehetséges okát a miniszterelnök által a már tárgyalt 1869-es kormányúléson megnevezett politikai elvárásban találhatjuk meg: „Gróf Andrássy különös súlyt fektetett arra, hogy miután a ministeriumnak főereje abban van és lehet, hogy bírja a fejedelem [Ferenc József] bizalmát, mit csak az által lehet megtartani, ha egyszersmind megmutatja, hogy a rendet fenntartani bírja és a zavargásokat idejében meggátolni tudja, ennél fogva azon kérdést intézte az igazságügyministerhez, hogy mikor lesz az új büntető-törvénykönyv készen, melynek mielőbbi elkészítése annyival inkább szükséges, miután a közcsendzavarás, lázadás és felségsértési esetek a régi törvényekben nincsenek kellőleg definiálva és amennyiben vannak is erre törvények, mind a legnagyobb büntetés kimérésével vannak összekötve”.³⁵ A törvényalkotói szándék tehát a reformkori célkitűzésekhez képest jelentősen megváltozott. Míg az 1843-as munkálatok elsődleges célja az állam büntetőhatalmának a korlátozása és az igazságszolgáltatás humanizálása volt, addig 1867 után első helyre az uralkodói bizalom megtartása és az új politikai berendezkedés elleni támadások jogi eszközökkel való visszaszorítása lépett. Mindezek után milyen konkrét eltérések fedezhetők fel a tervezetek között?

A Csatskó-féle koncepció valóban ragaszkodott az 1843-as kódex szellemiségéhez és jogi megoldásaihoz, megtartotta annak fő jellegzetességeit: tiltotta a halálbüntetést, eltörölte a testi fenyítéket, nem állapított meg büntetési minimumokat, csak maximumokat, tág teret biztosítva a bírói mérlegelésnek, alkalmazta az életkori differenciálást (kis-, fiatal- és felnőtt korúak megkülönböztetése) és az elévülés elvét. Nem szánt viszont szerepet az esküdtszékeknek a büntető bírászkodásban. A magyar jogrendszerben addig ismeretlen új intézmény bevezetése körül már 1843-ban heves vita alakult ki a követek között, és Deáknak csak komoly küzdelem után sikerült többséget teremtenie javaslata mellett. 1848-ban végül csupán a sajtóperek esetén biztosítottak szerepet a társadalom szélesebb rétegeit képviselő esküdteknek az igazságszolgáltatásban (bár akkor még tervezték az esküdtszékek hatáskörének kiszélesítését a többi büntetőügyre is). 1867-ben pedig Horvát Boldizsár, miközben újra életbe léptette az 1848-as sajtótörvényt, májusban kiadott rendeletével több ponton korlátozta az esküdtszéki eljárást. Csatskó már ezen rendelet és politikusi szándékok ismeretében dolgozott saját tervezetén.³⁶

Csatskó indoklásából jól kivehető, hogy még a reformkori liberális szellemiséget is meghaladva törekedett az igazságszolgáltatás humanizálására: „a halálbüntetést az országos választmány [1843] 13ik ülésében az erről vezetett jegyzőkönyvben foglalt okokból megszüntette, és minthogy ez okok azóta nem gyengültek, sőt inkább azok érvényességének elismerése jelenleg jóval nagyobb tért foglalnak el, visszalépésnek volna tekinthető, ha a jelen javaslatban a halálbüntetés, mely az idő óta *terjedelméből* külföldön is sokat *vesztett*, sőt néhol minden rossz következmény nélkül meg is szüntettetett, a jelen büntető törvénykönyvben elfogadtatnék.” Ehelyett az életfogytiglani büntetést kell behozni, „ámbar a holtiglani szabadságbüntetés ellen is, ha a *javítást* vesszük a büntetés egyik fő céljául, lehet alapos kifogást tenni.” „Miután oly büntetés nem javasolható, mely a bűnösnek javulhatását, mit rendszerint minden bűnösről feltenni kell, minthogy alig van oly gonosz tévő,

³⁵ Lónyay-napló, 1869. márc. 25. E napirendi pontot szintén nem tartalmazza a minisztertanácsi jegyzőkönyv.

³⁶ Az esküdtszéki bírászkodás bevezetését övező vitákról és a szabályozásról lásd Varga János: *Deák Ferenc és az első Magyar polgári büntetőrendszer tervezete*. (Zalai Gyűjtemény 15.) Zalaegerszeg, 1980.; Sarlós Béla: *Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga*. Budapest, 1959. 26–67. Az esküdtszékek hatáskörét az 1897. évi 34. tc. kiterjesztette a bűncselekmények egy meghatározott csoportjára is.

kiben még valami jó érzelem ne volna, akadályozza; ugyanazért az *életfogytiglani rabság* nem helyeselhető, mert az megfosztván a bűnöst szabadulhatási reménytől, nem ad ösztönt a javulásra, a még lappangó érzelmet elnyomja, makacssá, megátalkodottá és ellenkezővé teszi a bűnöst. Az eszélyesség tehát azt javasolja, hogy az életfogytig elítélt rabnak is nyújtassék *remény*, jóvitele által a szabadulhatásra. Helyes, hogy az életfogytiglani büntetés nincs kizárólag (absolut), hanem csak mint maximum szabva, mert így fennmarad a lehetőség a büntett foka szerint a büntetés tartamát lejjebb szállítani. Kiáll a rabokra vonatkozó egyforma bánásmód mellett, valamint „a *vasbilincseknek* mellőzését az emberség, a javulhatás lehetősége, más kültörvényhozások nyomán javasolja”. Ugyancsak kimondja, hogy a 20. életév alatt a bűnelkövetők „csak ideigleni szabadságbüntetésre ítélték el.” Ma már szokatlan módon – de akkoriban nem példa nélkül – az 1843-as kódex nem kívánta a bírók kezét megkötöni azzal, hogy pontos büntetési tételeket határozzon meg. Csatskó szerint ennek indoka az volt, hogy „a jelen büntetőtörvénynek körébe a máshol *áthágások* címe alatt előforduló legkisebb fokú büntethető tettek is tartoznak”. „De egyébként is a büntetéseknek legkisebb fokát törvényben kimondani nem látszik szükségesnek nálunk, hol a bíróságoknak gyakorlati tapasztalata majdnem minden törvény hiányában tudta a büntetéseket a büntetteknek fokozata szerint kiszabni.”³⁷ Csatskó tervezete szerkezeti felépítésében és kissé körülményes fogalmazásában is hű maradt az 1843-as munkálatokhoz, ami a szöveg terjengősségéhez vezetett (1843: 550 §, 1868/69: 504 §). A paragrafusok sem mindig a leglogikusabb sorrendben követik egymást.

Az új, 1874 októberében benyújtott, 453 paragrafusból álló Csemegi-féle javaslat indoklása ugyancsak a büntetőjogi humanizmust igyekezett hangsúlyozni: „A humanizmust illetőleg a jelen törvényjavaslat, viszonyítva az 1843-ikihoz: több tekintetben enyhébbnek tűnik fel.”³⁸ 24 évről 15 évre szállítja le a szabadságvesztés maximumát (kivéve az életfogytig tartó fegyházat), ismeri a feltételes szabadon bocsátást, és több bűncselekmény esetében csökkenti a büntetési tételeket. Mindez azonban nem fedheti el azt a tényt, hogy a nemzetközi tendenciákkal, illetve a hazai jogásztársadalom egy jelentős részének véleményével szemben érvényben hagyja a halálbüntetést (a királygyilkosság és az előre megfontolt szándékból elkövetett emberölés eseteiben), továbbá büntetési minimumokat is megszabott, eltörölve tehát azt a lehetőséget, hogy a bírók korlátlanul enyhítsék a büntetéseket. Az indoklás szerint erre a túlságosan elnéző bírói gyakorlat miatt volt szükség. A kormányzati elvárásnak megfelelően pedig büntetni rendelte a Monarchia másik államával, Ausztriával fennálló közjogi kapcsolat elleni izgatást, illetve részletesen szabályozott több más politikai bűncselekménytípust is. Az is kétségtelen azonban, hogy a Csemegi-kódex szabatosan és logikus rendben megfogalmazott paragrafusai a szabadságjogok közül számosat (például személyes szabadság, házjog, levéltitok, a vallás, továbbá a választójog szabad gyakorlása) büntetőjogi védelemben részesítettek.³⁹

³⁷ A törvénytervezetek megtalálhatók: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. Szerk. Fayer László, 1. köt. Budapest, 1896., valamint: *Az anyagi büntetőtörvénykönyv javaslatának általános része indoklással együtt*. A M. Kir. Igazságügyi Ministeriumnak megbízása folytán 1868ban készítette Dr. Csatskó Imre (sokszorosított szöveg kézírásos bejegyzésekkel) MTAK Kt Jogtan Ált. 2. rét, 99. sz. és Csatskó Imre: *Magyar büntetőtörvénykönyv* (kézirat levélfogalmazványokkal) MTAK Kt Jogtan Ált. 2. rét, 93–94. sz.

³⁸ *A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről és teljes anyaggyűjteménye*. Szerk. Löw Tóbiás, Budapest, 1880. 1–2. köt. Ministeri indokok a büntetőtörvénykönyv javaslatáról általánosságban. 1. köt. 47.

³⁹ Az 1878-ban elfogadott törvény érdemeit mutatja, hogy általános része 1950-ig, különös részének egyes fejezetei pedig egészen 1960-ig hatályban voltak. Kovács Kálmán: *Az első magyar büntető-*

Jól kivehető ugyanakkor, hogy az 1878-ban elfogadott büntető törvénykönyv koncepciójának a kiindulási pontja már nem az egyénnek, az állampolgárnak, hanem elsősorban magának az államnak (és a kiegyezéssel rendszernek) a jogi védelme volt. Feltehetően e fordulatnak esett áldozatul a halálbüntetés eltörlésének ügye, de például az is, hogy halogatták a testi fenyegetés tilalmának kimondását.

A testi fenyegetés eltörlése

Irányi Dániel, a radikális ellenzék vezető politikusa megelégedve a büntető törvénykönyv elhúzódnak előkészítését, 1869 májusában törvényjavaslatot nyújtott be a képviselőházban a testi büntetések eltörléséről. A javaslat kimondta a fizikai büntetések teljes tilalmát és a nehéz vasbilincsek használatának eltörlését. Az ezen rendelkezéseket megsértő hivatalos személyeket pedig állásvesztésre és akár egy évig terjedő börtönre is ítélték volna. Ez utóbbi szankció kiterjedt volna a letartóztatás során elkövetett bántalmazásokra is. „Ha nyugat-európai szempontból vizsgálja a magyar hazafi a hazai állapotokat, két dolog tűnik különösen szemébe, ami bánattal tölti el lelkét, mert két dolog az, amely a művelt Európa szeme előtt mintegy folt gyanánt látszik a magyar égen: az egyik az, hogy a vallás szabadsága tökéletesen nincs még a hazában megállapítva, a másik pedig az, hogy az emberi méltóságot lealázó testi büntetések maiglan eltörölve nincsenek” – indokolta Irányi javaslatát. Ezzel közel egy időben Schvarcz Gyula pedig a halálbüntetés ellen emelt szót a Házban.⁴⁰

Az igazságügy-miniszter felszólalásában igyekezett elodáznia a kérdést a büntető kódex közelinek mondott benyújtásáig. Természetesen nem arról volt szó, hogy a kormányzó liberálisok ne értettek volna egyet a fizikai erőszak száműzésével az igazságszolgáltatásból, hiszen például az elítéltekkel szemben igyekeztek biztosítani – legalábbis az elvek szintjén – az emberi bánásmódot.⁴¹ Ugyanakkor a kormányzat halogató taktikájában szerepet játszhatott, hogy az ország rossz közbiztonsági állapota ellen vívott mindennapos harcában nem kívánta gyengíteni a bűnüldöző és igazságszolgáltató hatóságai jogosítványait.⁴²

Erre lehet következtetni Deák Ferenc magatartásából is, aki az ellenzéki javaslat ellen szót, mert úgy vélte, hogy nincs szükség e tárgyban törvényre, hiszen a kínvallatást (a tortúrát) már az 1791. évi 42. törvénycikk eltörölte hazánkban, azt csak szigorúan be kell tar-

kódex parlamenti vitáihoz 1877–1878. In: uő.: A magyar állam és jog fejlődése. (Válogatott tanulmányok) Budapest, 1981. 229–243. A képviselőházi tárgyalások nyomán 486 paragrafusra bővült a kódex.

⁴⁰ Irányi Dániel beszéde, 1869. máj. 13. *Az 1869-ik évi április hó 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* Szerk.: Nagy Iván. Pest, 11. ülése, 1. köt. 66., valamint javaslatának szövege: MOL K 2. 1869/72 160–11–98. 30. cs.; Schvarcz Gyula törvényjavaslata: MOL K 2 494–33–362 32. cs. Schvarcz jogállami koncepciójáról: Miru György: *Kísérlet az állam körül. Schvarcz Gyula reformtervei a dualizmus kori alkotmányosság továbbfejlesztéséhez.* Aetas, 14. évf. (1999) 1–2. sz. 86–111.

⁴¹ „Feladatunk a szabadságvesztésre ítélt egyéneket ítéleteik határozataihoz képest fogva tartani s egy-szersmind gondos felügyelet, beható oktatás, folytonos munka és példás rend által azok erkölcsi javítását eszközölni.” „A fegyenceket káromolni, úgyszintén ütlegekkel, lökdöséssel vagy bármi más embertelen módon bántalmazni sem a hivatalnokoknak, sem az öröknek nem szabad, e tilalom megszegői ellen hatályosan fellépni az igazgató kötelességei közé tartozik.”. Házaszabályok és szolgálati utasítások a magyar királyi országos fegyintézetek, úgyszintén az azoknál alkalmazott hivatalnokok és örök számára. Pest, 1869. Idézi: Mezey: *A magyar polgári börtönügy,* 186. A börtönügy reformjának rendszerint a költségvetési megszorítások állták útját.

⁴² A kiegyezést követő évek közbiztonsági helyzetéről, illetve a korabeli börtönviszonyok valóságáról és a rabokkal való bánásmód gyakorlatáról lásd Csapó Csaba: *Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság.* Pécs, 2007.

tani. Deáknak a régi törvényekre visszautaló érvelése az Andrássy-kormány védelmét szolgálhatta. 1848-ban ugyanis Deák igazságügy-miniszterként úgyszintén elutasította a botbüntetés megszüntetésére irányuló megyei feliratokat, holott az 1830-as években maga is két alkalommal tartott nagy hatású beszédet a testi fenyíték alkalmazása ellen. Kormánytagként viszont nem titkolta, hogy e rendelkezés elhalasztására „az ország jelen izgatott állapotában [annak] előre nem látható erkölcsi hatása tekintetéből”, azaz például a zsidóság elleni további támadások és a parasztmozgalmak meggátlása érdekében van szükség. Az ország kormányozhatóságából fakadó gyakorlati megfontolások tehát már 1848 változásokkal teli hónapjaiban is erősebbnek bizonyultak a liberális elvek merev végrehajtásánál. Csak feltételezhetjük: Deák e kérdésben párhuzamot látott az 1848-ban és az 1867 után kialakult kormányzati szituáció között.⁴³

Úgy tűnik továbbá, hogy a kormányférfiak a politikai rendszer elleni támadásként éltek meg a jogrendszer átalakítására irányuló minden ellenzéki törvényhozási akciót, így a személyes szabadság védelmére vonatkozó kezdeményezéseket is. Irányi és néhány elvbarátja ugyanis az ellenzéki politika megújítása jegyében a közjogi kérdés napirenden tartásán túl az ország demokratikus átalakításáért indított harcot. Interpellációkkal, törvényjavaslatokkal igyekeztek rászorítani a kormányt és a Deák-pártot a liberális-demokrata eszmék kodifikálására: a vallásszabadság és a polgári házasság biztosításáról, a halálbüntetés és a testi fenyíték eltörléséről, az állami népoktatás fejlesztéséről, de akár a luxusadó bevezetéséről is törvényt kívántak alkotni.

Amikor a kormányzati halogatás ellenére a képviselőház tárgyalás alá vette Irányi javaslatát, Horvát – megkerülve a hivatali utat, azaz a minisztertanácsi jóváhagyást és az uralkodói előszentesítést – az osztrák mintát alapul véve, sietősen (ellen)törvényjavaslatot állított össze és adott be: „nehogy a szélsőbal indítványára jöjjön létre egy ilyes törvény, tehát azon indítvány ellensúlyozására rögtön egy hasonló tárgyú javaslatot készített”, „mely a birodalmi tanácsban 1867-ben létrejött azonos tárgyú törvénnyel lényegében megegyez”.⁴⁴ Horvát javaslata viszont, miközben beépítette az ellenzék követeléseit a testi fenyítés és a vasbilincsek megszüntetése iránt, rendelkezni kívánt több bűncselekmény, így például a becsületsértés büntetéséről is. Azaz a miniszter az ellenzék javaslatait összekapcsolta a kormányzat számára fontos és védelmet nyújtó büntetőintézkedések novelláris szabályozásával (Deák e jogi megoldást nem támogatta).

Irányiek, hogy nagyobb nyomatékot adjanak saját javaslatuknak, előrenyomtatott kérvények segítségével aláírásgyűjtési akcióba kezdtek az országban. „A büntetések nemei között reánk maradt a régi időkből egy, mely míg a büntetés céljának meg nem felel, az emberi méltóságot lealázza: a testi büntetéseket értjük. El is törölték ezeket a világ valamennyi művelt nemzetei, más célszerűbb és emberségesebb büntetésekkel pótolván azokat. Eltörölte azokat maga a szomszéd Ausztria törvényhozása, el a katonaságra nézve is. Csak Ma-

⁴³ Deák 1848-as álláspontjáról: Sarlós: *Az 1848/49-es forradalom*, 91–101. (Az idézet a 95. oldalon található.). Deáknak a kérdéssel kapcsolatban 1869-ben elmondott rövid felszólalásait pedig lásd *Deák Ferencz beszédei*. Kiadja Kónyi Manó, 6. köt. Budapest, 1903. (2. kiadás) 177., 255–259. Az ellenzéki Tisza Kálmán sem támogatta Irányi törvényjavaslatát, mert az néhány elszórt esetet, hatósági túlkapást nagyít fel és általánosít, az ország rossz hírét keltve ezzel.

⁴⁴ A testi fenyítés eltörléséről Andrássy Gyula felterjesztése az uralkodóhoz, 1869. jún. 21. MOL K. 26. 1869-V-891. 21. cs.; Horvát beszéde 1869. jún. 18-án: *Az 1869-ik évi ápril hó 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Szerk.: Nagy Iván. Pest, 32. ülés, 2. köt. 29. Valamint eredeti törvényjavaslata: Törvényjavaslat a büntetőtörvényre és gyakorlatra vonatkozó némely intézkedésről. *Az 1869-ik évi ápril hó 20-dikára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – Irományok*. Pest. 1869. 51. sz. 1. köt. 159.

gyarországon állanak még fenn a polgárosodás s az egyenlőség elvének botrányára.” „Beadatott ugyan a testi büntetések eltörlése végett törvényjavaslat, előbb egy képviselő, s azután az igazságügyminiszter által, de ezek még tárgyalva s elfogadva nincsenek, s azalatt foly a botozás országszerte egyes szolgabírák és falusi bírák kénye szerint, s alkalmaztatik egyéb sanyargatásokkal együtt a vallatásoknál is, mintha ezek nem is lennének kínzások, vagy mintha a kínzásokat rég el nem törölte volna a törvény” – szölt például a villányi polgárok aláírásával a képviselőháznak címzett kérvény.⁴⁵ A szélsőbaloldali képviselők később a testi büntetések tilalmát az iskolákra is ki akarták terjeszteni, az erőszakot alkalmazó tanítókat pedig pénzbüntetéssel, majd állásvesztéssel sújtották volna.⁴⁶

A testi fenytés kiküszöbölésével az igazságszolgáltatásból valójában minden politikai erő egyetértett, mégis az egyik legalapvetőbb szabadságjog kodifikálása hamar a kormány–ellenzék párharc részévé vált. A törvény végül csak két év múlva, 1871 végén került elfogadásra (1871: 52. tc.), igaz, az ellenzéknek ezúttal sikerült keresztül vinnie akarátát: kiterjesztették a testi büntetés tilalmát a rendőri eljárásra is, és kikerült a törvényből minden egyéb, az eredeti jogalkotói szándéktól távol álló kezdeményezés (például a becsületsértés büntetése).⁴⁷

Rendőrségi törvény

Az 1869. március 25-i minisztertanácson szóba került a rendőrségi törvény megalkotásának a szükségessége is. Mint az már sejthető, a kormányt a jogszabály megalkotásánál elsősorban saját mozgásterének a növelése, illetve a társadalom féken tartása vezette. A közrend fenntartása hagyományosan a területi önkormányzatok feladatai közé tartozott, amit azonban a szűkös anyagi lehetőségek, az urbanizáció, a megsokasodott igazgatási funkciók (stb.) következtében gyakran csak gyenge határfokkal tudtak ellátni. Ehhez járult még, hogy egyes területi önkormányzatok tudatosan ellenálltak a központi kormányzat akaratának. A kormány irányítása alatt álló államrendőrség létrehozását közbiztonsági és politikai okokból különösen a fővárosban tartották szükségesnek: „újabb időben a fővárosok különféle nyughatatlan elemeknek lettek gyűlpontjai, melyeket kellően ellenőrizni szükséges, tekintve továbbá azt, hogy a főváros a benne összpontosuló nagyszámú értelmiség, az időszaki irodalom számos termékei, különféle egyletek s társulatok, valamint az ipar s kereskedelmi forgalom jelentőségénél fogva a politikai nézetek s az országos közvélemény alakulására irányadó, s hogy ennél fogva minden tényezőknél megfelelő ismerése s nyilvánosságban tartása az állam érdekeit igen közelről érinti, tekintve azt, hogy a kormányhatóságok, külföldi consulátusok s az országgyűlés székhelyén a közrendőrség körébe vágó intézkedéseknek is a kormány célzataival egyezőknél s olyanoknak kell lenniök, hogy a nagyközönség, különösen pedig az átutazó vagy itt időző idegenek méltányos kíváncságnak a lehető teljes mérvben megfeleljen”. A minisztertanács ezért úgy döntött, hogy a rendfenntartás a „testvér-fővárosok területén, s legközelebbi környékén a municipiumok kezéből mielőbb teljesen kivétessék, s egy újonnan felállítandó, a kormány rendelkezése alatt álló országos rendőri

⁴⁵ A villányi polgárok kérelme, 1869. okt. 17. MOL K 2 1164-57-636 34. cs. A döntően ellenzéki vidékekről érkező kérvények sokszor összekapcsolták a testi fenytés ügyét a vallásszabadság törvényi kimondásának a követelésével.

⁴⁶ Irányi Dániel, Henszlmann Imre, Simonyi Ernő törvényjavaslata a testi büntetések megtiltásáról az iskolákban, 1870. márc. 17. MOL K 2. 2886-148-1590 38. cs.

⁴⁷ Az 1920. évi 26. tc. átmenetileg visszaállította a testi fenytést, „melynek célja a társadalmi és jogrend konszolidációjának folyamatát siettetni.” Lásd Ferdinándy Gyula miniszteri indoklását, 1920. jún. 15. 76. sz. *Az 1920. évi február hó 16-ára összehívott nemzetgyűlés irományai* II. köt. Budapest, 1920. 176–180.

hivatalra ruháztassék.” Az ehhez szükséges törvény és szervezeti szabályzat megalkotására egy szakbizottságot jelölt ki a kormány, a belügyminisztert pedig azzal bízta meg, hogy folytasson a kérdésről bizalmas tárgyalásokat az érintett polgármesterekkel.⁴⁸

Egy önálló államrendőrség megteremtésének szándéka már közvetlenül a kiegyezés után felvetődött. Az alkotmányosság visszaállításának napjaiban úgy tűnt, hogy a rendőri szervezet kialakítására a bécsi belügyi hivatalnokoknak egyenes befolyásuk lesz.⁴⁹ Később azonban a magyar belügyminisztérium beszerezte több európai ország rendőrségi törvényét, és 1868-ra el is készítette az első törvénytervezetet a fővárosi szervezetről, melyről a kormány 1869 őszén hosszabban tárgyalt. Ezt követően a szakbizottság egy tagját tanulmányútra küldték, hogy közvetlen tapasztalatokat is szerezzenek az európai (különösen a londoni) rendőri szervezetek működéséről, majd pedig mindezek fényében 1871-re végleges formába öntötték a törvényjavaslatot. A tervezet a kormányzati döntésnek megfelelően állami irányítás alá helyezte a fővárosi rendőrséget, nem adott volna viszont e szervezetnek bíraskodási jogkört. Ez utóbbi feladatokat (például a kihágási ügyekben) először az angol mintára felállítani tervezett békebírói hivatalokra, majd pedig a polgári bíróságokra ruházta volna.⁵⁰ A törvényjavaslat megalkotója, Ribáry József belügyminisztériumi miniszteri tanácsos a rendőrség működését átmenetileg a reformkori büntetőjogi munkálatokra kívánta alapozni: „Az eljárásra vonatkozó rész az actio megkezdésére s addig, míg büntető és rendőri codexünk s büntetőeljárásunk nem leendő, mint hézagpótló elkerülhetetlenül szükséges, s elkerülhetetlen, mutatis mutandis az 1843 bünt. törv. javaslat arra lehetőleg felhasználva.”⁵¹

A szabadságjogok védelme érdekében a javaslat többek között kimondta, hogy „a házkutatást mindig egy értelmes rendőrtisztnek kell végezni”, tanúk jelenlétében, méghozzá úgy, hogy „a házkutatást azon személynek, kinél történik, legnagyobb kíméletével kell végrehajtani és mindent kerülni, mi a törvény által kijelölt célnak elérésére nem szükséges, s mi a ház lakóit ok nélkül háborgatná.” Az eljárásról jegyzőkönyvet kell felvenni. „Úgy a békebíró, valamint a rendőrség a maga körében, szenvedelem nélkül köteles a kihallgatást eszközölni, ígéreteket, ígérásokat, erőszakot, fenyegetést, arra, hogy a vádlott vallomásra bírassék vagy bármely nyilatkozatot tegyen, használni nem szabad.” Érdekes megjegyezni, hogy a rendőrség polgári jellegét hangsúlyozandó, a végső szövegváltozatban a katonai elnevezések helyett semlegesebb hivatali címek szerepelnek (például főkapitány helyett rendőrfőnök).⁵²

Az önálló rendőrségi törvény beterjesztésére és képviselőházi vitájára azonban nem került sor. Ehelyett csak annyi történt, hogy a főváros egyesítését kimondó 1872. évi 36. törvény cikk két paragrafusa szólt általánosságban a kérdésről. Egyrészt a kormányzat igyekezett kihasználni, hogy a nemzeti főváros fejlesztéséhez elengedhetetlenül fontos és régóta várt városegysítési törvény elfogadásában konszenzus mutatkozott a politikai erők között,

⁴⁸ MOL K. 27. Mtj. 1869. márc. 25. 2. pont

⁴⁹ Deák Ágnes: *Egy régi politikai rendszerváltás és az államrendőrség – 1867*. Történelmi Szemle, 49. évf. (2007) 3. sz. 353–355., 367.

⁵⁰ MOL K. 27. Mtj. 1869. szept. 5. A békebírói intézmény meghonosításának kísérletéről lásd Máthé Gábor: *A Magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867–1875*. Budapest, 1982. 133–140.

⁵¹ Ribáry József Csengery Antalhoz, 1871. ápr. 17. OSZK Kt. Fol Hung. 1664. (Csengery Antal vegyes jegyzetei).

⁵² A törvényjavaslat szövege megtalálható az 1871. július 12-én tartott minisztertanács jegyzőkönyvi mellékletében. (MOL K. 27. Mtj. 1871. júl. 12. 4. pont)

éppen ezért úgy ítélte meg, hogy az állami felügyelet bújtatott kimondása e jogszabályban politikailag kevésbé kockázatos: „kívánatos is, hogy a kormány ebbéli intézkedéseinek törvényre hivatkozhatóságát, nem igen lehetvén a rendőrségi intézmény keresztülvitelénél a közönség támogatására számítani.”⁵³ Az ellenzéki sajtó azonban így is a társadalommal szembeni túlzott állami hatalomkoncentráció újabb fejleményeként értékelte e paragrafusokat: „Hatalom, centralisatio kell mindenütt, minden áron! Ez a jelszó, ez a kormány alapelve [...] Pest város közvéleménye demokratikus és hatalmas: ezért előtte ez intézményeket álruhába öltöztették.”⁵⁴ Másrészt valószínűsíthető, hogy a büntető törvénykönyv tervezetében bekövetkezett koncepcióváltás kihatott a rendőrségi javaslat sorsára is, így annak véglegesítésével érdemesnek látták megvárni a Csemegi-kódex elfogadását.

A rendőrségi törvény megszületéséig további tíz év telt el, a meglehetősen hosszúra nyúlt átmeneti időszakban a kormány rendeletek és szabályzatok kiadásával biztosított magának mozgásteret az állampolgárok ellenőrzésében. A fővárosi rendőrségről szóló 1881. évi 21. törvénycikk nem szólt azonban – néhány általános rendelkezésen túl („működésében a fővárosi rendőrség szolgálatra kész pártatlan eréllyel és emberszerető kímélettel köteles eljárni”) – a polgárokat megillető szabadságjogok védelméről (például a házkutatás, az őrizetbevétel vagy a fogva tartás során), sokkal inkább a rendőrhatalom hatalmi jogosítványairól. Csupán az országgyűlés döntése nyomán került bele a törvénybe például egy paragrafus, amely módot adott az állampolgároknak, hogy a sérelmesnek érzett rendőri intézkedések ellen panasszal élhessenek (43.§), illetve egy másik, amely a rendőri hivatallal összeférhetetlen helyzetekről intézkedik (44. §).

A törvénykészítők nem fogadták el a fővárosi rendőrfőkapitány javaslatát, aki körültekintő indoklással megismételte a hivatali elnevezések megváltoztatására vonatkozó, 1871-ben megfogalmazott elgondolást: „Európa mindazon városaiban, hol a rendőrség azelőtt katonailag volt szervezve és katonai elnevezésekkel is bírt, hosszasan szerzett gyakorlati tapasztalatok folytán bebizonyult, miszerint célszerűbb a rendőrséget polgári hivatásának megfelelő címekkel ellátni, mert már maga ezen cím megnyugtatólag hat a közönségre a részben, hogy nem merev katonai subordinatio alatt álló, hanem az államnak oly közegeivel érintkezik, akiknek minden cselekvése nem a polgárság elnyomására, hanem azzal épp ellenkezőleg a polgárság jólétének minden tekintetben előmozdítására irányul.” „Így történt ez különösen majd mindazon államokban, amelyek alkotmánnyal bírnak, míg a rendőrség katonai szervezete és elnevezése leginkább csak katonai és rendőri államokban tartatott fenn.”⁵⁵

Az ellenzék a törvény kapcsán a rendőrállam kiépülésének a rémképét vizionálta: „mi emiatt e szabadságok ok nélküli korlátozásától, sőt megbénításától s másrésztől a rendőri hatalom túlterjeszkedésétől alaposan tartunk. [...] Oly országban, mint a miénk, hol a közszabadságok s a helyhatósági önkormányzat intézményei századokon át éltek, s oly időben, mint most, mikor nálunk minden irányban az államhatalom központosítása s a kormányhatalom kiterjesztése sok oldalról hangsúlyoztatik: kétszeresen kell óvakodnunk a rendőr-

⁵³ MOL K. 27. Mtj. 1872. dec. 7.

⁵⁴ A *Hon*, 1872. nov. 5. Idézi: Buzinkay Géza: *Sajtóviták az egyesítésről*. In: Gyáni Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros*. Budapest, 1998. 60. E konfliktus gyökere 1867-ig visszanyúl, már ekkor Pest polgármestere és a rendőrfőkapitány hatásköri konfliktusától volt hangos a városi közgyűlés. Kollár Nóra (szerk.): *A fővárosi rendőrség története (1914-ig)*. Budapest, 1995. 1 köt. 180–181.

⁵⁵ A budapesti főkapitány előterjesztése a fővárosi rendőrség szervezése tárgyában, 1880. szept. 10. MOL K 148. 1880-XIV-4133. 65. cs. Az is igaz azonban, hogy az 1850–1860-as években az osztrák államrendőrség hivatalnokait is „polgári” címmel illették.

ség hatalmának szükségtelen növelésétől, s minden okos és hatályos intézményt ki kell fejlesztenünk, mely a rendőrség hatalmának célszerű korlátozására és ellenőrzésére alkalmas és szükséges.”⁵⁶ A veszélyérzet e törvény miatt nyilvánvalóan túlzott volt, ám az aggodalom érthető, ha azt a tényt nézzük, hogy az úgyszintén ebben az évben elfogadott, alig 12 paragrafusból álló csendőrségi törvény (1881. évi 3. tc.) semmilyen jogállami garanciát nem tartalmazott azon fegyveres testület működésével kapcsolatban, amelynek tevékenysége a főváros kivételével az egész országra kiterjedt.⁵⁷ A hatóságok eljárásával szemben az állampolgárok szabadságjogainak nagyobb mérvű elismertetésére egészen a századfordulóig, a bűnvádi perrendtartás elfogadásáig kellett várni (1896: 33. tc.).⁵⁸ A rendőrség szokásos eljárását, a hivatali mentalitást Lukács György ekképp örökítette meg visszaemlékezésében: „Én mint fiatal munkaerő, midőn Jekelfalussy [Lajos miniszteri tanácsos] osztályában szolgáltam, a rendészeti ügykörben is lehetőleg konkrét jogszabályok szerint törekedtem intézkedni, és ahol csak lehetett, törvényre vagy kormányrendeletre hivatkoztam, ami nem volt könnyű dolog, mert a rendészet – mint említettem – még nagyon kevésbé volt kodifikálva. Egyik elintézésemben megnyugvással hivatkoztam a fővárosi rendőrségi törvény egy szakaszára, amely teljesen ráillett az eldöntés alatt álló ügyre. Az öreg Jekelfalussy behivatott és azt mondta: »Öcsém, tanuld meg, hogy a rendőr sohasem hivatkozik törvényre« és vette az aktát és áthúzta a konkrét törvényhelyre való hivatkozást, s annak helyébe azt írta, hogy »a fennálló szabályok értelmében.«”⁵⁹

Egyesületi és gyülekezési jog

Az egyesületek alapításának és a népgyűlések rendezésének joga a liberális alapjogi katalógus sarkalatos eleme volt, e szabadságjogok az öntevékeny civil társadalom kialakulását, valamint a szólásszabadság erősítését szolgálták. A szabadelvű elgondolás szerint az egyesületek révén az állampolgárok elsajátíthatják a közéleti viselkedés és a polgári vitakultúra alapvető szabályait, az egyetek belső autonómiája értelmében gyakorolhatják a közvetlen demokrácia eljárásait (vezetők választása és visszahívása, elszámoltathatósága), miközben erősítik a társadalmon belüli összetartozás-tudat és a szolidaritás érzését. A szabad gyűlésezés pedig a különböző társadalmi csoportokban az akaratkifejezés és az érdekérvényesítés legális módozatait segít kifejleszteni.⁶⁰ Csakhogy a kiegyezést követően az állampolgárok tekintélyes része nem a kormányzati elvárásoknak megfelelően élt e jogokkal: „a kormánynak értesítésére esvén, hogy az országgyűlés ideiglenes szünetét a képviselőház némi tagjai arra szándékoznak felhasználni, miszerint népgyűléseket tartsanak a vidéken, s ott az országgyűlésnek a közös ügyekre vonatkozó intézkedéseit ferde színben mutassák be a népnek. Miután az ily eljárás a nép között az elégedetlenség magvait szórhatná el, miu-

⁵⁶ Eötvös Károly és Szederkényi Nándor különvéleménye, 1881. febr. 27. *Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának nyomtatványai. Képviselőház – Irományok Szerk.: P. Szathmáry Károly. 3. melléklet a 967. számhoz. 22. köt. Budapest, 1881. 280–282.*

⁵⁷ A csendőrségi törvényről és a fegyveres testület gyakorlati működésének árnyoldalairól: Csapó Csaba: *A Magyar királyi csendőrség története, 1881–1914.* Pécs, 1999. 20–51., 107–118.

⁵⁸ Az állampolgárokkal szemben a hatóságok jogosítványait megkurtító 1896-os törvényt a *Rendőri Lapok* így értékelte: „Jó, kitűnő a törvény, de Magyarország még nagyon fiatal hozzá. Nem nekünk való, vagy legalábbis nem a mostani viszonyoknak megfelelő” Idézi: *A fővárosi rendőrség története*, 1. köt. 343.

⁵⁹ Lukács György: *Életem és kortársaim.* Budapest, 1937. 1. köt. 37–38. Lukács 1887 és 1897 között dolgozott a belügyminisztériumban.

⁶⁰ Gyáni Gábor: „Civil társadalom” kontra liberális állam a XIX. század végén. In: uő.: *Történetesdiskurzusok.* Budapest, 2002. 161–173.

tán az elégedetlenség terjesztése az alkotmányos állapot megszilárdulását nemcsak késleltetné, sőt azt komoly veszéllyel fenyegetné”, ezért 1868 januárjában a belügyminiszter rendeletben szabályozta a nyilvános gyűlések megrendezésének és felosztatásának a kérdését (128/1868 Bm r.). E lépéssel elődje, Szemere Bertalan rendeletét ismételte meg, amely 1848-ban először csak a főváros, majd az ország egész területére kiterjedő hatállyal előzetes bejelentési kötelezettséghez (24 órával előbb meg kellett nevezni a gyűlés idejét, helyét és célját) és személyes felelősséghez kötötte a népgyűlések rendezését. 1848 tavaszán a hirtelen felszínre törő társadalmi feszültségek (zsidóüldözés, céhlegények sztrájkja stb.) és az elért eredményekkel elégedetlen radikális erők akciói, húsz évvel később pedig a kiegyezés eleni tiltakozás és a várható parasztmegmozdulások késztették a kormányzatot az árnyalt jogi megoldásokat igénylő kérdés *ad hoc* jellegű, néhány paragrafusos szabályozására.⁶¹ A kiegyezés politikai rendszerét alapjaiban megkérdőjelező Demokrata Körök betiltásához azonban még különösebb jogszabályi felhatalmazás sem kellett. Az ellenzéki egyleti hálózat felszámolásakor a fennálló rendszer védelme a jogállamiság elvével került konfliktusba. Deák Ferenc és Horvát Boldizsár feszült szót váltása világosan jelzi a dilemmát: „Mondhatom, gyönyörű alkotmányos miniszterek vagytok egytől-egyig. Hát hol vettétek a törvényt, amely feljogosít benneteket a demokrata-körök betiltására?” „Ha mindenre törvényeink volnának, – válaszolám – akkor könnyű volna ezt az országot kormányozni; de a baj éppen az, hogy törvényeink minden téren hiányzanak: unfertige Zustände, mint a német mondja és mi mindemellett felelősek vagyunk az ország nyugalmaért. Ily nehéz helyzetben mindent merek tenni, amit motiválni tudok, ellenben semmit, amire nem találok motívumot.” Deák kénytelen-kelletlen elfogadta az igazságügyi miniszter érveit. A két politikus ezt követően hamar megtalálta a kellő motívumokat: a rendelet az alkotmányosság védelmére és a várható forradalmi jelenségekre hivatkozva tiltotta meg 1868 márciusában az egyesületek működését.⁶²

Ezzel egy időben a kormány nekilátott e terület átfogó, általános érvényű törvényi szintű rendezéséhez is. Rendelkezésünkre áll a belügyminiszter 1868 májusára elkészített törvényjavaslata az egyesülési és gyülekezési jogról, illetve annak módosított, novemberi változata.⁶³ A javaslatok kimondták, hogy „Magyarország polgárai törvény által nem tiltott célok elérésére egyesületeket szabadon alkothatnak”, és hogy ehhez a politikai egyesületek kivételével hatósági engedély nem szükséges. Az egyletek kötelesek azonban bejelenteni megalakulásukat a hatóságoknak és felterjeszteni alapszabályaikat a szükséges adatokkal (célok, eszközök, székhely, vezetők lakcíme stb.). Az eredeti tervezet még évente bekérte volna az egyleti tagok pontos névsorát is. A javaslatok hét, illetve nyolc pontban sorolták fel azokat a célokat, amikre hivatkozva nem lehet egyleteket alapítani: a fennálló alkotmány, kormányzati forma, az állam büntetőhatalma, illetve az ország területi épsége és biztonsága

⁶¹ A gyülekezési és egyesülési jog szabályozásáról lásd például Rényi József: *A gyülekezési jog*. Budapest, 1900.; Rédey Miklós: *A magyar gyülekezeti jog gyakorlati kézikönyve*. Budapest, 1903.; Páskándy János: *Egyesületi és gyülekezési jogszabályok*. é. n. [1931]; Bianchi Leonard – Pecze Ferenc: *A gyülekezési és az egyesülési jog szabályozása a dualizmus korában, különös tekintettel a munkás- és a nemzetiségi mozgalmakra*. Jogtudományi Közlöny, 18. évf. (1963) 3. sz. 143–151.; Révész T. Mihály: *Adalékok a gyülekezési jog magyarországi fejlődéséhez*. Levéltári Szemle, 27. évf. (1977) 1. sz. 185–193.; Sándor Tamás: *A gyülekezési jog szabályozása a polgári Magyarországon (1848–1914)*. Valóság, 50. évf. (2007) 5. sz. 48–57.

⁶² *Deák Ferenc beszédei*. Kiadja Kónyi Manó. Budapest, 1898. 5. köt. 347–350. A rendelet végrehajtása például Kiskunfélegyházán erőszakba torkollott.

⁶³ Törvényjavaslat az egyesülési és gyülekezési jogról (1868. máj. 6.) MOL K. 26. 1868-IB-160. 11. cs. és K 148. 1868-III-1035 11. cs. (1868. nov. 20.)

elleni, valamint „a közrend s békére s az egyes vallásfelekezetek vagy nemzetiségek közötti békés együttélésre veszélyes” törekvések voltak ezek közül a fontosabbak. Kimondásra került viszont a javaslatokban, hogy az egyesületek feloszlását a hatóságok mindig kötelesek indokolni és az okokat a hivatalos lap útján közzétenni.

A politikai jellegű egyesületeket szigorúbb szabályok közé kívánták szorítani: csak előzetes belügyminiszeri engedély birtokában működhetnek, sem külföldiek, sem nők, sem 24 év alatti állampolgárok nem lehetnek tagjai (tehát még a 20. életévet betöltött és választójoggal rendelkező lakosok sem!), továbbá nem szerveződhetnek fiókegyletek révén országos hálózattá. A jogszabályalkotó viszont kivette a törvény hatálya alól az országgyűlés székhelyén működő pártszervezeteket, a különféle gazdasági társulatokat, valamint eredetileg „az egyházi célokból működő szervezetek vagy világi papok vallási egyesüléseit”, de később ez utóbbi mentesség már nem szerepelt. A politikai egyletek mellett a munkások érdekérvényesítő törekvései kaptak nagyobb figyelmet a javaslat készítőitől: „a gyári és kézműipar munkásai anyagi helyzetük javítása s kedvezőbb munkafeltételek elérése céljából a jelen törvény alapján s annak határai között szabadon egyesülhetnek ugyan [...] azonban ezen jog gyakorlásánál a szabad elhatározás ellen intézett bármilyen kényszer, erőszak, fenyegetés sat. szigorúan tiltatik.” A sztrájkjog csíráját magában foglaló paragrafus azonban a későbbi változatból kikerült, mert a kérdést túl kényesnek találták ahhoz, hogy azt néhány mondatos szabályozással elintézzék. Hiába fogalmazódott meg ugyanis a kormányzati elvárás, miszerint a „munkásegyletek gyakorlati feladata főleg minden politikai színezéstől ment humanisticus s a kellő tőke egyesülése mellett elérhető productio associatiokban keresendő”, egyre több hír érkezett a belügyminisztériumba a munkásegyletek politikai tevékenységéről és különféle munkásmegmozdulásokról, ezért egy önálló munkásegyleti törvény megalkotását határozták el (1869 folyamán ennek kodifikációjára egy tárcaközi vegyesbizottság alakult).⁶⁴

Az általunk elemzett törvényjavaslatok második fejezete a gyülekezési joggal foglalkozott, és sietett rögzíteni, hogy „Magyarország polgárai a törvény korlátain belül békésen és fegyver nélkül szabadon gyülekezhetnek és ezen jognak gyakorlása [...] bejelentés mellett előleges hatósági engedélytől nem feltételeztethetik.” A korábban ismertetett rendeletekkel ellentétben azonban a javaslat a szabad királyi városokban három, a megyékben pedig hat napra emelte az előzetes bejelentés határidejét (később ez egységesen hat napra változott), továbbá előírta, hogy politikai gyűléseknél hét, egyéb esetben pedig három 24 év feletti állampolgár aláírásával vállaljon felelősséget a rendezvényért. Még ezen feltételek teljesítése esetén sem lehetett azonban szabad éjszakai gyűlést tartani országos vásárok idején és helyszínén, illetve a fővárosban az országgyűlési tanácskozás helyszínétől számított egy mérföld sugarú körön belül az ülésezési napokon. Ez utóbbi kitétel szerepel a mintául szolgáló 1867-es osztrák gyülekezési törvényben is, ám ott öt mérföldes körzet esett tilalom alá.⁶⁵ Úgy tűnik azonban, hogy e megoldást a kormányzati politikusok túlzottan enyhének talál-

⁶⁴ Sem munkásegyleti, sem sztrájkjog törvény nem született, mindkét kérdést időről időre – olykor egymásnak ellentmondó – rendeletekkel igyekeztek szabályozni. A munkásegyletek a politikai egyesületekhez hasonlóan elvben nem építhettek ki országos hálózatot. Az általunk idézett forrás: Miniszterközi értekeztet a munkásegyletek kérdéséről, 1869. jan. 25. In: *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai* 1. Összeállította: Erényi Tibor. Budapest, 1951. 83–85.

⁶⁵ A magyar törvénytervezetek szinte minden elemükben az 1867-ben elfogadott osztrák törvény jogi megoldásait követték. Az osztrák törvény azonban nem tekinti tiltott övezetnek az egész fővárost, háromnapos határidővel dolgozik, és ismeri a fellebbezési jogot a döntés ellen. Vö. Das Gesetz vom 15. November 1867 (RGI Nr. 135) über das Versammlungsrecht. In: Bernatzik: *Die österreichischen Verfassungsgesetze*, 387–390.

hatták, mert a novemberi változatban már ezt olvashatjuk: „Azon napokon, melyekben az országgyűlés egyik vagy másik háza ülést tart, Buda-Pest egész területén politikai célú gyülekezést szabad éj alatt vagy nyilvános helyen tartani nem szabad.” Ez a paragrafus lényegében a gyülekezési jog gyakorlásának az ellehetetlenülését eredményezte volna a politikai élet központjában, hiszen a magyar országgyűlés ezekben az években – néhány hetet leszámítva – folyamatosan ülésezett. Ugyancsak tilos volna a jelvények és a zászlók használata (minden bizonnyal e rendelkezés címzettje a munkásság volt). A tervezetek ugyanakkor lehetőséget biztosítottak a tiltakozóknak arra, hogy követeléseiket írott formában átadhassák a hatalom képviselőinek, ám a petíciót csak egy legfeljebb tízfős küldöttség, szigorúan a tömeg elvonulása után nyújthatta volna át.

A tervezet foglalkozott a gyűlések feloszlátásával is a problémájával. A jelenlévő rendőrök a gyűlést csak megfelelő törvényi indokokra (például a közbiztonság veszélyeztetésére, a király, az uralkodóház vagy az alkotmány megsértésére) hivatkozva, kétszeri felszólítás után és a legnagyobb tapintat mellett oszlatják fel; amennyiben negyedórával később a helyszínen tizenkét embernél több található, őket a rendőrség lázadás vádjával letartóztathatja. A javaslat enyhébb szabályokat írt elő az országos és a helyi képviselőválasztások idejére, igaz, az ekkor tartott gyűléseken elvben csak a választási joggal rendelkező állampolgárok vehettek volna részt (ennek gyakorlati megvalósíthatóságáról nem szól a szöveg). Végül a tervezet egyik utolsó paragrafusa lehetőséget biztosított a belügyminiszternek akár az egész országra kiterjedően is a törvény felfüggesztésére, „ha az egyesülési vagy gyülekezési jog nem egyes kérdések vagy érdekek megvilágítására, kölcsönös felvilágosítása s egyéb törvényes célokra, hanem tervszerűen s kiszámítással csak arra kívántatnék használtatni, hogy a békés kifejlődésre szükséges kedély-nyugalom helyre ne állhasson, hanem az ország vagy annak egyik része folytonos izgatottságban tartassék, mely a haza lakóiban a jóra változott alkotmányos élet s annak fejlődési képessége iránti hitet megingatná s ez által a közrendet s nyugalmat veszélyeztetné”. Ezt a döntést a kormánynak a képviselőházban indokolnia kellett volna (hasonló paragrafus az osztrák törvényben is szerepel).

A törvényjavaslatokat a minisztertanács 1868–1869 folyamán több ízben megtárgyalta és módosította, majd megérkezett az országgyűlési benyújtásához az uralkodó előzetes jóváhagyása is, de ehelyett a javaslat indoklás nélkül *ad acta* került.⁶⁶ Feltételezésünk szerint azért, mert annak tartalma – a várható egyöntetű ellenzéki elutasítás mellett – erősen megosztotta volna magát a Deák-pártot is, ezt pedig egy amúgy is feszült belpolitikai helyzetben a kormányzat nem kívánta vállalni. Jól kivehető az alkalmazott jogi megoldások egy részéből ugyanis, hogy a törvényalkotó tollát a nyers hatalmi logika vezette (azaz a vélt vagy valós ellenféllel szemben a politikai rendszer és hatalmi struktúra határozott megvédésének szándéka), ami különösen a szólásszabadság durva korlátozásához vezetett volna. 1869 tavaszán is azért vetődött fel a kormánytagokban a törvényjavaslatok leporolásának ötlete, mert a „választások alkalmával most tapasztalt izgatásokat a kellő korlátok” közé kívánták szorítani.

A hatalmi logikán kívül a jogi megoldások kiválasztását minden bizonnyal befolyásolták a liberális politikusok hagyományos fenntartásai a tömegek politikai érettségével kapcsolatban. A paragrafusokból kitűnik, hogy a népakarat kinyilvánítását igen szűk keretek közé igyekeztek szorítani. A kormányzat 1868-ban a közügyekbe való törvényes beleszólást lényegében a háromévente megrendezett képviselőválasztások időszakában tartotta elengedhetetlennek, de eltúrte volna a két választás között elszigetelten és ellenőrzött formában

⁶⁶ Festetics György király személye körüli miniszter átirata a magyar belügyminiszterhez, Bécs, 1870. január 9. Lásd a későbbi iratoknál: MOL K 150. 1894-VII-8-51481. 2481. cs.

működő politikai önszerveződéseket, illetve a szinte feltűnés nélküli (az elitre gyakorolt társadalmi nyomást teljesen mellőző) petíciós akciókat is.

Miközben Európa sok országában sor került a gyülekezési és egyesülési szabadság törvényi (esetleg alkotmányban rögzített) biztosítására, addig hazánkban ezt a területet az egész korszakban nem rendezték (holott például 1878 májusában hosszabb vita után a képviselőház feladatul adta ezt a kormánynak).⁶⁷ Maradt helyette a probléma eseti, rendeleti úton való kezelése (például 1934/1873 Bm, 1508/1875 Bm, 2219/1898 Bm, 7430/1913 Bm r.), ami azonban elvben szinte korlátlan mérlegelési jogot biztosított a központi és helyi közigazgatásnak, tehát a hatalmi érdek túlzott érvényesülésének.⁶⁸ Fontos azt is hangsúlyoznunk, hogy ez a jogi megoldás a dualizmus hatalmi szerkezetének megszilárdítását követő nyugalmi periódusban nem járt a társadalmi öntevékenység és a szólásszabadság jelentős korlátozásával, jól jelzi ezt az egyesületek és a tömeggyűlések tekintélyes, illetve a politikai jellegű bűncselekmények miatt letartóztatottak viszonylag csekély száma.⁶⁹ Minden bizonnyal ez az ellentmondásos helyzet is hozzájárult ahhoz, hogy a korabeli szakirodalomban homlokegyenest ellentmondó álláspontok olvashatók arról, hogy valójában milyen mértékű volt és milyen jogszabályokon alapult a gyülekezési és egyesülési szabadság Magyarországon.⁷⁰

A századvégen a Wekerle-kormány több szabadságjog törvényi rögzítését határozta el, így például a sikeresen keresztülvitt egyházpolitikai törvényjavaslatokon kívül a gyülekezési jogról is készítettek tervezetet.⁷¹ A későbbi kormányok azonban ismét erősebbnek érezték

⁶⁷ Az itt tárgyalt magyar tervezeteket megelőző szabályozásra lásd például az USA alkotmányának I. kiegészítését a gyülekezési és petíciós jogról (1791), valamint az 1831-es belga alkotmány 19. paragrafusát. Az Osztrák–Magyar Monarchián belül az 1867-es osztrák és az 1875-ös horvát törvényt említhetjük. További európai példák: Spanyolország (1869, majd 1880), Bulgária (1879), Franciaország (1881), Hollandia (1885). Ehhez lásd Vécsey Tamás: *A gyülekezési jog a mai alkotmányokban*. Budapesti Szemle, 1884. 38. köt. 89. sz. 200–221.; Vadnay Andor: *A gyülekezési és egyesületi jogról*. Budapesti Szemle, I. rész 1892. 70. köt. 186. sz. 408–425., 2. rész 71. köt. 187. sz. 115–122. (saját törvénytervezettel).

⁶⁸ Erre egy szemléletes példa 1901-ből: A rendőrség „az állampolgárok szólásszabadsága s a rendőrség eljárása ezzel szemben” témában meghirdetett gyűlést megelőző jelleggel betiltotta, mondván, már korábban is vagyronrongálás lett belőle, illetve a hatóság várható sértegetése miatt. Péter László a rendeleti jogalkotás kapcsán egyenesen az autokratikus jogelv érvényesüléséről beszél Közép-Kelet-Európában. Péter László: *Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése*. In: uő.: *Az Elbától keletre*, 148–186. Ezzel szemben Szabó Miklós értelmezése szerint „a magyar nemesi liberális felfogás »angol« módra úgy gondolta, hogy a törvényi szabályozás az állampolgár szabadságát korlátozza.” Szabó Miklós: *Nemesi és polgári liberalizmus*. In: Lackó Miklós (szerk.): *Filozófia és kultúra*. Budapest, 2001. 121.

⁶⁹ Az adatokat lásd Cieger András: *Magyarország politikai kultúrája a dualizmus időszakában. (Módszertani áttekintés)* Múltunk, 45. évf. (2000) 3. sz. 3–51. Az egyesületek engedélyezésének meglehetősen ellentmondásos gyakorlatáról a századfordulón lásd Toth, Adalbert: *Die Genehmigungspraxis politischer Vereine und Parteien in Ungarn 1892–1896*. Ungarn Jahrbuch, Band 18. München, 1990. 75–105.

⁷⁰ Az ellentétes álláspontokra lásd például Schvarcz: *Államintézményeink*, 486.; Vécsey: *A gyülekezési jog*, 202–203. (Grünwald Béla álláspontját vitatja).

⁷¹ Az 1893-ban elkészült törvénytervezet főbb jellemzői: hetvenkét órás bejelentési kötelezettséget ír elő, nem lehetett volna gyűlést tartani a királyi udvar és a törvényhozás tartózkodási helyétől számított két kilométeres távolságon belül, de hetivásárokon és vendéglőkben sem. A javaslat megadta volna viszont az állampolgároknak a rendőri döntések elleni fellebbezés jogát, a gyűléseken nem csak választójoggal rendelkezők vehettek volna részt, illetve a miniszteri indoklás kimondta, hogy „nincs tiltva az olyan népgyűlés, melynek célja a fennálló törvényeknek vagy rendeleteknek

az államot fenyegető veszélyeket (a szervezett munkásság és a nemzetiségek részéről), mint a késztetést a jogállami reformok továbbfolytatására. Bánffy Dezső miniszterelnök álláspontja egyértelmű volt e kérdésben: „Ha a gyülekezési jog törvényszerű szabályozásának hiánya a közszabadság és alkotmányunk szempontjából alapos kifogás alá eshetik is, azzal mindazonáltal sikerült a nemzetiség és osztály elleni gyűlöletre való izgatás nagyobb hullámveréseit megakadályoznunk. [...] Igaz ugyan, hogy a gyülekezési jog törvényszerű szabályozásának hiánya miatt ellenségeink részéről számtalanszor bevádoltattunk a nyugat közvéleménye előtt, de végre is ama közvélemény éppen e vádak gyakori ismételtetése miatt napirendre tért eme hiány fölött s immár megnyugodni látszik az államkormányzás terén ama egyedül jogos alaptételben, mely szerint az egyes intézmények életbeléptetésénél nem a közszabadságok szimmetrikus hiányainak pótlása, hanem az állam igazi érdekeinek megővése bírhat egyedül döntő súllyal.”⁷²

Az államberendezkedés két modellje: arisztokrácia vagy demokrácia?

Deák Ferenc 1861-ben a következőképp értékelte az 1848-ban bekövetkezett alkotmányos fordulat jelentőségét: „Az 1848-dik évi törvények hazánk institutióinak új alakot adtak; más szellem, más kiindulási pont volt, mely azok alkotásában alapul szolgált, s ezen új alak teljesen és tökéletesen demokrácián alapul.” A kiváltságokon alapuló arisztokratikus politikai és jogi berendezkedést az 1848-as törvényhozók, akik megértették a korszellemet, a jog-egyenlőség demokratikus alapjára helyezték. Éppen ezért „semmi oly javaslatot ne tegyünk, mi az 1848-dik évi törvények demokratikus szellemét ismét fölforgatná, a törvény előtti egyenlőséget megsemmisítené, az osztályok közötti gyűlölt különbséget ismét visszaállítaná, egy szóval, habár ideiglenesen is, menthetetlen visszalépést foglalna magában, s meg-hiusítaná a nemzetnek 1848-ban tettleg nyilvánított azon törekvését, hogy a magyar nemzet a törvény előtti egyenlőség által is az európai művelt nemzetek színvonalára emelked-jék” – figyelmeztetett Deák.⁷³

Nézetét már a kiegyezést megelőző években sem osztották maradéktalanul hívei. A törvény előtti egyenlőség fenntartásával egyetértettek, de a szabadságjogok további jelentős szélesítése helyett inkább azon gondolkodtak, miként lehetne az 1867-es rendszer legitimitását és a magyarság szupremáciáját megkérdőjelező erőkkal szemben politikai és jogi eszközökkel előnyt biztosítani a kellő műveltséggel és vagyonnal rendelkező (döntően a rend-

alkotmányos úton való megváltoztatására irányul”, továbbá: „Kétségtelen, hogy a sajtó szabadsága mellett az élő szó, kapcsolatban a gyülekezés szabadságával, a közvélemény alakításának oly jelentékeny és hatékony tényezőjét képezi, mely nélkül az alkotmányos közérzület és közszellem s az általános politikai érettség kifejlődése alig képzelhető.” MOL K 149. 1893-6-1554. 18. doboz (belügyminiszteri indoklás) és MOL K 149. 1895-6-264. 23. doboz (a törvényjavaslat szövege)

⁷² Bánffy Dezső miniszterelnök átirata Perczel Dezső belügyminiszternek, 1895. febr. 19. MOL K 149. 1895-6-264. 23. doboz. Az 1905–1906-os politikai válság napjaiban Tisza István és hívei felvették programjukba a kérdés törvényi rendezését: „A politikai jogok egyik legfőbbike, a gyülekezeti és egyesülési szabadság törvénnyel szabályozva nincsen, minek következtében gyakori félreértések és még sajnálatra méltóbb összeütközések támadnak. Szükséges tehát a törvény megalkotása oly irányban, hogy a jogok szabad gyakorlása a hatósági jogkörök határainak szabatos megvonásával biztosíttassék.” *Gróf Tisza István 1905. évi pártprogram-tervezete*. Budapesti Szemle, 1931. 220. köt. 195. (A belügyi pontokat Jakabffy Imre írta). Törvényalkotásra azonban a második Tisza-kormány ideje alatt sem került sor (csak egy rendelet született). Először az 1919. évi 3. néptörvény mondta ki: „Az egyesülés és a gyülekezés joga mindenkit megillet.”

⁷³ Deák beszéde az Országbírói Értekezleten, 1861. febr. 25. *Deák Ferencz beszédei*. Kiadja Kónyi Manó. 2. köt. Budapest, 1897. 348.

szert támogató) társadalmi rétegeknek. A későbbi pénzügyminiszter így írt testvérének az 1848-as törvények revíziójáról: „Restitúciója, javításokkal, nem democraticus, de szabadelvű aristocraticus alakban.”⁷⁴ Lónyay Menyhért az alkotmány arisztokratikus jellegű átalakításába feltétlenül beleértette például a választási cenzus emelését és a képviselőház létszámának jelentős csökkentését, azaz az 1848. évi 5. törvénycikkben szabályozott választójog és kerületi beosztás megszigorítását, de a vagyoni alapú politikai előjog, a virilizmus bevezetését is (Deák ezek egyikével sem értett egyet⁷⁵). Lónyay elbeszélése szerint a kiegyezés küszöbén Andrassy Gyula hasonlóan vélekedhetett a politikai átalakulás kívánatos irányáról: „Ma reggel Bécsbe érkeztem. Sokáig beszéltem Andrassyal. Örömmel látom, hogy ő egészen a közösügyi tizenötös bizottság munkálata alapján áll ugyan, de a jövő reformjait nemzeti saját érdekeink szempontjából tekinti, ennél fogva inkább az arisztokratikus alapokat kedveli.” Andrassy a várható osztrák és magyar kormányalakításról pedig ekképp nyilatkozott: „A személyekre nézve óhajtja, hogy azok ne legyenek ugyan tisztán demokratikus irányúak, mert ő Magyarországon sem szeretne demokratizálni, a demokratikus elv itt a Lajtán túl pedig befolyással lenne Magyarországra is...”⁷⁶ Mindezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy 1868 májusában az Andrassy-kabinettel elégedetlen fővárosi polgárok egyik kifogása éppen az volt, hogy „ez a kormány nagyon arisztokratikus”.⁷⁷

Ebben a politikusi szótárban a 'demokrácia' fogalom nem pozitív értelmű: nem a jogegyenlőséggel azonos, hanem a jobbra tudatlan néptömegek által befolyásolt (radikális, felelőtlen) politizálást jelenti. Az arisztokratikus hatalomgyakorlás viszont a rendi kiváltságokra épülő elavult rendszer helyett az ország dolgait átlátni képes állampolgárok (a 'kiválók') felhatalmazásán alapuló mérsékelt és felelősségteljes kormányzást kezdi jelenteni számukra. Az állam berendezésének ezen (elitista) modellje azonban nem az osztálykülönbségek csökkentését, hanem azok konzerválását, esetenként mélyítését eredményezte.⁷⁸ Úgy tűnik számunkra, hogy a hatalmon lévő liberálisok – félelmeikből, kezdeti tapasztalataikból és a politikai rendszer keretfeltételeiből fakadóan – szűkebbnek érzékelték a rendelkezésükre álló mozgásteret a jogállami reformok megvalósítására, mint az valójában volt. Politikusi értékrendjükben első helyre az állam egységének és a magyarság vezető szerepének megőrzése, sőt erősítése került.

Nem sokáig tartott ki a demokratikus jogelvek és a szabadságjogok következetes képviselése mellett az e célokat zászlajára tűző radikális ellenzéki párt sem. A szélsőbal párt már a kiegyezést követő első években meghasonlott: Irányi Dániel és köre a polgári házasság, a vallásszabadság, a halálbüntetés eltörlésének kodifikálását vagy a kormányzat szorosabb intézményi ellenőrzését célzó reformprogramjával kisebbségben maradt. Irányi számára a legfájóbb az volt, hogy törekvéseit maga Kossuth Lajos sem támogatta, mondván, „a politika

⁷⁴ Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, Pest, 1860. nov. 13. MOL P. 470. 1. cs. Idézi: Cieger András: *Lónyay Menyhért, 1822–1884*. Budapest, 2008. 97.

⁷⁵ Deák Ferenc álláspontjáról e kérdésekben lásd Deák Ágnes: „Ő csak Deák és nem Deákpárti”, 289–301.

⁷⁶ Lónyay 1866. aug. 20-i és 23-i naplóbejegyzését idézi: *Deák Ferenc beszédei*. Kiadja Kónyi Manó. 4. köt. Budapest, 1897. 18., 27–28. E kérdés anekdotikus formában Várad Gábor visszaemlékezésében is előkerül. Idézi: *Deák Ferenc beszédei*. Kiadja Kónyi Manó. 5. köt. Budapest, 1898. 420–421.

⁷⁷ *Levelek az Andrassy-házból, 1864–1869*. S. a. r. és bev. Cieger András. Budapest, 2007. 288.

⁷⁸ Az angol politikai gondolkodást is hasonló dilemmák jellemezték ekkoriban: Egedy Gergely: *Arisztokráciát vagy demokráciát? A konzervatív gondolkodás demokráciaképe a XIX. század utolsó harmadának Angliájában* Politikatudományi Szemle, 13. évf. (2004) 3. sz. 251–268.

mezeje nem theóriák tabulá rásája.”⁷⁹ Kossuth úgy vélte, hogy a radikális ellenzéknek nem az a feladata, hogy jobbító szándékú törvényjavaslatokkal járuljon hozzá a Deák-párt által irányított politikai átalakulás stabilizálásához. Nem az ellenzéki oldalt is megosztó elvi politizálással, hanem a rendszer legitimitásának állandó megkérdőjelezésével, a mindennapos politikai csatározásokkal és a kormányoldal erkölcsi lejáratásával lehet kellő népszerűséget szerezni, illetve esélyt teremteni a hatalomátvételre: „bámulatosan el nem találták Önök a Magyar nép szívéhez vezető utat, ha afelett kell jajveszékelnünk, hogy én kit pártolok vagy nem pártolok s a mindenkitől elhagyatott turini hontalan pártolásában keresnek s nem saját ügyükben és saját eljárásukban találnak hidat, mely a nép szívéhez elvezet. Jellemző dolog ez Barátom, megérteti az emberrel, hogy minden egyéni kitűnőségeik mellett is, miért nem bírnak zászlójukkal zöld ágra jutni. [...] ...nincs az országban senki, de teljességgel senki, ki többször s határozottabban és többnyire minden szükség, minden aporpos nélkül (mondhatnám: borúra derűre) hangoztatta volna, hogy nem akar forradalmat, mint éppen Ön. [...] Tessék visszaemlékezni leveleimre, különösen arra, melyet a múlt általános választásoknál elkövetett botrányos corruptiók alkalmából írtam s melyben kimondottam, hogy az ezekérti beszámítás súlya nagy részben Önökre s különösen Önre hárul, mert a hatalomnak természetében van, hogy saját fenntartására mindent elkövet, s ebben őt csak azon félelem korlátozza, hogy a nép türelmének fonala megszakadhat s forradalomhoz folyamodhatik. Aki hát a hatalmat ezen félelem alúl felmenti, az neki carte blanche ad minden visszaélésre. Erre pedig senki sem tett többet, mint éppen Ön, ki soha sem mulasztott el semmi alkalmat a hatalmat megnyugtató, hogy akármit csináljon bár, Önök nem folyamodnak védelmükben erőszakos eszközökhöz.” Irányinak írt levelében Kossuth is hangsúlyozta, hogy nem akar most forradalmi helyzetet teremteni, de hiba végleg lemondani az azzal való fenyegetésről: „én sem lobogtatom [a forradalmi zászlót], amióta Önök magamra hagytak, hanem ásatagságát s herbariumot gyűjtök, de nem következik, hogy desavouirozzák, hogy megtagadják a 49ki zászló lobogtatásának még csak szándokát is.”⁸⁰

Kossuth Irányi lapszerkesztői tevékenységéről és a demokratikus politikai kultúra megteremtését sürgető cikksorozatáról pedig ezt írta: a „hírlapszerkesztés nem tanszék s hírlapolvasás nem könyvolvasás, hogy hírlapolvasással csak üres idejüket szokták az emberek betölteni, tehát szükséges, hogy a közönségnek élvezetes olvasmányt nyújtson, s kezdettől végig, úgy az értekező rész megalapító ereje, mint a tárgyak kiválasztása a különféle rovatok összeállítása, s kezelése, és az egészen végigömlő zamat által az olvasót eleven érdekltségben tartsa. Mert unalmas lapot, ha minden szava csupa bölcsesség volna is, a nagyközönség soha sem fog megkedvelni. [...] Bár megvallo, az értekező részt is néha nem hírlapba illőleg elementarisnak (mint például a „Democratiát”), gyakran pedig igen dogmaticus színűnek találom. Nem hiszem, hogy ily modorral nagy olvasó közönséget lehessen recrutirozni. Tiszteli, becsüli az Ön jellemét és tudományát mindenki, még ellensége is, de lapját nem szeretik olvasni.”⁸¹ Kossuth az angol és a magyar közjogi hagyományokra hivatkozva óvott a szerves fejlődéssel keletkezett alkotmányos intézmények és szabadságjogok törvé-

⁷⁹ Kossuth Lajos Irányi Dánielhez, 1869. szept. 27. Turin MOL R 75.; Irányi szemrehányása Kossuthnak: „Tisztelt barátom! Nem elég, hogy nem támogat minket, még meg is nehezíti állásunkat, küzdésünket, amely anélkül is elég nehéz.” Irányi Kossuthhoz, 1873. dec. 2. Pest. Irányi már 1869. szeptember 15-én írt levelében is erre panaszkodik. MOL R 90. I.5201 és I.5449.

⁸⁰ Kossuth Lajos Irányi Dánielhez, 1873. dec. 9. Turin. MOL R 90. I.5451.

⁸¹ Kossuth Lajos Irányi Dánielhez, 1869. aug. 10. Turin. MOL R 75. Irányi a *Magyar Újság* szerkesztője volt, amelynek hasábjain jelentette meg *Mi a demokrácia?* című cikksorozatát (1869. júl. 10., 18., 20. és 23.)

nyi rögzítésétől. Taktikai megfontolásból is úgy ítélte meg, hogy a '67-es rendszerben a szabályozatlanság fenntartása az ellenzéknek nagyobb mozgásteret biztosít, mint egy-egy alapelv írásba foglalásának kiharcolása: „az angol parlament, a magyar országgyűlés institúciók, s kifejlődésüket annak köszönhetik, hogy hatóságuk soha sem codificáltatott, soha sem íratott körül törvénnyel. Ha a hatalom egyben-másban önkényeskedni akart, alkalmas időben megmondta a törvény, hogy az s ez is a parlament, vagy az országgyűlés hatóságához tartozik, de soha sem mondta, hogy mi az, amire e hatóság szorítva van? Hogy hol végződik? A megyei rendszer az által nőtte ki magát az alkotmányos élet védőbástyáivá, hogy hatósági köre soha sem lett codificálva. Ahol 'tabula rasa' fekszik a szervező előtt, ott perse a 'charták' kénytelenségek. Hanem aztán a codificált szabadság hátra is marad az élet mögött s lesz belőle belháború, mint Amerikában. Míg az organicus fejlődésű test, fejlődik az élettel, simul az élet igényeihez. Tehát vigyázzanak Önök a codificatióval. Maradjanak elaszticus elveknél.”⁸²

Irányinál a demokrácia fogalma elsősorban mint jogelv szerepel (jogegyenlőségi, „népbarát” politika értelemben), csakúgy mint Deáknál, de a jogállami normákat nála gyorsabban és radikálisabb módon képzelte el megteremteni. Kossuthtal ellentétben reformprogramjának megvalósítását elképzelhetőnek tartotta a fennálló politikai rendszer demokratisálása révén is (hasonlóan például Schvarcz Gyulához). Kossuth emigrációban keletkezett szövegeiben viszont a demokrácia elsősorban mint uralmi forma jelenik meg, és jelentése szorosan összekapcsolódik a köztársaság és a függetlenség, az önkormányzás gondolatával: „A jövőendő a democratiáé. És a demokratia annyi mint önkormányzat, – a népnek a nép általi önkormányzata. Ez pedig csak köztársaságban lehetséges. – Köztársaságon kívül legfeljebb csak a kormánybani részvéthez juthat el a nép. Önkormányzathoz nem – a népnek a nép általi önkormányzata és a monarchia egymást kölcsönösen kizárják.”⁸³ Kossuth határozottan vallotta, hogy az ország jövőjét csak a közjogi kérdések megoldása, azaz a kiegyezés hálójából való szabadulás biztosíthatja, az általa is fontosnak tartott demokratikus jogállami átalakításra csak ez után kerülhet sor.⁸⁴

A kormánypárt és ellenzéke más-más okokból ugyan, de a kiegyezést követő években elveszítette érdeklődését a jogállami reformok iránt, a kezdeti lelkesedés megtört. A liberális elvek nagy része a politika napi valóságához idomult. Fontos hangsúlyozni, hogy a liberális program átalakulása már 1849 után, a levert forradalom és szabadságharc eseményeinek hatására kezdetét vette. A korábban képviselt doktriner liberalizmus komoly önbírálatot kísért fokozatos felülvizsgálatára, újraértelmezésére került sor.⁸⁵ Ezen a hosszú és több lépcsőfokot tartalmazó úton jelentett újabb állomást a liberális politikusok kormányzati, illetve ellenzéki pozícióba kerülése 1867-ben: ez megváltoztatta problémalátásukat, jelentősen befolyásolta értékrendszerüket és érdekviszonyaikat.

Mint ahogy már szóltunk róla, sokan voltak, akik e folyamatot csalódással vették tudomásul, ám az 1875-öt követő, Tisza Kálmán nevével jellemezhető szabadelvű korszak

⁸² Kossuth Lajos Irányi Dánielhez, 1870. febr. 17. Turin MOL R 75. A kodifikáció értelméről és mértékéről nem csak taktikai, de elvi nézetkülönbségek is léteztek, a reformkori előzményekről röviden: Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007. 34–36.

⁸³ Kossuth Albaidai őrgróf d'Orense Jose Mariához, 1868. dec. 6. Turin. *Kossuth Lajos Iratai*. S. a. r. Kossuth Ferenc, VII. köt. Budapest, 1900. 428.

⁸⁴ A 19. században sok értelemben használt demokrácia fogalom jelentésrétegeinek elkülönítéséhez segítséget nyújtott: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (szerk.): *A demokrácia*. Budapest, 1999.

⁸⁵ Schlett István: *A liberalizmus újrafogalmazása*, 5–27.; Cieger: *A hatalomra jutott liberalizmus*, i. m.; Schlett: *A kormányzó liberalizmus*, i. m.

(újabb állomás!) vezető újságírója és teoretikusa sietett megnyugtatóni a szabadságeszmékért aggódókat. Beksics Gusztáv művében erényt kovácsolt a hátrányokból, sőt odáig ment okfejtésében, hogy a magyar állapotokat már-már a létező világok legjobbjának festette le: „mind az angol, mind a magyar retrospectív nép. Nagy alkotmány-küzdelmei és szabadságharcai közepett mindig hátrafelé tekintett. A jogot, igazságot, magát a szabadságot soha sem vizsgálta elvi magaslaton. Nem csinált alkotmány-elméleteket, mint a franciák.” „A közszellemnek ily iránya nem alkalmas a gyors fejlődésre, sem a demokratikus törekvések felkeltésére és diadalra juttatására. Valóban Anglia még ma sem lett modern állammá, Magyarország pedig csak az imént [1848-ban] lett azzá.” Ezek után felteszi munkájában a témánk szempontjából központi kérdést: „Hátra van még, hogy befejezés gyanánt szemlét tartsunk 1848-diki és azóta történt demokratikus átalakulásunk felett, s kérdezzük, mennyiben felel meg ez átalakulás a demokrácia követelményeinek?”

A válasz Beksicsnél csakis pozitív lehet. Az egymást váltó politikusi nemzedékek évtizedes reformküzdelmeinek gyümölcseként elkészült az államépület, mely egy „valóságos királyi demokrácia.” Igaz ugyan, hogy a hazai modellnek „eltérő jellege van a többi demokráciától”, mert a közgondolkodást és a politizálást mindennél erősebben a magyarság vezető szerepének védelme hatja át, ám „még így, a fajpolitika mellett is, nemcsak a legszabadabb, hanem a legszabadelvűbb és legdemokratikusabb népek sorába küzdötte fel magát. A szabadelvűség és demokrácia jövője tehát Magyarországon nem lehet kétséges.”⁸⁶ Helyzetértékelése és jóslata egyaránt tévesnek bizonyult.

ANDRÁS CIEGER

“Royal Democracy”. Civil Liberties in the Reform Plans of the Hungarian Liberals after 1867

The paper makes an attempt to give a survey of the how the cause of the codification of civil liberties appeared in the reform plans of the Hungarian liberal elite, which rose to power after the Austrian-Hungarian Compromise of 1867.

First, it gives an overview of how the state of civil liberties improved as a result of the 1848 Revolution then tries to answer why, despite these antecedents and the promises politicians made in 1867, civil liberties were codified belatedly and in a rather limited form.

First and foremost, the author collected archival documents about the penal code, the abolition of corporal punishment, the laws governing the police as well as the rights of association and assembly, and tried to reconstruct how the government had planned to secure civil liberties and what the proposed legal solutions had been.

The paper claims that the process of building a constitutional state decelerated due to the following reasons. (1) The legitimacy of the new political system was uncertain: the anti-Compromise radical opposition organized social protests, while the unpopularity of the new elite manifested itself in the peasant movements demanding land reform and ethnic protests etc. (2) The inner problems of government: the inefficient operation of the new administration as well as the fact the governing party was divided on important reform issues. (3) Finally, the transformation of Hungarian liberal thinking, a long process with many phases, is discussed. The doctrinaire liberalism of the past was gradually revised and

⁸⁶ Beksics Gusztáv: *A demokrácia Magyarországon*. Budapest, 1881. 1–8., 69–73.

reinterpreted. The liberalism of József Eötvös and Ferenc Deák was pushed into the background and was replaced by a more pragmatic state-centered concept.

However, this elitist (“aristocratic”) model of state led to the conservation, occasionally even widening, of class differences rather than to the reduction of them.

The author believes that, as a result of their fears, the liberals in power saw their opportunities for carrying out a constitutional reform much more limited than they actually were.

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

A kora újkori magyar rendiség az újabb szakirodalomban I.

Az elmúlt néhány évben több könyv is megjelent a kora újkori magyar rendiségről. Ezek közül először Ákos Barcsay doktori értekezését adták ki a 18. századi uralkodók trónra lépéséről (*Herrschaftsantritt im Ungarn des 18. Jahrhunderts. Studien zur Verhältnis zwischen Krongewalt und Ständetum im Zeitalter des Absolutismus*. St. Katharinen, 2002. *Studien zur neueren Geschichte*, 2. kötet), majd egy évre rá látott napvilágot Poór János akadémiai doktori disszertációja (*Adók, katonák, országgyűlések, 1796–1811/12*. Budapest, 2003.). 2005-ben jelent meg Joachim Bahlcke habilitációs értekezése a magyar püspökök politikai szerepéről (*Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation [1686–1790]*. Stuttgart, 2005.), és ugyanezen évben adták ki Párizsban Jean Bérenger és Kecskeméti Károly monográfiáját a 17–19. századi magyar országgyűlésről (*Parlement et vie parlementaire en Hongrie, 1608–1918*. Paris, 2005.). A könyv 2008-ban már magyar fordításban is napvilágot látott: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918* (Budapest, 2008.). A sort Robert Evans kötete zárja (*Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe c.1683–1867*. Oxford, 2006.), amely 1982 és 2003 közt keletkezett, részint már napvilágot látott, részint korábban még nem publikált tanulmányokból áll. A kora újkori magyar rendiség története iránt megelégnélkül érdeklődés alkalmat ad arra, hogy e könyvek bemutatását követően felvázoljuk a kora újkori és különösképpen a 18. századi magyar rendek historiográfiai értékelését illetően megfogalmazódó markáns álláspontokat, és ezek alapján megpróbálkozzunk egy kíváncsatos kutatási irány kijelölésével.¹ Egyfelől nem lehet eléggé nagyra értékelni, ha nem magyar anyanyelvű és külföldön élő történészek – amint arról itt a legtöbb esetben szó van – saját forráskutatásukra építve szólnak hozzá a magyar történelemről folyó diskurzushoz. Másfelől viszont nem csak az illendőség diktálja, hogy a magyar történetírás foglalkozzon munkáikkal, hiszen rendkívül érdekes, hogy e kutatók milyen kontextusba illesztik be a kora újkori magyar rendiség egyes problémáinak tárgyalását, illetve milyen értékítéletet társítanak leírásaikhoz. Álláspontjuk megismerése fényt vet arra, hogy milyen lehetőségek állnak ma nyitva a kérdéskör hazai kutatói előtt.

¹ Itt szeretném jelezni, hogy 2006–2007-ben két, a téma szempontjából fontos kötet is napvilágot látott: *Bündnispartner und Konkurrenten des Landesfürsten? Die Stände in der Habsburgermonarchie*. Herausgegeben von Ammerer, Gerhard – Godsey, William D. Jr. – Scheutz, Martin – Urbanitsch, Peter – Weiss, Alfred Stefan. Wien–München, 2007. és *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*. Herausgegeben von Mat'á, Petr – Winkelbauer, Thomas. Stuttgart, 2006. Ezekben több tucat tanulmány látott napvilágot, amelyek beépítését meg sem kísérelhettem ebbe a monográfiákat és Robert Evans összefüggő tanulmányait tartalmazó egyszemélyes kötetét tárgyaló ismertetésbe.

A magyar országgyűlés története 1608-tól 1918-ig

A tárgyalt munkák közül Jean Bérenger és Kecskeméti Károly könyve veszi fel a legkorábbi időpontban a tárgyalás fonalát. A szerzők a magyar történelem avatott ismerői. Bérenger professzor már írt könyvet a magyar országgyűlésről: az 1655 és 1681 közti diéták sérelmei alkották második monográfiájának tárgyát 35 évvel ezelőtt. További munkái jelentek meg a Habsburg Monarchiáról és Közép-Európa történetéről,² és egy sor további franciául, angolul, németül vagy magyarul olvasható tanulmányban fejtette ki nézeteit Magyarország és a Habsburg Monarchia történetét illetően.³ A szintén Párizsban élő Kecskeméti Károly 1989-es könyve az 1790-es évektől indítja a reformkor politikájának analizését.⁴ Tanulmányaiban elsősorban ugyanezen időszakot vizsgálta.⁵ A kötet első öt fejezetét Jean Bérenger jegyzi, míg az 1790 és 1918 közti időszakot tárgyaló három fejezet (a könyv terjedelmesebb része) Kecskeméti Károly munkája.

A szerzőpáros kiinduló álláspontja a magyar országgyűlést illetően kifejezetten hízelgő: könyvük bevezetése azzal kezdődik, hogy az Európai Unió két tagállamában volt mindig parlamenti rendszer: Angliában, ami köztudott, és Magyarországon, amiről pedig Nyugat-Európában szinte senki sem tud. (3.)⁶ Bár általában beszélnek „magyar parlamentarizmusról” (eredeti 13.), Bérenger jogosan teszi ehhez hozzá a diéta összetételét elemezve, hogy inkább oligarchiáról, mint demokratikus intézményről van szó (27.) A szerzők tézise szerint a Habsburgok és a magyar rendek kompromisszumok sorát kötötték: az 1867. évi kiegyezés tehát messze nem tekinthető kivételesnek. Erre pedig azért került sor, mert „[v]alahányszor a Habsburgok a monarchia többi tartományáéhoz hasonló státust akartak Magyarországra kényszeríteni, mindig szembetalálták magukat a magyar politikai osztállyal, amelynek az országgyűlés volt természetes terepe, és amely az akár a fegyveres felkelés eszközéhez folyamodni is kész közvéleményre támaszkodott.” (11.) Jean Bérenger az intézményi struktúra áttekintése után leszögezi, hogy a magyar alkotmánytörténet eklatáns jellemzője az *ancien régime* intézményeinek folyamatossága és adaptációja az újkori realitásokhoz. (47.) A hitlevél és a koronázási eskü megmaradása miatt az örökös királyság 1681. évi bevezetését követően is szerződéses monarchiának tartja a Magyar Királyságot – egészen 1918-ig. (107.) A vizsgálat középpontjában a nemzet jogait védő diéta intézménye és a diétán zajló politika áll három évszázadon keresztül: „a parlamenti intézmény története” nyújtja „a legbiztosabb vezérfonalat az ország és az Ausztriához fűződő kapcsolatainak történetének megértéséhez”. (426.) Ezért indul a részletes tárgyalás a két táblás szervezeti rend 1608. évi kodi-

² Bérenger, Jean: *La République autrichienne de 1919 à nos jours*. Paris, 1971.; uő: *Les Gravamina. Remontrances des Diètes de Hongrie de 1655 à 1681. Recherches sur les fondements du droit d'État*. Paris, 1973.; uő: *Finances et Absolutisme autrichien dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*. Paris, 1975.; uő: *L'Europe danubienne de 1848 à nos jours*. Paris, 1976.; *La Tchécoslovaquie*. Paris, 1978.; uő: *Histoire de l'Empire des Habsbourg, 1273–1918*. Paris, 1990.; uő: *Tolérance ou paix de religion en Europe centrale? (1415–1792)*. Paris, 2000.; uő: *Léopold 1er (1640–1705). Fondateur de la puissance autrichienne*. Paris, 2004.

³ Lásd a vele készült interjút és műveinek válogatott bibliográfiáját az Aetas 1994. évi 4. számában (160–165.)

⁴ Kecskeméti, Károly: *La Hongrie et le réformisme libéral – Problèmes politiques et sociaux, 1790–1848*. Roma, 1989. Vö. *Magyar liberalizmus, 1790–1848*. Budapest, 2008.

⁵ Lásd a vele készült interjút és műveinek válogatott bibliográfiáját az Aetas 2000. évi 1–2. számában (292–300.). Külön kiemelném nemrég megjelent könyvét: uő: *Notes, rapports et témoignages français sur la Hongrie, 1717–1809*. Paris–Budapest–Szeged, 2006.

⁶ Az ismertetésben alapesetben a magyar fordítás oldalszámait adom meg. Ha a hivatkozás az eredetire történik, azt külön jelzem.

fikációjától. Az eseménytörténet dominál azon időszakoknak a tárgyalásában is, amikor nem voltak országgyűlések.

Frappáns megfogalmazás, hogy a vasvári béke miatt a teljes magyar politikai osztállyal szembekerült I. Lipót: a katolikus párt átállt a protestáns ellenzék oldalára, aminek negyven éves polgárháború lett az eredménye. (87.) Bérenger éles szemmel mutat rá arra is, hogy az úgy nevezett labanc országgyűlést 1708–1709-ben nem az udvarhű lojalitás, hanem inkább a rendi ellenzékiesség jellemezte: beterjesztett sérelmei „alig különböztek a felkelőktől”. A királyi biztos jelentésének tanúsága szerint a labanc rendek saját maguk urai szeretnének lenni az országban, a királynak csak pusztá címét hagyva meg. Minden egyházi javadalmat, kamarai és bírói hivatalt a magyaroknak követelnek, az ezeket betöltő idegeneket kiűznék az országból, és a várakat is magyar csapatokra bízják. (136–137.) A francia történész természetesen erősen támaszkodik említett korábbi kutatásaira a 17. század derekának diétáiról: ebben a kérdésben forrásszinten otthon van, s jól ismeri a magyar nyelvű szakirodalmat is. Egyébiránt döntően külföldi követek jelentéseire építi munkáját, bár az 1712–1715. évi diéta bemutatásának alapját – komoly forrásfeltáró munka eredményeképpen – az Országgyűlési Könyvtár Gyurikovits-gyűjteménye képezi. A követjelentések felhasználásával egyébiránt nagy szolgálatot tesz a magyar történetírásnak, amely ezeket a forrásokat még távolról sem aknáztta ki. Összességében tehát irigylésre méltóan sokféle levéltári forrás képezi fejezeteinek forrásbázisát, ugyanakkor a magyar szakirodalom az indokoltán talán kevésbé jelenik meg a szöveg hátterében – bár ez teljes mértékig érthető.

Az 1698. évi concursus leírásából úgy tűnik, mintha a hadiadóból I. Lipót előterjesztésének megfelelően jelentős részt vállaltak volna a kiváltságosok (116–117.), pedig ez a hányad a végleges kivetésben már nem 5/16, hanem 1/16 részre rúgott csupán.⁷ Jean Bérenger egyébiránt az adó kérdéssel viszonylag keveset foglalkozik. Talán mivel érdeklődése homlokterében már régóta a sérelmek állnak, a közjogiak mellett a vallási kérdésekre és a hadsereg *excessus*a van inkább figyelemmel.⁸ Ahelyett, hogy III. Károly a pénzügyi kérdéseket a diéta helyett a *concursus*okkal akarta rendezni, amelyek csak az adó felosztására voltak felhatalmazva (159–160.), talán helyesebb volna úgy fogalmazni, hogy az adó mennyiségének megszabása a századforduló éveiben döntően a király kezében volt, és a *concursus* a hadiadót csak felosztotta, míg a Rákóczi-szabadságharc eredményeképpen (konkrétan 1708-tól) az adó mennyiségének megszabása alapvetően visszakerült a rendekhez az adómegajánló *concursus*ok keretében.⁹ Túlzás azt állítani, hogy az adóbehajtás költségei felemésztették az adót: az idézett 1662. évben (33.) ugyanis nem történt hadiadó-megaján-

⁷ Országgyűlési Könyvtár, Gyurikovits-gyűjtemény (a továbbiakban: OGYK GY) 700.528: *Acta concursus regni Hungariae pro elaboranda methodo regulamenti militaris et norma in contri-buendo stabilienda, in diem 20 julii anno 1698 convocati, ac mense octobris eodem anno conclusi per Georgium Gyurikovits anno 1840 collecta*. 14.; R. Várkonyi Ágnes: *A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság a XVII–XVIII. század fordulóján*. Századok 99 (1965) 686., Benda Kálmán (szerk.): *Magyarország történeti kronológiája*. Budapest, 1982. II. kötet 521.

⁸ Véleményem szerint a sérelmek túlértékelése ezek benyújtásának jogát egy szintre helyezni a 19. századi miniszteri felelősséggel, amely annál csak „másképpen” volt hatékony (eredeti 507.)

⁹ Tehát a diéta pénzügyi kompetenciái éppen nem a 17. század végétől lettek jelentősek (34.), ez az időszak inkább egy hiátus. Talán a *concursus* kevésbé ismert volta áll azon kijelentés mögött is, amely szerint már I. Lipót megkísérelt csak a főrendekkel törvényt hozni, s ez a gyakorlat III. Károly és Mária Terézia alatt általánossá vált. (33.) Törvényt a rendek és az uralkodó mindig csak a diétán hozhattak a teljes országgyűlés hozzájárulásával.

lás: a diéta csak a hátralékokról rendelkezett, félharmincadot ajánlott meg és a koronaórzési pénzt a birtokosok részéről.¹⁰

A könyvben található néhány apróbb tárgyi tévedés, döntően annak betudhatóan, hogy egy ilyen átfogó munka jelentős részben szükségszerűen mások korábbi kutatásaira épül. A nemesek teljeskörű adómentességének tézise (22., 33., 34.) széles körben elterjedt a szakirodalomban, jóllehet legfeljebb azt mondhatjuk, hogy a nemesség kisebbsége, a birtokosok szereztek a Rákóczi-szabadságharc után egy a kora újkorban addig nem jellemző adómentességet, amelyet azután csak ritka önkéntes megajánlások csorbítottak. Az állandó hadsereg 1715. évi „megszületése” szintén elterjedt nézet. Bérenger is úgy írja, hogy ezután a megye lett a felelős a magyar ezredek rekrutációjáért, elszállásolásáért és ellátásáért. (177.) Voltaképpen azonban nem ekkor született az állandó hadsereg, az ezredek sokáig még toborzással egészítették ki, és Magyarországon nemcsak magyar ezredek voltak elszállásolva, illetve nemcsak ezek toboroztak itt.

A diéta összetétele a könyv koncepciója miatt kardinális kérdés. A részkérdéseket illetően nem értek mindig egyet Jean Bérenger-val. A személynök nem volt mindig köznemes (eredeti 37.), törvény csak 1765-től kötelezte az uralkodót, hogy köznemest nevezzen ki személynöknek. Szluha Ferenc nem volt személynök (155.), csak nádori ítélőmester. A két tábla persze nem is tisztán a „személyes meghívottak – képviselők” ellentét mentén vált el, ahogy azt a szöveg sejteti (25.): voltak személyes meghívottak az alsótáblán (apátok, prépostok) és választott képviselők a felsőn (Horvátországi). Kétséges az 1681. évi diéta megadott összetétele. Először is nézzük a felsőtáblát! A hivatkozott naplóban öt prépost van és nem 58.¹¹ Sem az apátok, sem a prépostok nem ültek a felsőtáblán (a pannonthalmi főapátot és a zágrábi nagyprépostot kivéve), ahogyan a húsz káptalani és konventi követ sem. (A forrásban 17 szerepel, és négy már másutt számba lett véve.) De ha mégis összeadjuk a könyvben említett számokat, az összeg 108 lesz, és nem 101. A világi főrendek létszámához továbbá nem kell „hozzászámítani” a királyi tábla 21 ülnökét, hisz ők is mind az alsótáblán ültek.¹² Az alsótáblán a Bérenger által megadott számokat összeadva 154-et kapunk, és nem 157-et, mint a szerző mondja – és itt ismét van kilenc káptalan képviselőtében 14 követ.

¹⁰ Lásd: 1662: 15. és 50. tc. (Márkus Dezső [szerk.]: *Magyar törvénytár* IV. kötet: [Az] 1657–1740. évi törvények. Budapest, 1900.)

¹¹ A hivatkozott forrás, a Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) N120 [*Regnicolaris* levéltár, *Archivum Regni, Acta diaetalia*, 1618–1808] – helyesen – 11. kötet (a továbbiakban: N120 11. kötet) nem Maytan János zólyomi követ naplója, hanem Vizer János és Doloczky István bazini követeké, s Maytan János csak lejegyzője ennek. Ami ennél fontosabb, a naplóban szereplő egyetlen lista (3–8.) nem tisztán a megjelentek listája, hanem címe szerint a diétára meghívottaké – és valóban sok püspökség, konvent és káptalan anélkül szerepel, hogy konkrét név lenne megadva, és valamennyi prépost és apát neve is hiányzik. Az sem derül ki, hogy ki hol ül: a prépostokat és apátokat egyszerűen a prelátusok alatt sorolja fel a lista. Ugyanakkor – ami pedig már a megjelenetek listájára jellemző – több püspök, káptalani követ, a királyi tábla tagjai, a távollévők képviselői és a vármegyei valamint városi követek mind név szerint vannak feltüntetve – noha őket a meghívást követően választották meg, illetve jelölték ki. A felekezeti hozzátartozás ezen a listán csak hat esetben van feltüntetve: néhány városi követnél. (A lista rendellenes voltát mutatja a *magnates* és *barones* terminusok felcserélése is az általánosan megszokotthoz képest. Valószínűleg a bazini követek a meghívottak listáját egészítették ki nevekkal, és ez került a naplóba letisztázva.)

¹² A szám azért ilyen magas, mert itt szerepel a királyi táblai báró és prelátus, az érseki ülnök, az altárnokmester, a királyi jogügyigazgató is, az ország ülnökeinek száma pedig öt. (MOL N120 11. kötet 5.) 1714-ben viszont a királyi tábla fele eltűnik (az ülnökök) – miképpen a 24 alsótáblai egyházi közel fele is, és csak 13-an maradnak. (189.) Vö. OGYK GY 700.504: *Acta publica comitio-*

A magyar kiadás megpróbálta a számszaki ellentmondásokat kozmetikázni. Az eredeti szöveg 69 köznemese helyébe 72-t írtak, hogy a 157-es összeg kijöjjön. Kihagyták az egész logikailag zavaró mondatot az alsótábla káptalani követeiről. (95., vö. eredeti 120.) Ez azonban nemcsak hogy nem korrekt eljárás, de más ellentmondásokat, mint láttuk, továbbra is a szövegben hagytak. Ráadásul ennek a diétának kivételesen nyomtatásban is megjelent a hivatalos naplója, amely pedig egészen más számokat ad meg. Összesen 272 résztvevője¹³ volt az 1681. évi soproni országgyűlésnek, a felsőtáblán ezekből 97 ült (22 főpap és 75 világi), az alsótáblán pedig 175 (11-en a királyi táblán, 18 egyházi, 60 vármegyei követ – túl azon a kettőn, akiket a királyi táblánál találtunk –, a távollévők 30 követe, 54 városi és két horvát követ).¹⁴

A vallási megoszlásnál Bérenger az alsóházban is „túlnyomó” katolikus többséget állapít meg 1681-re, ami részben számolási pontatlanság eredménye. Szerinte 66 vármegyei magyar és három horvát követből 26 volt protestáns (14 kálvinista, 12 lutheránus) és 46 katolikus. (Ez viszont összesen már 72, és nem 69 – innen a magyar kiadás azon 72-es száma, mellyel már találkozunk.) Jean Bérenger szerint a 44 városi követből 16 volt protestáns, a 27 távollévőt képviselő követből kilenc. A 14 káptalani követet (akik természetesen katolikusok) is számításba véve az alsótáblán összesen 51 protestáns és 142 katolikus lenne. (Ezek persze rossz számok, hisz ő 51 protestánst és 106 katolikust sorolt fel – a magyar kiadásban az újabb kozmetikázás eredményeképpen ezek a számok szerepelnek.) A szöveg viszont arra épít, hogy a protestánsok aránya az alsótáblán csekély (26% számítható Bérenger aggregált adataiból), pedig saját rész-számaikat összegezve, ahogy azt a magyar kiadás szövege is teszi, már 31% a protestánsok számaránya, közel annyi, mint a hivatalos napló által számítható minimum 32%.¹⁵ Ezt a 2/3:1/3 arányt pedig talán kis túlzás „túlnyomó” katolikus többségként aposztrofálni. (Vö. 94–95. és az eredeti 120–121.)

Problemátikusnak érzem, hogy az olvasó statikus képet kap az országgyűlésről, egy olyan modellt, amelyek elemeit a szerző időmegjelölés nélkül teszi egymás mellé.¹⁶ Pedig csak a Jean Bérenger által tárgyalt két évszázad alatt is rendkívül sok változás volt intézményi tekintetben. Csupán a 18. századi gyakorlatot ismerve is torzítónak érzem azt a leegyszerűsítést, hogy a diétán a 18. századig mindenkinek egy szavazata volt, majd csak a 18. századtól volt a megyéknek egy-egy szavazata. (27.)¹⁷

Talán az a leginkább zavaró, hogy az olvasó nem mindig ismer rá ezekre a diétákra Bérenger leírásában. Sok fontos dolog kimarad, és néha esetleges, mi kerül be. Noha sok

rum a die octava septembris 1714 usque diem 15 junii 1715 celebratorum, vigilitissima industria et sumptibus Georgii Gyurikovits collecta 1–10.

¹³ Jean Bérenger-nél 376 van, meg is jegyzi, hogy nem tudja, hogy fértek el. (94.)

¹⁴ *Acta Comititalia Hungarica Soproniensia Anni MDCLXXXI.* H. n., é. n. 57–63.

¹⁵ A 62 megyei követből 61 vallását ismerjük: 33 katolikus volt, 14 református és 14 evangélikus; 54 városi követből 50 vallását közlik: 32 pápista, kettő kálvinista és 16 lutheránus volt; a távollévőket képviselő 29-ből 25 felekezetét tudjuk meg: 18 katolikus volt köztük, hat lutheránus és egy kálvinista. 18 az egyháziak száma, 11 pedig a királyi táblánál ülőké, akiket inkább katolikusnak lehet vélelmezni, bár esetükben a forrás nem adja meg a felekezetet. (Uo.)

¹⁶ Forrása elsősorban Bónis György kiváló, de már közel negyven éves német nyelvű összegzése: Bónis, György: *Die ungarischen Stände in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts.* In: Gerhard, Dietrich (Hg.): *Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert.* Göttingen, 1969. [= Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 17.; Études présentées à la Commission internationale pour l'histoire des assemblées d'état et du parlementarisme 37.]

¹⁷ Vö. Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792.* Budapest, 2005. 281–319.

szó esik I. József esküjéről és hitleveléről, Jean Bérenger nem említi a közös értelmezési záradék utólagos betoldását ebbe. (101–112.) Van országgyűlés, amelynek tárgyalása egy bekezdésre rúg csak (72.), míg az ónodi országgyűlés 1707. június 6-i drámai üléséről terjedelmes beszámolót kapunk (131–133.) Azonban az 1712. évi diétai tárgyalások igen részletes bemutatásából (143–150.) is kimarad a hatnapos *systema*, pedig talán a leglényegesebb volt, illetve mindenképpen a legfontosabb mozzanatok egyike, amely példának okáért feljogosítja például Ember Győzöt arra, hogy az 1710–1720-as éveket „a magyar történet egyik reformperiódusának” tartsa.¹⁸ Az 1728–1729. évi diéta bemutatásából kimarad a két legfontosabb téma: az adóalapról folytatott vita és a felekezeti konfliktus. (159–162.) 1751-ről olvasva nem értesülünk arról, hogy a sérelmek orvoslásával amúgy is messzemenően elégedetlen diétát¹⁹ végül a szabad királyi városok ügye állította teljességgel szembe a kormányzattal. (170–173.) Az 1764–1765. évi diéta bemutatásából teljesen hiányzik az úrbérendezés ügye (218–221.), amely pedig a legfontosabb aduja volt a kormánynak még akkor is, ha nem lett belőle semmi – de ezzel fenyegetve és a nemesi felkelés szabályozását (a nemesi adózás bevezetését) feladva érte el célját a hadiadó-emelés tekintetében. A vámrendeletéről sem hallunk semmit, ami azért kár, mert a követjelentések alapján a vámkérdések sok részletéről kapunk információt a diétai tárgyalások időszakából. Esetenként világosabb tárgyalásra lett volna szükség, hogy többet megtudjon a 21. századi olvasó, mint a *Serenissima*, amelynek a velencei követ jelentett: milyen pontokon sikerült közjogi engedményt elérniük a rendeknek, és hol verte vissza támadásaikat Mária Terézia, mi is lett az alkudozások végeredménye.

Egy-két kisebb dolog kiigazításra szorulna: Az ősiség nem egyszerűen annyit jelent, hogy a magvaszakadt családok birtokai visszaszállnak a koronára. (13.) A parasztok nem voltak mindig kötelesek eladni bortermésüket a földesúrnak és az ő borát megvásárolni (79.) – a kényszervásárlások és kényszereladások rendszere és a kocsmákban kimért dézsma- vagy egyéb földesúri bor árusítási monopóliuma csak az év egyik részére vonatkozott, máskor a parasztokat is megillette boruk eladásának joga. Nemcsak a 18. században volt ez így, de a 17. századra is a jobbágyi bortermés (egyébként) szabad forgalmát állítja Zimányi Verának Bérenger által itt hivatkozott tanulmánya.²⁰ A Zrínyiek otthona nem Szlavóniában volt (30.), a Muraköz Zala megyéhez tartozott. A Hegyhát természetesen nem a hegyháti járás székhelye. (40.) A választott királyságot aligha lehet a honfoglaló magyaroktól eredeztetni. (14.) A legelterjedtebb álláspont szerint Aranybullát a II. Andrástól a szerviensek kényszerítették ki, és nem a bárók. (4.) Ha akadhatott is utazó, aki a középkor végi Magyarország „(relatív) népsűrűségén” döbbsen meg, ez a kijelentés teljesen félretájékoztatja az olvasót. (4.) A Budai Nagy Antal-féle felkelést talán mégsem lehet egyszerűen román parasztfelkelésnek tartani. (42.) Túlzás, hogy Dózsa-féle parasztfelkelés utáni megtorlás és a jobbágyság röghöz kötése kettévágta volna a nemzetet. (4.) A kor fogalmai szerint a jobbágyok nem alkották ennek a részét, ha pedig a mi fogalmainkat használjuk, akkor az a kérdés merül fel, hogy csak ekkor vágták-e ketté a „nemzetet”? Leegyszerűsítőnek tűnik azt állítani, hogy a magyar állam a Habsburgok királlyá választásával megszűnt „szuverén állam”

¹⁸ Ember Győző: *Az országgyűlések*. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): Magyarország története 1686–1790. Budapest, 1989. [= Pach Zsigmond Pál (szerk.): Magyarország története IV. kötet] 396.

¹⁹ Horváth Mihály: *Magyarország történelme* VII. kötet, Budapest, 1873². 305.

²⁰ Zimányi Vera: *Gazdaság és társadalom a 17. század első felében*. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története 1526–1686*. [= Pach Zsigmond Pál (szerk.): Magyarország története III. kötet] Budapest, 1985. 967.

lenni – egészen az első világháborúig. (eredeti 9.) Mert mit is jelent az állam szuverenitása a kora újkorban? Bodin-i értelemben az uralkodók törekedtek arra, hogy megszerezzék a szuverenitást, de hát hol van ez a modern állam szuverenitásától? Továbbá talán nem a leghelyesebb úgy fogalmazni, hogy Szapolyai Jánosnak az erdélyi fejedelemség lett a menedéke. (7.) Az érdeklődő laikusok kedvéért talán inkább úgy kellene fogalmazni, hogy I. János magyar királysága az ország keleti részeire terjedt ki, s Buda elvesztésével szorult vissza utóda, János Zsigmond Erdélybe és a környező területekre. Erdélyről szólva a három nemzet uniójának és a vajdaságnak a tárgyalása inkább zavaró, mert jól látható a kontinuitás hiánya a kora újkorral. (7., 42.) Az erdélyi országgyűlés 15. századi eredetisége viszont (mely mintha kontinuitást létesítene) egyenesen félrevezető (42.): nem véletlen, hogy az Erdélyi Országgyűlési Emlékek sorozata is 1540-nel indul.²¹ A *Partium* természetesen nem csak a 17. század elejétől tartozott Erdélyhez. (82.) A nagyváradi püspökség a 16. században nem volt török kézben, legalábbis a székhelye nem. (18.) Bocskai nem Álmold városát támadta meg, hanem a császári csapatokat Álmold közelében rohanták meg a hajdúk. (51.) Illésházy István nem kálvinista volt, hanem evangélikus. (52.) A székelyek nem általában maradtak katolikusok, hanem csak Csíkbán és Háromszék egyik részében. (71.) Nem állíthatjuk, hogy az ország bárói 1527-től 1784-ig Pozsonyban rezideáltak volna (eredeti 24.), a rendi hivatalviselőktől a szakszerűsödés és intézményesülés ilyen szintjét nem várták még el. 1741-ben Mária Terézia kíséretében Lotharingiai Ferenc és nem Károly herceg volt. (164.) Nem világos, miért ír a szerző a helyes 1703 után nyomban kétszer is 1701-et a Rákóczi-szabadságharc kezdőéveként – egy bekezdésen belül: „1701-ben Magyarország ismét fellázadt a Habsburgok ellen.” (119.) Ekkor csak Rákóczi letartóztatása, hűtlenségi pere és szökése történt. Stájerország szomszédságában a Horvát-Szlavonország és a Dunántúl van, nem pedig Alsó-Magyarország. (139.) Elvéve a könyv fejezetei közt is ellentét mutatkozik. A Bevezetés szerint Magyarországon 1840-ig volt az igazságszolgáltatás és a közigazgatás nyelve a latin. (3.) Kecskeméti ellenben idézi is az ez ügyben rendelkező 1844. évi 2. törvényeket. (262.) A szabad királyi és bányavárosok felsorolása (az eredetiben a főszövegben, a magyar változatban a lábjegyzetben) szintén hiányos, akár a középkor végi törvényekkel vetjük össze, akár a kora újkor eleji országgyűlési megjelenés gyakorlatából indulunk ki, amely a listát folyamatosan bővítette. (26., eredeti 36.)²²

Az 1790. esztendővel Kecskeméti Károly veszi át szerzőtársától a tárgyalás fonalát. Jelen dolgozat az általa írt fejezetekből elsősorban a hatodikkal foglalkozik, amelynek tárgya a rendi országgyűlés, a többi igazából nem képezheti tárgyát. Az 1848-tól 1918-ig terjedő részekre ezért itt csak vázlatosan térünk ki.

Kecskemétiben már eddig is az 1790 és 1848 közti időszak értő kutatóját tiszteltük, s jelen összefoglalása is sok tekintetben gyarapítja ismereteinket e korszakról. Még szerzőtársánál is nagyobb változatosságban használ szakirodalmat, kiadott és levéltári forrásokat. Távolról sem meglepő módon itt is határozottan képviseli azt a nézetét, hogy érdemi folytonosság mutatható ki a magyar politikai elit egy része által a 18. század végén és a reformkorban vallott nézetek közt. Erre mutat rá Hajnóczy munkásságát (183.), Kállay Ferenc elfeledett 1833. évi kéziratát (217.) vagy a rendszeres bizottsági munkálatok hatását értékelve (194.) Innen időben még egy lépést téve visszafelé, kifejti azon véleményét is, hogy a 18. század végi elit a megelőző évtizedek gyermeke, mert a magyar politikai osztály 1765 és

²¹ Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek* I. kötet: 1540–1556. Budapest, 1875.

²² Vö. Bak Borbála: *Magyarország történeti topográfiaja. A honfoglalástól 1950-ig*. Budapest, 2003. 83–87.

1790 közt átalakult Mária Terézia és II. József, az egyetemjárás és a szabadkőművesség hatására. (181.)

Kecskeméti Károly azt állítja, hogy a liberalizmus hozta el azt az alapvető változást, hogy a diéta feladatának már nem csupán az ország jogainak és különállásának védelmét tekintették, hanem az ország állapotának előmozdítását a haladás szolgálatában. (221.) A liberális reformellenzék elvetette a sarkalatos törvények megváltoztathatatlanságát, és a harmincas évekre a konzervatívok lesznek a régi alkotmány hű védelmezői – Metternich szövetségeseként. (223.) Ami viszont nem változott, az az, hogy a reformkorban is a diéta maradt a politika központjában. (eredeti 288.)

A vármegyei követek súlya nőtt a 18. században, az arisztokrácia mégis megőrizte politikai és társadalmi túlsúlyát, állítja, mindenesetre ahhoz eléggé egyensúlyközeli állapot jött létre 1790–1791-re, hogy vegyes ülésen határozzanak a diétán. 1792 után a rendek emancipálódtak a személynök befolyása alól, és áthelyezték a valódi döntéshozatalt a kerületi ülésbe, míg a főrendek békés kormánypártiságra rendezkedtek be. A felsőtábla kormánypártisága miatt a két évszázadig működő kétkamarás rendszer akadozott, a törvényhozás megbénulással fenyegetett. (225–226.) Vagyis úgy fogalmazhatunk, hogy a fő politikai törvonal, amely a 18. század legnagyobb részében a nemzetet és a királyt választotta el egymástól, a reformkorban átkerült a liberális ellenzék és a kormánypárt közé.

Kecskeméti nagyon hasznos életrajzi vázlatokban mutatja be a századforduló politikai életének olyan főszereplőit, mint Zichy Károly, Pálffy Károly, Ürményi József és ócsai Balogh Péter. (184–185.) Külön rendkívül érdekes alfejezet foglalkozik az 1790 és 1848 közti követek szociológiájával. A 46 magyar megye követeit 470 család adta. Ha a nőágakat is tekintetbe vennénk, akkor ez a szám még alacsonyabb lenne.) Megyénként 6–19 családból kerültek ki a diétai követek. (A szélső pólusokat ebben a tekintetben Árva, illetve Temes és Szatmár vármegye képviseli.) 25 család három generációban is adott követeket, 87 család több megyében is, 16 család 3–6 megyében, akik az összes 1402 mandátum közel 15%-át töltötték be. A századforduló éveinek (1790–1812) és a reformkornak a diétáit összevetve az derül ki, hogy a politikai elit kitágult, hiszen az első periódushoz képest 1825–1848-ban sokkal többen kaptak csak egy diétára követséget. (218–221.)

1848-ban a népképviselési képviselőválasztásokon végül is a választókerületek kisebbik részében került sor a többségi elv tényleges érvényesítésére, az esetek többségében a verseny – már ha volt egyáltalán – már a szavazatszámolás előtt eldőlt. (292.) Összességében a rendi diéta letűntével is megmaradt a magyar politikai osztály hegemoniája (294.), bizonyítva Lewis Namier igazságát, aki szerint „Minden választási rendszer végeredménye olyan parlament, amelyben a képviselők nem annyira azért ülnek, mert egy sajátos és esetleg teljesen irreleváns »választás« rendszerén keresztülmentek, hanem inkább mert azon körökhöz tartoznak, amelyek elsősorban a nemzet politikai ügyei iránt érdeklődnek, és így a politikai nemzetet alkotják.”²³ (És, tegyük hozzá, ilyenként elfogadják őket.) A rendi diéta helyére a folyamatosság teljes megtartásával lépett a népképviselési országgyűlés. Ezért az országgyűlés tényleg egy olyan intézmény, amelynek története végigvisz minket a kora újkori és újkori magyar történelmen a rendi Magyarországból a modern Magyarországra.

Jean Béranger és Kecskeméti Károly könyve az országgyűlés történetéről már a rendiség korszakáról vagy a forradalom, a szabadságharc és a neoabszolutizmus koráról szólva is felölelte a magyar politikatörténet legfontosabb fejleményeit. Az 1867 utáni időszakról szólva – amelyet már valóban megalapozottan lehet magyar parlamentarizmusnak nevez-

²³ Sir Namier, Lewis: *The Structure of Politics at the Accession of George III*. London, 1957². 134.

ni,²⁴ bár ennek defektusai is közismertek voltak mind a kortársak, mind a történészek előtt – a narratíva teljes köztörténété szélesedik.²⁵ A dualizmus közjogi harcaiban Kecskeméti Károly szerint a régi kuruc–labanc ellentét éledt újjá, és nem a kevésbé prosperálók és kevésbé befolyásosak rendszerellenes fellépéséről van szó. (359–360.)

Általában véve Kecskeméti elég kemény ítéletet fogalmaz meg a magyar politikával szemben. Úgy látja, hogy a „három nemzedék” a demokratikus értékeket feláldozta a „szuverenitás délibábjának” az országon belül „a magyar”²⁶ szupremácia”, „nemzetközi téren” pedig az osztrák gyámság ellen küzdve. (299.) A könyv konklúziója is a 19. századi nyelvi nacionalizmust hibáztatja a történeti Magyarország széteséséért. A szerzők úgy vélik, hogy ha a parlament hű maradt volna tradícióihoz, akár meg is találhatta volna ennek ellenszerét. A nyelvi kérdésben kellett volna egy kompromisszumot kidolgoznia. (428–429.)

Kecskeméti Károly általában sok kérdésben foglal markánsan és szigorúan állást. 1848 októbere kapcsán forradalmi fertőzésről beszél. (eredeti 366.²⁷) A Függetlenségi Nyilatkozatot teljesen elhibázott lépésnek tartja (309., 312.), nem téve fel a kérdést, vajon a megbékélésre a másik oldalról mennyiben lett volna fogadókészség. Jean Béranger nem ítelt ilyen élesen az ónodi trónfosztás kapcsán, pedig abban az esetben sem sikerült nemzetközi támogatást szerezni, s akkor több volt a kompromisszumkészség a Habsburgok oldalán. Kecskeméti később határozottan szembeállítja a (liberális és forradalmi gyökerű) jó nacionalizmussal az antiszemita jobboldali nacionalizmust, s úgy véli, hogy a magyar konzervativizmus Tisza István óta autoriter és antidemokratikus vonásokat mutat fel. (386–388., 410.)

Kérdéses, hogy az örökváltsági szerződések vagy az önkéntes háziadó-fizetés esetében tényleg a civil társadalom „kért-e szót”, vagy ekkor is inkább a politikai nemzet tagjai cselekedtek, ha a diéta keretein kívül is. (270.) A magam részéről nem értek egyet Kecskeméti Károly véleményével, amely szerint abból a célból született a kerületi ülés, hogy a katolikus (dunai kerületek) és protestáns sérelmeket (tiszaiak) külön gyűjtsék össze. (286.)²⁸ Túlzás kijelenteni, hogy a német szövetségi politika ellentétes volt a Monarchia létérdekeivel, mert ennek oltárán feláldozta a Habsburg-hatalom évszázados garanciáját, az angol szövetséget. (358.) Túl az érdemi (a 19. századra vonatkozó) ellenérveken: már a Kaunitz által tető alá hozott, „diplomáciai forradalommal” felérő francia szövetségi politika megszakította néhány évtizedre ezt az együttműködést.

A magyar kiadást ifjabb Benda Kálmán, Bethlen Attila és Lajtai L. László fordításában vehetik kézbe az olvasók. Miskolczy Ambrus bevezető szavai értékelik a monográfiát, kiemelik erőnyeit, és elhelyezik azt a francia történetírás kontextusában – és a helyzethez illő nagyvonalúsággal átlépnek annak kisebb hiányosságain. (Ugyanő írta az első elemző és méltató ismertetést a munka francia eredetijéről, amely részletesen méltatja a két szerző

²⁴ Mert ugyan nagyon hízelgő azt olvasni, hogy Magyarország évszázadokon keresztül „parlamentáris ország” volt, egyetlenként a Habsburgok birodalmában (427.), ez a megállapítás mégis elfedi az országgyűlés intézményének nagy horderejű változásait, és ezért inkább félrevezető, mint hasznos.

²⁵ A századforduló éveinek történetét számomra a legmeggyőzőbben Péter László fűzte fel egy gondolati szálra, a haderőreform kérdését a középpontba állítva. (Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, 1998. *passim*) Kecskemétinél ez a kérdés talán túlságosan is a háttérbe szorul. (391.)

²⁶ „Magyarophone” – tehát magyar nyelvű. (eredeti 359.)

²⁷ A magyar változat tapintatosan csak „forradalmat” említ. (304.)

²⁸ Szijártó: *A diéta*, 331–341.

kétségtelenül impozáns történeti teljesítményét.²⁹ A kritikai vonulat ezért is kaphatott itt valamivel nagyobb teret annál, mint hogy e nagyívű munka kétségtelen erényeihez képest arányos lett volna.) A magyar kiadásban több kiegészítés és helyesbítés is olvasható az eredeti szöveghez képest. Például Iványi Emma kiváló monográfiájának felhasználásával az 1696. évi *conkursus* bemutatása jóval pontosabb és árnyaltabb lett. (Vö. 114–115. és eredeti 144–145.) Helyére került a Hajdu Lajosra történő hivatkozás. (38., vö. eredeti 51.) A szövegben dolgozók kijavították azt a hibát, hogy az eredeti kiadás, amikor szétválasztotta a fejenként meghívottakat, a püspököket a születésük okán meghívottak közé sorolta a mágnások mellé, és nem a „hivataluk” okán meghívottak közé, mint az országbárákat. (23., vö. eredeti 34.) A bővebb magyar szövegváltozat kiigazítja a francia eredetit a kerületi táblák vonatkozásában is. Ott a négy (ténylegesen felállított) kerületi tábla mellett szerepel a nagyváradi is, melyhez a reinkorporált vármegyék tartoztak volna – jóllehet Nagyvárad a négyből az egyik, a tiszántúli kerületi tábla székhelyül lett kijelölve. (158., vö. eredeti 198.) Az eredeti szöveg azon állítása, hogy Erdély 1568 után osztrák–török kondominium lett volna (eredeti 56.) a magyarból szerencsére kimaradt, s helyébe a drinápolyi béke summázata került. (42–43.) Koronázásakor természetesen nem a király adott a rendeknek ajándékot, ahogyan a francia szövegben szerepel, hanem fordítva. Ezt a magyar kiadásban kijavították, hivatkozással az 1715. évi 4. törvénycikkre, majd kihagyták azt a mondatot is, amely szerint ezt azután a rendek megköszönték az uralkodónak. (144–145., vö. eredeti 181–182.) A magyar kiadás készítőinek gondosságát dicséri az is, hogy észrevették, hogy az ingyenmunka megváltása 1729-ben a kiváltságosokra nem vonatkozhatott, hiszen ez őket sohasem terhelte. E mondat helyébe a törvénycikket idézték be a *gratuitus labor* megváltásáról. (161., vö. eredeti 201–02.) Az 1608. évi januári részgyűlés és a diéta összeülése (november helyett szeptember) kapcsán a magyar kiadás helyreigazítja, illetve kiegészíti az eredetit. (51., vö. eredeti 65–66.) Amikor az eredetiben egy bekezdésen belül kétszer is szerepelt ugyanazon mondat, a fordító a másodikat tapintatosan elhagyta. (53., vö. eredeti 68.) Meglepő hatást tesz a francia szöveg, mikor egy forrás idézésénél elmarad az idézőjel.³⁰ Ugyan nem tett idézőjeleket, de egy ponton a magyar fordító ki is lépett a szövegből, s értelmezte azt, nyilvánvalóvá téve, hogy a velencei követ jelentését olvassuk. (153., vö. eredeti 192.)

Bérenger általában jól tesz különbséget szolgabírák és táblabírák közt – egy kivétellel. (eredeti 52.) A magyar változatban kiigazították ezt a mondatot: az alispán a megyei törvényszék üléseire valójában a táblabírákat hívta össze, s nem a szolgabírákat. Ezek megnevezése azonban latinul nem *jurati assessores* – ők az esküdtek. (39.) Az 1712. évi diétai tanácskozásokról szóló francia szövegben a „comitat de Sümegh” a latin terminus (*comitatus Simighiensis*) félrevezető átültetése: nem Sümeg, hanem Somogy megyéről van szó. (eredeti 182., 187.) A magyar változatban e hiba kijavítása nem sikerült tökéletesen: nyilvánvalóan Sümeg elhelyezkedése miatt került a két szöveghelyre Zala megye. (145., 149.) Jóllehet a két megyét – ebből a szempontból véletlenül – a török időkben tényleg egyesítették, és a szétválasztás törvénybe iktatására csak 1715-ben került sor, a két említett esetben a kérelem, illetve a viszály a pannonthalmi főapáttal tényleg csak Somogy s nem Zala megyét érintette. A magyar kiadás készítői észrevették, hogy a Magyar Törvénytár idézett „klasszikus kiadását” nem Markó Árpád adta ki 1897-ben, hanem Márkus Dezső szerkesztésében jelent

²⁹ Miskolczy Ambrus ismertetése: *Hadtörténelmi Közlemények* 118 (2005) 1146–1158. Lásd még Marie-Françoise Vajda ismertetését: *Magyar Tudomány*, 166. évf. (2006) 120–123.

³⁰ Miskolczy Ambrus is megjegyzi ezt a hiányosságot a francia kiadásról írott ismertetésében: Miskolczy: *Ismertetés*, 1150.

meg – de arra már nem gondoltak, hogy az évszám is téves: a *Corpus Juris Hungarici* kötetei csak 1899-től jelentek meg. (9., 32., vö. eredeti 14., 43.)

A magyar fordításba bekerültek további információk a hitlevélről – de valamilyen oknál fogva nemcsak két fontos mondat maradt azután ki a rendi dualizmus szerződéses természetéről és sarkalatos törvényekről, hanem az 1655-ben kiadott hitlevél egész oldalas ismertetése is. Ehelyett egy bekezdéssel később egy olyan passzus olvasható a nádorról, amely az eredetiben még egy alfejezettel később szerepelt. (14–15., vö. eredeti 20–22. és 27.) Az eredetiben a határőrvidéki katonaságról olvasható bekezdéssel 50 oldallal korábban már találkozhattunk szinte szóról szóra. A különbség szinte csak annyi, hogy ott más forrás volt hozzá megadva a lábjegyzetben. A két stílusban eltérő magyar szövegváltozat közül az előbbiben viszont egy állítás az ellentétébe fordult. Ezt a bekezdés később olvasható második verziója javítja azután ki: a katonai határőrvidék a Haditanács alárendeltségébe tartozott. (6., 47., vö. eredeti 11., 61.)

Jean Béranger korai könyve címének magyar fordítása kissé sutára sikerült: az a magyar országgyűlés *sérelmeiről* szól, és nem *panaszairól*. (Ez a munka egyébiránt nemcsak a magyar kiadás bibliográfiájából maradt ki, hanem már a franciából is.) Az eredetihez képest imitt-amott hibák is csúsztak a magyar kiadásba: van, hogy az egy nem létező könyvre hivatkozik. (159.) A magyar rendiség alapelve szerint „az országgyűlés véleményét” nem „jogi ügyekben” kell kikérni, hanem azt a „törvényhozásba kell bevonni” (33, vö. eredeti 44.) Béranger nem mondja, hogy „a bárók tanácsa” alkotott volna önálló kormányzatot (24., vö. eredeti 33.), ő csak a korábban felsorolt zászlósúrokra: a nádorra, az országbíróra, a tárnokmesterre, a horvát bánra – vagyis az országbárokra –, a koronaőrökre és a főkapitányokra gondol. Vajon miért lett Jean Béranger *Johannes Maytan*-jából a második hivatkozásban Majthányi János? (94–95., vö. eredeti 120–121.)³¹

Általában például az 1723. évi 30. törvénycikkről szokás beszélni, s nem 30. törvényről. (158.) Ugyan teljesen korrekt II. Szapolyai János erdélyi fejedelemtől beszélni (5.), mégis szokatlan – a János Zsigmond névváltozat van elterjedve a szakirodalomban. Meglepő, hogy a magyar szöveg néhol átrendezi az eredeti bekezdéseit. (pl. 52., vö. eredeti 66.) A honosításokról, Pázmányról, Lippay Györgyről és Kisdi Benedekről szóló bekezdések a magyar változatban lábjegyzetbe kerültek – minden bizonnyal szerzői döntésre. (68–70. vö. eredeti 88–90.) Szintén csak a szerző rendezhette át teljesen a Rákóczi-szabadságharcról szóló fejezet bevezetését (120–121., vö. eredeti 152–154.), amivel viszont sikerült néhány ismétlődő mondatot is eltüntetni a szövegből. (eredeti 152. és 154.) Nem világos, vajon a fordító tompítja-e az éles megfogalmazást, vagy a szerzői intenciók változtak, amikor az „Egy hekatomba okai” fejezetcímből „A reformremények szétfoslása” lesz – a két cím drasztikusan különböző történeti értékeléseket sejtet a nyelvi kérdés reformkori kezeléséről, arról, hogy „Magyarország belépett az intézményesült nacionalizmus korába.” (261., 263., vö. eredeti 317.) A francia szövegben Kecskeméti Tőkész László készülő Tisza-életrajzát említette egy lábjegyzetben, a magyar kiadás ide egy forráspublikációra való hivatkozást tett, s nem az – egyébiránt már 2000-ben megjelent – biográfia adatait. (386. vö. eredeti 460.)³²

Ha az apróságoktól visszatérünk a nagyívű kötet fő mondanivalójához, akkor úgy fogalmazhatunk, hogy a szerzőpáros alapján pozitív képet fest a magyar országgyűlésről,

³¹ Nagy Iván valóban tud egy Majthányi Jánosról a korból, de mi támasztja alá a két személy azonosítását? (Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. VII. kötet. Pest, 1860. 255–256.) Ezt kideríteni persze tényleg nem a fordító dolga.

³² Tőkész László: *Tisza István eszméi, politikai arca*. Budapest, 2000.

amelyet a történeti Magyarország legfigyelemreméltóbb teljesítményének tartanak. „1848–1849 és a dualizmus korának parlamenti rendszere évszázadok során kiépült szilárd alapon nyugodott.” (425.)

A Habsburg-birodalom és Magyarország, 1683–1867

R. J. W. Evans a kora újkori és modern kori magyar történelmet közelről ismerő külföldi történészek egyik legkiválóbbika. De nemcsak Magyarország történelmét kutatja, hanem a cseh forrásokat éppúgy ismeri, mint a német nyelvűeket. Korszakos monográfiáját a Habsburg-birodalom 16–17. századi történetéről írta³³ – jelen könyve lényegében a 18–19. századról szóló folytatás. Az oxfordi egyetem *Regius Professora* bő két évtizedes történész munkásságának gyümölcseit foglalta egybe az *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe c. 1683–1867* című kötetében. Ennek 16 tanulmánya tágas körökben járja körül a címben jelzett témát. Van olyan darabja a gyűjteménynek, amely már 1526-ban felveszi a tárgyalás fonalát, s van, amely 1871-ig (sőt a gondolati ívet meghosszabbítva akár napjainkig) vizsgálja a Habsburg-birodalom történetének valamely aspektusát. A csehekkel foglalkozó tanulmányok is fontos részét teszik ki a kötetnek, habár számban valóban felülmúlják ezeket a magyar tematikát tárgyaló írások. A szerző a historiográfia két fő iránya, a birodalmi, Bécsre összpontosító és az egységet képező régiókra (példának okáért Magyarországra) összpontosító közt próbált „egy harmadik utat kijelölni, összekapcsolni a regionális vagy perifériális perspektívákat és felmérni ezeknek a központra gyakorolt egyenkénti, illetve összesített hatását.” (vii–viii.) Ehhez feltétlenül arra volt szükség, hogy a szerző több „periférián” is éppoly otthonosan mozogjon, mint a centrumban, és jelenleg talán nincs is olyan történész, aki ezt nagyobb magabiztossággal tehetné, mint Robert Evans.

Mintegy bevezetőül állított tanulmányában („A Habsburgok és Közép-Európa, 1683–1723”³⁴) kifejti, hogy az 1700 körüli évtizedekben a Habsburg állam elszalasztott egy esélyt. Voltak ugyan törekvések a központosításra, de ezek gyengék és erőtlének voltak, a húszas évek pedig az udvar egyre inkább tehetetlensége foglya lett. (12–13.) A Habsburgok császári hagyománya ugyanis ötvözte az ellenreformációs katolicizmus és a birodalmi gondolat kettős kizárólagosságát, ami eleve lehetetlenné tette a vallási türelem és a többnemzeti-ségű mivolt érvényesülését, ami – amint ezek későbbi érvényesítése mutatja – ismét élet-erőt kölcsönözhetett volna a birodalomnak. (14.)

A könyv első részének tanulmányai a felvilágosult abszolutizmus – vagy ahogyan a cím a hangsúlyok átrendezésével mondja, az „abszolutista felvilágosodás” – kérdésköréhez kapcsolódnak. A „Mária Terézia és Magyarország” című, eredetileg 1990-ben napvilágot látott tanulmány a megalapozó jelentőségű fejezete a könyvnek a Habsburgok és Magyarország közti viszony tekintetében. Evans leszögezi, hogy a modern Habsburg történelem 1740-ben kezdődik: Mária Terézia reformjai (1748–1756, 1763–1780) modernizálták és konszolidálták a birodalmat. A modern osztrák–magyar viszony is innen eredeztethető. Ez mindkét szélsőségre érvényes: az alkotmányos hagyományok tiszteletben tartására (1741) és felrúgására is (1765). Bár Mária Terézia kompromisszumaival sok mindent megvalósított, a fennmaradó elemi antagonizmus később József minden törekvését megghiúsította. Közben Magyarország és a többi tartomány közt mindinkább nőtt a szakadék: Magyarország kimaradt

³³ Evans, R. J. W.: *The making of the Habsburg monarchy 1550–1700: an interpretation*. Oxford, 1979. Első monográfiája: uő: *Rudolf II and his world. A study in intellectual history, 1576–1612*. Oxford, 1973. Lásd még a vele készült interjút az Aetas 1993. évi 4. számában (213–217.)

³⁴ Első megjelenés; eredeti változatában 2003-ban egy oxfordi konferenciára készült.

az effektív abszolutizmus „ausztriai” kiépítéséből. Amott az intézményi változás sokkal gyorsabb volt, és messzebb ment. A két fél közt a különbség egyre nőtt, és a dualizmus előrevetette árnyát. (17–18.)

Robert Evans az 1740-es években meginduló változásoknak három aspektusára hívja fel a figyelmet: a politikai-társadalmi, a kulturális-ideológiai és a dinasztikus-katonai vonatkozásokra. Azt állítja, hogy az arisztokratikus és provinciális oligarchiát – részben ennek átalakításával, részben kiegészítésével – központosított bürokratikus államigazgatás váltotta fel. A katolikus egyház szerepét a közjóra (*allgemeines Wohlbsein, das allgemeine Beste*) alapuló hazafiság, az állampolgári identitás vette át. Végül pedig a hadsereg a dinasztikus állam integratív erejévé lépett elő. (18.)

A tanulmány tengelyében azonban – és ez talán a legjellemzőbb vonása az egész könyvnek – azok állnak, akik végrehajtották Mária Terézia reformjait Magyarországon, akik személyükben jelentették az összekötő kapcsot a birodalom két fele közt. Továbbra is arisztokraták vezették a három növekvő létszámú, leterheltségű és szakszerűsödő kormányhatóságot. A csúcsvezetők bizalmi emberek voltak (Esterházy Ferenc vagy Batthyány Károly). A hivatalokban számos magasra ívelő karriert és több nagy család jövőjét alapozták meg (gondoljunk Grassalkovich Antalra, Festetics Pálra, Fekete Györgyre vagy Niczky Kristófra). Az új magyar közigazgatás első igazi próbatétele az úrbérrendezés volt. (20.) „Az új igazgatási apparátus közvetített Bécs (különösen az Államtanács) és a nemzet közt, ennek tagjai ültek a részletekben döntő vegyes osztrák–magyar úrbéri bizottságokban, majd ők hajtották végre az intézkedéseket királyi biztosként...” (22.)

A porosz kihívás tette nyilvánvalóvá a régi adminisztráció mellett a katolikus ortodoxia inadekvát voltát is a birodalom alátámasztására. (23.) Mária Terézia uralkodása alatt jelentősen módosultak az állam és az egyház erőviszonyai, a katolikus egyház elvesztette hivatali pozícióinak, jövedelmeinek, privilégiumainak egy részét. Az oktatásügy a felvilágosodás hatása alatt álló bürokraták által ellenőrzése alá került. (23–25.) Azt mutatta a Kollár könyve kapcsán kitört botrány, amely kezdetben dominálta az 1764. évben összeülő diéta tárgyalásait, hogy az egyház privilégiumai Magyarországon nemcsak kevésbé voltak kiemelve, mint másutt, hanem az ezek elleni támadást itt a nemesi kiváltságok elleni támadásként értelmezik. (24.) Amikor például Joseph von Sonnenfels az összbirodalmat tartja hazának, nem lehet meglepő Kaunitz vagy Borié magyarellenessége: ők a birodalmat megbontó partikularizmus ellen léptek fel. Az Államtanács a szó igen korai használatával a nacionalizmus álcájának ítélte a magyar alkotmányt. (27.) Evans elemzése rámutat a magyar rendiség és „Bécs” közt a század derekán kiéleződő konfliktus kevésbé ismert motívumaira, és sokkal világosabbá teszi a jelenséget.

Noha a magyar hivatalnoki gárda nem mutatta a birtokos köznemesség „xenofób patriotizmusának” jeleit, mégis patriótának lehet nevezni: „Nagyon kevés kivétellel a nemzet hagyományainak és szabadságainak tiszteletben tartását tanácsolták...” „Ahhoz, hogy a változást aktívan mozdítsák elő az egyetlen lehetséges csatornán keresztül, egyszerre volt szükségük magyar [...] patriotizmusra és szilárd lojalitásra Ausztria iránt, és a két érzés ki is egészítette egymást.” (32.) II. József első lépései anyja és ezen magyar vezető garnitúra korábbi politikáját folytatták, de a magyar alkotmány ellen 1784–1785-től intézett támadása nagy kiábrándulást okozott körükben. (33.) „...Mária Terézia korának kételtű osztrák–magyar patriotizmusát nem lehetett megmenteni. Fokozatosan a helyébe lépett a nyelvi nacionalizmus, amely miközben megnyitotta a nemzet kapuit az egész népesség, illetve legalábbis annak magyar része előtt, lehetetlenné tette a magyarok számára a pozitív azonosulást a birodalom többi részével – és ez a legsúlyosabb következmények árnyát vetette előre a jövőt tekintve.” (34–35.)

„A felvilágosodás gyökerei a Habsburg tartományokban” című tanulmány (1985) bemutatja, hogy a nemzeti kulturális megújulásnak és a felvilágosult abszolutizmusnak az eredete egyaránt a heterogén barokk elleni szerteágazó küzdelemhez vezethető vissza, amely a 18. század első felére esett. A jezsuitaellenesség, a janzenizmus, a piaristák oktatási újításai, általában a külföldről érkező modernebb katolicizmus és az elit egy fontos szeletének bevándorolt mivolta egyfajta korai felvilágosodást hozott létre a Habsburg-birodalomban. Az ellenreformációval szembefordulva vallási toleranciát hirdetett. (37–44.) Nemcsak egy olyan praktikus, racionális mozgalomról van szó, amely széles fronton támatta a fennálló rendet, hanem az is igaz, hogy ez a mozgalom a régi rendszerben gyökerezett és ehhez kapcsolódott, példának okáért erős történeti érzéket mutatott, illetve kiemelkedő volt a papok szerepe. (49–50.) Ez a felvilágosodás a hetvenes évekre vált éretté. Az állami felvilágosodással egyenrangú kapcsolatban állt, annak nem volt alárendelve. „A jozefinizmus bizonyos mértékig ki tudta használni, ez viszont nagymértékben meghatározta a jozefinizmus sikerét a gyakorlatban.” (53.)

A következő fejezet („Kultúra és tekintély Közép-Európában, 1683–1806”) egy 1990-es előadás eddig kiadatlan változata. A barokk virágzása mögött a dinasztia és arisztokráciájának nagy és nagyméretű építkezésekre ösztökélő katonai és politikai sikerei álltak, illetve a folytatódó ellenreformáció – állítja Evans. (56–58.) Paradox, hogy az ellenséges Franciaország kulturális hatása nőtt meg, s kiszorította a 17. századi latin, itáliai, spanyol hatást. Ez a diplomáciai forradalommal ért tetőfokára, amit jól tükröz a francia nyelvű levelezés elterjedése. (58–59.) Szilézia elvesztése kulturális átstrukturáláshoz is vezetett: a protestáns porosz kulturális fölény kiegyenlítésére azonnal nekiláttak a barokk lebontásának. A jezsuita iskolákat piaristák váltották fel, elterjedt a kameralizmus és a természetjog, illetve a szabadkőművesség. Ekkor is jelentős volt a bevándorlók szerepe az államgépezetben, közülük is kiemelkedett Gerhard van Swieten. (60–61.)

A Habsburg Monarchiához való lojalitás volt a központi kérdés. Jóllehet ez jobban elkülönült a Német-római Császárságtól, mint valaha, a lojalitás mégis döntően Németországra irányult. (61.) A kibontakozó német patriotizmus ezért nemcsak a franciás rokokó udvari tradícióval került szembe, hanem komoly problémákat vetett fel az „osztrák” állam számára is (61–63.) A vallási toleranciára való törekvés, ahogy már láttuk, az ellen-ellenreformáció része volt, és aláásta a „konfesszionális barokk abszolutizmus” egyik oszlopát. Az egész komplexum egyfajta humanizmusba ágyzódott, amelynek történeti érzékenysége R. J. W. Evans már korábban rámutatott. A felvilágosodás terjesztése szempontjából döntő volt az arisztokrácia és egyre fontosabb a tisztikar. Alattuk felduzzadt a hivatalnokréteg. (67–68.) A felvilágosodás képviselői egyre szorosabb szövetségbe kerültek az állammal. (71.) Az állami megrendelésekre épülő kultúra lépett a 18. századi Közép-Európában az udvarra alapozódó kultúra helyébe. Az utóbbi modell viszont messze nem lett olyan sikeres a Habsburg-birodalomban, mint az előbbi: a dinasztikus és arisztokrata patronátus már nem volt hatékony, a középosztály pedig még nem vette át a stafétabotot. (73–74.)

Noha Evans könyvének címében Magyarország van kiemelve a Habsburg-birodalom országai közül, a Csehországgal foglalkozó ötödik fejezet szintén súlypontinak tekinthető.³⁵ A cseh–Habsburg viszony fontos ellenpontja és mércéje a magyar–Habsburg viszonynak. Magyarország esetéhez hasonlóan a szerző tulajdonképpen a cseheknél is a hivatalviselő politikai elitet tekinti a legfontosabb összekötő láncszemnek – bár ahogyan a birodalomba való integráltság foka jóval magasabb volt a cseh korona országai esetében, mint az autonómiáját sikerrel őrző Magyarorszáგában, úgy a cseh politikai elit igazi döntéshozó szere-

³⁵ „A Habsburg-birodalom és Csehország, 1526–1848”; első megjelenése: 1991.

pet is játszott a Habsburg-birodalom történetében – ahogyan az imént tárgyalt magyaroknak mindvégig az alkalmazkodás és a végrehajtás jutott ebben a sajátos „valamit valamiért” helyzetben.

A cseh korona országai 1526-ban I. Ferdinánd birodalmának messze a leggazdagabb részét alkották. (76.) Valódi integrálásukra a fehérhegyi csata után került sor. Azonban noha a *Verneuerte Landesordnung* (1627) alkotmányos forradalom volt, az ellenreformáció sikere felekezeti forradalmat jelentett, és az, hogy a földbirtokok fele gazdát cserélt, társadalmi forradalommal ért fel, mindez még mindig nem jelentett abszolutizmust. Csehország 1620 után is megőrizte autonómiájának javarészét a gyakorlatban. Robert Evans a politikai elit jellegét jelöli meg ennek legfőbb okaként. Kis számú nagybirtokos család dominált az egyházban és az államapparátusban. A külföldiek és a már korábban is birtokos osztrák családok (Dietrichstein, Liechtenstein, Althann, Harrach) mellett a hazaiak voltak a meghatározók (Martinic, Slavata, Lobkowitz, Czernin, Kinsky, Sternberg, Kollowrat, Nostitz, Schlick). Sok megmaradt a rendek befolyásából: általában évente tartottak országgyűlést, és ez hamarosan ismét elnyerte a felirat benyújtásának jogát. A főtisztviselők rendi hivatalviselők is voltak, és az ősi cseh családokból rekrutálódtak. A *Verneuerte Landesordnung* nem érintette a helyi igazgatást. Csehország maradt a Habsburgok leggazdagabb tartománya, és a rendi ellenőrzés egyenesen nőtt is az adó felett. (86–87.) A cseh arisztokrácia birodalmi szerepe volt Csehország provincializációjának egyik legfontosabb következménye – különösen III. Károly koráig. Ők általában a német érdekek ellen léptek fel, s jellemző volt rájuk a magyarellenesség: azt szorgalmazták a magyarokkal szemben, amit ők szenvedtek el az 1620-as években. (88–90.)

Válaszul a cseh rendek illojalitására, ismét megtorlás következett az osztrák örökösödési háború után – a reform álarcában. Csehországnak a birodalomba történő beépítése második, intenzívebb szakasza 1749-ben vette kezdetét. Sor került a kancelláriák összevonására, közös osztrák–cseh legfelsőbb bíróság létrehozására, a helyi közigazgatás újjászervezésére. A nemesség szerepe csökkent a közigazgatásban, és szabályozták a nemesek és az egyház rendszeres adófizetését. (91–92.) Mindamellet azt láthatjuk a 18. század derekán is, amit már a 17. század derekán is észlelhattunk: ezek az integráló lépések a cseheket nagy szerephez juttatták az egész birodalom irányításában: „Ha Csehország pusztán Ausztria egyik tartománya lett is, mégis jelentős mértékben [...] a cseh oligarchia kormányozta Ausztriát.” (94.) Cseh- és Morvaország a jozefinizmus központja lett, II. József vezető munkatársai innen származtak. (93) De tulajdonképpen már korábban Wenzel Anton von Kaunitz is igazi „cseh” politikát folytatott: osztrák–francia szövetséget kovácsolt ahelyett, hogy megbékélésre törekedett volna a Német-római Birodalomban, és támadta a magyar kiváltságokat. De említhetjük még Haugwitz, Hatzfeld, a két Chotek vagy a két Colloredo nevét a vezető politikusok közül, majd Leopold Kollowratét, aki 1806-ban 63 évi szolgálat után vonult nyugalomba a Staatsrat elnökeként. (94–96.) Később Metternich ugyan birodalmi német volt, de csehországi birtokai is voltak, és folytatta Kaunitz külpolitikai programját: „jó kapcsolatokra törekedett Franciaországgal, figyelemre méltóan nem mutatott affinitást szülőföldje, Németország felé, és keményvonalas attitűdöt tanúsított a magyar autonómiával szemben – legalábbis az 1840-es évekig.” Az ő fő riválisa pedig ismét csak egy Kollowrat volt: Franz Anton. (96.)

A Csehország és Ausztria közötti szimbiózis a 19. század elejétől érezhetően, 1848 után pedig drámaian meggyengült, mert a kohéziós erők – mint láttuk – mindig oligarchikusak voltak, ekkor pedig a demokratikus fejlődés kapott lendületet, és megnyílt az út a nacionalizmus térhódítása előtt. (75., 97.)

Evans könyvének második része a nemzeti ébredéssel foglalkozik. A hatodik fejezet a „Nemzetiség Kelet-Közép-Európában: percepció és definíció 1848 előtt” címet viseli. A szöveg egy 1982. évi konferencián hangzott el, s most jelenik meg először. A nemzeti identitás megjelenésének politikai, társadalmi-gazdasági és szellemi okait vizsgálja. (101.) R. J. W. Evans rámutat, hogy a dinamikus nemzeti érzelmek jelentik a térség hozzájárulását a modern világtörténelemhez, s felveti a kérdést, hogy ezek a minden tekintetben lemaradt népek nemzeti tekintetben vajon miért ilyen előreszaladók. Az okokat egyrészt a centralizáló jozefinizmus ellenhatásában látja, másrészt a gazdasági tényezőkben és a polgári átalakulásban, illetve harmadrészt a szellemi légkörben – a felvilágosodástól a romantikáig. De fontosabb talán az, hogy rámutat: mindhárom tényező az identitáshoz kapcsolódik. De ez nem elég, van ugyanis egy negyedik tényező, amely egyesíti is ezeket, mégpedig a recepció folyamata. (102–103.) A szerző, aki a Habsburg–magyar viszonyt, illetve Csehországot és a birodalom viszonyát vizsgálva is a kapcsolatokat biztosító tényezőkre helyezte a hangsúlyt, lényegében hasonlóan tesz most a nemzeti ébredés kapcsán is.

Kiemeli a reformáció szerepét nemzeti szempontból, majd a Bécs birodalomépítésének kihívására adott három eltérő reakciót: a magyarok teljesen ellenszegülő nemesi válaszát; a horvátok és csehek félnemesi válaszát, amelyben gyengébb a történelmi hivatkozás; végül a nem privilegizált többiekét. Ugyanakkor rámutat, hogy nem az a lényeg, hogy „történelmi”-e a szóban forgó nemzet vagy nem, mert a nemzeti mozgalmakat mindenütt hasonló erők tartották fenn. (105–107.) „Végül a közösséghez való lojalitás [...] általában győzedelmeskedett az anyagi haladás vagy a szélesebb politikai participáció általánosabb törekvései felett.” (108.) „A nacionalizmus lényegében egyetlen identitás definiálása, az egyént más kultúrákhoz vagy nyelvekhez fűződő kapcsok elszakítása, beleértve a nemzetközi tudományos élet, az egyházi hierarchia vagy a klasszikus hagyomány által támasztott igényeket – és kísértéseket.” (109–110.) „Amint a választás megtörtént, a nyelvhasználat gyakorlata megszilárdult, és az identitás mintája lényegében készen állt.” (111.) Tulajdonképpen az történt, hogy „a létező közösségeket az idők folyamán újradefiniálták”. (113.) Végeredményben pedig a közép-európai régió nacionalizmusa az érett és enyhébb nyugat-európai és a nem európai típusok között helyezkedik el: itt a Nyugat céljai elérhetőnek tűntek ugyan, de valójában távoliak, ami komoly veszélyt rejtett magában. (112.)

A kötet hetedik fejezetében „Határok és nemzeti identitás a közép-európai történelemben” címmel egy eredetileg 1992-ben megjelent tanulmányt olvashatunk. A felvilágosult abszolutizmus egységesítésre törekedett az államnemzet szellemében, írja Evans, és az állampolgári identifikáció szempontjából a határok döntő szerepet játszottak. A kétfejű sást el is helyezték az 1760-as évektől a birodalom határain, a felvilágosodás és az abszolutizmus erői mégis kezdték aláásni a történelmi határok legitimitását. (121.) A felvilágosodás hatásához hozzáadódott a romantikáé, és új nemzetfogalom jött létre, amely a kultúrára épült és nem a földrajzra, és semmi köze nem volt a történelmi határokhoz. (127.) Míg a magyar nacionalizmus teljesen a magyar állam történeti határai iránt volt elkötelezve, a szlávokat létszámuk az etnikai határok szorgalmazása felé ösztökölte. A németek egyfajta köztes helyzetet foglaltak el ebben a tekintetben. (127–128.) A tanulmány – mint a kötet második felében egyre több fejezete a könyvnek – egészen a máig követi a probléma fejlődését, ahová azonban ez az általában a rendiségre, de különösen a 18. századra összpontosító recenzió már nem követheti. Ide tér azonban vissza Robert Evans is a nyolcadik fejezetben.

Ez II. József uralmának és a nemzeti kérdésnek, tehát két alaposan, de általában egymástól elválasztva kutatott problémának az összekapcsolt vizsgálata.³⁶ Ahogyan kifejtette már idézett klasszikus monográfiájában, a dinasztia, az arisztokrácia és a katolikus egyház a 16–17. században születő Habsburg állam három oszlopa volt. A jozefinizmus lényege Evans szerint egyfelől ennek a háromnak az adaptálása a kor követelményeihez, másfelől pedig kiegészítésük három további pillérrel. Ezek pedig a hadsereg, a bürokrácia és az irányított gazdaság voltak. (viii.) II. József uralma nemcsak a régió abszolutista centralizációjára tett és kudarcba fulladt kísérletet jelentett, amely erős ellenhatást váltott ki, és egyben meg is erősítette a helyi és etnikai identitást. II. József támogatói ugyanakkor egyben a nemzeti kultúrák támogatói is voltak. (134.) A jozefinizmus sokban segítette a nemzeti előrehaladást az anyanyelv használata révén (az oktatásban és a tudományban), vagy a könyvnyomtatásnak és az újságoknak a népnevelés szolgálatába állítása révén. (136.) Az államnemzeti jozefinizmus támogatta a patriotizmust is. Evans a többször megidézett Joseph von Sonnenfelsre hivatkozik, 1771-es *Ueber die Liebe des Vaterlandes* című könyvére, de azután – írja – „egyre nagyobb számban alternatív patrióta lojalitások jelentek meg”. (138–139.) 1785 táján el is vált a jozefinizmus és a nemzeti gondolat útja, és ekkor II. Józseftől sok vezető munkatársa elpártolt. (Gondolhatunk Széchényi Ferencre vagy Skerleczre, de Zinzendorfra vagy Bruckenthalra is.) (135.) A magyar esetről így ír R. J. W. Evans: „ők kínálják a legnyilvánvalóbb bizonyítékot arra, hogy a felvilágosult hazafiak a konzervatívokhoz csatlakozva élesen szembefordultak II. Józseffel, az ősi alkotmányt modern nemzeti célok irányába fordítva.” (140.) A két út szétválását szemléletes példával érzékelteti: II. József csak az Állampolgárság állomásig utazott a Felvilágosodás villamosán, a birodalom nemzeti közösségei pedig kicsit később csak azért szálltak fel a Jozefinizmus villamosára, hogy a Nemzet megállóig utazzanak. (146.)

A következő fejezet a felekezetek és a nemzeti kérdés kapcsolatát vizsgálja Magyarországon 1790 és 1849 közt.³⁷ Evans az 1848–1849. évi véres etnikai összecsapások vallási hátterét vizsgálva bemutatja, hogy ebben az időszakban a vallási alapon szerveződő közösségek egyre inkább nemzeti tartalommal teltek meg, miközben igen erős maradt a premodern felekezeti lojalitás. (147.) Már Vendée példája megmutatta, hogy a szekularizáció polgárháborút eredményezhet. Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc idején az egyházak Magyarországon is valódi polgárháborúban képviselték a nemzeti közösségeket. (148.) Mert míg általában a felekezet nem játszott nagy szerepet a magyar nemzeti ébredés korában (153.), a szétszórtan élő német és szlovák lakosság felekezetiileg megosztott volt (154.), az unitus ruténoknál hiányzott a nemzeti program (161.), és a horvátok körében a modern nemzeti érzés meglepően lassan, csak az 1830-as évektől, a magyarelles illírizmuson keresztül alakult ki (153–154.); a románok és különösen a szerbek viszont 1848-ban nyilvánvalóan felekezeti okokból fordultak a magyar forradalom ellen. De – és Robert Evans következtetésének ez a fontosabb eleme – „míg a vallás sokban hozzájárult a nemzeti érzés születéséhez, az ekkor már kezdett túllépni rajta.” (166.) Bár a magyarok éppen az ortodox egyházhoz tartozókkal csaptak össze különös élességgel, ez a heveség nem a felekezeti szembenállás következménye volt, hanem a régi területi követeléseknek, a határörvidék harckészségének, a külföldi provokációnak és a magyar, illetve Habsburg lépéseknek. (168.)

³⁶ „II. József és a nemzeti kérdés a Habsburg-birodalom országaiban”; megjelent egy kötetben 1990-ben.

³⁷ „Vallás és nemzet Magyarországon, 1790–1848”; megjelent eredetileg 1998-ban.

A könyv harmadik részének „Régiók és összjátékuk” a címe. Az első ide sorolt tanulmány, a tizedik fejezet a Habsburg–magyar viszonyról foglalkozik.³⁸ A középpontba itt is a közvetítő pozíciókat elfoglaló figurák kerültek. Láthatjuk, hogy Evans megközelítése alapján különbözik Bérenger-étől és Kecskemétiétől. Ők egy intézmény, a diéta keretei közt törekedtek a Habsburg–magyar viszony megragadására, R. J. W. Evans főhősei pedig javarészt azok, akik ezt a kapcsolatot személyükben testesítették meg: „úgy látom, hogy ez a központi apparátus jelentette az ország és a Habsburg uralkodók kapcsolatában a legfőbb hosszú távú stabilizáló tényezőt.” (177.) Közvetítő szerepüket elsősorban „az ügyek felett gyakorolt ellenőrzés, a személyes kapcsolatok és azon hálózatok révén gyakorolták, amelyek felett befolyásuk volt.” (179.) Hiszen ugyan az 1740-es évektől a magyar korona országai strukturálisan különböztek a többi tartománytól, valamint 1790 és 1848 heves összecsapásokat eredményezett a Habsburg–magyar viszonyban, ezek közt alapvetően békés időszakokat figyelhetünk meg. (175.) Evans úgy véli, hogy ekkor sok tekintetben a kormány és az ellenzék „közös”, tehát egyeztetett politikája (173.) valósult meg még a nyelvi törvénykezésben is (176.), ami szintén a stabilitás felé mutatott. 1840-ben 4300 királyi tisztviselő volt Magyarországon, közülük mintegy ezer a három központi hatóságnál. Soraikban a régi arisztokrácia mellett megtaláljuk az új hivatali arisztokrácia tagjait (példának okáért a három nemzedéken keresztül magas hivatalokat betöltő Mailáthokat), a frissen felemelkedetteket (mint Ürményi, Pászthory vagy Szőgyény), továbbá kisebb figurákat (Somogyi János, Kászonyi Dániel). (181.) Meg kell jegyezni, hogy ezen részekben domborodik ki leginkább Robert Evans bámulatos forrásismerete: úgy ír ezekről a történelmi szereplőkről, hogy mindegyikkel kapcsolatban saját, a Magyar Országos Levéltárban őrzött iratanyagára támaszkodik.

A magyar politikai élet konfliktusának gyökerét eredeti szemléletmóddal nem a liberális reformprogramban látja. Úgy véli, hogy az érdemi álláspontokat tekintve alig volt különbség a lényeges kérdésekben (közlekedés-, kereskedelem- és iparfejlesztés, az ősiség eltörlése, jogi reform) a politikai elit két szegmense: az ellenzék és a kormánypárt, a liberálisok és a konzervatívok közt. Mindkét fél a feudalizmus és az elmaradottság felszámolásának szükségességét hirdette. (183–184.) A magyar politikai élet vitái „nem célokról, hanem eszközökről folytak” – állítja Evans. (183.) „Magyarország politikai stagnálása két nagyjából egyenlő erejű ellenfél közötti patthelyzetből eredt. Mindegyik uralomra tört, az egyik alulról, a másik felülről.” (185.) Ugyanis szerinte csak „látszólag zajlott az alkotmányos küzdelem a diétán a mágnás-klerikális felsőtábla (amelynek csak kisebbsége volt ellenzéki) és a jómódú birtokos köznemesség által uralt alsótábla közt (amelyen jelentős volt a lojalisták részaránya). A csata egy mélyebb szinten két közigazgatás közt zajlott”: a felülről jövő kezdeményezéseket közvetítő királyi közigazgatás és a megyei közt. (183.)³⁹

Ugyanakkor mégis meg kell állapítania, hogy az alapvető döntéseket nem Magyarországon, hanem Ausztriában hozták, a központi birodalmi szervekben csak kevés magyart találhatunk, akik ráadásul éppenséggel Magyarország ellen voltak elfogultak (gondoljunk a 18. század végi *Staatsrat* magyar tagjára, Izdenczy Józsefre). Végeredményben tehát a magyar királyi tisztviselőknek Ausztria politikai struktúrái iránti lojalitása nem nyert viszonzást: gyakoriak voltak a magyar alkotmány felforgatására irányuló törekvések. (187.) Ennek ellenére ez a csoport tűnik a történet, sőt az egész kötet pozitív hőségének. Óvatos kormánypárti reformerek (Apponyi, Mailáth, Bedekovich, Szécheny vagy Szőgyény) hozták tető alá

³⁸ „A Habsburgok és a magyar probléma, 1790–1848.” Első megjelenése: 1989.

³⁹ A vármegyei hivatalnokok száma körülbelül 6000-re rúgott. (182.)

a mérsékelt liberálisokkal a Habsburg–magyar viszony utolsó megbékülését, a kiegyezést. (191–192.)

A következő fejezetben egy keresztirányú kapcsolat kerül a figyelem középpontjába: Magyarország és Csehország viszonya, amelyet igen ritkán szoktak vizsgálat tárgyává tenni. R. J. W. Evans sokoldalúságát dicséri, hogy hozzáfogott a Habsburgok legnagyobb és leggazdagabb országa kapcsolatának elemzéséhez „birodalmi kontextusban”. (195–196.)⁴⁰ (A magyarul és csehül szintén egyaránt tudó Marie-Elisabeth Ducreux tett még éleselméjű megjegyzéseket ehhez a kérdéshez.)

Mint már láttuk, az osztrák örökösödési háborút követő reformok nagyon komoly változásokat vittek véghez Csehországban: egyesítették a kancelláriát az ausztriaival, megadóztatták a nemességet, elsorvasztották a rendi intézményeket, a legfelső bíróság Bécsbe került, és az agrártársadalom új alapokra helyezése vette kezdetét. Tehát míg Magyarország államisága megmaradt, a cseh komolyan beszűkült. (196.) Másfelől pedig – éppen úgy, mint a 17. században – a cseh korona országainak a birodalomba való erősebb integráltsága együtt járt azzal, hogy csehek és morvák vezethették az egész Habsburg monarchiát (Haugwitz, Kaunitz), és csehek álltak az egyesített kancellária élén is. A szerző egyenesen cseh–morva jellegzetességnek mondja az arisztokrata hivatalnok típusát. Az pedig, hogy az ő szerepüket hangsúlyozza ebben a tekintetben is, mint korábban más viszonylatokban, világosan mutatja Evans prioritásait. (196–197.)

Ezekre az alapokra épült a jozefinizmus, az integrált monarchia kiépítésének kísérlete – amely elmélyítette a szakadékot Magyarország és az „örökös tartományok”, főleg Csehország közt. (197.) A cseh–magyar területi súlypont tovább erősödött a Habsburg-birodalomban a napóleoni háborúk területi változásainak eredményeképpen. Jóllehet ekkor már magyar arisztokraták is bekerültek a birodalom valódi vezetésébe (példának okáért Zichy Károly), de a csehek szerepe magasan felülmúlta az övékét. Például a Kollowrat család egyik tagja egy negyedszázadon keresztül irányította a belügyeket. (199.) A nemzeti tényező azonban teljesen megváltoztatta a teljes kérdéskört, és a 19. század derekától még jobban elválasztotta a magyarokat a birodalom többi népétől, így csehektől is. (200.) A németül beszélő cseh elit sokkal szorosabban kötődött a koronához. Csehországban is kiépültek azok az intézmények, mint Magyarországon (múzeum, akadémia), viszont az ország cseh nyelvű lakossága itt elhódította a „németektől” az egész intézményrendszert. (201.)

1848–1849 hiába jelentett homlokegyenest ellenkező tapasztalatokat a magyarok és a csehek, Kossuth és Palacky számára, az ötvenes évek neoabszolutizmusa egyszerre számolta fel a cseh és a magyar államiságot. Az arisztokráciát félreállították, jórészt a cseh főnemességet is, nemcsak a magyar konzervatívokat. (204.) Viszont mivel az uralkodó réteg egészen más jellegű volt a két országban, az abszolutizmus Csehországban elképzelhető volt, Magyarországon azonban hosszú távon lehetetlen. „Csehország hivatalnoki, értelmiségi és vállalkozó osztálya egyre készségesebben azonosult a szélesebb (nagy-)osztrák célokkal, de már kezdte ezeket összekapcsolni a század közepére jellemző mind hevesebb, arrogáns és intoleráns német nemzeti érzelmekkel – jóllehet sokan született csehek voltak soraikban.” Magyarországon viszont a birtokos köznemesség nem kooperált az abszolutizmussal. A föderalista kísérlet az Októberi Diplomával a cseh és a magyar elitek szoros együttműködését hozta – de már elkésve. (204–205.) Robert Evans rámutat arra, hogy a birodalom a csehek és a magyarok ellenében működött bizonyos értelemben (hisz a csehországi németek voltak ekkor a kulcspozíciókban). Ez felvillantotta az együttműködés esélyét

⁴⁰ „Birodalmak és királyságok: Magyarország és Csehország a monarchiában, 1741–1871”. A korábban még nem publikált szöveg egy 1995. évi szegedi előadásra épül.

a csehek és a magyarok közt, de mégsem ez a változat valósult meg. Beust és Andrásy szlávellenes éllel hozták tető alá a kiegyezést, a csehek pedig dühösen reagáltak erre. 1871-ben a morva Hohenwart, Ausztria miniszterelnöke ismert tárgyalásai inkább hoztak volna létre cseh–magyar dualizmust, mint trializmust. Ezt Andrásy teljes erejéből ellenezte, és a németek és a magyarok meg is buktatták. Így a cseh helyzet megoldatlansága az Osztrák–Magyar Monarchia érzékeny pontja maradt. (207–208.) Evansnak az a véleménye, hogy a kiegyezést legalább egy évszázad történései előlegezték meg, és a magyaroknak az államiságért nemcsak a 19., hanem már a 18. században is folytatott küzdelmeiben formálódott ki. (ix.)

A 12. fejezet az erdélyi szászokkal foglalkozik⁴¹ széles kronológiai keretek közt, de elsősorban a 18–19. századra összpontosítva. A szerző véleménye szerint a szász identitás tekintetében fordulat ment végbe a 18. század végétől a 19. század végéig terjedő időszakban, de alapjában még lojálisak maradtak a Habsburg-hatalomhoz. (224.)

A 13. fejezet témája a magyarok kapcsolata az Ausztrián túli Németországgal.⁴² Mindig egy belső (magyarországi vagy Habsburg-birodalmi) tényező közvetítette vagy határozta meg ezt a viszonyt. (229.) A szerző közvetetten leteszi a garast a régi kontinuitási vitában is, amikor a jozefinizmus időszakából eredezteti a 19. századi Magyarországot: „Kezdetekben volt – legalábbis a mi szempontunkból – II. József, aki Magyarország 19. századi története nagy részének a forrása akár saját politikája, akár az arra született válasz okán, vagy e kettő kombinációja révén, torz megtestesítőjeként a felvilágosodás által ihletett társadalmi, politikai és intellektuális változásnak.” (229.) A magyar–német viszony ismert csúcspontja 1848, Szalay és Pázmándy Dénes frankfurti útja és a *Reichstag* július 3-i szolidaritási nyilatkozata. A háttérben a nagynémet egységhez fűzött remények húzódtak meg mindkét fél részéről. A kapcsolatok értéke rohamosan hanyatlott ezek elhalványulásával. Előbb a Habsburg-tábor éledt fel, és visszavonatta Frankfurttal határozatát. De a magyar kérdés nem is igazán foglalkoztatta az össznémet parlamentet. Később, szeptemberben a magyarok hiába fordultak az ausztriai *Reichstag*hoz is, bár ott sok német mellettük foglalt állást. Végül pedig mind a német, mind a magyar forradalmi rezsim elbukott. (235.) A másik fontos időszak a kiegyezéssel veszi kezdetét. Előbb azt látjuk, hogy Beust, a német kívülálló jobban együttértett a magyarokkal, mint az osztrákok. Később pedig az eredetileg pragmatista jellegű Bismarck–Andrásy-kapcsolat valódi elköteleződéssé fejlődött. (238–239.) R. J. W. Evans véleménye szerint asszimilált zsidók alkották a magyar értelmiség legnémetbarátabb csoportját: olyanok, mint Marczali Henrik, Angyal Dávid majd Lukács György. (241.)

A könyv negyedik része (*A forradalom és ami utána következik*) már teljesen a jelen recenzio kronológiai illetékességi körén túlnyúló írásokat tartalmaz. A 14. fejezet⁴³ Magyarországnak a Habsburg-birodalomba való integrációját vizsgálja a 19. század derekán, de ennek a kérdéskörnek nem a sokszor tárgyalt alkotmányos oldalát. Evans inkább szimpátiákról és antipátiákról ír, s más kapcsolódások lehetőségéről. A politikai attitűdöket vizsgálja, amelyek mögött általában a tapasztalatok húzódnak meg a háttérben és a kultúra. (247.) A kiegyezés kapcsán idézi Péter Lászlót, hogy az formája szerint az uralkodó meggyezése volt országával. (246.) A kiegyezést lényegében rákényszerítették Ausztriára.

⁴¹ „Az erdélyi szászok: egy német diaszpóra.” Eredetileg egy 1992-ben elhangzott előadás, amely itt jelenik meg először.

⁴² „Magyarország és a német országok a 19. században”. Az eredetileg 1998-ban elhangzott előadás itt jelenik meg először.

⁴³ „Magyarország a Habsburg-birodalomban, 1840–1867: tanulmány a percepciókról”. Első megjelenése: 1986.

(262.) (Érdeemes rámutatni ezen a ponton Robert Evans könyvének egy ki nem mondott konklúziójára: a magyar politika nagy bűne a másik iránti meg nem értés, a szolidaritás hiánya: nem adták meg a nemzetiségeknek a nyelvi jogokat, nem követelték Ausztria lakóinak az igazi alkotmányosságot. Ez utóbbit talán azért, mutat rá a szerző, mert akkor jogukban állt volna elutasítani a kiegyezést (262.) – ami viszont ellentmondott volna felfogásuknak, amely a kiegyezést – mint láttuk – az uralkodó és a nemzet megegyezésének látta, ahol harmadik félnek, az „osztrákoknak” semmi helye sincsen.) Mindenesetre, mondja Evans egy brit történetíró tapasztalatával: a kiegyezés nem hozott létre dualizmust. „Megerősített egy olyan dualitást, amelyet lehetett továbbfejleszteni vagy mérsékelni, de amelyet aligha lehetett teljesen eltörölni... A kiegyezés létrehozta a közös ügyek felépítményét, amely dinasztikus égisz alatt rövidtávon lehetővé tette az együttélést. Az 1867-ben kulmináló evolúció öröksége azonban nem volt képes más területeken tartós kongruenciát teremteni, csak divergenciát” – nem úgy, mint a brit birodalom. (263.) Ezért „a kiegyezés megpecsételte Ausztria és Magyarország fokozatos elidegenedését”. (265.) És – állítja az előző fejezet mondandójával összhangban – „a magyarok egy »modern« Németországra emelték tekintetüket, és ennek egy tartományának tartották Ausztriát, imígyen megtalálva a bismarcki *Reich*-ban Magyarország teuton hagyományainak minden büntudattól mentes fókuszpontját, és otthon egyre inkább szuverénnek érezték magukat. Az osztrákoknak a magyar (nyelvű) Magyarország [„Magyar Hungary”] idegen volt új nyelvi korlátai és mindinkább intézményesülő kultúrájának áthatolhatatlan falai mögött.” (264.)

A terjedelmes 15. fejezet a Habsburg-birodalom 1849 és 1867 közti történelmének átértékelését adja.⁴⁴ A neoabszolutista rendszer tehetetlen volt a hagyományos nézet szerint, nem hatékony, stagnáló és retrográd. R. J. W. Evans véleménye szerint viszont „a »neoabszolutista« kormányzat sok fontos tekintetben nem restaurációt hajtott végre, hanem innovációt: széles fronton, világos és ambiciózus programmal, és komoly támogatásra számíthatott.” (268.) Az történt ugyanis, hogy egy minden korábbinál erősebb központosított állam egységes szabályokat vezetett be a teljes birodalomban. Létrejött a törvény előtti egyenlőség, a jobbágyosság eltörlése: lényegében a forradalom rendszabályai valósultak meg a gyakorlatban. Komoly gazdasági eredményeket értek el: a közlekedés drámai javuláson ment keresztül, a külkereskedelem volumene több mint kétszeresére nőtt, az urbanizáció nagy lendületet vett, az állami jövedelmek kétharmaddal nőttek (Magyarországon a négy-szeresükre), az oktatásügy Leo Thun vezetésével megújult a katolikus egyházzal 1855-ben kötött konkordátum után: Ausztria újjászületett. (268–270., 273–274.) A vállalkozás attaktív voltát mutatja az abban részt vevők széles köre: volt forradalmárok, frankfurti képviselők, bevándorolt értelmiségiek. Ráadásul mindennek igen erősen német jellege volt: a dinasztia sohasem volt németebb, mint az 1850–1860-as években – mondja Evans. (277–278.) Bár teljes vakságot mutattak a nemzeti-nemzetiségi kérdés iránt, csak fokozatosan bontakoztak ki az etnikai igények megvetésének katasztrofális hatásai. (280.)

Majd „hét sovány esztendő felfalta az osztrák állameszme hét kövér esztendejét.” (283.) Módosításokkal próbálkoztak az olasz vereség és az azt követő államcsőd után, de nem sok sikerrel, majd a nagynémet álmok a ködbe veszttek a könnigrätzi vereséggel. Beust vezetésével az osztrák liberálisok feladták a centralizációt, és megegyeztek a magyarokkal, akik már előbb rájöttek, mint Bécs, hogy „csak arra lehet alapozni a Habsburg nagyhatalmat, még egy gyengített változatában is, hogy a monarchián belüli nem osztrák politikai elitek elismerik ennek hasznosságát.” A dualista rendszer (két törvényhozás, kétféle állampolgár-

⁴⁴ „A konföderációtól a kiegyezésig: az osztrák kísérlet, 1849–67”. A szöveg 1994-ben előadás formájában hangzott el, majd 1995-ben meg is jelent.

ság, két jogrendszer) az osztrák kísérlet végét jelentette. A birodalmi álmokat a Balkán felé irányították, ahol már a végzet leselkedett a Habsburgok birodalmára. (290–291.)

Evans a bukás okát nem a társadalmi elmaradottságban vagy a gazdasági összeomlásban látja, nem is a módszerek vitatott voltában (képviselő helyett adminisztráció). Inkább túlterjeszkedése miatt lett sikertelen, a lehetséges szövetségek meg nem kötése miatt, a rossz időzítés miatt, főleg ami a nemzeti és alkotmányos engedményeket illeti. „Emögött belső diszharmónia húzódott meg, beleértve a »titkárság diktatúrájának« fő terhére hordozó hivatalnokokat is, és az, hogy a közügyek nem álltak nyitva még azok előtt sem, akik pedig szimpatizáltak a rendszerrel. Még mélyebben a hivatali identitás dilemmái húzódtak meg, és a fentről, a császár által működtetett rendszer bénult mozdulatlanlansága... A fiatal Ferenc József teljesebb hatalommal bírt komplexebb szférák felett, mint bármely uralkodó a modern Európában.” (291.) A neoabszolutista kísérlet nemcsak a dinasztia túl sok régi támogatóját idegenítette el, hanem az ideológiák keverése is problematikus volt: „Fenntartották a hagyományos osztrák prioritásokat, köztük a katolikus egyház kulcsszerepét, de ez nehezen illett az új, német nemzeti célokhoz.” (266.) A szerző kifejezetten rokonszenvező összeértékelése szerint „az osztrák kísérlet komoly próbálkozás volt, képes a módosulásra és a fejlődésre – bárcsak létrehozói képesek lettek volna egymással harmonizáló célokat kitűzni és korlátaikat reálisan érzékelni.” (292.) Talán, ha már korábban nekiláttak volna, már 1848 előtt, akkor sikerre vihették volna ezt a kísérletet. (291.)

A kötet záró tanulmányának tárgya Közép-Európa mint eszme története.⁴⁵ Az 1848 utáni konföderációs tervek magyarközpontúak voltak, és ezért nem voltak elfogadhatóak a szomszédok számára, semmivel sem inkább, mint a német változatok. (301.) Az 1860-as évektől azonban elterjedt Közép-Európa fogalma, majd eszméje a német nyelvterületen. Legelőször földrajztudósok használták, majd a csúcspontot az első világháború alatt érte el Naumann *Mitteleuropa*-tervében. Robert Evans rámutat, hogy „egybeesett »Ausztia« végleges kizárásával Németországból a teljes azonosulás azzal, hogy szükség van egy »Közép-Európára«.” (293.) A koncepciót a két háború közt a náci karolták fel az *Ostpolitik* részeként (300.), majd 1989 után tért vissza hosszú távollétet követően. Azonban mindig inkább terv volt, mint politikai realitás. (303.)

Evans megközelítésmódja ebben a kötetben néha idegen a magyar történészek többsége számára, hisz szimpátiával szemléli a neoabszolutizmus törekvéseit, és inkább a reformkori és század közepi magyar konzervatívok mellett áll, mint a liberális reformprogram mellett, de számunkra talán így még hasznosabb alaposan odafigyelni mondandójára. A kötet egyik látens tanulsága az, hogy nem lehet érezni markáns cezúrát a felvilágosult abszolutizmus és a francia forradalomtól megrettent ferenci abszolutizmus politikája közt, ami pedig a magyar történetírás egyik szokásos premisszája. A szerző azonban meggyőzően érvel álláspontja mellett ebben a tekintetben is. Ezzel legfeljebb akkor nem lehet egyetérteni, amikor azt állítja, hogy az állandó hadseregbe a rekrutálást az 1715. évi *decretum* engedélyezte (30.), s hogy ekkortól vannak magyar ezredek a Habsburgok állandó haderegében (174.), hisz az 1715. évi 8. törvénycikk lényegében arról rendelkezett, hogy a hadsereg fenntartására szolgáló adók kivetése az országgyűlés (és kivételes körülmények közt a *concursus*) kompetenciájába tartozik, és a Habsburg-hadseregben már a 17. század vége óta voltak magyar ezredek. Benedek Gábor kutatásaiból tudjuk, hogy a Bach-korszak hivatalnokainak közel háromnegyede hazai születésű volt a járásokban, a szolgabírák szintjén a rendiség továbbbélése volt a jellemző, a Bach-huszárok jelentős része pedig egykori honvédtiszt volt, hi-

⁴⁵ „Közép-Európa: Egy eszme története”. Az eredetileg egy 2000. évi konferenciára készült írás egyes elemei 2003-ban megjelentek, de a teljes szöveg itt lát először napvilágot.

szen meglepően sokat találunk közülük az alacsonyabb szintre újonnan belépő tisztviselők közt.⁴⁶ Ezért ahogy konvencionális túlzás Kecskeméti Károly részéről a Bach-rendszer tisztviselőinek idegenségét hangsúlyozni (Bérenger–Kecskeméti 380.), úgy talán az is leegyszerűsítés R. J. W. Evanstól, hogy a magyarok nemigen kooperáltak a neoabszolutizmussal, az a *bene possessionatus* nemesség helyett csak bürokrátákra, jelentős részben idegenekre támaszkodott, és sikeres volt a magyarok passzív ellenállása. (204–205.)

Evans könyve lényegében a Habsburg-birodalom 18–19. századi történetének problémaközpontú áttekintése. Politika, társadalom és kultúrtörténet, leginkább a politika társadalom- és kultúrtörténete. Ahogy láttuk, egyik legjellemzőbb vonása azon személyeknek a kiemelése, akik a Monarchia tartományai közt és ezek felett tevékenységükkel megteremtették a kapcsolatokat: a birodalmat vezető első- és még inkább másodvonalbeli hivatalnokok. Az esszék sorozatát az ismerős nevek, arcok, témák fel-felbukkanása teszi lényegében monográfiává. A másik leginkább karakteres vonása a könyvnek a megszokott korszakhatárokon messze átvélő vizsgálat: a cseh–magyar kapcsolatokat tekintve például 1741-től 1871-ig – ily módon jóval mélyebb belátás válik lehetővé a dolgok struktúrájába. Harmadrészt pedig a szerző egészen kivételes nyelvi és forrásbeli kompetenciája okán megnyilvánuló sokoldalúság jellemző Robert Evans könyvére, a német, cseh és magyar források és szempontok váltogatása, ami végül is valóban magasabb szintre viszi fel olvasóját, hogy onnan jobban és másképp láthassa e hozzánk oly közeli problémahalmazt.

A magyar püspökök és a hatalom, 1683–1790

A stuttgarti egyetem fiatal professzora, Joachim Bahlcke a kelet-közép-európai régió kora-újkori történetének széles körben elismert kutatója. Tucatnyi kötetet szerkesztett a térség rendiségének, konfesszionizációjának történetéről, a magyar és a cseh korona országainak és tartományainak múltjáról, a legtöbbet Sziléziáéről. Doktori disszertációját a kora újkori cseh történelem első évszázadáról írta.⁴⁷ Itt tárgyalt habilitációs értekezése kiterjedt levéltári kutatásokra építő és a kora újkori magyar egyháztörténetet lényegi elemekkel gazdagító munka, amely a Habsburg-monarchia és a magyar püspöki kar viszonyát tárgyalja a 17. század végétől II. József haláláig terjedő száz évben.⁴⁸

A választott általános elméleti keret a konfesszionizáció paradigmája. Definíciója szerint a konfesszionizáció a kora újkori államképződés számára kulcsfontosságú egyetemes társadalomtörténeti folyamat, szemben a csupán egyháztörténeti fontossággal bíró pusztá konfesszióépítéssel. (15.) Azon protestáns területeken, ahol állam- vagy tartományi egyház volt, állam és egyház szövetsége az utóbbi alávetésével volt egyenértékű, és valódi egyházi autonómia még kálvinista területeken sem érvényesült. (17.) A 18. században tovább erősödött az államegyház eszméje a territorializmus, a természetjog és a felvilágosodás hatására. (18.) A Habsburgok katolikus birodalma azonban csak később gyűrte le az egyházat: döntően 1750 után. Magyarország pedig kivételt jelentett a birodalmon belül is, ezért a 18. századi Magyarország arra példa, hogy a megkésett konfesszionizáció nem segítette a modernizációt, hanem inkább hátráltatta azt. (20., 24.) Ugyanis már a kortársak is két aka-

⁴⁶ Benedek Gábor: Kollektív amnézia: honvédtiszt hivataltválalás a Bach-korszakban. In: Dobrossy István et al. (szerk.): *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai.* (= Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Miskolc, 2003. 394–395.

⁴⁷ Bahlcke, Joachim: *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der Böhmischen Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526–1619).* München, 1994.

⁴⁸ Lásd Bitskey István ismertetését: *Klíó* 15 (2006) 1. szám 127–130.

dályát látták az ország modernizációjának: a rendi struktúrákat és a szekularizáció elmaradt voltát. A könyv középpontjában „a püspöki kar csoportérdekei, ezek felfogása és érvényesítése, továbbá a szembenállás különböző stratégiái és az ellenállás legitimációja áll”. Célja egy régi európai elit vizsgálata rendi testületként. (14.) A cseh prelátusokkal szemben a magyar püspöki kar nem állt nyilvánvalóan az államhatalom szolgálatában, és politikai súlyuk is összehasonlíthatatlanul nagyobb volt. (30.) Előmenetelük viszont mindenképpen Bécshez kötötte őket. Bahlcke ugyanis rámutat, hogy az általa vizsgált időszakban Róma nem utasította el egyetlen olyan püspökjelölt kinevezését sem, akit Bécs magyar püspöki székben óhajtott látni. (78.)

A terjedelmes kötet (a kérdésfelvetés és a források ismertetése utáni) második részében tematikus, majd a harmadikban és negyedikben kronologikus tárgyalást követ. A második rész felvázolja előbb a földrajzi és jogi hátteret, majd a püspökök előmenetelével foglalkozik. A harmadik résznek („Az udvarral való együttműködés formái és korlátai a török kort követően, 1686–1750”) a kooperáció, a negyediknek („Az egyházi autonómia a szuverén államhatalom ellen, 1750–1790”) a konfrontáció a tárgya. Ugyanis a könyv fő tézise szerint a korona és a katolikus egyház a konfesszionalizáció jegyében összekovácsolódott szövetsége (amelyet Evans az osztrák barokk virágzásának egyik tényezőjeként említett) a 18. század első felében még működőképes volt, de század második felére már felmondta a szolgálatot. A magyar püspökök ugyanis – amint azt a legjobban a Padányi Biró Mártonnal kapcsolatos konfliktus mutatja (1750) – ragaszkodtak ódivatúvá vált barokk ideáljaikhoz, és útjaik elváltak a Habsburg abszolutizmusétól, amely már nyitottabb és toleránsabb felvilágosult katolicizmusra törekedett egy felekezeti semleges államrezon érdekeit szolgálva. Magyarországi püspökei emellett igen jelentős mértékben veszítettek tért az államigazgatás területén a professzionális laikus hivatalnoki elittel szemben.⁴⁹ Mindez olyan időszakban történt, amelyben az állam támadást indított az abszolút hatalmát korlátozó feudális maradványok ellen, ideértve az egyház privilégiumait is. (Lépéseit nem utolsósorban az mozgatta, hogy a klérus jövedelmei ellenállhatatlan vonzerőt gyakoroltak rá.) A nyílt konfliktus az 1764–1765. évi országgyűlésen tört ki a két fél közt, amikor a magyar püspökök a rendi ellenzék álláspontjára helyezkedtek. Egyszerre képviselték csoportérdekeiket és léptek fel az egyházi autonómia védelmezőiként. Belőlük lett a pápaság legszilárdabb szövetségese a Habsburg-birodalomban. A század végére a régi alkotmány eltökélt védelmezőivé váltak (akárcsak Osztrák Németalföldön), a nemzet szabadsága és az ősi alkotmány szilárd bástyájává.

A könyv kétségtől legérdekesebb része a püspöki kar társadalomtörténetét vázolja fel, és elsőként tesz kísérletet arra, hogy statisztikai elemzés tárgyává tegye a magyar választott és megyéspüspökök pályafutását. Kiváló saját térképekkel is illusztrálja mondanivalóját. A szerző rámutat egy olyan csoport fontosságára is, amelyet a kutatás mindezidáig jórészt homályban hagyott: a választott püspökökére.⁵⁰ Bahlcke kimutatja, hogy a választott püspökség a megyéspüspökség egyik előszobája lehetett. 1685 és 1790 közt 31 magyar címzetes püspökséget összesen 154-en töltöttek be. Közülük 41-en (azaz 27%-uk) emelkedett megyéspüspökké. A dolgot a másik oldalról tekintve azt mondhatjuk, hogy a vizsgált időszak

⁴⁹ Példának okáért Acsády Ádám püspök volt az utolsó kancellár, aki az egyháziak közül került ebbe a pozícióba. Ezt a hivatalát 1725 és 1732 közt töltötte be. (83.)

⁵⁰ A címzetes vagy választott püspökök nem voltak felszentelve. Róma nem ismerte el őket püspököknek. Általában a régen Esztergom alá tartozó, de időközben Velence vagy az Oszmán Birodalom fennhatósága alá került püspökségek élére nevezték őket ki. Lásd róluk Joachim Bahlcke magyarul megjelent tanulmányát: *A „Magyar Korona püspökei”. Adalékok az egyház 17–18. századi társadalom- és alkotmánytörténetéhez.* Történelmi Szemle, 48. évf. (2006) 1–24.

108 megyéspüspökből nem kevesebb, mint 38 (25%) volt korábban címzetes püspök. Míg Nin, Knin, Kotor és Sibenik címzetes püspökei általában megyéspüspökök lettek pár év leforgása alatt, az előrelépésre évtizedekig is kellett várni más címzetes püspöki székekben, illetve voltak olyan címzetes püspökségek, amelyeket a kinevezettek általában idősebb korban kaptak, s ahonnan az előrelépés gyakorlatilag lehetetlen volt. (114–115.) A választott püspököket kétségtelen lojalitás fűzte Bécshez, és fontos szerepet játszottak a diétán is, mondja Joachim Bahlcke. (101.)

A karrierutak feltérképezése rendkívül izgalmas. Az még nem hat a meglepetés erejével, hogy megtudjuk: érseknek vagy gazdag püspöki székre szokás szerint csak olyant neveztek ki, aki már volt másutt püspök, és ott érdemdúsan működött. (79.) Az viszont már újdonság, hogy a 18. században a Habsburg-birodalom hat kúriai követéből négy kapott költségei kompenzációjaképpen és jutalmul magyarországi püspökséget, például Michael Friedrich von Althann a vácit 1718-ban. (113.) A választott püspökökből – tehát a tényleg „alulról” érkezőkből – legtöbbször csanádi vagy nagyváradi püspök lett, míg főleg az udvarhoz közel álló arisztokráciának „tartották fenn” a gazdag váci és győri egyházmegyét. (115.) Ennél általánosabban is megfogalmazhatjuk ugyanezt az összefüggést. Bizonyos egyházmegyék az elsőek szoktak lenni az egyházi karrierben a püspöki székek betöltését tekintve, míg mások nem. A senj-modrusi, szerémi, erdélyi, csanádi, nagyváradi és pécsi egyházmegye az első volt egy püspök életútjában az esetek több mint 85%-ában, a győri, váci és nyitrai egyházmegye vezetése viszont már nem az első volt pályafutásuk során püspökeik 70–85%-a számára. Míg a megyéspüspökök kétharmada csak egy helyen szolgált, Esterházy Imre négyben is: Vácon, Zágrábban, Veszprémben és végül Esztergomban a prímási székekben – ahogy Kollonich Lipót is a vizsgált korszakot megelőzően. (116.)

Bahlcke külön vizsgálat tárgyává teszi a bíborosokat. Esztergomi érsekként lett bíboros Keresztély Ágost (1706) és Batthyány József (1778), kalocsai érsekként Csáky Imre (1717), győri püspökként Kollonich Lipót (1686) és Philipp Ludwig von Sinzedorf (1727), váci püspökként Michael Friedrich von Althann (1719). Két váci püspök később lett bíboros (bécsi érsekként): Kollonich Zsigmond (1727) és Anton Migazzi (1761), valamint két bíboros kapott magyarországi püspökséget: Alvaro Cienfuegos (1735, Pécs) és Franz Hrzan von Harras (1799, Szombathely). A bíborosok csoportjának három jellemzője volt: a magas születés, a befolyásos család és a feltétlen császárhűség. Nagy részük császári diplomata volt, és mindahányan császári előterjesztésre kapták meg a bíborosi kalapot. Ez tehát inkább volt tekinthető császári mint pápai kitüntetésnek. Feltűnő, hogy közülük csupán kettő volt születésére nézve is magyar. (120–122.)

Öt pályaképet részleteiben is megismerhetünk a könyvben: Esterházy Imrét (1663–1745), aki zágrábi püspökként a horvát rendek szóvivője volt a *Pragmatica Sanctio* elfogadásakor 1708-ban, majd veszprémi püspök (1723–1725) és kancellár. Végül a prímási székre emelkedett a konszolidáció óta az első született magyarként (1725–1745), köszönhetően minden kétségen felül álló lojalitásának. (125–135.) A 17. században jellemző módon felemelkedő birodalmi arisztokrata családból származott Michael Friedrich von Althann (1680–1734), aki a császár szolgálatában római karriert futott be. 1718-ban lett püspök és 1719-ben bíboros. (Joachim Bahlcke megfigyelése szerint a váci egyházmegye kormányzása egyszerre volt jellemző belépési pont volt az örökös tartományok irányából, s egyszersmind a bíborosi méltóság előszobája. (144.) 1720 és 1722 közt a császár szentszéki követe volt, kiváló diplomata, majd nápolyi alkirály. Azután kegyvesztett lett, 1728-tól Vácra vonult vissza, s életének utolsó időszakát az udvarral szemben konfliktusok jellemezték. A húszas–harmincas években a Habsburgok magyarországi valláspolitikájával szembeni makacs ellenállása kü-

lönös jelentőséget kölcsönzött személyének. (143–147.)⁵¹ Összességében Joachim Bahlcke megállapítja, hogy az Esterházy és a Patachich családok tagjainak szembeszökő sikere ellenére ez a főleg arisztokratákból verbuválódó társadalmi csoport még mindig nem volt annyira zárt a korban társadalmilag, mint példának okáért a lengyel vagy a német birodalmi püspöki kar. (127.)

A tipikus egyházi pályaképek megrajzolása mellett a harmadik rész ötödik fejezete a könyv legnagyobb újdonsága, amelyben Bahlcke Poroszország szerepének és általában a külpolitikai tényezőnek a vizsgálatával gazdagítja a Habsburg uralkodók és a magyarországi protestáns kisebbség viszonyának képét: az osztrák–porosz dualizmus összefüggéseibe helyezi bele a magyarországi felekezeti ellentétek problematikáját. Ez az a fejezet, amelyet magyar történész aligha tudott volna így megírni. Meglepve tapasztalhatja az olvasó, hogy a *Reich*nek részét nem képező Magyarország a 17. század második felében és a 18. század első felében újra és újra a protestánsok érdekvédelmét ellátó *Corpus Evangelicorum* tanácskozásainak középpontjában állt a *Reichstag*on. Tiltakozása nyomás alá helyezte a Habsburg-kormányzatot. A magyar protestánsok egyenesen fő védelmezőjüknek tekintették Brandenburg-Poroszországot. (214–215.) Jóllehet a *Reichstag*ban a vallási viták megdöbbentő módon a korábbiakhoz képest még meg is szaporodtak a 18. századra, de ekkor már nem a vallás volt az elsődleges, hanem a hatalmi politika dominált. A *Corpus Evangelicorum*ot és a *Corpus Catholicorum*ot Ausztria, Poroszország és Hannover (vagyis Nagy-Britannia) pusztá eszközeiké tették. A vallási kérdések propagandaanyaggá, ürügyekké váltak. (218.) És míg a fellépések, a porosz követ tiltakozásai nemigen hoztak a magyar protestánsok számára valódi eredményeket, hatásosan segítették a Német-római Birodalomban a porosz–osztrák dualizmus kiépülését, állapítja meg Joachim Bahlcke. (224.)

Alapos és kiváló a 18. század második felét tárgyaló IV. rész. Mindazonáltal kérdéses a könyv fő tézisének érvénye, hogy tudniillik valóban 1750 jelenti-e a cezúrát, amikor a lojális magyar püspöki kar a rendi ellenzékiiség útjára tért. Mivel a bánáti és a horvát esettanulmány nem igazán képes áthidalni a könyv érvelésének időbeni szakadékát, az kronológiai-lag lyukas marad. Így a kooperáció és a konfrontáció korszaka közti határvonalat nemcsak az *Enchiridion de fide* botrányának idejénél, hanem szinte bárhol el lehetne helyezni. Maga Bahlcke is szépen dokumentálja a főpapok ellenzékiiségét abban a helyzetben, amikor III. Károly az intoleráns magyar katolikus többséggel szemben rendszeresen legalább részben a támogatását kérő protestáns kisebbség pártját fogta, gróf Erdődy Gábor egri püspök betiltott vitairatától (1721) (204.) kezdve a haláláig (1729) a rendi ellenzékiiséget megtestesítő Nádasdy László csanádi püspök részletesen ismertetett szereplésén át (191–198.) egyes katolikusoknak, például gróf Althann bíboros váci püspöknek a *Carolina Resolutio* elleni tiltakozásáig. (212.) Természetesen maga a *Carolina Resolutio* (1731) is tekinthető az egyházi autonómia kárára végrehajtott állami előrenyomulásnak.

Padányi Biró Márton veszprémi püspök többször említett könyve (1750) nem teológiai értekezés volt, hanem napi politikai állásfoglalás. Ő attól tartott, hogy a protestánsok jogainak kiterjesztésére a diéta megkerülésével kerül sor, márpedig igazi barokk főpapként meg volt győződve arról, hogy minden protestáns hitehagyó. (228.) II. Frigyes a sziléziai püspökön át fordult a pápához az ügyben egy evangélikus lelkész kérésére, majd végül a bécsi

⁵¹ Bahlcke Adam Aleksandar Patačičnak vagy a hagyományos magyar írásmód szerint Patachichnak (1716–1784) és Klimó Györgynek (1710–1777) lényegében csak előmeneteléről beszél (135–142.), a bécsi olasz családból származó, egy horvátországi (1764), majd az erdélyi püspöki széket (1773) elfoglaló, Mária Terézia egyházi reformjaiban közreműködő Pius Manzador (1706–1774) pályafutásának viszont Magyarországhoz nincs igazán köze. (147–150.)

nuncius és mások (például a bécsi érsek) nyomására Mária Terézia elrendelte a könyv elkobzását. (235–238.) Az eset a bécsi politika megváltozását példázza Joachim Bahlcke szerint, az átmenetet „az ausztrókatolicizmustól, a specifikusan osztrák barokk kegyességtől, annak minden politikai folyományával együtt egy új, következményeiben a nyilvános élet szekularizációját támogató politizálás és gondolkodásmód felé, amely felekezeti kötöttségek nélkül az állam érdekeit kívánta az előtérbe helyezni.” (242.) Ahogy az imént láttuk, R. J. W. Evans ennél jóval korábbra teszi a korai felvilágosodást a Habsburgok birodalmában (persze elsősorban annak központjára gondolva), mint amely felveszi a harcot a barokk katolicizmussal. Ami viszont a magyar püspököket illeti, még azok a személyiségek sem sorolhatók ide, akik Padányi ellenpólusaként szerepelnek a század derekán. Még egy olyan „janzenista-reformkatolikus” püspököt is, mint Barkóczy egri püspök, majd primás (249–250.), Bahlcke végül is csupán barokk és felvilágosodás közti tipikus *átmeneti* figurának minősít. (252.)

De az 1750. évnél elhelyezett cezúrát nemcsak korábbra is lehetne helyezni, azt akár későbbre is lehetne tolni. (Végül is tehát az összkép közel félszázados átmenetet mutat.) A nyílt konfliktus ugyanis az államhatalom és a magyar püspöki kar közt csak 1764-ben tört ki. Ezen az országgyűlésen lett a felvilágosodás és a felvilágosult abszolutizmus ellenfele sok felvilágosult püspökből, mert a Habsburgok egyházpolitikai reformjai fenyegették a klérus politikai és egyéb kiváltságait, hiszen a királynő kísérletet tett a nemesség és az egyház megadóztatására. Kollár könyve felerősítette a Febroniusé (1763) kiváltotta vitát: érvényesül-e az állam uralma az egyház felett? Kollár szerint a magyar királynak törvényhozó hatalma van egyházi ügyekben, s a nemesség nem teljesíti az ország védelmének kötelezettségét. Ez támadást jelentett a magyar rendi alkotmány ellen, mégpedig annak leggyengébb láncszeme, a klérus felé irányozva. (270–274.) A szokásokkal ellentétben a prelátusok az ellenzék élére álltak. Még a beteg primás sem volt hajlandó nyílt állásfoglalásra a királyi előterjesztések mellett.⁵² A botrányos *Vexatio dat intellectum* című röpirat is feltehetően az ő tudtával született. (275–283.) A Kollár könyvéről folytatott vita három hónapig blokkolta a diéta munkáját, míg végül Migazzi és Kaunitz tanácsára Mária Terézia meghátrált. A püspökök új helyzetbe kerültek, és a magyar ügy védelmezőivé avaszták. (274–277.) Ahogy Joachim Bahlcke fogalmaz: két következtetés adódott számukra 1764 után: egyfelől a rendi ellenzékhez közeledtek a belpolitikában, másfelől – kihasználva Róma és Bécs viszonyának kiéleződését – Rómához fordultak védelemért az abszolutizmus egyházpolitikája ellen. (288.) A hatvanas években még a felvilágosult reformkatolicizmus képviselői, a jezsuitaelenes magyar püspökök is a „taktikai ultramontanizmus” álláspontjára helyezkedtek. (254.) A magyar püspöki kar lett Róma fő szövetségese a Habsburg-birodalomban. (289.) Az pedig, hogy ők az 1770-es évek közepétől egységesen tudtak fellépni, nem utolsósorban a bécsi nuncius, Garampi szervezőmunkájának volt köszönhető. (292.) 1781-ben a püspöki kar közös iratban tiltakozott II. József egyes egyházpolitikai rendelkezései ellen. (328.) Mivel a felvilágosodott egyházpolitika teljesen II. József nevével fonódott össze, sajnálatos, hogy a könyv ennek már nem adja részletes bemutatását. Mintha a nyolcvanas évek tárgyalásához érve már elfogyott volna a szerző ereje, és az utolsó éveket ezért csak futólag tárgyalja. Már csak tíz oldal választja el az olvasót a konklúziótól, mikor a tárgyalás kronológiai tekintetben még csak 1782 tavaszánál tart (337.), tehát a jozefin évtized nagyobbik részére már alig jutott figyelméből.

⁵² Ámbár rá gróf Pálffy Miklós kancellár idézett emlékirata szerint már 1758-ban is aligha lehet számítani. (261.)

A könyv egyes pontjain talán célravezetőbb lett volna a részletesebb kontextualizációval érthetővé tenni a részleteket az olvasók számára, tudniillik például kifejtteni, hogy az 1526. évi kettős királyválasztás után Szapolyai János, majd János Zsigmond királysága végül az ország keleti területeire szorult vissza, s így született a független (és szinte teljesen protestáns népeességű) Erdélyi Fejedelemség. Szintén említést érdemelt volna, hogy Magyarország túlnyomórészt protestáns vallású területté vált a 16. század végére, hogy érthető legyen a rákövetkező ellenreformáció, a felekezeti ellentétek és a katolikus püspökök által játszott szerep – vagy például az, hogy a gyulafehérvári püspöki szék miért állt üresen 1566-tól másfél évszázadon keresztül. (74.) Bahlcke úgy véli, hogy a választott püspökök magas számuk miatt jelentős szerepet játszottak az országgyűlés felsőtábláján. (101.) Magam viszont úgy gondolom, hogy jóllehet nem igazán vagyunk még azzal tisztában, miként hozott döntéseket a felsőtábla, bizonyosnak tűnik az alsótáblai gyakorlat és a *vota non numerantur sed ponderantur* elv érvénye következtében, hogy a címzetes püspökök számuk ellenére aligha gyakorolhattak jelentős befolyást a diétai határozatokra.

Egy nemrég megjelent forráskiadvány tükrében úgy tűnik, gróf Batthyány József kalocsai érsek nem tartotta 1764-ben teljesen jóvátehetetlennek Kollár Ádám vétkeit (277.), hiszen azt javasolta neki, hogy engesztelje ki egy védekező irattal a diétát.⁵³ Az általam ismert források nem támasztják alá azt az egy anonim, talán Benczúr Józsefhez köthető pamfletre alapozott véleményt sem, hogy a püspököknek korlátlan hatalmuk lett volna vármegyéikben. (314.) Akár még igaz is lehet az, hogy egyetlen táblabíró sem lehetett kinevezni Esterházy Károly egri püspök beleegyezése nélkül az ő egyházmegyéjében, de már feltétlenül fenntartással kell kezelni a röpirat írójának azt az általános tézist, amely szerint „Magyarország püspökei és az örökös főispánok⁵⁴ viszik valójában az ügyeket a vármegyékben. Hatalmuk mindenütt korlátlan és önkényes, és teljes joggal lehet őket a vármegye zsarnokainak nevezni.” (315.) A magam részéről a 18. század végén inkább egy autonóm, a helyi *bene possessionatus* nemesség által vezetett vármegyei apparátussal találkoztam Somogy megyében (ahol mindig világi főispán volt). Ha a helyi önkormányzat „már a 18. század elejétől szúrta a Habsburgok szemét” (317.), annak oka inkább ez az autonómia volt, mint az, hogy a püspök vagy a főispán akarata korlátlanul érvényesült volna. Az 1764–1765. évi diéta nem évi 310 000, hanem 700 000 forintos adóemelésről döntött végül (a nemesi testőrségre szánt összeggel együtt). Noha Bahlcke hivatkozik a törvénytárra, amikor mindehhez hozzáteszi, hogy a nemesi felkelés és adómentesség, illetve az urbárium reformja megoldatlan maradt (286.) – de ez afféle „negatív eredmény”, hiszen a törvénytárban minderről értelemszerűen egy szó sincs, ahogyan egyébiránt az adó összegéről sem.

Egyes kisebb horderejű állítások is korrekcióra szorulnak: a zágrábi nagyprépostot és a premontrei rend általános helynökét is említeni kellene a felsőtáblán megjelenésre jogosult egyháziak közt⁵⁵ – bár valóban nemigen voltak jelen a 18. századi diétákon. Sok vita folyt abban a kérdésben, hol üljenek az arisztokrata apátok és prépostok. (31.) A főszabály az, hogy az alsótáblán foglaljanak helyet (ahogyan azt 1741. július 23-án a deklarálták⁵⁶), bár ismételtelen megszegték ezt a szabályt a 18. században. 1722–1723-ban Johann Georg von

⁵³ Soós István (szerk.): *Kollár Ádám Ferenc levelezése*. Budapest, 2000. 160–161.

⁵⁴ Helyesen: örökletes főispánok.

⁵⁵ 1625:61. tc. és 1715:73. tc.

⁵⁶ Országgyűlési Könyvtár 700.478: Gyurikovits-gyűjtemény, *Diarium diaetae anni 1741 continuatum usque ad diem 27 julii, desunt augem menses augustus, september, october et respective november* 256–260. (Az oldalszámolás a kötetbe másodikként bekötött tisztázati példányra vonatkozik, mely az utolsó tíz oldal híján az első szöveg másolata.)

Mannaggetta kulcsszerepe ellenére sem volt királyi biztos (107.), a diéta részére megküldött megbízólevélben neve nem szerepel.⁵⁷ A máramarosi püspökségről beszélve félrevezető „Erdély keleti megyéit” említeni (44.). A diétán a *Status Catholicus* nem a „teljes prelátusi rend”, azaz főpapság volt (212.), hanem beleszámítottak a világiak is. Meglepő állítás, hogy Esterházy Imre zágrábi püspöknek a *Pragmatica Sanctio* horvátok általi elfogadásában játszott szerepe miatt azután büntetésül külön széken kellett ülnie a diétán. (183.) Az országgyűlés felsőtábláján ugyanis a prelátusok a felsőtáblán egy hosszú asztal mellett ültek rang szerint. Én csak arról hallottam, hogy a bíborosoknak adtak külön, kissé oldalt álló széket, hogy ezzel a lépéssel átvágják a néha kibogozhatatlan precedencia-kérdés gordiuszi csomóját.

Bahlcke azt állítja,⁵⁸ hogy Klimó Györgynek címzetes püspöki kinevezése főrendiházi helyet biztosított (1744). A prímás és a nádor pedig Mária Teréziához fordultak, mert nem volt elfogadható, hogy „egy szlovák kézműves fia előbb foglalja el helyét a felsőtáblán, mint Csáky János gróf...” (102.) Nemcsak az a furcsa, hogy 1741 és 1751 közt nem volt diéta, és nemcsak az, hogy a felsőtáblán a főpapok és a főurak külön (egy hosszú asztal két oldalánál) ültek, s precedenciavítájuk általában csak egymás közt volt, de meghökkentő: miért éppen Csákyval ütközött volna Klimó precedencia tekintetében? A forrás, ha ismételten megnézzük, megadja a választ: a nádor és a prímás közös levele azt javasolja, hogy Csáky János gróf a Helytartótanácsnál kapjon [előbb] szavazatot: „*ad votum consilii L[ocum]-t[enential]is*”⁵⁹ És valóban: Klimó György 1744-től, gróf Csáky János pedig 1743-tól volt helytartótanácsos.⁶⁰

Joachim Bahlcke Tóth István György emlékének ajánlotta 2001-ben megvédett habilitációs értekezését, és a kötet végén magyar, horvát és szlovák nyelvű rezümé olvasható. Ez a méltányolandó erőfeszítés, hogy tudniillik közvetlenül megszólítsa a régió történetét, emlékezetünkbe idézheti Közép-Európa története kutatásának legnagyobb nehézségét: a közös problémák, sőt a népek közös birodalmi politikai keretekben zajló múltjához a nyelvek zavarba ejtő sokszínűsége társul. A régió kora újkori történetének manapság alig van hozzáértőbb kutatója Joachim Bahlckénál: miután részletes vizsgálatokat publikált Sziléziáról és Csehországról, most a magyar nyelvet megtanulva írta meg ezt a könyvet. Sokoldalú forrásfeltárást végzett, még az Esztergomi Prímási Levéltárban is kutatott. Munkája a forrásokat új megvilágításba helyezi, és markáns tézist fogalmaz meg egy olyan kulcsfontosságú társadalmi csoportról, amelyet az utóbbi évtizedekben elhanyagolt a magyar történetírás.

(A közlemény második része az *Aetas* következő számában lesz olvasható.)

⁵⁷ Országgyűlési Könyvtár 700.489: Gyurikovits-gyűjtemény, *Acta publica diaetae Posoniensis in diem 20am junii 1722 indictae ac die 19a junii 1723 conclusae collecta per Georgium Gyurikovits*.55–56. Lásd még: Gróf Károlyi Sándor önéletrajza és naplójegyzetei. Kiadja Szalay László. Pest, 1865. 124.

⁵⁸ Lásd még: Bahlcke: *Adalékok*, 14.

⁵⁹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) A 30 [Magyar kancelláriai levéltár, *Litterae archiepiscopatum*] 2. csomó 539:1744. (=MOL Ft 29786. doboz) A másik megidézett forrás Klimó György novi püspök említett kancelláriai tanácsossága forrás csupán (1749), nem egy precedenciaügyre. Az ülés tárgya Barkóczy egri püspök két folyamodványa az egyházmegyéjében lakó katolikusokról és nem katolikusokról: MOL A1 [Magyar kancelláriai levéltár, *Originales referadae*] 21. csomó 10:1749 (=MOL Ft 9969. doboz).

⁶⁰ Ember Győző: *A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története, 1724–1848*. Budapest, 1940. 198–199.

LICHTNECKERT ANDRÁS

A nőnemesek – egy tévhit nyomában

Mivel az 1848 előtti magyar társadalomban európai összehasonlításban is magas (5%) volt a nemesek aránya, és a legnagyobb részük paraszti sorban élt, elterjedt a nemesek és jobbágyok közötti házasodás. Ennek jelentőségét kiemelve Mályusz Elemér a régi magyar társadalmi élet minden kasztszerűségét nélkülöző voltáról írt, s ennek szerinte kellően ki nem emelt jellemző vonása, hogy a nemes leánynak jobbágysorban lévő férje a leánynegyed alapján nemes lett.¹

Werbőczy a nemesek magvaszakadása kapcsán követendő eljárásról szólva Hármaskönyvébe iktatta Ulászló dekrétumát a leánynegyedről. Eszerint a nemes leány férjhezmeneteléig el kellett különíteni részére az atyai házat az atyai birtokok negyedrészeivel. Férjhezmenetele után a negyed iránti jogát készpénzben kellett kielégíteni, de ha birtoktalan, azaz nem nemes emberhez ment feleségül, akkor „az ország szokása szerint, a leánynegyed fejében kiadandó jószágrésznek örökjogát kell nyernie és annak tulajdonában maradnia”. Ennek feltétele a testvérek és vérrokonok beleegyezése a birtoktalan emberrel való házasságba, mert ha ez hiányzott, akkor a nemes leány csak pénzbeli kielégítésre tarthatott számot.²

Azok a történetírók, akik a középkori társadalmi rétegek helyzetével foglalkoztak, abban általában megegyeztek, hogy a nemes famíliákba beházasodó nemtelen férfiakat és e házasságból származó utódait környezetük nemesnek tekintette.³ Bónis György szerint a magánkézből eredő birtokadományozás is nemessé tette a megadományozottat. „A leánynegyed természetben kiadása az atyafiságba való befogadással volt egyértelmű.” S „a polgár- vagy paraszt származású férjet és nemes asszonytól származó gyermekeit is nemesi jogokkal ruházta fel.” Hozzáteszi azonban, hogy az ily módon létesített nemesség rendi szempontból nem volt egyenértékű a királyi adománnyal történt nemesítéssel.⁴ Ez már csak azért is így lehetett, mert a nőnemeseket a királynak nemesítenie kellett ahhoz, hogy igazi (*veri*) nemesekké válhassanak.⁵

Nem minden előzmény nélkül, de Werbőczy Hármaskönyvében már ez olvasható a egyes házasságokról: „Azok, a kik csak nemes anyától, de paraszti állapotú atyától származtak, nem mondatnak valóságos nemeseknek.” „Megfordítva pedig, a nemes atyának nem

¹ Mályusz Elemér: *Túróc megye kialakulása*. Budapest, 1922. 142. 3. jegyzet.

² Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve*. Budapest, 1990. Első rész. 29. cím.

³ Szabó Béla: *Az agilisok és évszázados küzdelmük Zala megyében az adómentességért*. Zalai Gyűjtemény 18. Zalaegerszeg, 1983. 132.

⁴ Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár, 1947. 463., 465., 467.

⁵ Holub József: *Az agilisok*. Jogtörténeti Tanulmányok. IV. Budapest, 1980. 116.

nemes anyával nemzett fiai igazi és valóságos nemesek.” Meg is magyarázza ezt: „Mert az atya a nemző, míg az anya a nemzésnek csak alakot ad és szolgáltat.”⁶ A magvaszakadás kapcsán pedig azt írja, hogy „mag alatt csak a fi-, nem pedig a nőág értendő”. „Ennek az oka pedig abban keresendő, hogy természet szerint a férfinak bőségesebb magvából (többnyire) fiivadék fogantatik; ellenben az asszony magvából leány szokott születni. Helyesen mondható tehát arról, a kinek fiúgyermekke nincs, hogy magva szakadt (még ha leányai volnának is). Innen van az is, hogy a nemes atyától és nem nemes anyától származott fiak igaz nemeseknek tekintetnek, s atyjok családját és állapotát követik; de nem megfordítva, mint ezt föntebb világosan kifejtettem.”⁷

Mielőtt meglepődnénk vagy felháborodnánk a Werbőczy-féle felfogáson, vegyük figyelembe azt, hogy a vegyes házasságokból származó utódok közötti különbségtétel egyfelől biztosította a nemesi jószág birtoklásában a folytonosságot, másfelől megakadályozta a nemesi osztály teljes felhígulását.

A nemesemberhez feleségül ment jobbágyasszonyok vagy polgárleányok által született utódok nemesek lettek, emiatt ezek az asszonyok nem sok gondot okoztak a feudális társadalomban, és meglehetősen ritkán fordulnak elő a levéltári forrásokban. Ha egy nemes leány jobbágyhoz ment feleségül, akkor a magyar jog szerint megőrizte a nemességét – nem így a lengyel és a német jog szerint.⁸ Gondot a vegyes házasságokat kötő, nem nemesi származású férfiak okoztak, akik nem csak adózó, hanem a feleségük vagy anyjuk után nemesi vagyonnal is rendelkeztek, emiatt adóztatásuk, terheviseelésük és a nemesi felkészésben való részvételük kapcsán gyakran előfordulnak a 18. század elejétől a vármegyei közgyűlési iratokban.

Az agilis szó jelentésváltozása

A 16. századig a nőnemeseknek („feleségük vagy anyjuk után nemesek”) nem volt saját neve. Erdélyben a 16. században a szegény nemeseket nevezték *agilis*eknek. A 16–17. században az *agilis*ek a katonáskodó nem nemesek. Hogy az *agilis* mikortól kezdve jelentette a nőnemeseket, nem lehet pontosan megállapítani. A történeti Zala megyéhez tartozó, de főleg a Veszprém megyei vidékiek (*extraneusok*), végvári katonák által birtokolt és művelt csopaki szőlőhegyen 1644 és 1709 között 130 adásvételben szereplő 261 személy közül 48 ismeretlen státusú, 59 nemes (22,6%), 55 jobbágy (21,2%) volt. Ezeken kívül még 99 személynek ismerjük a státusát: 86 személy (32,9%) a vitézlő (*strenuus*) rendbe tartozott, 13 pedig *agilis* (5,0%) volt. A Balaton-felvidéken a 17. század második felében – a többi szőlőművelő településre vonatkozó források szerint is – a katonáskodó nem nemeseket a vitézlő (*strenuus*) jelzővel illették, így az *agilis* megjelölés felszabadult, és új jelentést kaphatott. Emiatt az ezen forrásokban szereplő *agilis*ek már nőnemesek voltak.⁹

Az *agilis* szó eredeti jelentése *sebes, gyors, fürge, serény* stb. Bartal középkori szótárában az *agilis* *szabados, félnemes, nőnemes*, akiket megkülönböztettek a jobbágyoktól (*providi*), és néha azonosítottak a szabadosokkal (*libertini*).

⁶ Werbőczy: *Tripartitum*, Első rész. 7. cím.

⁷ Werbőczy: *Tripartitum*, Első rész. 22. cím.

⁸ Holub: *Az agilis*ek, 112., 21. jegyzet.

⁹ *Csopak története*. Szerk. Lichtneckert András. Veszprém, 1997. 176–192.

Az agilisek létszáma

Az agilisek csak azokon a vidékeken szaporodhattak el, ahol nagyobb számban éltek egytelkes (kúriális) nemesek. Ilyenek voltak a Dunántúlon a végvári vonal mentén elhelyezkedő vármegyék is. A férfilakosságon belül 5% felett volt a nemesek aránya Veszprém (13,2), Zala (6,9), Vas (6,8) megyében, míg a török hódoltság következtében Baranya csak 0,7, Tolna 2,1, Somogy 2,5%-nyi nemességgel rendelkezett.

Zala megye kúriális falvai Degré Alajos megállapítása szerint négy csoportban helyezkedtek el: 1. a régi gypűvonal mentén, a nyugati határszélen, Vas megye szomszédságában, 2. a Göcsejnek nevezett vidék „szeg”-es településein, 3. Zalaegerszegtől délre vonalszerűen összefüggő falvakban, 4. a Balaton-felvidék Káli medencéjében.¹⁰ A megállapítást ki kell egészíteni azzal, hogy a Balaton-felvidék keleti felén több olyan település volt, amelyeknek volt ugyan földesura, ezért jobbágylakossága is, de elszaporodtak bennük a kurialista nemesek, aminek következtében ezek a falvak vegyes lakosságúvá (nemesek, agilisok, jobbágyok) és részben kurialistákká váltak. Ilyen volt Balatonfüred, Alsóörs, Kövesd. Ritka eset a ma Csopakhoz tartozó Kövesdé, amely kurialista jogállású településen agilis többségű lakosság élt.¹¹

Az agilisok létszámának meghatározása nem könnyű feladat. A 17–18. század fordulójának zavaros viszonyai közepette nehéz megtalálni őket a forrásokban. Zala megyében a nemesség és a jobbágyság határmezsgyéjén élő agilisok helyzete, adózó sorba való lesüllyesztése nem sokkal a nemesség 1730 körül lezajlott revíziója után történt. A nemességvizsgálatok során személyenként kellett igazolni a nemesi származást, s ekkor tisztázódott az agilisok hovatartozása is.

Először 1736-ban a fegyverválság miatt elrendelt összeírásból kapunk képet róluk. Az adózók 1828. évi országos összeírásában egyes falvakban megjelölték az adózók közül az agilisokat, más falvakban, ahol bizonyíthatóan nagyobb számban éltek, nem jelölték meg őket, még említést sem tettek róluk. Zala megye 1840. évi adóösszeírásában felvettek egy rovatot, amelyben feltüntették az agilis jövedelmet. Az agilis jövedelemmel rendelkezők száma mindenütt meghaladta az 1828. évi összeírásban agilisként megjelöltek számát. A feudális kori összeírások közül a nemesi összeírásokban az agilisoknak azok a javai szerepelnek, amelyek birtokába a feleségük vagy az anyjuk után jutottak. Az állami adóösszeírásokban fordított a helyzet: csak az adóköteles birtokok lettek összeírva. Emiatt lehetséges, hogy egy agilis a nemesi összeírásban telkes gazdaként, az adóösszeírásban zsellérként szerepel.

Szabó Béla kiváló tanulmányában az agilisok számának meghatározásakor abból indult ki, hogy a 18. századi összeírásokban a libertinusok és az agilisok ugyanazt a réteget jelölték. A libertinus és agilis megjelölésnek ugyanazon személyre való használatára vannak példák a 18. század első feléből, de nézetem szerint az 1736. évi összeírásban a libertinusok és az agilisok nem azonosíthatók. Pl. az 1736-ban libertinusnak tekintett Keszthely mezővárosi lakosság nem lehetett agilis. Ugyanazon faluban libertinusokat és agilisokat is összeírtak, ami kizárja a két fogalom azonosságát. Emiatt az agilisok száma a nemesekénél alacsonyabb lehetett Zala megyében a 18. században.¹²

¹⁰ Degré Alajos: *A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt a Dunántúlon. Tanulmányok a falusi közösségekről*. Pécs, 1977. 55–73.

¹¹ Az erre vonatkozó tanulmányok az Alsóörs, Csopak, Balatonfüred és Balatonarács, Berhida, Peremarton és Kiskovácsi települések történeti monográfiáiban olvashatók.

¹² Szabó: *Az agilisok és évszázados küzdelmük*, 136–137.

A házasság: a rang és a szabadság szövetsége

A Balaton-felvidéki vegyes lakosságú falvakban a társadalom meghatározó részét alkották az agilisok. A falu társadalmában ez a réteg kettős kötődésű volt: a 18–19. században jogi helyzete szerint az állami és vármegyei adózást teljesítő jobbágyokhoz állt közelebb, ugyanakkor a házassága és a nemes-agilis közbirtokosságba való befogadása miatt a nemességhez is erősen kötődött.

Magától értetődő feltevés szerint ez a réteg úgy jött létre, hogy a ranghoz társult a vagyon, tehát az elszegényedő, mert csak a természetben kiadott leánygyeveddel rendelkező nemes leányok férjhez mentek a falu módosabb jobbágycsaládjainak fiaihoz. Ezek indítók a kölcsönös vonzalmon kívül elsősorban az a tény, hogy a jómódú jobbágyfi anyagilag is segíti a szegény nemesi rokonokat.¹³

Ez a feltevés egyáltalán nem igazolható az 1828. évi országos összeírás adataival. Azokban egyetlen alsóörsi, kövesdi stb. telkes jobbágy sem volt nemesi származású felesége, a földdel és állatállománnyal bíró telkes jobbágyok között nem volt egyetlen agilis sem. Ezzel szemben Alsóörsön 41 házasság közül 21, Kövesden 27 házasság közül 16 agilis volt.¹⁴

Hasonló adatokat Zala megyének főleg a lövői járásában lévő falvaiból kaphatunk. Baksa, Czup és Győrfa nemesi helységeiben 20 házasság közül 18 agilis, 10 házatlan zsellér közül 2. Barabáson 6 telkes jobbágy, 23 házasság és 1 házatlan zsellér él, mind a 24 zsellér agilis. Boldogfán 26 házasság közül 24 agilis, 12 házatlan zsellér közül 4. Dédesen 12 zsellér közül 10 agilis, Kozmadombján mind a hét zsellér agilis. Nemesnépen 13 agilis él. Szentgyörgyvölgye településen 2 telkes jobbágy él, 15 házasság közül 10 agilis.

A nemes leányok azokhoz mentek férjhez, akiket a korábbi forrásokban árendásoknak, libertinusoknak is szoktak nevezni, esetleg a telkes jobbágyok fiaihoz. Az utóbbi esetben azonban a jobbágyfiuk nem vihették magukkal a jobbágygazdaságot vagy az abból reájuk eső részt.

A zsellérekkel való házasodás okai

A kiváltságolt nemesi rendből származó leányok a vagyon szerinti hierarchiában legalul álló zsellérekkel házasodtak össze, így a gazdasági érdekeikkel látszólag ellentétesen cselekedtek. Azok a nemes leányok azonban, akik zsellérekhez mentek férjhez, csak a későbbi, polgári értékrendnek és választásnak nem megfelelő módon cselekedtek, s korántsem magától értetődő, hogy a polgári társadalom előtt, a nemesek és jobbágyok világában is rosszul döntöttek volna.

1. Ha egyetlen szóval kell válaszolni a miéltre, akkor talán a „rendszeridegen” kifejezést lehetne használni, azaz a 18. század elejétől 1848-ig tartó másfél évszázadnyi idő alatt a feudális rendszer működése eleve kizárta a nemes leány és a telkes jobbágy házasságát. A feudális rendszerben ugyanis a telkes jobbágy azért rendelkezik nagyobb belső telekkel, több szántófölddel és állatokkal, azaz jobbágytelki állománnyal, mert elsősorban ő viseli az állami, vármegyei és földesúri terheket.

¹³ Szabó: *Az agilisok és évszázados küzdelmük*, 132. „Az ugyanabban a faluban vagy egymás szomszédságában lakó kisnemesi lányok és a módosabb vagy szemrevalóbb jobbágyfiak között gyakori a házasságkötés.”

¹⁴ Az 1828. évi országos összeírás Zala megyére vonatkozó iratai megtalálhatóak a Magyar Országos Levéltárban és a Zala Megyei Levéltárban is.

E terhek közül a termény- és pénzdó nem befolyásolja a telkes jobbágy életvitelét. A robot azonban súlyos teher, évi 52 nap ígás napszám, de ha nincs megfelelő igaerő, akkor évi 104 nap kézirobot, ami azonban meghatározott feltételek mellett (pl. a földesúr kifizeti a túlteljesítést) több is lehet. Ennek következtében a jobbágy napirendjét, gazdálkodását, életvitelét kénytelen alárendelni a földesúr szükségleteinek, ami a mindennapokban azt jelenti, hogy a házában megjelenő ispán vagy az uraság gazdája hetente 1–2 nap kipurancsolhatja robotmunkára.

A telkes jobbágygazdát és családját sújtó másik, az előbbinél is kellemetlenebb teher a katonai beszállásolás. Még a 18. században, a kőépítkezés terjedése után is a falusi házak szinte kivétel nélkül egyszobásak. Ennek figyelembevételével érthető meg az, hogy a beszállásolás pokollá tette az adózó életét.

2. Ha ezeknek a terheknek és mindennapi következményeiknek a viselésében nem kívánt részt venni a nem nemesi származású emberhez férjhez menő nemes leány, akkor nem maradt más választása, mint az, hogy zsellérhez ment feleségül, azaz a nagyobb vagyron helyett a szabadságot választotta. A zsellér, ha földesúri alattvaló, robotterhe a telkes jobbágyéhoz képest elhanyagolható (évi 18 vagy 12 nap). A katonai beszállásolás ugyan személy szerint terhelte őket, mint az adózó rend tagjait, de pl. Veszprém megyében a 18. század elejétől e teher viselése alól – pénzfizetés ellenében – felmentették őket. Így a nemesi szabadságnak sokkal inkább megfelelt a földesúri és állami szolgáltatásokkal kevésbé terhelt vagy azoktól jóformán mentes zsellérek jogi helyzete, elsősorban azért, hogy a földesúri hatalomnak a földesúri tisztek által közvetített intézkedéseit és a beszállásolás terheit nem kellett a mindennapi életükben lépten-nyomon elviselniük.

3. Nemcsak a presztízs, hanem a gazdálkodás szempontjából is nagy jelentősége volt ennek. Míg a telkes jobbágy munkaerejének tekintélyes részét minden évben lekötötte a robot, addig a zsellér, árendás, libertinus munkaereje felszabadult, meg tudta művelni felesége örökölt jószágát, szerezni tudott magának, ha nem volt, elsősorban szőlőt, vagy gyarapítani tudta a családi vagyont. Emiatt a nemes leányok lényegében „munkaerőhöz” mentek feleségül.

4. Nem hagyható figyelmen kívül a földesúr sem, aki minden valószínűség szerint szívesebben látta, ha a nemes leányok zsellérfeleségek lettek, mint ha a telkes jobbágysaihoz mentek volna férjhez. A nemesi és a paraszti jószág egy kézen vagy családban való keveredésétől a földesúri igazgatás egyenesen irtózott. Látni lehet ezt a szőlőhegyi jegyzőkönyvekben feljegyzett földesúri rendelkezésekből, de felhozhatók esetek az alsóörsi jobbágycsaládok életéből is. A földesurak és tisztjeik attól tartottak, hogy a jobbágytelki állományba nem tartozó irtásföldek a vegyes házasságokban jobbágyi kézzől nemesi kézre kerülhetnek. A szorgalmas, birtokát gyarapítani akaró falubeliek foglalás által vették igénybe a közösségi földeket, amelyek a művelés alá vétel után az elévülési idő (*praescriptio*) lejártával a tulajdonukká váltak. Ezt a folyamatot a földesurak kevésbé tudták ellenőrzésük alatt tartani, mint a jobbágytelki állományt. Előfordult, hogy irtásföldek adásvétel útján jobbágyi kézzől nemesi kézre kerültek, és az új tulajdonos azt nemesi földdé változtatta.¹⁵

Az agilisek helyzete Veszprém és Zala megyében

A vármegyék nem egyformán kezelték az agiliseket. Ahol sokan éltek, mint Zala megyében, ott adózásra szorították őket azon az alapon, hogy az adóterhek a személyhez és nem a fundushoz kötődtek, azáltal az agilisek feleségük nemesi javai után is adófizetésre kötelezhe-

¹⁵ Alsóörs története. Szerk. Lichtneckert András. Veszprém, 1996. 199.

tők. Az 1741. évi nemesi felkelés után, amelyben az agilisek is részt vettek, és így kettős terhet viseltek, Zala megyében évszázados, de eredménytelen küzdelmet indítottak az állami adó, a *contributio* alóli mentességük kivívásáért.¹⁶

Veszprém megye nemesi közgyűlése az 1768. évi úrbérrendezés előtt négy alkalommal foglalkozott az agilisek ügyével. Ennek során pénzfizetés ellenében lehetővé tette a kvártélyadás kötelezettsége alóli felmentésüket, különválasztotta őket az egyház nemesektől (*prédialistáktól*), akiket a címerleveles nemesek (*armalisták*) módjára kellett kezelni, ezzel szemben az agiliseket az adózók sorába helyezte.¹⁷

1760-ban a (somló)vecsei egyházi nemesek (*prédiálisok*) és a libertinusok a királynőhöz folyamodtak amiatt, hogy ők a címerleveles nemesek módjára taxát fizettek, és a nemesi felkelés költségeihez is hozzá szoktak járulni, ugyanakkor a szabad fundusaikat összeírták, és a parasztok módjára adóztatták. A vármegye feliratot küldött a Helytartótanácsnak, amely szerint a prédialistákat az armalista nemesek módjára kezelik, az agiliseket pedig emberemlékezet óta adóztatják, a kondíciójukat illetően pedig feltüntették, hogy a katonai terhek alól mentesek, amiért személyenként egy rajnai forintot fizetnek.

1760 decemberében Tersztyánszky József főszolgabíró a takácsi, acsádi, alsó- és felső-görzsönyi és másutt lakó agiliseket nem tudta összeírni. Emiatt figyelmeztették őket, ha ellenszegülnek, a megyegyűlésre idézik őket. Az 1761. január 26-án tartott megyegyűlésen az összeírásnak ellenszegülő agiliseket személy szerint beidézték a március 9-i, Veszprémben megtartandó törvényszékre, ahol ügyészi vádat emeltek ellenük. Az ellenszegülő agilisek személyükben bűnhődtek, 25 pálcára ítélték őket. A korifeusokat, az acsádi Kiss Mihályt és Szalay Istvánt, a tapolcafői Oszodi Jánost a vármegye katonái elfogták, és a vármegye tömlöcébe zárták. Megkapták büntetésüket, a testi fenytést, ami mindenki előtt világossá tette paraszti voltukat.¹⁸

A Hetesyek példája

Ha egy Balaton-felvidéki agilis családnak, az alsóörsi Hetesyeknek a történetét aprólékosan feldolgozzuk, akkor az derül ki belőle, hogy egy ilyen család történetét a homályos eredetű szabadság, a nemesség és a jobbágyság határmezsgyéjén való kalandozás, a szerencsésebb családtagoknak némi fondorlattal a nemesi rendbe való bejutása, más családtagoknak a jobbágyságba való lesüllyedése jellemzi.

A Somogy megyei Hetesen még Csizmazia néven élő család a földesúrtól nyert szabadon bocsátó levél (*manumissionalis*) birtokában érkezett Alsóörsre, ahol Csizmazia János feleségül vette nemes Virágh Orsolyát. A nemes leánnyal való házasság okozhatta azt, hogy Csizmazia János fiai már nemesembereként szerepelnek a forrásokban. Anyjuk halála után felkérték a királytól a magvaszakadt Virágh Máté és János alsóörsi birtokát, amelybe 1702-ben beiktatták őket. Az 1711. és 1714. évi összeírásokban még nemesek, az 1730. évi-ben viszont már a jobbágyok között találjuk őket, mert a nemességigazolások során nem tudták igazolni a nemességüket. Társadalmi lesüllyedésük világosan megmutatkozott a falubeliek előtt, hiszen állami adót (porciót) fizettek, azon kívül a bekvártélyozás is terhelte őket: egyik télen egy spanyol kapitányt kellett elszállásolniuk és tartaniuk.

¹⁶ Szabó: *Az agilisek és évszázados küzdelmük*, 137–143.

¹⁷ Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének jkv. 37/1718. január 11. – uo. 15/1718. október 28. – uo. 2/1719. január 18. – uo. 4/1719. május 11. – uo. 5/1719. október 27. – uo. 15/1732. május 19. – uo. 12/1753. április 9. – 3/1753. november 20.

¹⁸ Uo. 14/1760. november 20. – uo. 23/1760. december 20. – uo. 16/1761. január 26. – uo. 4/1761. június 30.

Némi fondorlattal a család egyik tagjának sikerült visszakerülnie a nemesi rendbe, a másíknak nem, de ez a paraszti ág kihalt, így csak nemes Hetesyek maradtak Alsóörsön. A bőséges gyermekáldás következtében elszaporodtak a faluban, az 1845. évi nemesi összeírásban már 23 Hetesy szerepel. A Virágh, majd a Hetesy család telkén álló házak alkották Alsóörsön a Fő utca északi részét, amit Hetesy utcának neveztek. A 18. század elején a család még egy birtokperben volt kénytelen megvédeni a nemesi jószágot. Később a birtok-elaprózódást megakadályozandó földjeiket, szőleiket kitartóan gyarapították. A szőlőhegyen kiskövesurakká váltak, és 24 kapaalja szőlő után kaptak bortizedet, azon kívül 80 kapaalja nemesi jogú és 30 kapaalja adóköteles szőlővel is rendelkeztek.¹⁹

A szabad parasztság mint zsákutcs fejlődés

Az agilis lakta települések között különösen érdekes a ma Csopakhoz tartozó Kövesd esete. Erre a falura három kiskövesúr (*donatarius*) kapott új adományt, közülük az egyik egy veszprémi lakatosdinasztia tagjaként. A gyenge földesúri hatalommal a faluban élő, homályos eredetű agilisek 1724-ben egyezséget kötöttek, 385 ezüstforintot fizettek azért, hogy birtokaikkal szabadon rendelkezhesenek. Az egyezséget a győri káptalanban bevallották, s a bevallás (*fassio*) szó után ettől kezdve a kövesdi agiliseket a faluban *fassionarius*oknak nevezték. A három adománybirtokos tisztában lehetett azzal, hogy a falu története forduló-pontjához érkezett, azaz eladták őseik fél évezredes örökségét, hiszen a pénz elosztására bevonultak a nemzetségi templomukba, a ma is álló, helyreállított kövesdi romtemplomba, amely a 19. században községi bikaistállóként funkcionált.²⁰

A kövesdi *fassionarius*ok lehetőséget kaptak arra, hogy címerlevelet szerezzenek maguknak a királytól, így – a kor szokásainak megfelelően – a nemesi rendbe való felemelkedéssel lezárják az ügyüket. Ezt azonban valószínűleg a magas költségek miatt elmulasztották megtenni, így 1848-ig szabad parasztként éltek életüket.

Kövesd falu településrendje, telekrendszere és az agilis családokban az öröklési rend a nemesi falvakéhoz hasonlóan alakult. A jobbágyfelszabadítás lényegében semmilyen változást nem hozott az életükben, mivel csak szabad földbirtokkal rendelkeztek, de a veszprémi káptalan földesurasága alá tartozó szőleik utáni dézsmaváltságot nekik is meg kellett fizetniük. Egy Balaton-felvidéki faluban tehát nem nemesi státusú szabad parasztok éltek 1724 és 1848 között. Ez ritkaságnak számított az akkori Magyarországon, mivel a feudális társadalomban vagy jobbágy volt valaki, vagy nemes. (A szabad hajdúkat is kollektív nemesítéssel illesztették be a feudális társadalomba.) A feudális társadalom kivételes esete a kövesdi, aminek az a szépséghibája, hogy a szabad paraszti léthez a legfontosabb feltétel, a földbirtok jóformán teljesen hiányzott. A falu határa olyan kicsike volt, hogy alig jutott szántóföld az agilis családoknak, így elsősorban szőlőbirtokukból, fuvarozásból, halászatból és az erdei haszonvételekből (pl. szömörce) éltek.²¹

A Balaton-felvidéki „demokratikus” önkormányzatok

Az agiliseknek mint kettős kötődésű rétegnek mégis volt hozadéka: a Balatonfüreden, Alsóörsön, Kövesden és még több Veszprém és Zala megyei településen működő önkormányzatokban a nemesek, agilisok, jobbágyok mindenfajta rendi elkülönülés nélkül együtt éltek,

¹⁹ *Alsóörs története*, 199–203. – Egy kapaalja akkora terület, amelyet egy ember egy nap alatt megtud kapálni, Arácon 200 négyszögöl.

²⁰ *Csopak története*, 232–234.

²¹ *Csopak története*, 241–246., 251–268., 273–301.

és mindhárom rendű ember lehetett törvénybíró és esküdt is. Azt lehetne mondani, hogy amit az agilisok elveszítettek a réven, megnyerték a vámon.

Az 1795. évi alsóörsi falutörvények szerint „Minthogy e’ mi helységünknek bírái és előljárói 3 rendű személyekből állanak, tudniillik vagy nemesek, vagy agilisok, vagy jobbágyok, azt végeztük, hogy mikor a’ bíró nemes személy, akkor az agilis és jobbágy lakos minden kifogás nélkül tartozik annak engedelmeskedni, ellenben ha a’ bíró vagy agilis, vagy jobbágy, akkor ismét a’ nemes ember is tartozik annak szavát megfogadni, mert különben, ha nemességébe bízván a bírót megútálja, és parantsolatit nem tellyesíti, a’ büntetést el nem kerülheti, bár mennyen ezután akármelly székre.”²²

Alsóörsről szóló tanulmányában Degré Alajos, a kiváló jogtörténész „különös”-nek nevezte a nemes és nem nemes lakosoknak ezt az egységét. Keményen fogalmazott a tihanyi apát 1833-ban az úriszékén, amikor „statusi ideá”-ra hivatkozva egyenesen törvénytelennek nyilvánította a nemeseket és nem nemeseket tömörítő balatonfüredi önkormányzatot: „illetén ellenkező jussokkal s minéműségekkel bíró nemes és pór embereknek keverék társaságát a füredi közbirtokú földes uraságok mint egy törvénytelen s a jobbágyi függést tőlök megakadályoztató statusi ideát a statusban soha el nem ismérték, sőt inkább ellenben ember emlékezetétől fogva mostanságig szüntelen jobbágyaikat a nemes urakkal való egy társaságtul tilalmazták, s most is tilalmazzák.”²³

Ilyen önkormányzatok létrejöttének egyik feltétele az volt, hogy a faluban a kisenemesek mellett telkes jobbágyok is éljenek, a másik az, hogy jelentősebb számú agilis is éljen a faluban, azaz a három rend mindegyike megfelelő súllyal képviseltesse magát. Azokban a nemesi falvakban, ahol nem éltek telkes jobbágyok, ott úgy is megoldhatták az agilisok képviseletét az önkormányzatban, hogy az esküdtek között két agilisnek állandó helyet biztosítottak, a törvénybírói tisztséget azonban nem viselhették.

A közös önkormányzást Alsóörsön a törvénybíró és az esküdtek testesítették meg, de minden rendnek volt saját bírása is: nemesség bírása, agilis bíró, jobbágybíró, sőt uraság bírása is, aki a falu nagyföldesurának, a veszprémi káptalannak a jobbágyait igazgatta, és ellátta a gyámatya teendőit. Ezeknek a bírónak a feladata nem a bíraskodás, hanem pl. a rendek képviselete a közös jövedelmek felosztásánál. Miközben tehát – a református egyház hagyományából eredően és praktikus okok miatt is – a falu közös önkormányzatot tartott fenn, az ötbíróságos rendszer ki tudta fejezni a rendek szerint elkülönülő részérdekeket is.²⁴

Nemesek, agilisok, jobbágyok közös önkormányzatba tömörültek a Balaton-felvidéki szőlőhegyeken is, de ezek a hegybíróságok a 19. század első felében már kimondottan parasztbíróságokká váltak. A hegygyűléseken kezdetben csak a földesúr vagy annak képviselője elnököl („előülő”), később a nemesek, végül az agilisok is előülőkké lesznek, a jobbágy-parasztoknak hagyva a hegybírói hivatal viselését. Nem az történt tehát, hogy a nemesek és az agilisok kiszorultak volna a szőlőhegyi önkormányzatok vezetéséből, hanem az, hogy kivonták magukat abból, és fölébe, a földesúrral egy sorba helyezték magukat.²⁵

A jobbágyfelszabadítás után is elterjedt lehetett a volt nemes és volt jobbágy közötti házasság. Az összeházasodások következtében Alsóörs lakossága lassanként átvándorolt a „volt nemes és agilis” közbirtokosságba, amely a falu 19–20. századi történetében nagyobb szerepet játszott, mint a községi önkormányzat. Amikor arra a kérdésre kell válaszolni, hogyan

²² Az 1795. évi falutörvény szövege: *Alsóörs története*, 245–269.

²³ Degré: *A magyar nemesi*, 64. – VeML Tihanyi apátság levéltára. Úriszéki jegyzőkönyv 1833. november 11.

²⁴ *Alsóörs története*, 219–241.

²⁵ *Alsóörs története*, 323–339.

írjuk meg a falunk történetét, akkor vegyük figyelembe azt, hogy a 17–19. század folyamán az egyén – akár nemes, akár jobbágy – nem csak termelőmunkát folytatott, hanem az egyházközség, község, közbirtokosság, szőlőhegyi önkormányzat vezetőjeként vagy tagjaként is kifejezésre juttatta érdekeit és törekvéseit, és a felsorolt szervezetekben való jelenlétével és döntéseivel befolyásolta a helyi közösségek életének alakulását. Ez hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy az egyénben ne csak a gazdasági élet szereplőjét lássuk, hanem életét, a társadalmi térben kifejtett sokoldalú tevékenységét teljesebben és hitelesebben mutassuk be.²⁶

²⁶ Lichtneckert András: Egyházközség – község – közbirtokosság – hegyközség 1848 előtt a Balatonfelvidéken. (Kézirat a Honismeretnél megjelenés alatt.)

SAJÓ ANDRÁS

Az ember és polgár érzelmeinek nyilatkozata, 1789

A modern agykutatás eredményei szerint az emberi gondolkodás nem egyszerűsíthető a *pre-cortex*-ben zajló folyamatokra, a racionálisnak tartott emberi döntések jellemzően érzelmek hatására születnek meg. Az alkotmányjog számára ez azt jelenti, hogy az olyan társadalmi intézmények, mint alkotmány, alkotmányosság, emberi jogok érzelmi meghatározottságuk nélkül érthetetlenek, még ha egyes intézmény-meghatározó döntések nem is létezhetnek magasabb kognitív folyamatok, propozicionális logika nélkül. E feltevés igazolására az érzelmeket az Ember és Polgár Jogainak Nyilatkozata létrejöttében vizsgálom (a továbbiakban: Deklaráció vagy Jognyilatkozat).¹ Az emberi jogok összessége a modern alkotmányosság szempontjából meghatározó jogi alapintézmény. Ezt a műfajt egészen a mai napig érvényes módon a Deklarációban és az amerikai forradalomban határozták meg, ebben a történetben a résztvevők érzelmeinek elsődleges szerep jutott, és maguk az emberi jogok ezeket az érzelmeket, illetve ezek diktátumát rögzítették.

Mondhatnák erre, hogy a Deklaráció mint a jogban alkalmazandó szöveg az 1791-es Alkotmánnyal együtt alig néhány hónapig élt.² A Deklarációra legfeljebb az 1791-es Alkotmány körüli vitákban és a választójogi kérdések, a protestánsok és zsidók egyenjogúsítása és a rabszolgák felszabadítása kapcsán hivatkoztak. Valójában azonban a Deklaráció a mo-

¹ Ez a felfogás ellentmond a jog működésére vonatkozó „racionalitás” feltevésnek, amely uralkodónak számít a jogi ideológiában. A kilencvenes évek óta egyes társadalomtudományokban, különösen a közgazdaságtanban igyekeznek túllépni a racionalitás-modellen. A történettudományban már Lucien Febvre felvetette, hogy a mentalitás-kutatásba beletartozik az érzelmek (*sensibilité*) vizsgálata is. Febvre, Lucien: *La sensibilité et l'histoire: Comment reconstituer la vie affective d'autrefois?* Annales d'histoire sociale, 3. (January–June 1941) 5–20. Febvre a történelemben megkerülhetetlennek tartotta a félelmet, kegyetlenséget és gyűlöletet, de irracionálisnak tekintette az érzelmeket. Az érzelmek történetét és történelmi szerepét vizsgáló mai történészek igyekeznek túllépni a racionális–irracionális ellentétpáron, összhangban azzal, hogy negatív érzelmek is részt vesznek hatékony társadalmi döntésekben. A jelenkori érzelemtörténeti kutatásokra lásd Rosenwein, Barbara H.: *Worrying about Emotions in History*. The American Historical Review, 107 (2002) Issue 3. 821–845., 827.; Reddy, William M.: *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*. Cambridge, 2001. 124.; Stearns, Peter N. – Stearns, Carol Z.: *Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards*. American Historical Review, 90. (October 1985) 813–836.; Stearns, Carol Zisowitz – Stearns, Peter N.: *Anger: The Struggle for Emotional Control in America's History*. Chicago, 1986.; Stearns, Peter N. – Lewis, Jan (eds.): *An Emotional History of the United States*. New York–London, 1998.

² A tételes jogon kívül (vagyis túl azon, amire a bíróság előtt lehet hivatkozni) a Deklaráció Franciaországban – és azon kívül – megkerülhetetlen kiindulási pont maradt. Éppen ezért már viszonylag hamar, tulajdonképpen vonatkozó tételes jogi kötelezettség nélkül befolyásolhatta a francia *Conseil d'Etat* gyakorlatát, míg végül 1958-ban a francia alkotmány hivatalos részévé vált.

dern alkotmányosságot hosszú távon meghatározta, s így az abban rögzült érzelmek mint intézmény-meghatározók tartósan érvényesültek.

A Deklaráció mint szöveg – mint minden szöveg – lezárási kísérlet. De ha feltételezzük is, hogy a szöveg megismerhető, értelmileg kezelhető, ettől korántsem biztos, hogy mindaz, amit az értelem műveként tisztelnek a szövegben, racionális megfontolások eredményeként jött volna létre, hogy ilyeneket tükrözne, vagy hogy a szöveg csak az értelemre kívánná hatni. A Deklaráció nem egyszerűen elvek közti vita lezárása, hanem egy, a modernitást meghatározó azonosság-teremtés része. Arról szól, hogy ki és mitől számít embernek és polgárnak, s mivel jár ez Franciaországban és azon kívül is. Azon keresztül, hogy milyen az ember, és mi a helye a politikában, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés önmaga helyét jelölte ki a politikai alkotmányos rendszerben. A Deklaráció tehát – hiába szeretné a jogász így láttatni – nem pusztá szöveg, amely értelmező értelem-feltárás tárgya, hanem folyamatos értelemadás, érzelmi rezonanciák diktálta teremtés, amelyben a zárt szöveg képviselte tiszta racionalitás számára nem sok babér terem.

1. Identitáskeresés

Nagy úr az államcsőd. XVI. Lajos a királyi tanács 1788. július 5-i határozatával 1789. május 5-re összehívta a Rendek Gyűlését. Öt hónappal a Gyűlés megnyitása után, 1789. október 5-én a forradalmi tömeg nyomására Őfelsége a modern alkotmányosság alapintézményeit kényszerült szentesíteni.

Az alapintézmények nem a forradalom gyermekei: már az összehívás folyamatában felbukkannak, és esetenként meg is szilárdulnak. A rendi gyűlés választására vonatkozó rendelet³ és Sieyès 1788–1789-es röpiratai⁴ az egész nemzet képviselétét tartják kívánatosnak. A király a nemzet képviselőiként üdvözlí a rendek gyűlésén a küldötteket.⁵ Nem az alkotmányos alapintézményekre vonatkozó elképzelések hiánya a gond, hanem az ezekkel kapcsolatos bizonytalanság. Hogy miben áll az alkotmány, miben állna a megújítás, arra nincs semmiféle határozott, még kevésbé egységes elképzelés. Csak részben egyirányba mutató, még elszigetelt törekvések sorjáznak egymás mellett. A panaszfüzetekben a 18. század el-lentmondásos uralkodó eszméi köszönnek vissza. A küldöttek egy dologban értenek egyet: „Megbízóink az állam megújítását kívánják. Egyesek azonban a visszaélések egyszerűbb kiigazítását értik ezen [...] Mások viszont a fönnálló társadalmi rendet olyannyira megromlottnak tekintik, hogy új alkotmányt kívánnak, és a monarchikus kormányzati forma kivételével, amelynek tisztelete minden francia szívében jelen van, és amelynek megtartását parancsolják, minden más szükséges hatalmat megadtak Önöknek, hogy olyan új alkotmányt alkossanak, amely biztos elvekre épül [...] Az egész francia nemzet határozottan követeli a polgárok jogait, a szabadságot és a tulajdont.”⁶

³ Az 1789. január 24-i rendeletet Necker készítette. A rendelet tanácsadó testület összehívásáról szól, a rendeket elválasztja. Viszont felveti a képviselők és képviseltek számbeli arányosításának elvét is: „az egész nemzet képviseleti gyűlését” kívánja megteremteni. Lásd: Furet, F.: *A francia forradalom története*. Budapest, 1999. 68.

⁴ *Essai sur les privilèges, 1788 november. Vues sur les moyens d'exécution dont les représentants de la France pourront disposer en 1789; Qu'est-ce que le Tiers État?* (1789. január)

⁵ A király az érzelmek nyelvén beszél a megnyitóban: „exaltált közhangulatról” szól, és dicséri az első két rend érzékenységét (*sensibilité*), ami lemondásra bírta őket pénzügyi előnyeikről.

⁶ Az alkotmány-előkészítő bizottság jelentése, Clermont-Tonnerre szavaival, 1789. júl. 27. (a továbbiakban: AP) VIII. 283–284.

A legtöbb panaszfüzet utasítása és a megbízók túlnyomó többsége szerint a nemzet alkotja a törvényt – királyi szentesítés mellett; a király a végrehajtó hatalom letéteményese; a hatalom képviselői felelősséggel tartoznak tevékenységükért. A király és a nemzet azonos, bár vannak már küldöttek, akik szerint a nemzet alkotja a törvényeket, a király jóváhagyásával. A király ebben a felfogásban a nemzet egyik képviselője, akinek feladata a végrehajtó hatalom vezetése, miközben a törvényhozásban a nemzet „másik” képviselőjével, a Gyűléssel együtt jár el. A tulajdon szentségének kérdésében sincs eltérés.

A király május 5-én kijelenti: a közhitel megszilárdítására vár tanácsot a képviselőktől, és az alkotmányos megújulásban jelöli meg a gyűlés feladatait. A megújulás a többség számára ekkor még valamiféle korábbi, romlatlan szabadsághoz és jogbiztonsághoz való visszatérés. A király programja szerint az alkotmányos „megújulásba” beletartozik a sajtószabadság, a személynek jogbiztonságot adó büntetőjogi reform, a felvilágosodás eredményeihez hozzáférést biztosító közoktatás – szélsőségeknek (*exagération*) természetesen nincs helye. Mindenki, aki a társadalom számára hasznos mesterséget folytat, egy nagy család tiszteletreméltó tagja; ezen az alapon a jogegyenlőség sem kizárt. Necker pedig az adók egyenlő felosztását javasolja, valószínűleg az általános közteherviselés értelmében.⁷

A tartalmi alkotmányosságnál fontosabb, ami az önérzetre hat. A harmadik rend a király akaratából és a küldöttek megdöbbenésére külön teremben kénytelen ülésezni, a nép képviselői nem szavazhatnak fejenként, bár a renden belül elvileg az arányos képviselet elve szerint választották őket. Ez azt jelentette volna, hogy az egyes választói testületekbe tömörült választók száma megfelelt a képviselők számarányának. A képviseleti elv azonban még kiforratlan: nem lehetett tudni, hogy az egyes kamarák fejenkénti szavazata számít, vagy minden kamarának egy szavazata lesz. A mandátum kötött, a választó testületek legfőbbje középkori, kiváltságos korporáció.

A harmadik rend tagjainak megbízólevelei az alkotmány megújítása mellett a számtalan feudális előjog eltörlését követelik. Ez a saját megválasztásukon ügyködő ügyvédek – a megbízók számára kétségtől vonzó – „választási” ötlete volt. A modern alkotmány elfogadásához mindenekelőtt elfogadói identitásra van szükség. Az alkotmányt megelőzi az alkotmányt elfogadó alany megalkotása. Tisztázniuk kell, kik ők, mire hivatottak: meg kell teremteniük önmagukat. A harmadik rend képviselői ezzel az önmeghatározással vannak elfoglalva. Az önmeghatározás teremti az ént. Az alkotmány a meglevő szociális identitás függvénye, a kollektív identitásnak lélektani-érzelmi dimenziója van. A nemzet identitásának meghatározása előtt a küldöttek identitásválságának kell megoldódnia.⁸

Sieyès 1789 elején megjelent röpirata a harmadik rendet azonosítja a nemzettel. A képviselők dolga lesz, hogy – mindenekelőtt az ellenséges kasztként megbélyegzett nemesekkel szemben – politikai tetteikkel, a létrehozandó alkotmány szavaival és intézményeivel igazolják, valóban ők a képviselői ennek a nemzetnek. A nemzet pedig a képviselet útján és az alkotmányos elismeréssel válik létezővé. 1789 elején Sieyès nemzetről ír, de a harmadik rend nemzete ekkor még csak lehetőség. A szerző univerzális és absztrakt elvekből von le

⁷ A király programját Barentin ismerteti, AP VIII. 3.

⁸ H. F. Pitkin a későbbi generációk szempontjából tartja ezt fontosnak. Pitkin számára (lásd: *The Idea of a Constitution*, 37 J. Legal Educ. 167. (1987) 169.) az alkotmány a létező társadalmi identitás függvénye, melynek van egy egyértelműen pszichológiai dimenziója. Pitkin elismeri, hogy az amerikai alkotmány olyan valami, amit megalkottak, azonban „az, ahogyan magunkat konstituálhatjuk, szorosan kapcsolódik ahhoz, ahogyan sajátos történelmünk megalkotott bennünket.” Uo. „Vagyis létezik egy olyan értelmezés [...], melynek alapján alkotmányunk szent és tiszteletteljes elismerést követel tőlünk. Ha tévedünk abban, kik is vagyunk, az alkotmányozásra irányuló erőfeszítéseink kudarcot fognak vallani.” Uo.

következtetéseket „a társadalmi állapot nem régi keletű tudománya” nevében. De „[a] röpirat sikerét nem annyira e tudós gondolatmenetnek köszönhettem, mint inkább antiarisztokratikus *szenvedélye* zseniális egyszerűségének [...] A nemesi gőg végét és saját társadalmi megvetettségéből való felszabadulását ünnepelte [...] Az abbé az újra magára találó közvélemény legerősebb indulatait szította fel.”⁹ Ez az indulat a gyűlölet volt.

A francia forradalom, amelyet sokan elvont igazságok merev érvényre juttatásaként, észkonstrukciók zsarnokságaként jellemeznek, valójában az indulatok, a szenvedélyek felszabadításáról és elszabadulásáról szól. A primér érzelmek, a drámai szenvedély átalakítja az egyéni és közösségi identitást, mely az alkotmány alanyául szolgál majd. A felszínen észszerű érvek is elhangzanak, de inkább rémhírek vagy babona és megszokás irányítják a döntéseket. Valójában az érzelmek alapján meghatározódó identitás a fontos. Lehetnek-e többek a nemesek, mint mások? Hol a helye a selyem térdnadrág nélküli párizsi polgárnak a világban? Ember-e a rabszolga vagy a zsidó? Ezekre a kérdésekre nincs új válasz primer szenvedélyek és érzelmek diktálta „okoskodás” nélkül. Felfoghatatlan marad az 1789 nyarán ülésezők, a klubokban, felvonulásokon, pamfletekben, lázadásokban és gyújtogatásokban résztvevők intézmény-alkotása, ha nem vagyunk tekintettel az identitásképző érzelmek erejére. Az identitás eredetileg a rendi státushoz kapcsolódott. A Nemzetgyűlés elé bocsátott emberi jogi nyilatkozat-tervezetek közt nem is egy említi a becsületet a legalapvetőbb emberi jogok közt (Sieyès is). A mindenkit megillető becsület joga a harmadik rendbeli tömegek vágykatalógusának érthető tárgya. Aligha beszélhetünk a hideg piaci racionalitás uralmáról abban az országban, ahol adóbérlők vagyonuk javát odaadják, csak hogy a nemességbe házasítsák gyermekeiket. Egy olyan nemességbe, amelynek legfontosabb személyiségvonása a felsőbbrendűség. Franciaországban a rendi különbségek képezik a leghevesebb érdeklődés tárgyát; kétségkívül nem bánják, ha ezek pénzügyi előnyökkel járnak, a legnagyobb elégedettség érzését azonban a felsőbbrendűség gondolata váltja ki.¹⁰

Az alkotmányos identitás-képződés a nagy létszámú csoportra érvényes szociáldinamikai törvények szerint alakul. A Párizsba érkező küldöttek magányosak, elszigeteltek, csak saját vidéki ismerőseikhez igazodhatnak. Kezdetben a sokszáz ismeretlen számára az egyetlen fogódzó az a kapcsolat, mely helyi szinten, a panaszfüzetek kidolgozása kapcsán jött létre. Néhány hét alatt bizonytalan körvonalú csoportok alakulnak, elsősorban politikai vagy személyes szimpátiák szerint.

A történelemformáló gyűlések közül az Alkotmányozó Nemzetgyűlés kiemelkedik tagjai személyes érdekmentességével. Ritka tünemény ez: a jogalkotó testületek tagjai szeretik saját pecsenyéjüket sültögetni. Sok küldött számára még 1789 augusztusában is a megbízók akarata jelenti a legfontosabb vonatkozási pontot. Ilyen körülmények között a személyes érzelmek még erőteljesebben hatnak, s a Nemzetgyűlés magányos tömegében a tömegpszichózisnak csak az elképzelések bizonytalansága „áll ellen”; no meg, hogy a ricsajban nem mindig hallani a javaslatokat. Vessük össze ezt a tömegzűrzavart a két évvel korábban Philadelphiában ülésező alkotmánykészítők kicsiny csoportjának dinamikájával. Az amerikai alapító atyák közt erőteljesebb lehetett a szellemi egység, az értékek közössége, de viselkedésükben a saját államaik rész-szempontjaitól, helyi érdekeiktől nem tudnak eltekinteni, s ha közös félelmek együtt is tartják őket, a konkrét megoldások ésszerű kalmáralkuban kötnek.

⁹ Furet: *A francia forradalom*, 64. (Kiemelés: S. A.)

¹⁰ Necker: *Administration des finances (Pénzügyi adminisztráció)*, idézi Furet: *A francia forradalom*, 66.

Idézzük fel az ismert történéseket csoportdinamikai szempontból. 1789. május 6-án a harmadik rend tagjai a számukra kijelölt teremben összegyűlvén hiába várják a többi rend képviselőit. Tanácsalanok, elsősorban, mert nem tudják igazán, kik is lennének ők. A következő napokban a vita arról szól, megalakulnak tekinthető-e a gyűlés. Ez attól függ, kiknek a gyűléséről van szó. A nemzet vagy körzetük képviselőiként várják-e a többiek csatlakozását – vagy fogadják el a király által kijelölt, bizonytalan szerepet? A papi és nemesi képviselők lassú átszivárgásán felbátorodva június 17-én a harmadik rend Nemzetgyűléssé nyilvánítja magát azzal a gyakorlati igénnyel, hogy őket illesse az adók megszavazásának joga. Június 20-án a tanácskozótermet bezárva találják: ezt követi a labdaházi eskü. Egy el-lenszavazattal kinyilvánítják: alkotmányt fognak készíteni. Ehhez föloszlathatatlanak tekintik magukat. Egy új identitás csírája ez: ahol a képviselők vannak, ott a Nemzet. A „Nemzet” kifejezés, amelyet a Mirabeau javasolta „nép”-pel szemben választanak, meghatározza a diskurzust, de nem egy mérnöki terv értelmében, hanem metaforikusan és a szóhasználat szintjén.¹¹ Jól érzékelhető, hogy a méltóságukban sértett emberek felháborodása hangolja össze ezt a tömeget. Vagy a félelem: a Taine által idézett források szerint a nem elég radikális képviselőket az utcai tömeg és a karzat népe hetek óta folyamatosan fenyegette. Nem telt el nap anélkül, hogy főpapot vagy arisztokratát kőzápor ne üdvözöljön.¹² Csak a karzat megvesztegethetetlen, írja Desmoulins, ők a nép, aki megalkotja az Alkotmányt. Taine szerint 1789 minden nagy döntésében külső nyomás billentette az ingát az ismert irányba. Taine-t olvasva nem lehet kétség afelől, hogy az Alkotmány megoldásainak elfogadására a többséget és a királyt csak üres gyomrú vagy hataloméhes elvakult fickók életveszélyes fenyegetései bírták rá.¹³

Június 23-án a király fogadja a rendi gyűlés résztvevőit, ám a nemzetgyűlési képviselőket egy órán át az esőben várakoztatják. Körülöttük feltűnően nagy létszámú, fenyegető katonai díszőrség. A király alkotmányellenesnek nyilvánítja a nemzetgyűlést, majd kivonul. Az ezt követő zűrzavarban a közfelháborodásnak hangot adó Mirabeau huszonöt millió francia – figyelmen kívül hagyhatatlan – megbízására hivatkozik. A királyt képviselő De Brézé márki közbevág: „Uraim, hallották a király szándékát!” „Menjen, és mondja meg a gazdájának, hogy mi a nép akaratából vagyunk itt” – kiáltja Mirabeau. „Csak szuronyok hatalma bírhat rá, hogy elhagyjuk helyünket!” – Ezt követően: „Síri csend uralja a termet” – írja a parlamenti jegyző.¹⁴ A következő percben kinyilvánítják a képviselők sérthetetlenségét. Újabb alkotmányos intézmény született?¹⁵

¹¹ A Deklaráció előszavában azonban a francia nép képviselőiként határozzák meg magukat az alkotmányozók.

¹² Taine, H.: *Les origines de la France contemporaine. La révolution*. I/1., 24e éd. Paris, 1904. 57. Taine szerint a képviselők, gyengeségből elfogadták Rousseau tanítását. Felelősnek tartották magukat megbízójuknak, a népnek, amelyet a karzat handabandázóiban, a kávéházi korifeusokban véltek felfedezni. Uo. 57.

¹³ Taine: *Les origines de la France contemporaine*, 145. A Camille Desmoulins-idézetet lásd ott, 146. Lásd még különösen a 150. oldalt

¹⁴ AP VIII. 146.

¹⁵ Mármint Franciaország számára. Az intézmény másként is létrejöhet: az angol példa készen állt – de nem vették át! Mirabeau gyanúsán bizonygatja: „nem a félelem fejeződik ki az intézményben, hanem a gondosság, a trónt ostromló erőszakos tanácsokkal szembeni fékeződés”. „*Ce n'est pas manifester une crainte, avait dit Mirabeau, c'est agir avec prudence; c'est un frein contre les conseils violents qui assiegent le trône.*” Mathiez, Albert: *Les grandes journées de la Constituante*. The Project Gutenberg EBook. Letölthető: <http://www.gutenberg.org/dirs/etext06/7cnst10.txt>.

Június 27-én a király mégis hozzájárul a rendek Nemzetgyűlésbe egyesüléséhez. Schama ezt az arisztokraták és az udvar félelmének számlájára írja.¹⁶ A Nemzetgyűlés, mely nyolc hét alatt látszólag semmit sem tett, valójában már elutasított egy angol típusú, a rendi különbséget rögzítő parlamentáris berendezkedést, és elfogadta a nemzet küldötteinek kizárólagos alkotmányozási jogát. Túljutottak a korlátlan népfelség és az alkotmányosság közti első vitán; annyira, hogy Mirabeau már veszélyesnek mondja a népfelséget, ha nem ellensúlyozza a királyi vétó.¹⁷

Június 30. és július 14. közt még mindig a megbízások kötelező erejéről folyik a vita, és hosszadalmas igazolási eljárások rabolják az időt. Sem a király, sem Sieyès¹⁸ nem tartotta a füzetekben foglalt megbízásokat kötelező erejűnek, de a Nemzetgyűlés álláspontja szerint a képviselőknek egyenként kellene felmentést kérni a mandátum alól. Az ülések nyilvánosak, emiatt – és a rettenetes akusztikai viszonyok miatt – csak néhány jobb torkú szónok számíthat arra, hogy meghallják őket. Az elhangzottakat azonban azonnal kinyomtatják, s ezernyi röpirat vitat minden álláspontot. Csak lassan körvonalazódik egy parlamentáris ügyrend, mely az alkotmányelőkészítő viták jelentős részét véletlenszerűen összeállított, változó összetételű bizottságára hagyná.

A küldöttek leginkább a harmadik rend jogállásának megszilárdításával vannak elfoglalva, de a társadalmi zavargások hírei eljutnak a tanácssterembe.¹⁹ A legfőbb izgalom tárgya persze a fokozódó csapatösszevonás, majd a Bastille bevétel körüli erőszak. Július 7-én megalakul az első alkotmány-előkészítő bizottság. Két nappal később – a katonai fenyegetésre és a napi zavargásokra vonatkozó hírek bejelentése között – Mounier benyújtja a bizottság jelentését. Eszerint még az sem világos, mi számít alkotmánynak.²⁰ Ami bizonyos: az a hetekkel korábban még lehetséges álláspont, miszerint egy régi, megrontott rendet kellene megújítani, s egy romlatlan történelmi alkotmányhoz térnének vissza, már tarthatatlan. A monarchia intézménye ugyan kétségbe vonhatatlan, de az a monarchia, amelyben a hatalmak keverednek, nem lehet kiindulópont. A király és a nemzet egymáshoz való viszonyát világosan meg kell határozni. A jelentés szerint a királyhoz kerülne a végrehajtó hatalom, de a helyi önkormányzatok saját jogon szintén részesei a végrehajtó hatalomnak, miközben a törvényhozás ez utóbbitól teljesen elválasztva működik. Az alkotmányozásnak meg kell előznie a törvényhozást, vagyis a honfitársak gondjainak enyhítésével várni kell. A jó alkotmánynak az emberi jogokon kell nyugodnia; az emberi jogok mint alapelvek szolgálnak a társadalom alapjául. A rövid, egyszerű és pontos nyilatkozatban összefoglalt alapelvek azonban nem lehetnek filozófikusak, mert ha elvont tételek nem kapcsolódnak közvetlen következményekhez, garanciális megoldásokhoz, akkor spekulációra adnak alkalmat.

Még ez a minimál-program sem arat sikert. Egészen a Deklaráció elfogadásáig elvitáznak a képviselők arról, kell-e egyáltalán nyilatkozat az emberi jogokról, és ha igen, az alkotmány előtt vagy után szerepeljen. Az ellenzők szerint az elvont jognyilatkozat az eddig szolgátságban tartott népet megszédíti, és az eredmény – nem úgy, mint a szabad emberek-ből álló Amerikában – anarchia lesz. Lally-Tollendal a zavargásokra tekintettel mindenek-

¹⁶ Schama, S.: *Citizens*. New York, 1985. 367–368.

¹⁷ AP VIII. 124. (1789. jún. 16.)

¹⁸ Sieyès szerint a képviselői megbízás az egész nemzettől származik.

¹⁹ Például a gabona drágaságával kapcsolatos elégedetlenség kezelésére biztosok kiküldését rendelik: AP VIII. 136. Mirabeau javaslatára július 9-én a királyhoz intézett üzenetben tiltakoznak a csapatösszevonások ellen. AP VIII. 212., július 9-én.

²⁰ AP VIII. 214. Két évszázad alkotmányjogi vitái tükrében teljesen jogos a kétely és bizonytalanság.

előtt a társadalmi megnyugvást szolgáló törvények megalkotását javasolja; a jogok nyilatkozata elszigeteltségében csak megzavarná az éhezők társadalmát.²¹

Július 11-én azonban – úgy tűnik – győz az alkotmány és a jogok nyilatkozata elsőbbségének álláspontja. Lafayette előterjesztésével megindul az emberi jogokra vonatkozó tervezetek áradata. Lafayette szerint a jognyilatkozat célja az értelem erejével megnyugtatni az embereket. A Nyilatkozat várt kedvező hatását mindenekelőtt az érzelmek befolyásolásában látja. Szerinte a Nyilatkozattal „megszólíthatók az érzések, amelyeket a természet mindenki szívébe vésett”; mert ahhoz, hogy egy nemzet szeresse a szabadságot, elegendő, ha ismeri. A morális érzelmek adottak, az értelem dolga csak annyi, hogy mozgassa ezeket. Augusztus közepéig mintegy harminc nyilatkozat-tervezet kerül a nemzetgyűlés elé, valamennyi az emberi jogokra vonatkozó „vitathatatlan igazság”.²²

2. A nagy félelem

Az alkotmányról folyó vita egybefonódik a tömegzavargásokról és fenyegető csapatmozgásokról szóló, naponta ismétlődő beszámolókkal.²³ Amikor július 11-én a király menesztí Neckert a kormányból, vagy amikor a zavargások elleni fellépésről van szó, a Nemzetgyűlést újra meg újra megkísérti a hatalmi ágak viszonyának egy alternatív megoldása, azaz hogy maguk járjanak el végrehajtó hatalmként. Konkrét hatalom-megosztási kérdésekről vitáznak: vajon korlátlan-e a király miniszter-elbocsátási joga, s nem kellene-e ebben – akár csak a rend közvetlen fenntartásában – a törvényhozó hatalomnak, azaz a fenyegetett alkotmányozó nemzetgyűlésnek aktív, azaz végrehajtó szerepet vállalnia.²⁴ Különösen július 14-e után, mivel nincs érdemi végrehajtó hatalom, sem engedelmes katonaság, kísérti meg a Nemzetgyűlést, hogy maga kormányozzon. Ennek jegyében július végén két végrehajtó bizottságot hoznak létre, amelyek jogköre a későbbi jakobinus Közfélleti Bizottságét készíti elő. A *Comité des Rapports* dönthetett a helyi hatóságok (a hatóságokat létrehozó forradalmak) legitimitásáról, a *Comité des Recherches* a titkosrendőrségi jogköröket gyakorolta, beleértve a levelek felbontását és a bírói engedély nélküli házkutatást és tartós őrizetbe vételt.²⁵

A július 14-i párizsi felkelés ugyan megvédi a Nemzetgyűlést, de a hírek ezúttal is felkavaróak. Beszámoló hangzik el Launay kormányzó fejének lándzsára tűzéséről, július 15-én a parlamenti jegyzőkönyv leszögezi, hogy a Nemzetgyűlés – mélyen érintve a közbajoktól – nem tudja magát a rendes tervhez tartani.²⁶ Lafayette hiába biztat éjjel-nappali alkotmányozásra.

Július 20-án ismét vérfagyasztó beszámoló hallható arról, miként akartak Poissy-ben meglincselni egy gabonakereskedőt a nemzetgyűlési delegáció jelenlétében. Lally-Tollon-

²¹ AP VIII. 222.

²² Lafayette AP VIII. 221.

²³ A kortársi feljegyzések és a szakirodalom egyaránt kiemelik, hogy a párizsi tömegektől (csőcseléktől) való félelem befolyásolta a Nemzetgyűlés döntéseit. Taine szerint ez meghatározó volt, de kevésbé elfogult történészek sem tagadják. Lásd például Thompson, E.: *Popular Sovereignty and the French Constituent Assembly, 1789–91*. Manchester, 1952. 24.

²⁴ Például AP. VIII 224. Az alkotmányozó hatalom gyakorlása a szuverenitás gyakorlását jelenti annak megosztása útján. Az alkotmányozó mint szuverén képes a még meg nem osztott hatalmat tagolni. Lásd: Le Pillouer, Arnaud: *Les pouvoirs non-constituants des assemblées constituantes – Essai sur le pouvoir instituant*. Paris, 2005.

²⁵ Vö. Schama: *Citizens*, 448.

²⁶ AP VIII. 235.

dal²⁷ vérpatakokról beszél, s nemcsak nyilatkozattal, de polgárőrséggel is csitítaná a népet. Július 23-án, amikor Foulon volt miniszter és sógora meglincseléséről hangzik el naturalista beszámoló, az elszörnyedőknek Barnave azt vágja oda: „Uraim, önöket a tegnap Párizsban kiöntött vér hírével akarják elérzékenyíteni, meglágyítani. Hát olyan tiszta lett volna az a vér?”²⁸

A tömegérzelmek alól még akkor sem vonhatták ki magukat az alkotmányozók, ha a tömeg éppen nem üvöltött a karzatról vagy egyenesen az elnöki pódiummal szemben. És ez a tömeghangulat aligha volt „ésszerű”. Egy olyan éhező tömeget kell magunk elé képzelniünk, amelyet Desmoulins vagy Marat-szerű alakok izgatnak rendszeresen, vagy Loustalot, a *Revolutions de Paris* szerkesztője. Amikor a Berthier de Sauvigny lemezárolásáról készített beszámolójában eljut oda, miként tépték ki a szerencsétlen adóbérlő intendáns mellkasából még dobogó szívét, a könnyen hevülő újságíró a következő megjegyzést teszi: „Despoták és miniszterek, micsoda szörnyű lecke ez nektek! [...] Franciák, ki zsarnokokat tiportok el. Gyűlöletetek visszataszító, félelmetes [...] de végre szabadok lesztek!”²⁹

Naponta összeesküvésekről, az országúton letartóztatott képviselőtársakról, szököni készülő árluhás arisztokratákról harsognak a szónokok, akik közt sokak a radikálisok fekete-listáján szerepelnek, és számíthatnak arra, hogy az utcán közápor fogadja őket.³⁰ Foglalkozzon-e ezekkel az egyedi ügyekkel a Nemzetgyűlés? Hírek jönnek levelekről, amelyeket összeesküvéstől tartó helyi gyanakvók felbontanak. Volney és Rawbell – a Terror idején uralkodó álláspontot előlegezve – nem tűrné, hogy az ellenséget jogok, így a jelen esetben a levéltitok védelme illessék. A többségi vélemény szerint a levéltitok szent. (Még szent.) „Egy nép, mely szabaddá akar válni, nem vállalhatja a zsarnokság eljárásait.”³¹ Az értékválasztásokat még a monarchia zsarnoki megoldásainak tagadása határozza meg.

Államügyekkel, az alkotmánnyal nem jut idő foglalkozni. Végre július 27-én a második alkotmány-előkészítő bizottság (a „nyolcak bizottsága”) benyújtja összefoglalóját a panaszfüzetek alkotmány-megújítási óhajairól. A bizottság egyetért a Jogok Deklarációjának szükségességében – a Nemzetgyűlés tagjainak egy része azonban vitatja ezt, egyebek közt attól tartva, hogy a jogok kinyilvánítása – teljesíthetetlen elvárásokat keltve – csak erősíti a tömegek lázongását.³² A király – és az egymás – iránti bizalmatlanság hatására végül a többség a Deklaráció mellé áll. Az indoklások szerint szükség van egy emlékeztetőre (mármint a hatalmat és önmagukat kell a jogokra „emlékeztetni”).

²⁷ AP VIII. 252.

²⁸ AP VIII. 266. – csak annyit említ, hogy Barnave szerint nem kell felizgulni az elkerülhetetlen forradalmi vihar miatt.

²⁹ Idézi Schama: *Citizens*, 446–467.

³⁰ Taine szerint 1789 októberére legalább százhusz képviselő elmenekült, s mintegy a képviselők felének lapult útlelél a zsebében. Rövid időn belül ismételt szavazásoknál – napok alatt – az ellenzéki kisebbségi szavazatok eltűntek, hogy a nemzeti lelkesedés és közakarát egyhangúsága érvényesüljön.

³¹ Mirabeau, AP VIII. 274., 294. A modern nemzetbiztonsági alapjogkorlátozási viták szinte minden eleme jelen van, beleértve a vitákat ma is jellemző információhiányt.

³² Ahogy mind több hír és rémhír érkezett a tömeges erőszakról, úgy erősödött ez az érv. Miként válaszolunk a leghatékonyabban a lázongásokra – valójában ez állt a viták középpontjában, minden elvi okfejtés erre a gyakorlati kérdésre kívánt válaszolni. Az érvek, például, hogy az amerikai megoldások átvehetetlenek, vagy hogy kötelességekhez kellene kapcsolni a jogokat, másodlagosak e szempontból.

Július 28-án a nemzetgyűlési zűrzavar enyhítésére elfogadják a házszabályt; a többségi határozatra vonatkozó elvek tisztázásával újabb alkotmányos intézmény születik. Már másnap meg is szegik az eljárási előírásokat.

A képviselők türelmetlenek. Gyorsítani szeretnék az alkotmányozást, de a felszólalási idő korlátozását leszavazzák. A vita most az emberi jogok nyilatkozatának szükségességéről folyik. A félelem a tömegektől óvatosságra int. Ha a barbársághoz és babonához szokott, az értelem használatában járatlan embereket jogokkal ajándékozzák meg, attól csak megzavarodnak – ebből zavargás származik. „Attól féltek, és Sinety gróf ezt ki is mondja, hogy ha csak jogokról beszélnek az embereknek, ez arra bátorítja majd őket, hogy »természetes hajlandóságaikat« követve egoisták legyenek embertársaik és az egész társadalom rovására.”³³ Clermont Tonnerre eközben a nyolcvanéves nagybátyját fenyegető népharagról szól, és nemzetgyűlési védlevelet kér számára. Pillanatokon belül további két hasonló kérelem is érkezik.³⁴ Az érdemi vitát ezúttal is háttérbe szorítják az összeesküvések hívei. Fosztogató rablóbandákkal ijesztgetik egymást, s azzal, hogy Brest városát átjátssza „az ellenség” az angoloknak. Végre aztán eléri a Nemzetgyűlést is a Nagy Félelem, mely járványként fut végig Franciaországon. „Franciaország anarchiában vonaglik.”³⁵

Augusztus 3-án a Comité des Rapports nevében Salomon égő kastélyokról számol be, a törvények mögött már nem áll kényszerítő erő.³⁶ „A szegények háborúja folyik a gazdagok ellen”³⁷ – állapítja meg egy azonosíthatatlan képviselő, aki következetes büntetést javasol. Malouet az érzelmek csillapítására helyi foglalkoztatási és segélyhivatalok létrehozását javasolja: ha a humanitás és igazságérzet nem elengedő, hogy a szenvedők segítségére siesünk, a szabadság érdeke kötelez erre.³⁸ A Nemzetgyűlés továbbra sem látja világosan a saját helyét a hatalmi ágak megosztásának rendszerében. Egyesek úgy vélik, a fenyegető események miatt cselekedni kell, vagyis a törvényhozó hatalom közvetlen végrehajtó feladatot kellene, hogy vállaljon. Mások óvnak attól, hogy a törvényhozó a bírói hatalomba avatkozzon vagy a végrehajtó hatalom jogait vonja el.

Augusztus 4-én a szokottnál is nagyobb üvöltözés közepette a délelőtti ülésen 570:433 arányban leszavazzák a kötelességek nyilatkozatát. Ezt elsősorban a papság forszírozta, részben vallási megfontolásból, részben a tömegek csillapítására. Az este nyolc órakor kezdődő második ülésen – a korábban érvényesülő álláspontnak megfelelően – a szövegező bizottság előterjeszti javaslatát „a királyság biztonsága tárgyában”: „Tekintettel a zavargások és erőszak kiváltotta, a lelkeket eltöltő félelemre, amelyek a legszentebb tulajdonhoz való jog elleni legvégzetesebb merényletre vezetnek [kijelentjük], hogy amíg a Gyűlés más-képp nem rendelkezik, a régi [hatályos] törvények érvényesek és alkalmazandók, és a meglevő adókat, amint a múltban is, meg kell fizetni...”³⁹

Mielőtt azonban szavaznának, beindul a Breton Klub gépezete.⁴⁰ Elsőnek Noailles vicomte jelentkezett szólásra, és kimutatta, hogy a felkelés okainak ismerete nélkül a felkelés

³³ Jennings, J.: *The Déclaration des droits de l'homme et du citoyen and Its Critics in France: Reactions and Idéologie*. The Historical Journal, 35. (1992) no. 4. 839–859., 846.

³⁴ AP VIII. 333., augusztus 3.

³⁵ 1789. július 28.; AP. VIII. 292.

³⁶ AP VIII. 336.

³⁷ AP VIII. 337.

³⁸ AP VIII. 339.

³⁹ AP VIII. 343.

⁴⁰ Az előző, augusztus 4-re virradó éjszakán mintegy száz–százhusz képviselő kávéházi törzshelyükön elhatározta, hogy javasolni fogják a feudális előjogok eltörlését. Ez megfelelt azoknak az inst-

megakadályozhatatlan; semmiféle alkotmány sem segít ezen a gondon. A népet le kell csendesíteni. Fizessen mindenki jövedeleमारányos adót, a személyes szolgálatokat, a földesúri jogokat töröljék el. A közösségek válthassák meg a feudális előjogokat. Mindezt Lafayette sógora könnyen javasolhatja: csak adósságai vannak. Ám D'Aiguillon herceg, Franciaország egyik leggazdagabb embere csatlakozik hozzá: „Nincs ember, aki ne remegne a rémjelene-tek láttán.” A felkelés bűnös, de a felkelők az üldöztetés áldozatai. „Éreztetnünk kell a néppel, hogy törődünk vele.” Arányos közteherviselést javasol, a feudális előjogok eltörlendők, azok megváltására van szükség. Itt következik a megváltás pontos értékére tett javaslat, elvégre a feudális jogosultság mégiscsak tulajdon – és a tulajdon szent.

Dupont de Nemours még egyszer megkísérli rábírní a Nemzetgyűlést, hogy inkább a büntető törvények szigorával lépjen fel a lázadók ellen, de a lelkesedés elsodorja a legalitást. A kételkedőket lehurrogják. Nemesek, papok, városok egymás után, versengve mondanak le előjogaikról. Éjfél után két órával nagyjában-egészében véget ér a feudalizmus. Az új alkotmány társadalmi és jogi alapkérdései eldőlték. Másnapra⁴¹ kijózanodtak ugyan, mivel azonban a kisebbség, a karzat, a közvélemény és a fenyegető tömegek állandó nyomás alatt tartották a Nemzetgyűlést, amelynek döntéseiről az ország szinte azonnal értesült, az alapvető döntéseket nem lehetett semmissé tenni.

Bár a Deklarációhoz csak augusztus 14-én térnek vissza, augusztus 4-e éjszakáján viszszavonhatatlan döntés születik a jogegyenlőségről, a hivatalhoz jutás esélyegyenlőségéről, körvonalazódik a jogállam, az egykamarás parlament. Ha Mounier – az angol típusú alkotmány propagálója – ezt nem is veszi észre, a kétkamarás – az arisztokrácia számára külön képviseletet biztosító – törvényhozásra ez után semmi esély.⁴² Amikor megszüntetik a hivatalok eladhatóságát, ezzel az új közigazgatás és (ingyenes) igazságszolgáltatás alapjait rakják le. A területi kiváltságokról lemondó képviselők megteremtik a *nemzeti egységet*, az egységes nemzet Franciaországát. Előzetes, absztrakt elvekre ezen az éjszakán senki sem hivatkozik. Az érzelmek közvetlenül érvényesülnek. Egy ennyire új rend elfogadása a régi beidegződések feladását kívánta, és ez elképzelhetetlen az érzelmek heves működése nélkül. Duquesnoy augusztus 5-i naplóbejegyzése szerint: „ha egy zseniális ember, jól ismerve a francia szellemet, készítené egy bennünket boldoggá tevő alkotmánytervet, ezt ittasultan, lelkesülten, megfontolás nélkül kellene a Nemzetgyűlésnek adnia, [még ha] az egzaltált értelem túlrépthet is bennünket a célon.”⁴³ Mirabeau pedig így ír augusztus 4-e éjszakájáról:

rukcióknak, amelyeket az eredeti, breton panaszfüzetek tartalmaztak. A Breton Klub volt az első pártszerű csoportosulás a Nemzetgyűlésben, és elsőként követelte a három rend egyesítését. A Klub hangadói, így Le Chapelier, Glezen, Lanjunais, majd a Klubhoz csatlakozó Sieyès, Mirabeau, Lameth korábban is az egyenlőség hívének mutatkozott. A csoporthoz tartozók álláspontja azonban az augusztus 4-i vitában korántsem bizonyult egységesnek. Az ügyvéd Lanjunais, akinek 1788-ban közzétett *Réflexions patriotiques*-ja a nemesség vitriolos kritikáját adta, a mostani vitában a dézsma eltörlése és az egyházi vagyon elvonása ellen foglalt állást; Mirabeau, Sieyès távol maradt az ülésről. Lord Acton úgy tanítja, hogy az udvar biztatta a nemeseket, hogy azonnali jogfeladással mentsék magukat. Lásd: Dalberg-Acton, J. E. E.: *Lectures on the French Revolution*. Batcohe Books Kitchener, 1999. [1910.] Lord Acton Virieu-t idézi: „Csak két eszköze van a felizgatott tömeg lecsillapításának: kedvesség és erő. Nincs erőnk, azt reméljük, kedvességgel sikerülni fog.” Uo. 84.

⁴¹ „Mirabeau és Sieyès, mindkettő más sajátos okból, joggal ítélte el a lelkesültség e bolondériáit.” Dumont, Etienne: *Souvenirs sur Mirabeau*. Paris, 1951. 142.; Kessel, Patrick: *La Nuit du 4 Août 1789*. Paris, 1969. 182.

⁴² Acton: *Lectures on the French Revolution*, 94.

⁴³ *Le Journal d'Adrien Duquesnoy*. Ed. R. de Creveceur. 2 vol. Paris, 1894. I. 269. Vö. Fling, F.: *The Authorship of the Journal D'Adrien Duquesnoy*. The American Historical Review, 8. (Oct., 1902.) no. 1. 70–77.

„Magasrangú urak javasolták a feudalizmus eltörlését [...], amivel egyetemes tetszésnyilvánítást gerjesztettek; vagyis a pusztán hangzatos kifejezések megkapták a hazafias érzelmek megtagadhatatlan mindennapi adóját. Aki ismeri a nagy gyűléseket, azokat a drámai érzelmeket, amelyekre ezek érzékenyek; a taps csábító erejét, [...] a személyes érdektelenség becsületét s végül azt a fajta nemes részegültséget, mely a nagylelkűség forrongását kíséri; az, aki ezen okok együttes érvényesüléséről gondolkodik, a közönséges dolgok közé sorolja mindazt, ami ezen az ülésen rendkívülinek tűnt. A Nemzetgyűlés villanyos örvényben volt, és az érzelmek szünet nélkül követték egymást.”⁴⁴

A történészek egy része hajlamos a Breton Klub tagjainak fellépésében összeesküvést, az alkalom taktikus megragadását látni. Mégis az értelem diktátuma, egy elvont séma átvétele lenne a jogegyenlőség s az ebből következő jognyilatkozat?⁴⁵ Valószínű, hogy a „bretonok” hosszabb ideje tervezték az előjogok egy részének felszámolását, amint ezt a számukra irányadó *cahier*-k is előírták. A Breton Klub döntésében azonban – Furet szerint – egy más ész-szemponthoz játszott szerepet; nevezetesen, nem akartak a felkelők elleni erőszakos felkelés egyetlen lehetséges eszközére, a hadseregre támaszkodni, mivel ez a király hatalmát erősítette volna. „A »hazafias« képviselők szemében azonban az első javaslatnak [ti. az erőszak alkalmazására vonatkozó bizottsági javaslatnak] megvolt az a hátránya, hogy a Nemzetgyűlést az elnyomás útjára kényszeríti, és így visszaállítja a még meglévő királyi csapatok erejét, míg a királyt a döntőbíró pozíciójába emeli.”⁴⁶ Talán nem is bízhattak abban, hogy sikeres lesz a fegyveres fellépés, hiszen a csapatok nemcsak Párizsban, hanem vidéken is tömegesen álltak át a felkelők pártjára. A Breton Klub tagjai mindenesetre kisebbségben voltak.⁴⁷ Ferrières márkij augusztus 7-én a megadás szellemében javasolja vidéki választóinak, hogy hagyjanak fel minden ellenállással, mivel „lehetetlen a forradalom áradatának ellenállni”. A márkij szerint az ellenállás lehetetlensége miatt – továbbá hazaszeretetből – fogadták el augusztus 4-én a feudális jogok eltörlését.

3. Félelem, irigység, lelkesültség

Összegezve: egyesek akarták a történeteket, a többség pedig úgy látta, nincs helye ellenállásnak, amikor „százötven kastély ég”. Szinte mindenkinél kimutatható a fenyegetettség hatása,⁴⁸ csak az érzelem feldolgozásában van különbség. A Breton Klub tagjai, végiggondolva a helyzetet, anyagi érdekeiknek is megfelelő megoldási javaslatot tesznek: a feudális jogok mint tulajdon megváltásának elvét hangsúlyozzák. De az érvek, amelyeket augusztus 4-e éjszakáján a bretonok használnak, nem észérvek. Érzelmeket korbácsolnak, érzelmesek, érzelmekre hatnak. Az igazságtalanság vérlázító, olykor kitalált példáit idézik fel: „az első szónok, aki a közérdeknek újabb adót kívánt leróni, csak azt fejezte ki, amit már mindenki érzett. Nem volt szükség sem értekezésre, sem ékesszólásra, hogy elfogadtassák, amit

⁴⁴ Mirabeau: *Le Courrier de Provence*, 24. szám.

⁴⁵ Schama: *Citizens*, 438. szerint augusztus 4-e „a rögtönzött önfelismerés pillanata, de ezt a nemes-ség szívében a párizsi béke óta zajló kulturális forradalom készítette elő”. Más kérdés, hogy e felismerésben igencsak nagy szerepe volt az irigységnek: már a kortársaknak is feltűnt, hogy nagyon sokszor a mások előjogait ajánlották fel a nemzet képviselői.

⁴⁶ Furet, F.: *Night of August 4*. In: Furet, F. – Ozouf, M. (eds.): *A Critical Dictionary of the French Revolution*, (transl.: A. Goldhammer) Harvard University Press, 1989. 107–114., 108.

⁴⁷ Acton: *Lectures on the French Revolution*, i. m.

⁴⁸ Az általános félelemre lásd: Kessel: *La Nuit du 4 Août 1789*, 195. Voltak képviselők, akik ezt a félelmet, mely bennük is dolgozott, ki tudták használni a saját céljaikra, az alkotmány útjában álló akadályok eltakarítására.

a nemzet mandátumainak nagy többsége már elhatározott.”⁴⁹ És az augusztus 4-i éjszaka nem is kizárólagos. Szeptember 26-án Mirabeau második beszéde ugyancsak megfélemlíti és megindítja a képviselőket, olyannyira, hogy egyhangúlag szavazzák meg az államcsőd miatt szükséges adóemelést.

Az értelem csak akkor jut szóhoz, amikor a feudális kiváltságokhoz fűződő tulajdonjogokat említik. A feudális jogokat mindenki tulajdonnak tekintette. A király evidenciát mond ki, amikor ebben az értelemben beszél ezekről még június 23-án.

Az új intézmények elfogadása egy olyan kollektív interakcióban, olyan csoportdinamikai folyamatban zajlik, amelyben a kollektív érzelmek, beleértve a félelemre épülő hisztériát is, döntőek. A tervszerűen eljáró „bretonok” – akiket egyébként szintén érzelmek mozgatnak – nincsenek többségben. A jelenlevők legfeljebb tíz százalékát kitevő, de összehangoltan fellépő, a többség látszatát teremtő csoport azonban képes egy diffúz, szorongó tömegben alapvető hangulatváltást elérni.⁵⁰ A tömegpszichózt – amit a lemondásban versengők nagylelkűségként élnek meg – kaszkád jelenséggént magyarázhatjuk, lásd Mirabeau „villanyos örvényét”.⁵¹ A törvényes megtorlást javaslok ellenállása reménytelen a szenvedélyekkel szemben: a monarchista Lally-Tollendal hiába kéri az elnököt, hogy zárja le az ülést. A kortársak feljegyzéseiben a lelkesedés, az ittasultság az események talán leggyakoribb magyarázata.⁵² Megittasultság – vagy ittasság?⁵³ –, elragadtatás, őrzőgő karzat. A vitában is arra

⁴⁹ Mirabeau: *Le Courrier de Provence*, 24. szám

⁵⁰ „Nem volt köztünk harmincnál több, aki másképp gondolkodott volna, mint Raynal, de egymás jelenlétében a Forradalom becsülete [...] olyan dogma volt, amiben hinni kellett” – idéz egy résztvevőt Taine: *Les origines de la France contemporaine*, 198. A mérsékeltek, annak ellenére, amit értelmük diktált, állítólag ezért csatlakoztak a forradalmárokhoz.

⁵¹ Jellemző, hogy a más feltételek közt – a nyilvánosság kizárásával – működő harminc Bureau-ból huszonnyolcban nem ment át alkotmánytervezet, mert – legalábbis Taine szerint – ezt nem is akarta a többség, – és nem kellett megfelelni a nyilvánosság követeléseinek. Taine: *Les origines de la France contemporaine*, 145.

⁵² A nemzetgyűlési jegyzőkönyv szerint a parasztruhába öltözött Le Guen szenvedélyes felolvasása után „a lelkesedés minden lelket megragadott”. AP VIII. 346. A felolvasás és az öltözék nem éppen a spontaneitás jele. A szervezettségre lásd: Kessler: *La Nuit du 4 Août 1789*, 127–132. A jelenlevőket elragadó lelkesedés azonban tagadhatatlan. Éjjel 2-kor Lally-Tollendal kijelenti: „szívemet megittasítja az Önök hazafiassága.” (Egyúttal javasolja, hogy a királyt ismerjék el a francia szabadság helyreállítójának.) Marquis de Ferrières augusztus 7-i levelében „a legemlékezetesebb ülésről” ír, mely „Franciaország nemes lelkesültségét példázza”. Hozzáteszi, hogy „szerencsétlen körülmények, melyben a nemesség találta magát, a felkelés, mely ellenük támadt mindenütt Franche-Comté, Dauphiné, Burgundia, Elzász, Normandia és Limousin tartományokban, a legerőszakosabb társadalmi megrázkódtatásoktól felkavarva és részben elpusztítva; több mint százötven felégetett kastély, ádázul felkutatott és elégetett földesúri birtoklevelek, a Forradalom zúgó áradatával szembeni ellenállás lehetetlensége, a szerencsétlenség, mely ráadásul még egy kilátástalan ellenállásból származna, Európa leggyönyörűbb királyságának lerombolása, a pusztulás és anarchia áldozataként, és mindenekfelett, a franciák országuk iránti odaadása, melyet a szívükben hordoznak, egy olyan odaadás, mely a nemesség számára az állam és a becsület által előírt parancsoló kötelesség, mely arra int, hogy feláldozzák vagyonukat és saját életüket is a Királyért és a Hazáért, mind kijelölték számunkra a követendő magatartást.” Marquis de Ferrières (Samuur nemességének a Rendei Gyűlésébe delegált küldötte) levele: *Correspondance inédite*, 1789, 1790, 1795. Dir. H. Carré, Paris, 1932. 113–119. Maga a király, amikor visszautasítja a határozatokat, „ezt a jogfosztó igazságtalanságot”, így ír az arles-i érsekhez: „úgy gondolom, azzal engedelmeskedem a Gondviselésnek, hogy nem engedek ennek a lelkesedésnek, mely valamennyi renden úrrá lett.” http://www.royet.org/nea1789-1794/archives/documents_divers/louis16_lettre_archeveque_arles_4aout_xx_08_89.htm

hivatkoznak, hogy a Gyűlés érzelmei, a Nemzetgyűlés hazafiassága meg fogja hatni a népet.⁵⁴ A félelem azonban meghatározó szerepet játszott a javaslatok előkészítésében, részben azok elfogadásában is. Senki se mer ellentmondani, semmi sem állja tehát útját a nagylelkűség versenyének.⁵⁵

A félelemhez az önfeladás egzaltáltsága társult. Egyeseket a rossz lelkiismeret, másokat a harag befolyásolt. Elster az irigységet emeli ki.⁵⁶ A düh is szerepel a tanácsadók közt. Amikor Lubersac püspök a vadászati jog feladását javasolja, Châtelet hercege, a szenvedélyes vadász azt morogja: „a püspök elveszi tőlünk a vadászatot, én elveszem tőle a dézs-mát.”⁵⁷ A lelkesültség persze nem minden intellektuális korlátot – azaz érdek diktálta megfontolást – rombol le. Amint a városi és területi privilégiumok feladásáról esik szó, a breton küldöttek többsége – a kapott mandátumra hivatkozva – ezt már ellenzi. Languedoc küldötte hangsúlyozza, hogy e tartomány esetében „az ősi jogok elismerten a legszilárdabb alapon nyugszanak”.⁵⁸

A félelem és tömegpszichózis munkálkodását a kijózanodás követi. De az augusztus 5–12. közti szövegezési vitában, a nappali világosságban az érzelmek művét már nem sikerült visszavonni.⁵⁹ Sieyès az egyház eltartásának költségét a földbirtokosokra hárítaná, hiszen a dézsma a földtulajdont terhelte eddig is. A földtulajdonos képviselőtársak vonakodnak. „Szabadok akartok lenni, és nem tudtok igazságosok lenni!” – háborog az abbé. Amire azt a választ kapja, hogy a kultuszban mindenki részt vesz, az állam dolga megtalálni a kultusz

⁵³ A monarchista kortársak feljegyzéseiben különösen gyakoriak az erre vonatkozó utalások. Vö. Kessel: *La Nuit du 4 Août 1789*, 192–196.

⁵⁴ AP VIII. 344.

⁵⁵ Morellet abbé még augusztusban közzétett *Reflexions*-ja például a népi mozgalmaktól való félelemmel magyarázza, hogy egy napi huzakodás után, augusztus 11-én az egyébként megosztott papok is felajánlják az egyházi tizedről lemondást. Lásd: Kessel: *La Nuit du 4 Août 1789*, 220.

⁵⁶ Elster, J.: *The Making of the Declaration of 1789* (manuscript). Ami a feudális előjogokat illeti, „míg a vertikális viszonyok gyűlöletet gerjesztettek [a harmadik rend képviselőiben], addig a horizontálisak irigységet keltettek. Kessel (*La Nuit du 4 Août 1789*, 195.) utal arra, hogy az augusztus 4-i határozatokkal a két első rendet akarták alább szállítani, kiiktatva a polgárság és a király közt álló testületeket. (Para. 11.) Vö. Marquis de Ferrières álláspontjával: „a városok a tartományokat követték: a képviselők az őket szétfeszítő parancsoló indíttatások közepette egyensúlyoztak: úgy tűnt, a gyűlölet érzése, az elvakultan vágyott bosszú és nem a jó szeretete ösztönözte/hajtotta a lelkeket”. A küldöttek egy dologban értettek egyet: „Megbízóink az állam megújulását kívánják. Egyesek azt remélték, hogy erre a visszaélések megszüntetésével kerül majd sor. Mások olyan romlottnak látták a fennálló társadalmi rendet, hogy új alkotmányt kívántak, és a monarchikus kormányzati formán kívül – amit minden francia tisztel és becsül a szívében [...] minden hatalommal felruházták a képviselőket, hogy új alkotmányt teremtsenek.” *Mémoires du marquis de Ferrières* [Charles-Élie de], 2e ed. Paris (1822) Tome II. 86.

⁵⁷ Michelet, J.: *La Révolution française*. Paris, 1952. 2 vol, t. I. 215. De Ferrières márki megjegyzi, hogy a herceg végtelenül félt a terrortól, és igyekezett megragadni az alkalmat, hogy bizonyítsa, a nép mellett áll. *Mémoires du marquis de Ferrières*, 184.

⁵⁸ AP VIII. 347. Provence küldöttei vissza kívánnak térni megbízóikhoz, Dijon területi-képviselői autonómiát kíván, mindenki ragaszkodik ahhoz, hogy egész Franciaországban egységes szabály – az Alkotmány – érvényesüljön ebben a tekintetben.

⁵⁹ Természetesen ehhez az érintett szereplők elkötelezettsége és intézményi lehetőségei is szükségsek: az ülés elnöke esetenként az eljárási rendre hivatkozva megtiltja az elfogadottnak nyilvánított, bár korántsem egyértelmű határozatok újratárgyalását.

biztosításához szükséges közös forrást.⁶⁰ Hiába érvel Lanjunais és Sieyès a dézsma és bizonyos feudális előjogok megváltása ellen, a nemesség ragaszkodik a számára előnyös megváltási rendszerhez. A papság – jobb híján – a nemzet oltalma alá helyezi magát, vagyis a költségvetéstől várja saját eltartását. Ez az alkotmányos berendezkedés újabb alapvető eleme: az állam és egyház viszonyában – a gallikanizmus⁶¹ szellemében – *de facto* intézményesítik az egyház függőségét.

Még egyszer: az augusztus 4-i határozatok megadják a későbbi „alkotmány alapelveit”,⁶² a modern alkotmányosság oszlopai előttünk állnak: jogegyenlőség, közteherviselés, ingyenes igazságszolgáltatás, érdek szerinti hozzáférés a közhivatalokhoz, jogállamiság. Nincs helye korporációknak.⁶³ Nemcsak lehetővé válik az Emberi Jogok Nyilatkozata, de már el is fogadták meghatározó elemeit. A feudális rendszer eltörlése alkotmányozás – fejtegeti Mirabeau –, ezért fölösleges a vonatkozó dekrétumokat a királlyal szentesíttetni.⁶⁴

A különféle deklaráció-tervekben elképzelt, vágyott individualizmus immár tény. „Megszületett [...] az egyének modern társadalma” – írja Furet.⁶⁵ Más alkotmányos kérdések is eldőlnének még a Deklaráció előtt, vagy legalábbis az alkotmányos megoldások lehetségesé válnak: A király elveszíti a fegyveres erők fölötti monopóliumát, mivel a határozatok értelmében a csapatokat esküjük immár a nemzethez is köti. A Nemzet fokozatosan elkülönül a Királytól. Megfogalmazódik az állam és egyház szétválasztása (az állam elsőbbsége jegyében), az egyház állami támogatása mellett. És persze a modern magántulajdon jelentése és alapvető fontossága is itt kap elismerést. A tulajdon teljes értéken kompenzálást jelent – és máig ez a jelentése az alkotmányjogban. Ehhez képest a tulajdonjogot akár ki is felejthették volna a Deklarációból, ahogy az majdnem meg is történt. Az augusztus 4-i közös élmény megerősítette a tulajdon amúgy sem vitatott szentségét.

Ezek voltak tehát azok az átélt események, érzelmek, amelyek a közösen átéltség minden normatív erejénél fogva, magától értetődő tényként jelentek meg a Deklaráció szövegezése során, ami a nagy félelem éjszakája után tíz nappal kezdődött. Akik képviselőiként keresztül sem részesek ennek a közös élménynek – a negyedik rend, a későbbi *enragés* –, tovább pusztítják a javakat.

Minden, ami a Deklarációba kerül, augusztus 4-e következtében lehetett evidencia; így mindenekelőtt az, hogy a franciák szabad és a törvény előtt egyenlő egyének. Csakhogy, ami augusztus 4. után evidencia, azt korábban semmiféle többség nem akarta megszavazni. A közös érzelmek olvasztótégelyében alakultak ki a közös igazságok, míg a korábbi emberi jogi javaslatok csak a javaslattevő számára kínáltak „nyilvánvaló evidenciát”.

4. A Deklarációban rögzült érzelmek

Az augusztus 4-i áttörés nem sokat változtatott az ország állapotán. A zavargások folytatódtak. A technikai értelemben még érvényes feudális kötelezettségeknek továbbra sem tettek

⁶⁰ A papság sem akarta már ezt az állami megoldást, mert ha az állam fizetést nyújt a papoknak, akkor nyilvánvalóan csak a konkrét szükségleteket fedezik. Ezért kísérelték meg utólag a dézsmát tulajdonjoggá minősíteni.

⁶¹ A gallikanizmus francia hagyománya szerint az uralkodó (majd jogutódként az állam) hatalommal bír az egyház felett – a római pápa rovására.

⁶² Mirabeau, AP VIII. 639. A kortársak is úgy tartották, hogy az Alkotmányról szavaztak augusztus 4-én. Kessel: *La Nuit du 4 Août 1789*, 230.

⁶³ Igaz, a céhrendszer eltörlésére vonatkozó indítványt egyelőre kihagyják a jegyzőkönyvből.

⁶⁴ Thiers, L. A.: *Histoire de la Révolution Française*. Paris, 1839. 10. vol, vol. 1. 149.

⁶⁵ Furet: *A francia forradalom*, 82.

eleget; igaz, az augusztus 4-i határozatok hírére és katonai erő hiányában ezt nem is nagyon erőltették. A Nemzetgyűlés a saját szemében ugyan visszanyerte legitimitását, mivel megszabadult a feudális zsarnokság cinkosságától, de ettől az ország még nem nyugodott meg. Az államkincstárban nem a bevétel, csak az elfogadatlan adósságlevelek halmozódtak. Tovább kellett lépni, mégpedig sietve, és ebben a továbblépésben egyre fontosabbnak tűnt, hogy a választott megoldások a Nemzetgyűlés hatalmát erősítsék. A Deklaráció mielőbbi elfogadtatásával nemcsak a nép haragja csillapulhatott; a Nemzetgyűlés a királlyal szemben is megszilárdíthatta helyzetét, amennyiben a Nemzetgyűlés a Deklaráció és az alkotmány kizárólagos megalkotója lesz.⁶⁶ A Deklaráció – ennek megfelelően – nemcsak emberi jogokról szól, hanem választ ad arra is, hogy milyen alapon és főleg ki jogosult az államot vezetni. A Deklaráció elmondja, hogy milyen az az ember, akit az alkotmányban tisztelni kell, de legalább ennyire eldönti azt is, hogy kikből áll, kiknek a képviselője a Nemzetgyűlés.

Az augusztus 4-én félbeszakadt szövegezést augusztus 12-én kezdik újra. Emlékeztetőül: még augusztus 1-jén ötvenhatan jelentkeztek felszólalásra, hogy kifejtsék, milyen emberi jogok tartoznának az alkotmányba; augusztus közepéig mintegy harminc szöveges javaslat is érkezik. Sorjáznak a magától értetődő igazságok, de egyetértés csak abban van, hogy a külső körülményekre tekintettel minél gyorsabban be kell fejezni a Nyilatkozat készítését, és át kell térni az alkotmány szövegezésére.

Egyre gyakoribb, hogy többségi szavazás kikényszerítésével zárják le a vitát. Hogy mi kerül a végső szövegbe s milyen megfogalmazásban, az jórészt egyes szerzők személyes ambíciójától függ: ha valaki nagyon ragaszkodik a maga fordulataihoz, azt a többiek közömbösen vagy sietősen tudomásul veszik. A képviselőknek – és még inkább a karzatnak – elégük van az érvekből, melyeket ráadásul már többször hallottak. Milyen szerencse, hogy akik a maguk fordulataihoz ragaszkodnak, olykor kiváló elmék, vagy kiváló eszmeszabó-ságból dolgoztatnak!

Először a korábbi szövegek összegyűjtésére küldenek ki bizottságot (az Ötök Bizottsága). Az Ötök jelentését Mirabeau terjeszti elő. Kivételes helyzet: Mirabeau ezúttal bizonytalan, szavaiban nincs lelkesedés, be kell látnia és meg kell vallania: nem találtak semmiféle univerzális igazságot, mely megnyilvánulhatna a Deklarációban. A türelmetlen képviselők – elsősorban többséggel – a Hatodik Bizottság korábbi, nem éppen lelkesült és lelkesítő szövegét választják kiindulóponttúl Sieyès fejtegetései és maximái ellenében.⁶⁷

A Hatodik Bizottság kompromisszumos szövegéből a viták után kevés marad, de hogy tulajdonképpen mi számít emberi jognak és miért – arról alig van vita, talán mert a természetjogi evidenciákban a sérelmek kiválasztották a legfontosabbakat. A gyülekezés és társulás szabadsága senkinek sem kell. Az adott körülmények közt, amikor szabadulni akarnak a korporációktól, tekintettel a tömegek iránti félelemre és az individualizmus kultusza mellett ez nem csoda. A szociális jogok, a becsülethez való jog inkább csak elfelejtődnek, kima-

⁶⁶ A Nemzetgyűlés tagjai veszélyesnek vagy fölöslegesnek tartották a Nyilatkozatot, a Nemzetgyűlésen kívül végképp nem egyértelmű a Deklaráció fontossága. A közvélemény egy része kritikus: a párizsi pamfletek nevetségessé teszik a metafizikus törekvéseket. Sokan azért ellenzik a Deklarációt, mert a szabadság anarchiájától tartanak. (Lásd: de Baecque, A.: „*Le choc des opinions*”: *Le débat des droits de l'homme, juillet-août 1789*. In: *L'an 1 des droits de l'homme. Textes réunis par A. de Baecque*. Presses du CRNS, 1988. 17.

⁶⁷ A Nemzetgyűlés tagjai ebben az időben harminc *bureau*-ba voltak beosztva, és a javaslatok előkészítése ezekben a bizottságokban történt. Baecque szerint azért esett a választás éppen erre a szövegre, mert a negyvenfős bizottság javaslata a bizottság véletlen összetételénél fogva – az egyéni javaslatokkal ellentétben – a Nemzetgyűlés erőviszonyainak és hajlamainak megfelelő kompromisszumokat tartalmazott.

radnak a nagy sietségben. A Nemzetgyűlés korábbi szavazásainak szűrőjén már korábban fennakadtak a jogokkal szembeállított kötelezettségek; a tömegek csillapítására a kötelezettségek helyére a jogkorlátozás sokak által javasolt formulája, a „mások jogainak tisztelete” kerül. De a legfőbb korlát, a „mérséklet” mentsvára az, hogy a jogokat a törvény határozza meg. Igaz, ez a törvény még nem szuverén, azaz korlátot nem ismerő, hiszen csak a társadalomra ártalmas cselekedeteket korlátozhatja. A korlátozásban a törvényhez fordulás mögött anticipált események kiváltotta érzelmek – ismét a félelem – működését érhetjük tetten. Amint 1788-ban Madisont, Mounier-t is az aggasztja, miként lehet ellensúlyozni a többség önkényes hatalmát. Augusztus 12-én olyan megfogalmazásban, mely négy év távlatból prófétikusnak tetszik majd, a szenvedély vezérelte népi gyűlések döntéseiről és arról beszél, miféle veszélye van azoknak a gyűléseknek, ahol a tömeget szenvedélyt korbácsoló ékesszólás vezérli. Amikor az egyszerű gyanú is elég a szabadság veszélyeztetéséhez, és amikor ezt a szabadságot a nép rokonszenve sem biztosítja – figyelmeztet Mounier –, az ember nem élvezheti a szabadságot és biztonságot. A nép zsarnoksága ellen a törvények tisztelete nyújt orvosságot.⁶⁸

Az általános akarat és a nemzet szuverenitása potenciálisan diadalmaskodik az alapjogok felett, vagy legalább is egy olyan feszültséget intézményesít a Deklaráció, mely a következő években végzetesnek bizonyul a szabadságra. Ezt a korlátlan népsuverenitást csak az alkotmányosság lassan megszilárduló eszméje képes mérsékelni.⁶⁹ Ez a tisztán intellektuális korrekció a Terror alatti üldöztetés, vagyis a félelem alkotása lesz.

Az emberi jogokat megfogalmazó ülések hol közömbösek, hol váratlanul indulatosak, a hallgatóság és a szónokok türelmetlenek. Érdemi döntést már csak a kimaradó jogok tekintetében kellett hozni, így a sajtószabadság (Robespierre javaslata), a fegyverviselés⁷⁰ és a vallásgyakorlás szabadsága kérdésében.

A vallásszabadságról folytatott szenvedélyes vitában a racionalitás díszlete leomlik. A Nemzetgyűlés összetételéből következett a katolikus álláspont többségi támogatása. A katolikus egyház képviselői tisztában voltak azzal, miféle veszélyek fenyegetik a Hitet, ha minden felekezet szabadon gyakorolhatja vallását. Vicomte Mirabeau (Mirabeau szélsőségesen királypárti öccse) így érvel a vallási pluralizmus ellen: „ha engedélyezik a [vallási] kultuszokat, ezzel a körülmények vallását teremtik meg [...] Mindenki olyan vallást választ majd, amely megfelel szenvedélyeinek, és a török vallás lesz a fiatalok hite.”⁷¹ De még a vicomte is elfogadja, hogy a vallási érzelmek természetesek, erre tekintettel tehát senki sem zavarható vallása gyakorlásában. A jog a természetes érzelmek tiszteletén alapul: az emberi jog alapvető érzelmi szükségleteknek felel meg. A katolikus egyház előjogainak hagyományosabb védői ugyancsak az emberi természet érzelmi összetevőire hivatkoznak: a szenvedélyes vallási érzelmek szabályozás hiányában a rendet pusztítják majd el. Mások – azonos antropológiai

⁶⁸ AP, VIII. 407–408. 12. (1789. aug. 12.)

⁶⁹ Thompson (*Popular sovereignty*, 33.) hangsúlyozza, hogy a jogok törvény általi korlátozása a nemzeti szuverenitás következménye. Emiatt a francia Deklaráció eltér az amerikai példától: az amerikai alkotmányok szerint az állam dolga a jogok érvényesítése, Franciaországban viszont a jogok közhasznú korlátozása. E tekintetben téves Jellinek elmélete az amerikai jognyilatkozatok „átvételéről”. Jellinek, Georg: *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte*. [1895], 2006.

⁷⁰ Mirabeau ugyan a fegyverviselés szabadságát javasolta volna, de az Ötök Bizottságában meggyőzték ennek veszélyéről. Ez a jog nyilvánvaló ugyan, de anarchiával fenyeget – tehát kihagyták. AP VIII. 434–435.

⁷¹ AP VIII. 476. 1789. aug. 23. Bátyja szerint a többségi vallásoknak nincs joga uralkodni, mivel az uralkodás zsarnoki szó, amit be kell tiltani. Uo. 477. Lásd még: 12. 1790. április 13-án Baron de Menou Felszólalását.

feltevésekből kiindulva – arra a „vérpatakra” utalnak, „amely az intolerancia miatt ömlik”. De Laborde a kvékerek üldözésének rémisztő példáját hozza fel, és azt kívánja, a tolerancia érzése (*sentiment*) vezesse a küldötteket a vallásszabadság tárgyalásakor, hiszen a türelmetlenség zsarnokságot csöpögtet a szívekbe.⁷² Botrányos vitára – valóságos érzelmek csatájára – azonban csak a 6. szakasz egy fordulata kapcsán kerül sor, amikor a polgári egyenlőség tartalmát kell tisztázni.⁷³

Ki milyen állásra jogosult? A státuszt féltő harmadik rendbeliek ragaszkodnak ahhoz, hogy minden méltóságot betölthessenek – amit az eredeti szöveg sem zárt volna ki talán, de a bizonytalan önérzet paranoiás.

A befejezetlenül maradt Deklaráción végigtekintve belátható, hogy az értelemre vonatkozó minden hivatkozás ellenére meglehetősen ellentétes eredetű, egymással csak nehezen összeférő jogokról van szó. Jogokként olyan alapvető, közös érzelmi igények biztosítását fogalmazzák meg, amely érzelmeket (önérzet, vallás, önkifejezés, biztonságvágy, beleértve a tulajdonlás biztonságát) a monarchia korábban rendszeresen megsértette. Az egyetértés nem az értelem szentlélekszerű munkálkodásának tudható be, inkább azt mutatja, közös intuíciók dolgoznak. Mint Rabaut Saint-Étienne utóbb megállapította, a forradalomnak „csak egy elve volt: a visszaélések kiigazítása. Minthogy azonban ebben a birodalomban minden visszaélés volt, ennek az lett a következménye, hogy minden megváltozott”.⁷⁴

Az emberi jogokat érzelmek uralta folyamatban rögzítették, és érzelmek, illetve érzelmi szükségletek fejeződnek ki a Deklarációban. Amint Gouges-Cartou írja a maga Deklaráció-tervezetében: szinte az egész világ elismeri az emberi jogi elvek igazságát, „de csak érezzük őket”,⁷⁵ és így önkényesek maradnak. A hivatkozások közösségét a felvilágosodás kialakította nyelv biztosította, amelyet a nemzetgyűlési küldöttek társadalmilag és kulturálisan homogén többsége magától értetődően használ. Ebben a tekintetben az értelem és a nemzet büszke küldetése a meghatározó.⁷⁶ A Deklarációt az érzelmek öngerjesztéssel hozták létre: az emberi jogokat kívánók érzelmei közösségi érzésekre reagáltak, és széles tömegek érzelmeit módosították. Ha valakinek, a Forradalom egyik legelső és legengesztelhetetlenebb ellenségének, Edmund Burke-nek elhihetjük: 1789 „az érzelmek, a modor és erkölcsi vélemények forradalma volt”.⁷⁷

⁷² AP VIII. 472, de Laborde, 1789. aug. 22.

⁷³ Lásd: Baecque: *Le choc des opinions*, 159.

⁷⁴ Saint-Étienne, J.-P. Rabaut: *Précis historique de la Révolution*. Paris, 1792. 200.; idézi: Jennings: *The Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*, 840.

⁷⁵ AP VIII. 427. *Projet du Gouges-Cartou*, 1789. augusztus 12. Sieyès az elvek alapját az emberi természetben találja meg.

⁷⁶ Íme egy jellemző megközelítés, melyet a D'Agenois körzet (*sénéchaussée*) harmadik rendjének küldöttei képviseltek: „Végre elérkezett ez a szerencsés pillanat, amikor az értelem, a filozófia és az emberiség visszaszerzi rég figyelmen kívül hagyott jogait, visszaadva a szabadságot...” AP, I. 686. Az igény az értelemre vagy érzelemre való kifejezett utalás nélkül merül fel; ezeket egyszerűen igazolja a múltbeli igazságtalanság tapasztalata. A megfogalmazásban keverednek a divatos felvilágosodáskori terminusok, a válság által kiváltott aggodalmak és a királyt megillető hagyományos alázat kifejezésmódja.

⁷⁷ Burke, Edmund: *Reflections of the Revolution in France*. London, 1979. 175. Gertrude Himmelfarb is kiemeli, hogy Burke az érzelmek forradalmát látta 1789-ben. Himmelfarb, Gertrude: *The Roads to Modernity*. New York, 2005. 91.

CIEGER ANDRÁS

A 19. századi politika társadalomtörténetének hazai kutatása – ahogy én látom¹

E korántsem teljességre törekvő áttekintés és szubjektív kommentár elején arról a viszonyról kívánok röviden szólni, ami a politikátörténet és a társadalomtörténet hazai kapcsolatát jellemzi. Végigolvasva a Hajnal István Kör meghatározó történészeinek a nyilatkozatait, hitvallásszerű írásait, határozottan kijelenthető, hogy a politikátörténet az egyik legmarkánsabb identitásképző tényező a Kör életében, és talán általánosabban a társadalomtörténetészek (idősebb) nemzedékei számára is. Lényegében e diskurzusban a politikátörténetészek az „ördöggel” egyenlők, akiket kerülni kell és jobbnak lenni náluk. Nézzük, milyen karakterjegyek olvashatók róluk e szövegekben: intellektuálisan meglehetősen sivár műveket gyártanak, vaskalaposak, akik az objektivitás fikciójának a bűvöletében írnak, maradiak, bezárkózóak, a nemzetközi történettudományban tapasztalható kihívásokra érzéketlenek. A társadalomtörténész kritikusok rosszállóan említik, hogy mindezek ellenére a nemzeti történelem hagyományos felfogása a rendszerváltás után nem hogy gyengült volna, inkább megerősödött: például az elmúlt politikai rendszerek és azok hőseinek szakadatlan áttértékelése, a politikai kirekesztések, régi-új kultuszok ápolása és a nemzeti identitás túlhajtott bizonygatása miatt. Némi irigységgel ismerik el azonban, hogy a politikátörténészek a hivatalos, intézményes struktúrák bebetonozott birtokosai, és hogy elavult szemléletű munkáik (például nagy emberek életéről, háborús epizódokról vagy éppen néhány évszázadot átfogó ország-, sőt világtörténetekről) még mindig viszonylag nagy példányszámban fogynak el a könyvesboltokban.² Maugliként legutóbb a hazai társadalomtörténet-írás dzsungelében szemlélt tartó Bolgár Dániel találóan fogalmazta meg Gyáni Gábor egyik tanulmányát elemezve: „a társadalomtörténet hazánkban [...] egyenesen kizárólagos tulajdonának érzi a történetírásról való önreflektív gondolkodást [...] a dzsungelen kívül élőket a dzsungelen kívül rekedteknek látja: a politikátörténésznek nevezett »maradék« és a társadalomtörténet közötti kapcsolatot ósdi/modern relációként fogja fel.”³

Véleményem szerint az immár évtizedekre visszanyúló szembenállás legalább négy okra vezethető vissza: (1.) a két történeti diszciplína viszonyának elvi-módszertani problémáit át- meg átszövő személyes és intézményi ellentétek (időnként úgy tűnik, hogy ez a konf-

¹ Az ebben a rovatban megjelent írások a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2008. augusztus 29–30-án Túrkevéen, *A politika társadalomtörténete* címmel megrendezett konferenciáján elhangzott nyitóelőadások jegyzetelt változatai.

² Lásd például Benda Gyula: *A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái*. Századvég, 1997. 4. sz. 33–42.; Gyáni Gábor: *Történetírásunk az évezred fordulóján*. Századvég, 2000. 18. sz. 117–140.

³ Bolgár Dániel: *Kik vagytok Ti? A magyarországi társadalomtörténetről egy pályakezdő szemével*. Történelmi Szemle, 48. évf. (2006) 3–4. sz. 279.

liktus a legmeghatározóbb); (2.) egyre halványuló mértékben a politikai nézetkülönbségekre, amelyek elválasztják/elválasztották a marxista elkötelezettségű (ma posztkádári) hivatalos történettudományt az ellenzéki színezetű, újító szándékú Hajnal István Körtől; (3.) valamint a hazai társadalomtörténészek formálódó identitására és ebből következően markáns különbözni vágyására. Ez utóbbit Halmos Károly ekképp látja: „Tudomásul kell venni, hogy nálunk a társadalomtörténet megnevezés: jel – nincsen tartalmi kapcsolata tárgyával. Akik nem kívánnak a hagyományos köztörténettel foglalkozni, azok kerestek maguknak egy címkét, és úgy tűnik, hogy erre a »társadalomtörténet« adódott.”⁴

A képletet bonyolítja, hogy paradox módon a marxista köztörténetírás sem foglalkozott mélységében a politika világával, azaz éppen a modern politika mindennapi működéséről nem gyűjtött használható információkat. Mindezt Elena Mannová pozsonyi történész szemléletes példája így világítja meg: „[a marxista] történészeket a munkás csak akkor érdekli, amikor eldobja a kalapácsát, elhagyja a gépét és sztrájkolni kezd, illetve a paraszt akkor, ha elhagyja az ekét, és bekapcsolódik az éhségdemonstrációba. De még az említett politikai sztrájkok esetében is elsősorban a munkásvezetők nyilatkozatai vagy az ellenforradalmárok kegyetlensége állt a figyelem középpontjában. (Így történhetett meg, hogy 1989 végének forradalmi napjaiban a [a pozsonyi történettudományi] kutatóintézet szakdolgozói, akik negyven éven át tanulmányozták a munkásmozgalmakat, nem tudták, hogyan kell megalapítani egy sztrájkbizottságot.)”⁵ De szinte teljesen kimaradt a politika társadalomtörténete abból a nagy ívű kutatási programból is, amelyet az 1970-es évek közepén a hazai akadémiai történetírás hirdetett meg újító szándékkal, és célja a 19–20. századi társadalmi változások feltérképezése volt. A politikum vizsgálata csak a Vörös Károly által írt fejezetben bukkan fel, de kimerül a választópolgárok és a virilisek összetételének tanulmányozásában.⁶

Végül pedig a két diszciplína konfliktusának elméleti előzményeként és háttereként (4.) a történettudomány nemzetközi porondján megfigyelhető eltávolodást kell említenem a hagyományos eszközökkel művelt, zömmel nagypolitikai (államközpontú) kérdéseket boncolgató politikatörténettől.

Én magam nem kívánok állást foglalni a politikatörténet művelőit ért kritikák jogosságát illetően. Az azonban egyértelmű, hogy mára a szembenállás okai közül többnek a jelentősége elhalványodott. Természetesen nem az esetleges személyi ellentétekre gondolok, hiszen a szakmai féltékenységből, pozícióharcból (stb.) fakadó konfliktusok kiküszöbölhetetlenek. Úgy vélem azonban, hogy a Kör alapítása óta eltelt két évtized elegendőnek bizonyult arra, hogy a magyar társadalomtörténész társadalom megtalálja saját identitását, és legalább korlátozott mértékben kiépítse önálló intézményeit, kapcsolatrendszerét, képzési területét. Gondolok itt elsősorban az utóbbi évtized fejleményeire: a Kövér György és Gyáni Gábor által közösen jegyzett, illetve a Valuch Tibor által írt tankönyvekre és szöveggyűjteményekre,⁷ a *Korall* folyóiratra, a Bódy Zsombor és Ö. Kovács József szerkesztette vaskos

⁴ Lásd Halmos Károly hozzászólását: *Vita a Bevezetés a társadalomtörténetbe* című kötettről. *Korall*, 2003. 15–16. sz. 347–348.

⁵ Lásd Elena Mannová választát: *A Korall körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről* 2. *Korall*, 2002. 7–8. 205. A történész e példánál L’ubomir Lipták szavaira utal.

⁶ A torzóban maradt kutatási tervet lásd: Vörös Károly–Orbán Sándor–Sándor Pál: *Az új- és legújabbkori társadalomtörténeti kutatásokhoz (Tervezet)*. Történelmi Szemle, 18. évf. (1976) 4. sz. 731–760.

⁷ Kövér György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998.; Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete. I. A reformkortól a második világháborúig*. (Szöveggyűjtemény). 1–2. Budapest, [1995]; Gyáni Gá-

és reprezentatív kézikönyvre,⁸ a sokáig hiányolt nagydoktori és PhD disszertációkra, monográfiákra. Továbbá a magyar társadalomtörténet-írás nyilvánosan is megvívta a maga szimbolikus párbajait a hivatalos, akadémiai történetírással (lásd mindenekelőtt Gyáni Gábor és Pritz Pál pengeváltásait).⁹ A hazai társadalomtörténet-írás tehát többszörösen bizonyította önállóságát, életrevalóságát.

Óvatosan jelentem ki, de véleményem szerint az „ellenfél”, az ún. nemzeti történetírás mindeközben veszített a jelentőségéből, legalábbis a történészi vitáktól hangos 1990-es évekhez képest. Mérséklődtek az aktuálpolitikai indíttatású, szakmainak látszó csatározások egy-egy korábban élt politikus (pl. Tisza István, Horthy Miklós) életműve felett, alábbhagytak a viták a nagy nemzeti traumák (pl. Trianon) és az egymást váltó politikai rendszerek átértékelése körül.¹⁰

Az 1950-es évek látványos elfordulása után (melynek motorja a francia *Annales* volt), a nemzetközi történettudomány is visszatért az újraértelmezett eseménytörténethez (és az elbeszéléshez), valamint végbement a politikatörténet megújítása is. Igaz, a nemzetközi társadalomtörténet-írás háza táján az 1970-es évektől kezdődő változásokat a vitázók vérmérsékletük szerint különbözőképpen ítélik meg: van, aki egyenesen a társadalomtörténet végéről beszélt, van, aki a politikatörténet elleni lázadást sikertelennek ítélte meg, és ezért az ún. „totális” történelem művelése mellett tette le a voksát.¹¹ Megint más viszont visszatekintve úgy látja, hogy „társadalomtörténetről részben már nem is beszélhetünk, mert sikerült magát elfogadtatnia, és győzött”.¹² Lawrence Stone nagy visszhangot kiváltó 1979-es cikkében korholóan említi, hogy a történészek korábbi élcsapata („a keményvonalas társadalomtörténészek”) szinte kizárólag a hosszú időtartamra vonatkozó adatsorok és a struktúrák bűvöletében élt, illetve csupán a demográfiára és a gazdaságra figyelt, megfeledezve például az egyén személyes politikai döntéseiről. Ellenben, szerinte, a friss szemléletű és részben új típusú forrásokat a kutatásba bevonó „újtörténészek” sikerét jelzi, hogy módsze-

bor (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete II. 1920–1944.* (Szöveggyűjtemény). Budapest, [1995]; Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, 2001.

⁸ Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Budapest, 2003.

⁹ Lásd például Pritz Pál: *Történetírásunk egynémely problémájáról – különös tekintettel a posztmodernre.* Múltunk, 48. évf. (2003) 4. sz. 246–279.; Gyáni Gábor: *A rendszerváltástól a jövő „várható hatásáig”.* Magyar Tudomány, 40. évf. (2004) 11. sz. 1193–1200.; valamint Hajdu Tibor beszámolóját *Tudósítás a történészfrontról* címmel (Mozgó Világ, 30. évf. (2004) 12. sz. 120–123.).

¹⁰ Az óvatos fogalmazás indokolt, hiszen e jelenségek nem tűntek el véglegesen. Ám például a Teleki Pál megítélése (és szobra) körül 2004-ben lezajlott vita számomra elmozdulást jelez: a csatározásokban a meghatározó történészek visszafogott módon vettek részt, és döntően szakmai alapon foglaltak állást a politikus tetteivel kapcsolatban.

¹¹ Lásd Constantin Iordachi választát: *A Korall körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről 2.* Korall, 2002. 7–8. sz. 190–199.; Theodore Zeldin: *Társadalomtörténet és totális történet.* Világtörténet, 1986. 3–4. sz. 40–52.

¹² Lásd Jürgen Kocka választát: *A Korall körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről 2.* Korall, 2002. 7–8. sz. 202. Itt említem meg, hogy a német történetírásban – több ok miatt – nem volt megfigyelhető egy éles elfordulás a politikatörténeti szemlélettől. Ennek ellenére a historizáló, moralizáló történetírás fokozatos módszertani megújulása bekövetkezett az 1960–1970-es évek fordulójára, és ennek részeként sor került a *politikai társadalomtörténet* kutatási módszereinek a kidolgozására is. Erről bővebben: Ö. Kovács József: *A társadalomtörténet németországi útjai.* In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, 167–186.; Pócsa Kálmán: *Politika, morál és történetírás a háború utáni Németországban.* Korall, 2004. 15–16. sz. 145–178.

reik és személetük még a Nyugaton is többséget alkotó „tradicionális történészek” (zömmel politikatörténészek) leíró jellegű műveire is hatást gyakoroltak.¹³

Számomra a leginspiratívabban Peter Burke fogalmaz 1991-es tanulmányában, amelyben mind a politikatörténet, mind a társadalomtörténet határainak feloldódásáról ír („Ha mindenhol ott van a politika, vajon van-e bármi szükség a politikatörténetre?”), és örömmel állapítja meg, hogy „a régi keletű szembenállás végre eltűnőben van”. Véleménye szerint a társadalomtörténésznek „arra kell törekednie ugyanis, hogy a hétköznapi életet összekapcsolja az olyan kiemelkedő eseményekkel, mint a reformáció vagy a francia forradalom, vagy az olyan hosszú távú trendekkel, mint a nyugati értékrend elterjedése vagy a kapitalizmus uralkodóvá válása”.¹⁴ Az itt jelzett történészi program nyomán Jacques Le Goff már egyenesen a politikatörténet visszatéréséről beszél a történetírásban, melynek megújításában fontos szerepet tulajdonít a szociológiának és a politológiának.¹⁵

Akárhogy is vélekedjünk a lezajlott szemléletbeli és módszertani változásokról, valóban tagadhatatlan, hogy számos új, a társadalomtörténet és a politikatörténet határmezsgyéjén elhelyezkedő kutatási irány jelent meg és vált meghatározóvá: ilyen például a nacionalizmusok, illetve az identitások kutatása, a nemzeti emlékezet formálódásának és működésének tanulmányozása, az új esztétika (diskurzus-elemzés); a társadalom ellenőrzésének hatalmi technikáira vonatkozó kutatások; a politikai rítusok és szimbólumok megfigyelése és elemzése, a politikai kultúra (vagy általánosabban: a politikai közösség) vizsgálata, illetve általában a személyes, „a politikát a gyökereknél, a mindennapi emberek életében megragadni kívánó” (P. Burke) történelem kutatása.

Az elmondottak fényében úgy vélem tehát, hogy a lehetőségek itthon is adóttak a politikatörténet és a társadalomtörténet közelítésére, ám erre eddig csak kevésbé került sor. A Hajnal István Kör által rendezett konferenciák közül a társadalmi konfliktusokat sok szempontból boncolgató 1989-es salgótarjáni keresett leginkább kapcsolatokat a politika világával, reagálva az aktuális történésekre és talán a politikatörténet-írás megújításának reményében is.¹⁶ A rendszerváltás pillanata azonban ezen a téren is elmúlt, a frontvonalak megmerevedtek. A jelenlegi helyzet talán úgy jellemezhető, hogy a korábbi évek nyílt harcai után a szembenálló felek tűzszünetet hirdettek, és visszavonultak saját biztonságot nyújtó frontvonalaik mögé, nem veszélyeztetve egymás hadállásait (kutatási területeit). Természetesen az együttműködés kezdeményezése mindkét fél feladata, de engedjék meg, hogy ezen a konferencián a kihívásokra – hazai viszonylatban – talán fogékonyabb társadalomtörténészek felelősségéről beszéljek.

Véleményem szerint a hazai politikatörténészek zöme ódzkodik a társadalomtörténeti módszerek alkalmazásától (vagy mert nem rendelkezik kellő ismeretekkel róluk, vagy mert nem látja azt szükségesnek), a társadalomtörténészek egy jelentős része pedig lehetőleg a politikától (az „államtól”) minél távolabb „fekvő” kutatási témát választ. E kutatói magatartás

¹³ Stone, Lawrence: *Az elbeszélés újjászületése. Megjegyzések a régi-új történetírásról*. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II.* Budapest, 2006. 899–919.

¹⁴ Burke, Peter: *Az új történetírás múltja és jövője*. In: *Történetelmélet II.*, 1189–1208. A kérdés historiográfiájáról lásd például Burke, Peter: *Az eseménytörténet és az elbeszélés újjászületése*. In: *Történetelmélet II.*, 932–946.; Revel, Jacques: *Visszatérés az eseményhez: historiográfiai áttekintés*. Korall, 2004. 15–16. sz. 22–36.

¹⁵ Le Goff, Jacques: *Visszatérések a mai francia történetírásban*. BUKSZ, 12. évf. (2000) Nyár, 192–197.

¹⁶ Á. Varga László (szerk.): *Rendi Társadalom – Polgári társadalom 3. köt. Társadalmi konfliktusok*. Salgótarján, 1991. A Korall 2004 szeptemberében (17. sz.) jelentetett meg tematikus számot *Politika és hatalom a társadalomban* címmel.

viszont továbbörökítheti (például a doktori hallgatók képzésén keresztül) az állam és az általa úgymond uralt politika, illetve a társadalom mesterséges szembeállítását.¹⁷

Gyáni Gábor a Hajnal István Kör elnökeként e konferencia felhívásában a hídépítés szándékáról írt a társadalomtörténészek és a kissé lesajnálóan említett „hagyományos témákat, többnyire, de nem feltétlenül hagyományos módszerekkel kutató historikusok” között. Végignézve a túrkevei konferenciára jelentkezett előadók névsorán és témáin, szerintem ezt a meghatározást alig valaki venné szívesen magára. A „hagyományos” historikusok ezúttal is távolmaradtak e fórumtól. Mindebből számomra az következik, hogy a politikatörténet-írás megújításáért elsősorban saját házunk táján, azaz itt a Körben és az ahhoz kapcsolódó társadalomtörténeti műhelyekben tehetünk a legtöbbet.

Első lépésként hozzá kell nyúlni eddig a „hagyományos” historikusoknak átengedett témákhoz, illetve fel kell vállalni a már meglévő eredményeket. Ez utóbbival szeretném kezdeni. Például Hanák Péter neve a Bódy-Ö. Kovács kötetben alig kerül elő. Helye lett volna Hanáknak mind a magyar társadalomtörténet történetét (itt csak érintőlegesen, a lakáskultúra kutatása miatt említődik), mind pedig a politikai társadalomtörténetet tárgyaló fejezetekben, ehelyett munkássága csupán a művelődéstörténeti részbe fért bele röviden. Ez több szempontból is jelentős hiányosság, de én most csak a *Kert és a Műhely* című, két változatban is megjelent tanulmánykötete miatt említem. Hanák ugyanis a Ferenc József-i Magyarországáról szólva képes volt a szemléletváltásra: az 1950–1960-as években írt tanulmányait még a klasszikus politikatörténeti témák és az osztályszemlélet jellemezte, az 1970–1980-as évekbeli szövegeit viszont a kultúrtörténet mellett a politikatörténet frissebb témái (szimbolikus politika, politikai sztereotípiák, mozgalmi rítusok stb.) foglalkoztatták.¹⁸ Ugyancsak szerepelhetett volna – ismét a kötet több pontján – Irinyi Károly neve is, aki az 1980-as években írott, de önálló könyvben csak a halála után kiadott munkájában a debreceni polgárok politikai mentalitását, önmítoszaik működését igyekezett megragadni.¹⁹

Egyetértek Tomka Bélával, aki a Bódy-Ö. Kovács kézikönyvről kifejtett kritikájában többek között azt kifogásolta, hogy annak ellenére, hogy a politika társadalomtörténete témája számottevően jelen van a nemzetközi szakirodalomban, a kötetben szinte a legrövidebb terjedelmet kapta, és az adott szerző meglehetősen szűken értelmezte feladatát (lényegében a választói magatartásra fókuszált).²⁰ Szabó Dániel áttekintő tanulmányának informatív jellege azonban tagadhatatlan, mégis a mostani konferencia felhívásához csatolt ajánlott olvasmányok listájára nem fért fel (megjegyzem: így jártam én is a történeti politikakultúra-kutatás lehetséges irányairól szóló, 2000-ben megjelent írással).²¹

A határterületeken található témák közül hazai viszonylatban az elitek és a társadalmi önszerveződések kutatása tekinthető a legdinamikusabbnak – legalábbis a 19. századra vonatkozóan –, így én is e két témával kívánok hosszabban foglalkozni. Jól megfigyelhető, hogy a társadalomtörténészek az elmúlt évtizedekben csupán a gazdasági elit (vállalkozók, nagypolgárság stb.) vizsgálatát vállalták fel, a politikai vezető réteg kutatásától idegenked-

¹⁷ Lásd Apor Péter hozzászólását: *Vita a Bevezetés a társadalomtörténetbe*, 349–350.

¹⁸ Vö. Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában*. Budapest, 1975.; uő.: *1867 – európai térben és időben*. Budapest, 2001., illetve: uő.: *Kert és a Műhely*. Budapest, 1988. és 1999. (2. bőv. kiad.)

¹⁹ Irinyi Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben, 1867–1918*. Debrecen, 2002.

²⁰ Lásd Tomka Béla hozzászólását: *Vita a Bevezetés a társadalomtörténetbe*, 343–344.

²¹ Szabó Dániel: *Politikai társadalomtörténet – a politika társadalomtörténete*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, 371–386.; Cieger András: *Magyarország politikai kultúrája a dualizmus időszakában. (Módszertani áttekintés)*. Múltunk, 45. évf. (2000) 3. sz. 3–51.

tek, és azt meghagyták a „másik” tábornak,²² akik viszont korántsem bizonyultak olyan szorgalmasnak, mint a társadalom historikusai. Csak bonyolítja a problémát, hogy számos társadalomtörténész (helyi) elit címszó alatt lényegében csupán viriliskutatást végzett. Éppen a két téma azonosításának módszertani veszélyeire figyelmeztet a nyíregyházi döntéshozókat vizsgáló könyvében Takács Tibor.²³ Halmos Károly szemlélő írásában 28 virilistanulmány adatait tette közzé 18 városról és megyéről. Nyilván tovább szaporítható a helyi vizsgálatok száma, de most már szükség lenne a kapott eredmények másodelemzésére: regionális összehasonlítására, a főbb jellemzők összegzésére, majd pedig a virilisek politikaformáló szerepének feltárására (ilyen jellegű írás csak elvétve született). Maga Halmos is meglepőnek tartja, hogy mintegy négy évtizeddel az első virilis-tanulmány megjelenése után sem került sor a rendelkezésre álló listák országos összevetésére.²⁴

Öröndetes fejlemény, hogy az utóbbi évek során egyre több szakcikk és monográfia látott napvilágot a 19. századi helyi elitekről vagy éppen az egyesületekről. A legtöbb elemzés azonban megelégszik az adott képviselőtestület, illetve az egyleti tagság társadalmi összetételének a vizsgálatával, de ezen intézmények belső világáról, érdekviszonyairól, a helyi közélet irányításában elfoglalt helyéről stb. alig árulnak el valamit. Ráadásul a kutatók egy része nem hajlandó kitekinteni saját városházájának vagy kaszinójának a falai közül, hogy összevesse saját eredményeit mások adataival. Az idegenkedés a politikai összefüggések tárgyalásától időnként még a legjobbakat is jellemzi. A pesti egyesületek reformkori társadalomtörténetét feldolgozó, alapos és sokszínű monográfia szerzője például tudatosan elzárkózott attól, hogy bővebben írjon az egyesületek feladatairól lezajlott élénk korabeli politikai diskurzusról, és miközben könyvének alcímében egy politikatörténeti korszakmegjelölést alkalmazott, nem kívánt foglalkozni az egyesületek politikai szocializációs funkcióival, a reformkori politikai kultúra formálásában, illetve a nagypolitikai átalakulás eszmei és társadalmi előkészítésében játszott szerepével.²⁵

A társadalomtörténészek idegenkedése a politika világától és a hagyományos politikatörténészek tétlensége együttesen azt eredményezte, hogy a politikai elit kutatása terén (is) jelentősen lemaradtunk a nemzetközi történettudománytól. Az elmúlt egy-két évtized során külföldön napvilágot láttak az eliteket (és azon belül a politikai vezetőréteget) bemuta-

²² Akad azért kivétel is: Hudi József: *Veszprém vármegye politikai elite a XVIII–XIX. században (1711–1918)*. In: Oláh Miklós (szerk.): *Az átmenet avagy Veszprém megye a rendszerváltás időszakában*. Veszprém, 1995. 25–57.; Pap József: *Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig*. Szeged, 2003. Itt jegyzem meg, hogy a 19. századi katonai elit kutatása haladt a leginkább előre, elegendő talán Bona Gábor, Deák István, Hajdu Tibor és újabban Balla Tibor adatbázisaira utalni, ennek ellenére a hazai hadtörténetírás is szembesül a módszertani (társadalomtörténeti) megújulás szükségességével; erről lásd Pollmann Ferenc: *„Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl*. Korall, 2008. 33. sz. 120–128.

²³ Takács Tibor: *Döntéshozók: városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a 20. század első felében*. Budapest, 2008. 27–45.

²⁴ Halmos Károly: *Besitzbürgertum Magyarországon. (A virilizmus)*. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Budapest, 2006. 179–180. és 186. A regionális összehasonlítás első (és mindeddig utolsó) eredményeiről: Feiszt György – Kosján László: *A gazdasági elit kutatásának néhány kérdése a viriliséjegyzékek alapján*. In: Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum. Vera (nem csak) a városban*. Salgótarján, 1995. 483–486.

²⁵ Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest, 2005.

tó vaskos monográfiák, sőt az országok közötti összehasonlító vizsgálatok is.²⁶ Eközben itt-hon a 19. századi politikai elitéről szólva még mindig Rudai Rezső és Lakatos Ernő két világháború közötti, pontatlan megállapításaira vagyunk kénytelenek hivatkozni.²⁷

Feltehetően ezt az állapotot elégtelték meg a Budapesti Corvinus Egyetem politológusai, és hogy bekapcsolódhassanak a 19–20. századi politikai elitekről folytatott nagy európai vizsgálatba, maguk láttak neki, hogy az 1884 és 2002 közötti időszak 4382 országgyűlési képviselőjének adatait összegyűjtsék, és számos szempont szerint elemezzék. Hibát követtek el azonban azzal, hogy nem vontak be a kutatásba történészt (valószínűleg ez eszükbe sem jutott, hiszen úgy érzékelhették, hogy e témát senki sem kutatja rajtuk kívül), így összegző tanulmányaikba számos hiba csúszott.²⁸ Mindezért a felelősség nem csak a politológus szakma képviselőit terheli. Mi, társadalom- és politikatörténészek még a meglévő adattárakat (archontológiákat, újonnan elkészült tematikus életrajzgyűjteményeket stb.) sem aknázzuk ki eléggé az elitkutatás céljaira. Egyelőre a témába vágó itt-ott olvasható újabb írások zöme sem lép fel a szélesebb merítés, illetve a mélyebb összehasonlítás szándékával.²⁹

Itt jegyzem meg, hogy eközben a hazai politikatörténészek még az idevágó legalapvetőbb és igazán klasszikusnak mondható intézménytörténeti feltárást sem végezték el. Az utóbbi évtizedek parlamentarizmus-kutatásának legkomolyabb munkáit egy társadalomtörténész és két külföldön élő historikus tette le az asztalra. Gondolok itt Szijártó M. Istvánnak a 18. századi országgyűlésekről írott hatszáz oldalas munkájára, amely a szerző szándéka szerint „erősebb fénybe állítja azokat a szálakat, amelyek a diétát a vármegyével, a politikatörténetet a társadalomtörténettel kötik össze”. Különösen erős lehet majd ez a kapcsolat, ha elkészül a szerző által beígért prozopográfiai vizsgálat is.³⁰ Jean Bérenger és Kecskeméti Károly pedig félezer oldalon tekintette át az országgyűlés működését 1608 és 1918 között.³¹ Utóbbi szerző egy másik – hosszú késéssel magyar nyelven is kiadott – köny-

²⁶ Lásd például: Hudemann, R. – Soutou, G–H. (Hrsg.): *Eliten in Deutschland und Frankreich im 19. und 20. Jahrhundert. Strukturen und Beziehungen*. 2 Bde. München, 1994–1996.; Stimmer, Gernot: *Eliten in Österreich: 1848–1970*. 2 Bde. Wien, 1997.; Best, H. – Cotta, M. (eds.): *Parliamentary Representatives in Europe 1848–2000. Legislative Recruitment and Careers in Eleven European Countries*. 2000.; Lazar, Marius: *Divisions of the Political Elites and the Making of the Modern Romanian State (1859–1940)*. In: Karady, Victor – Török, Borbála Zsuzsanna (eds.): *Cultural Dimensions of Elite Formation in Transylvania (1770–1950)*. Cluj-Napoca, 2008. 216–259.

²⁷ Ruday Rezső: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935.)* Budapest, 1936.; Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918*. Budapest, 1942.

²⁸ Ilonszki Gabriella (szerk.): *Képviselők Magyarországon I*. Budapest, 2005.

²⁹ Lásd például: Pap József: „Két választás Magyarországon”. *Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben*. Aetas, 22. évf. (2007) 1. sz. 5–31. Nem ismerek olyan elemzéseket, amelyek például átfogó módon hasznosították volna a 19. századi országgyűlési képviselőről rendelkezésünkre álló, Adalbert Toth és Pálmány Béla által összeállított adattárakat: Tóth, Adalbert: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. München, 1973.; Pálmány Béla (szerk.): *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Budapest, 2002.

³⁰ Szijártó M. István: *A Diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792*. Budapest, 2005. 21.

³¹ Jean Bérenger – Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918*. Budapest, 2008. A könyv eredetileg 2005-ben Párizsban jelent meg francia nyelven.

vében arra is kísérletet tesz, hogy felvázolja a reformkori magyar politika irányítóinak, alakítóinak családi kapcsolatrendszerét és a meghatározó országgyűlési dinasztiákat.³²

Elhagyva az elitek és az egyletek világát, számomra a legizgalmasabb kutatási irányt a kisebb-nagyobb közösségek politikai beállítottságának, magatartásának, a fejük fölött zajló politikáról szerzett tudásuk és az ország dolgairól alkotott véleményük vagy éppen a nagypolitikára hatást gyakorló belső konfliktusaik vizsgálata jelenti. Tisztában vagyok a téma módszertani nehézségeivel és a forrásproblémákkal, az ezekre való hivatkozás azonban nem nyújt elegendő magyarázatot például arra, hogy Horváth J. András tíz éve publikált mintaértékű tanulmányát egy fővárosi kerület 1880-as évekbeli választói magatartásáról miért nem követték további árnyalt elemzések.³³ A választások tanulmányozása a politikatörténeti kutatások egyik központi témájának számít, mégis, művelői legtöbbször nem jutnak tovább az országos és a helyi történesek aprólékos ismertetésénél, illetve a választási eredmények felszínes elemzésénél, ám a választói magatartást befolyásoló pillanatnyi és hosszabbtávú tényezők feltérképezése rendre elmarad.³⁴ A társadalomtörténetesek viszont legtöbbször eleve lemondanak a politika világához ennyire szorosan köthető problémák tárgyalásáról.

Éppen ezért fokozott érdeklődéssel várom Kövér György újabb résztanulmányait (illetve később a teljes művet), melyekben aprólékosan elemzi Tiszaeszlár társadalmi viszonyait és belső feszültségeit az 1880-as években, tudatosan összekapcsolva a mikrotörténeti vizsgálatot a nagyobb látószögű kitekintéssel: „...tudatában vagyunk annak, hogy a társadalomtörténeti elemzés fényében majd újra fel lehet tenni a kérdést: vannak-e tanulságai a mikrotörténeti megközelítésnek a per politikuma szempontjából?”³⁵

Talán ma már meg lehetne próbálkozni azzal, hogy néhány – az elmúlt egy-két évtizedben érzékelhetően jobban kutatott – régió politikai kultúrájáról is megfogalmazzunk valószínűsíthető magyarázatokat. A már elkészült, 19. századra vonatkozó lokális vizsgálatok ismeretében erre mindenekelőtt a szabolcsi és a somogyi térséget tartom alkalmasnak. Véleményem szerint azonban e feladat elvégzésében a helyi kutatókra kell hogy háruljon a munka oroszlánrésze.³⁶

E manapság már meglehetősen patinás témák mellett minden bizonnyal divatosabbakról is beszélhettem volna kívánságlistám részeként, mint például az „emlékezet helyei” kutatási irányról vagy a (politikai) kultuszkutatásról és a szimbolikus politika vizsgálatáról, de e területeken – néhány esettanulmány kivételével – még várni kell a 19. századot kutató történészek számottevő eredményeire (jelenleg e témák kapcsán is jobbra irodalomtörté-

³² Keeskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. Budapest, 2008. 288–321. (X. fejezet: A politikai személyzet). A könyv eredetileg 1989-ben jelent meg francia nyelven.

³³ Horváth J. András: *Józsefváros választópolgársága az 1884. évi képviselőválasztás tükrében*. Fons, 5. évf. (1998) 4. sz. 481–525.

³⁴ A 20. századra vonatkozó ilyen jellegű kutatások állásáról és módszertani buktatóiról ad tájékoztatást: Ignác Károly: *A választói magatartás történeti irodalmáról (Magyarország, 1920–1947)*. Múltunk, 51. évf. (2006) 1. sz. 90–98.

³⁵ Lásd például Kövér György: *Performációk I. „Zsidó társadalom” Tiszaeszláron a nagy per előestéjén*. Korall, 2004. 17. sz. 6.

³⁶ Nem célom, hogy e két példaként említett térség kutatásai felett szemlét tartsak, ezért csak általánosságban említem meg, hogy ezen régiók politikai mozgalmairól, egyesületeiről, választásairól, egy-egy városának politikai viszonyairól már rendelkezésre áll hosszabb elemzés, esetenként monográfia.

nészek elemzései jutnak csak eszembe).³⁷ Éppen ezért biztató, hogy a Kör 2008. évi konferenciáján külön szekció foglalkozott a különféle politikai diskurzusokkal vagy például a kollektív erőszak elemzésével (megjegyzem: a 19. századi politikai beszédmódokról sem egy „vérbeli” politikatörténész, hanem egy irodalomtörténész jelentetett meg könyvet³⁸).

Feladataink tehát összetettek: szükség van átfogó alapkutatásokra, a meglévő adatbázisok körütekintő feldolgozására, saját lokális kutatásaink összehasonlítására (más térségekkel, az országos adatokkal, esetleg a külfölddel), illetve az egyetemi szakdolgozók és a doktori hallgatók érdeklődésének felkeltésére a politika társadalomtörténete iránt.

Remélem, elhiszik nekem, hogy állapotjelző szemlémmel nem a bíráló volt a célom, hanem a figyelemfelhívás és a buzdítás az itt felvetett témák kutatására és kutattatására.

³⁷ Lásd például Takáts József (szerk.): *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*. Budapest, 2003.; Margócsy István: „...Égi és földi virágzás tükre...” *Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról*. Budapest, 2007.; illetve Gerő András gazdagon illusztrált esszéit és szöveggyűjteményeit említhetem, például: Gerő András: *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma*. Budapest, 1998.; uő.: *Képzelt történelem: fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Budapest, 2004.; uő.: *Térrerő. A Kossuth tér története*. Budapest, 2008.

³⁸ Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007. A könyvről írt kritikámat lásd: BUKSZ, 20. évf. (2008) Tavasz 54–57.

KÖVÉR GYÖRGY

A politikatörténet „visszavétele”

Amikor Gyáni Gábor mint a Hajnal István kör elnöke felkérésére elvállaltam a türkevei konferencia egyik nyitóelőadását, és sürgetésére címet is kellett hozzá találnom, arra gondoltam, a fenti cím nyitva hagyja számomra a lehetőséget a téma későbbi kibontására, a párbeszédre. A politikatörténet „visszavétele” valóban többféle jelentést hordozhat.

Újra szembesülve vele, nekem először önkéntelenül „Szabács viadala” jutott valamiért az eszembe. Nem egészen mindegy, hogy 1476-ra gondolunk, amikor Mátyás bevette a törökök által pár éve, a Száva déli partján épített erődítményt, vagy inkább 1788-ra, amikor II. József már valóban visszafoglalta azt a pogányoktól. De ez végső soron nézőpontbeli kérdés. A lényeg az, hogy valamilyen idegen seregtől kell el- (vagy vissza)foglalni egy adott területet.

Lehet a dolgot szűkebb és praktikusabb perspektívában is értelmezni. Annak idején, 1988-ban a Történelmi Társulat által elutasítva, a társadalomtörténeti egyesület alapításakor célszerűnek látszott saját identitásunkat a nemzeti történelem egészét mindig is magának kisajátító politikatörténettel szemben meghatározni. Mára azonban, legalább is részünkről, értelmét veszítette ez a szembenállás. Részben azért, mert hallgatólagosan elfogadottak lettek a másságok, de részben azért is, mert egy integrált történetiszemléletben gyakorta elkerülhetetlenek a határátlépések (hadd utaljak szerénytelenül a „participáció” társadalomtörténetben elfoglalt helyére). Fogalmazhatnánk szerényebben úgy is, hogy mára beláttuk, érdemes lenne visszafogni saját ambícióinkat a történetírás egészének meghódításával kapcsolatban. S nem nekünk kellene megmondani a politikatörténetnek, hogy miként legyen „új”. Viszont a máshonnan jövő potenciális szövetségesek számára egyértelműen meg kell fogalmazni, hogy melyek a politikatörténet társadalomtörténetileg integrált történetírásba illesztésének lehetőségei és feltételei.

Annak idején még társadalomtörténeti PhD kurzusomon megismert avatott politikatörténész kollegák (Cieger András, Sipos Balázs) közé „spékelve” referátumomban ezen kritériumok történeti kialakulásának végiggondolását tekintem a társadalomtörténész aktuális lehetőségének és feladatának.

A hatvanas években két tömeges és nominális forráscsoport „felfedezése” ébresztgette a társadalomtörténet iránti érdeklődést Magyarországon. A kataszteri iratoké, illetve a virilis jegyzékeké. Mindkettő kutatása ígéretesen indult, de végül a másodiknak lett divatja, az elsőnek nem.¹ Pedig a kataszteri iratok „felfedezői” nem voltak híján az iskolateremtő formá-

¹ Orosz István: *Egy borsodi falu birtokviszonyai a jobbágyfelszabadítás után*. In: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének évkönyve I. Debrecen, 1962. 109–129.; Orosz István: *Mándok birtokviszonyainak változása 1870–1909*. Acta Universitatis Debrecenensis de Ludovico Kossuth Nominata. Series Historica II. Debrecen, 1963. 157–173.; Sándor Pál: *A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának történeti statisztikai forrásai-módszerei és újabb*

tumnak, közülük többek egyetemi intézményi háttérbe ágyazódtak.² De vajon miért nem lett érdemi folytatása például Szabad György kezdeményezésének, pedig lelkes tanítványi kör is állt mögötte? S miért és hogyan lett divatja Vörös Károly leleményének, pedig körülötte az iskolaszerveződésnek esélye sem nyílt akkoriban?

Néhány adalék a hipotetikus magyarázatkísérlet elemei közül:

1. A hozzáférhetőség. A kataszteri iratok csak levéltárakban, földhivatalokban kutathatók. Ezzel szemben a virilis listákat kinyomtatták, sajtóban is gyakran megjelentették.

2. A kvantitatív módszer. Igazából a kataszteri iratok feldolgozása manuálisan csak sziszifuszi munkával végezhető el. Viszont mivel a virilis listákon szám szerint jóval kevesebb név és adat szerepel, helyi léptékben a személyi számítógép hiánya nem jelentett megoldhatatlan akadályt.

3. Innováció. Azt is megállapíthatjuk, hogy a virilis listák jobban illettek a történetírás (benne az induló magyar társadalomtörténet) „elitista” alapállásához. Fogalmazhatunk úgy is, hogy maga a politikatörténet is igényelte a társadalomtörténeti háttér felvázolását, beleértve akár a politikatörténet szolgálóleánya szerepet is. A munkaigényesség által okozott nehézség mellett a kataszteri iratok vizsgálata önmagában túlmutat az elit csoportokat preferáló érdeklődésen. S mint az ELTE-én lefolytatott kísérlet megmutatta, pusztán saját forrásbázison nagyon korlátozott az értelmezés lehetősége, amiből következően további tömeges és nominális forrásokkal való összekapcsolása is kívánatos.

S végül, ami mindebből született, az valójában a politika társadalomtörténete, s ez nem más, mint a német értelemben vett „politikai társadalomtörténet” egy változata.³

A virilisek

Ma már kevesen emlékeznek arra, hogy Vörös Károly első, 1966-ban megjelent tanulmánya az 1903-as és 1917-es nyomtatott listákat elemezte, s abban még arról tudósított, hogy valószínűleg megsemmisültek a fővárosi virilizmus levéltári forrásai.⁴ Az alcímben is jelzett társadalomtörténeti feladatot tágran értelmezve a szerző elsődleges célként „a főváros gazda-

eredményei. Agrártörténeti Szemle, 7. évf. (1964) 1-2. sz. 36–81.; Sándor Pál: *A századforduló agrárstruktúrájának vizsgálatához*. Agrártörténeti Szemle, 8. évf. (1965) 2-3. sz. 177–198.; Szabad György: *A rendszeres kataszteri munkálatok agrártörténeti értékesítésével foglalkozó kísérletek célkitűzéseiről*. Agrártörténeti Szemle, 9. évf. (1966) 1-2. sz. 13–18. A kataszteri iratok vizsgálata egyébként belesimult az úrbéri birtokperek régebbi történetírói hagyományába. Ennek a többször megszakított kontinuitásnak egyik legfrissebb példajaként megjelent Kecskeméti Károly Szabad György vezetése alatt még 1956-ban írott szakdolgozata. Kecskeméti Károly: *Tök község paraszt-sága az Urbáriumtól az úrbéri per végéig 1770–1879*. Tök, 2009.

² Bali János: *Sárszentlőrinc az 1859. és 1887. évi kataszteri felmérések tükrében*; Fegyő János: *Gelej az 1889. és 1910. évi kataszteri felmérések tükrében*. Agrártörténeti Szemle, 9. évf. (1966) 1-2. sz. 18–46.; 46–73.; Tóth Tibor: *Adács község birtokviszonyai 1850–1877*. Agrártörténeti Szemle, 9. évf. (1966) 3. sz. 363–377.

³ Langewiesche, Dieter: *Sozialgeschichte und Politische Geschichte*. In: Schieder, Wolfgang – Sellin, Volker (hg.): *Sozialgeschichte in Deutschland. Entwicklungen und Perspektiven im internationalen Zusammenhang*. Bd. I. Göttingen, 1986. 19.

⁴ Csak egy, már a korrektúrába beszúrt lábjegyzet tanúskodott arról, hogy Baraczkai István, Budapest Főváros Levéltára akkori igazgatója a cikk nyomdába adása után rábukkant az 1907–1908. évi nyomtatott jegyzékekre. Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1903–1917. (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában I.)* Tanulmányok Budapest Múltjából XVII. Budapest, 1966. 145–194. A hivatkozás: 148*.

sági, társadalmi és politikai vezetőrétegét” kívánta megismerni. A szöveg ezt a vezetőréteget „élcsoport”-ként, „burzsoázia”-ként, „nagypolgárság”-ként emlegette, s csak az írás vége felé jelentette ki, hogy „várospolitikára gyakorolt tényleges befolyásuknak konkrét példákra való elemzése már túlment volna tanulmányunk keretein”.⁵ A később levéltárban megtalált, majd második publikációként elemzett 1873-as listák Pestre, Budára és Óbudára még külön készültek, s különösen a pesti kivételesnek tekinthető. Inkább az adójegyzékből kigyűjtött nyersanyagot tartalmazták, ráadásul adónemek szerinti bontásban (!) s igen széles kört átfogóan. Lelőhelyükből következően is a választással egybekötöttlen készültek, s a bennük foglalt adatok sem véglegesek, különböző színű kihúzások, felülírások tarkítják. S a változatlan alcím mögött, némiképp az új forrásbázishoz igazodva módosulni látszott a célkitűzés is. Ezúttal már szűkebben s bevallottan „a város gazdasági vezetőrétegének történetéről” szólt az írás.⁶ Mire végül a disszertáció rövidített változata könyv alakban megjelent, már a módszertani követők kis csapatára is hivatkozhatott a szerző.⁷

A virilizmus-kutatás ügyén sokat lendített, hogy 1973-ban a Történelmi Társulat pályázatot hirdetett „hazánk felszabadulásának 30. évfordulójára”, s ennek kiemelt témajavaslatai között szerepelt a társadalomtörténet s azon belül „egy magyarországi település (megye, járás, község, város vagy városrész) társadalmi tagozódásának, illetve társadalmi fejlődésének története”.⁸ Végül két díjnyertes dolgozat is (Gyáni, Tóvári) a virilis témakörből került ki. Külön érdekessége volt a dolgozatoknak, hogy túlléptek a dualizmus kori politikai kereten, és vizsgálataikat a két világháború közötti korszakra is kiterjesztették.⁹

Míg a korai kutatások közül Baranyi Béla egyértelműen Márkus László (és természetesen az akkor már magyarul is olvasható C. Wright Mills) nyomdokain haladva az elit fogalom definiálására és használatára tett kísérletet, addig Veliky János (támaszkodva a Hegeltől Habermasig húzódó gondolati ívre) Lakatos Ernőhöz nyúlt vissza, amikor a „politikai

⁵ Vörös: *Budapest legnagyobb adófizetői 1903–1917*. 1966. 149., 194.

⁶ Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873. (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában II.)* Tanulmányok Budapest Múltjából XVIII. Budapest, 1971. 249–306. Az idézet: 249. A végleges összbudapesti jegyzék megjelent: *Pesti Napló*, 1873. szeptember 3–12.

⁷ Baranyi Bélának (Debrecen) és Bérdi Györgynek (Pécs) már megjelent, Gyáni Gábornak (Hódmezővásárhely), Tóvári Juditnak (Miskolc) és Veliky Jánosnak (Hajdúság) kézíratos tanulmányait említette. Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Budapest, 1979. 173*. Baranyi Béla: *Gondolatok az uralkodó elittről, valamint egy helyi elit történetéről a debreceni virilizmus kapcsán (1870–1930)*. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica XIV. Magyar Történeti Tanulmányok V. Debrecen, 1972. 4–68.; Bérdi György: *Pécs legnagyobb adófizetői 1887–1901*. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XX–XXI. Pécs, 1975–1976. 113–126.

⁸ Ezen belül a kiírás különösen preferálta „az ott élő munkásosztály kialakulásának, struktúrájának, életmódjának, társadalmi tudata fejlődésének” ábrázolását. Pályázati Felhívás. Századok, 106. évf. (1972) 6. sz. 1185.

⁹ A pályázathoz módszertani útmutató is készült, amelyet Hanák Péter, Lackó Miklós és Vörös Károly állított össze. Az eredményhirdetésre, a felszabadulás dátumához képest némiképp megkésve (eredetileg március 21-re ígérték), de azért a NOSZF jubileumát nem elmulasztva, 1975. november 3-án került sor. Lásd S. Vincze Edit: *A Magyar Történelmi Társulat társadalomtörténeti pályázatának értékelése*. Századok, 110. évf. (1976) 2. 405–409. Gyáni megosztott második, Tóvári megosztott harmadik díjat kapott. Az első díj nem került kiosztásra. Közben Gyáni dolgozatának első változata megjelent a debreceni ifjúsági actában: Gyáni Gábor: *Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői 1888–1941*. Studium V. A KLTE TDK Kiadványai, Debrecen, 1974. 15–27. A másik díjnyertes dolgozat első közlése: M. Tóvári Judit: *A miskolci társadalom gazdasági vezető csoportjainak átrétegződése (1872–1917)*. Századok, 114. évf. (1980) 5. sz. 781–817.

vezetőréteg” kifejezést részesítette előnyben.¹⁰ Veliky már nem csak egyetlen települést vizsgált, s mind a viriliseket, mind a választottakat együtt elemezte. Tudomásunk szerint ő volt az első, aki az ország különböző részeiből a virilis listák szisztematikus gyűjtését is megkísérelte. Tekintetbe véve, hogy mind Baranyi, mind Gyáni szakdolgozati témavezetője Ránki György volt, ennyiben talán mégis munkált valahol a témaválasztások háttérében valamifajta „debreceni iskola”.

A későbbiekben Kosján László (aki Veliky János szakdolgozója volt) és Feiszt György teljesítette be az országos gyűjtőmunka feladatát. A nyolcvanas évek végén a Soros Alapítvány támogatásával és a megyei levéltárosok együttműködése révén két nagyobb régióra, a Dél- és Nyugat Dunántúltra, illetve Észak-Magyarországra hozták létre a virilis listák adatbázisát.¹¹ Ebből az alkalomból majdnem minden megyében keletkezett ilyen forráskorpusz. Ezek bázisán aztán további helyi feldolgozások születtek.¹² S a Feiszt–Kosján-gyűjteményből kapott nyersanyagok újabb szakdolgozatok alapjául is szolgáltak (Kaposvár, Szombathely).¹³

Az önkormányzati szintek közül (megyei, városi, községi) a municipális szint választása a virilis anyaggyűjtésben racionális kutatói döntésnek tekinthető, hiszen mindenki csak egy helyen jelölthette magát. A megyék a nyolcvanas években egymásnak is igyekeztek megküldeni saját virilis listáikat, így az is előfordulhat, hogy egy-egy év listája épp valamely szomszédos megye anyagából bukkan elő. A megyei szint használatából azonban többféle nehézség is származik. Amennyiben országos léptékre akarjuk kiterjeszteni a vizsgálatot, komoly akadálya a „felösszesítésnek”, hogy egy személy csak egy helyütt lehetett reprezentálva. Az országos körképre való törekvés egyébként már az 1880-as években jelentkezett. A Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank például körlevélben kereste meg a vármegyéket, hogy egyfajta VIP hitellista gyanánt bekérje és használhassa a virilis jegyzékeket. Beksics Gusztáv is dolgozhatott valamifajta virilis-lista gyűjteményből, legalább is adatai erre engednek következtetni.¹⁴ Az általa közölt 42 megye adataiból később Andrew C. Janos, legújabbban pedig Halmos Károly számított országos átnézetet.¹⁵ De ugyanilyen gonddal jár az

¹⁰ Márkus László: *A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről*. Történelmi Szemle, 8. évf. (1965) 4. sz. 449–466.; Mills, Wright C.: *Az uralkodó elit*. Budapest, 1962.; Veliky János: *A helyi politikai vezetőréteg szervezete változása és a virilizmus kölcsönviszonya a hajdú városokban a polgári forradalom után*. Hajdúsági Múzeum Évkönyve II. Hajdúböszörmény, 1975. 107–133.

¹¹ Feiszt György – Kosján László: *A gazdasági elit kutatásának néhány kérdése a viriliségyezékek alapján*. In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban*. Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum. Debrecen, 1995. 483–487.

¹² Csak az általam valamelyest jobban ismert Szabolcs megyét hozva most példaként: Takács Péter: *Szemponok a szabolcsi megyei virilisták társadalmi helyzetének elemzéséhez*. Alföldi Tanulmányok, I. 1990. Békéscsaba, 1990. 61–81.; Gottfried Barna: *Nyíregyházi virilisek 1874–1912 között*. In: Gyarmathy Zsigmond (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai I. Évkönyvek 9. Nyíregyháza, 1993. 141–168.*

¹³ Hegedüs Sándor: *Virilizmus Kaposváron 1888–1944*. Szakdolgozat, ELTE, 1995.; Bognár Bulcsu: *Felső- és középrétegek a dualizmus kori Szombathelyen a virilis jegyzékek alapján*. Szakdolgozat, ELTE, 1997.

¹⁴ Censor [Beksics Gusztáv]: *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk*. Budapest, 1884. 121–126.

¹⁵ Janos, Andrew C: *The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945*. Princeton, New Jersey, 1982. 114.; Halmos Károly: *Besitzbürgertum Magyarországon. A virilizmus*. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, 2006. 175–176.

is, ha az országos listákat próbáljuk alkotóelemeikre „visszabontani”.¹⁶ Hasonló a helyzet egy grádicsal lejjebb, ha a megyei szintből akarjuk kiolvasni a rendezett tanácsú városok virilistáit. Mint Tóvári Judit kutatásai óta belátható, a városi és megyei virilisek nem ugyanazzal az adóösszeggel szerepeltek a város, illetve a megye területén összeállított listákon.¹⁷ A rendezett tanácsú városok és főként a községek saját viriliseinek összegyűjtése pedig továbbra is a lokális történet kutatóira vár.

A virilis listák megyeinél tágabb, regionális szintű elemzésére újabban a politikatudományi ihletettségű történetírás vállalkozott. Ebből a szempontból Cieger András dolgozatai fontos hozzájárulást jelentenek a politikai elit történeti kutatásához.¹⁸ A virilis listák tehát újfent elsősorban a politikatörténet forrásává váltak. S nem belebonyolódva a politikai társadalomtörténet, avagy a politika társadalomtörténete definíció rejtelmeibe, az aligha lehet kétséges, hogy a kidolgozott eszköztár önmagában nyilván egyikhez sem elégséges.¹⁹ Hiszen politikatörténeti szempontból elemezni szükséges a lista kialakulását (a közigazgatási bizottság által bekért anyagoktól, a felülvizsgálat során be- és kikerülésen át, a végleges lista közgyűlési jóváhagyásáig s a választások következtében történő utolsó „simításokig”). Emiatt egyébként viriliseket és a választottakat külön-külön és egymással összekapcsolva érdemes szemlélni.²⁰ Ebből a látószögéből nem kerülhető meg szereplésük elemzése a képviselőtestületben, törvényhatósági bizottságban. Egyáltalán, mint virilisták alkottak-e a politika szempontjából különálló csoportot, tehát politikatörténeti alanyok voltak-e? S akár igen, akár nem, egyénileg hogyan illeszkednek a tágabb társadalmi alakzatokba?

Négy évtized távlatából nyugodtan elmondható, hogy a virilis jegyzékek a társadalomtörténet számára tulajdonképpen helyettesítő forrást jelentettek. A vagyon- és jövedelemmegosztás és a foglalkozásszerkezet vizsgálatában próbálták pótolni az adójegyzékeket. De vajon ennyire nem maradtak volna fenn adóösszeírások sehol, hogy még a virilis jegyzékek adóhivatali előzményekkel való összevetésére sem került sor? Történtek ugyan más irányú helyettesítési kísérletek is az adójegyzékek funkcionális pótlására, ám ezek sem léptek túl az „elittörténet” hatókörén. Mindenekelőtt a központi bank hitelinformációs jegyzékei tekinthetők ilyennek.²¹ Továbbra is fennáll tehát annak szükségessége, hogy legalább a társadalomtörténetileg fontos közbülső, előkészítő anyagokat érdemes lenne szembeesíteni az

¹⁶ Vörös Károly kísérletezett egy harmadik metszetben Budapestre ezzel a megoldással. Vörös: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. 67. skk. Forrásául szolgált: Máté J. Lajos (szerk.): *Magyar Almanach*. Budapest, 1888.

¹⁷ Tóvári Judit: *Az elit Miskolc város társadalmában 1872–1917*. Nyíregyháza, 1997.

¹⁸ Cieger András: *A Bereg megyei politikai elit a dualizmus időszakában*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat levéltárának kiadványai. Levéltári Évkönyv XII. Nyíregyháza, 1997. 213–281.; uő.: *A dualizmus kori helyi politikai elit kutatása regionális szinten*. In: *Mi végre a tudomány?* Fiatal Kutatók Fóruma 1. – 2003. Budapest, 2004. 297–313.

¹⁹ Szabó Dániel: *Politikai társadalomtörténet – a politika társadalomtörténete*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Budapest, 2003. 371–387.

²⁰ Veliky János és Tóvári Judit idézett munkái mellett lásd: Horváth J. András: *Új emberek az Újvárosházán – Az egyesített főváros első közgyűlésének társadalmi összetétele*. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. XXVII. Budapest, 1999. 23–52.; legújabban Takács Tibor kísérletezett ezzel. Takács Tibor: *Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a 20. század első felében*. Budapest, 2008.

²¹ Timár Lajos: *A Magyar Nemzeti Bank hitelinformációs jelentései és a városi gazdasági elit a két világháború közötti Magyarországon*. Aetas, 7. évf. (1992) 4. sz. 73–83.; Kövér György: *Budapest „legjobb adósai” (1879–1890)*. In: Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor (szerk.): *A pesti polgár*. Tanulmányok Vörös Károly emlékére. Debrecen, 1999. 125–137.

adójegyzékekkel mint „ősforrással”, illetve a másik oldalon a végleges listával. Az igazi társadalomtörténeti háttér, az adójegyzékek felkutatását, elemzését ugyanis a jövedelem- és vagyonmegoszlásra nézve a virilis jegyzékek vizsgálata aligha helyettesítheti.

Választójog és választások

Mint az eddigi fejtegetésekből látható volt, a virilizmusok tanulmányozása nehezen választható el a választói névjegyzékek, a választások kutatásától (de ez természetesen csak a törvényhatósági és más önkormányzati szintekre értendő!). És itt az együttes tanulmányozáson van a hangsúly, hiszen a törvényhatósági és az országgyűlési választási jog gyakorlatilag ugyanazt a kört ölelte fel, tehát az országgyűlési választói jog vizsgálata egyben az előbbire is érvényes következtetésekre adhat alapot. Nyilván ennek is tudható be, hogy miközben a törvényhatósági választások feltárása viszonylag kis mértékben haladt előre, addig jelentős könnyebbség ez áttekintés szerzője számára, hogy az országgyűlési választói magatartás történetének módszertanilag kritikus, komoly historiográfiája van, ami felment a részletes bibliográfiai áttekintés terhe alól.²²

Persze abban, hogy az országgyűlési választások kerültek a vizsgálatok centrumába, ezúttal is a parlamenti és kormányzati politikatörténetre koncentráló elitista szemlélet meghatározó szerepet játszott. Valójában ugyanis többféle választójog élt együtt, egy időben az országban. A községi választójog például jóval szélesebb körre terjedt ki, mint a megyei vagy az országos, s nyilvánvaló, hogy a helyi politikában a nagyobb érdekeltség szintén kiterjedtebb aktivitásra sarkallta az embereket.²³ A községi szinten ráadásul a politikai választójog egy sor más választójoggal (egyházközségi, iskolaszéki stb.) szövődött össze, s ezek átfedése, illetve kitakarása a társadalomtörténész különös érdeklődésére tarthat számot. Akárcsak a pártok hátterében a politikai nyilvánosság egyéb szintjei, mint az egyesületek, olvasóköriek.²⁴

A két háború közötti előzmények nyomán kezdetben a statisztikai megközelítés dominált.²⁵ Neve, egyénisége – az uralkodó politikatörténeti paradigma jegyében – legfeljebb a választottaknak volt. Érthetően a választások eredményei jegyében fogantak a magyar választástörténet-írás átfogó vállalkozásai.²⁶ Közben a mindenkori jelen is napirendre tűzte a választók megnyerésének kérdéseit. Az aktuális politikatudományi érdeklődés tartja mind a mai napig napirenden a 20. századra fókuszáló vizsgálatokat, amelyek a megközelítés

²² Szabó Dániel: *Politikai társadalomtörténet*, 371–387.; Ignác Károly: *A választói magatartás történeti irodalmáról (Magyarország, 1920–1947)*. *Múltunk*, 51. évf. (2006) 1. sz. 91–99.

²³ A községi választójog kialakítása körüli kezdeti vitákra lásd: Dobszay Tamás: *Politikai intézmények és választások a magyar kései rendiség időszakában*. In: Gergely Jenő (szerk.): *Fejezetek az új- és jelenkori magyar történelemből*. Budapest, 2006. 54–66.

²⁴ Szabó Dániel: *A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. Párt és vidék*. *Történelmi Szemle*, 34. évf. (1992) 3–4. sz. 199–230.

²⁵ Ruskai Miklós: *Az 1945 előtti magyar választások statisztikája*. *Történeti Statisztikai Közlemények*, 1959. 1–2. sz. 11–58.

²⁶ Toth, Adalbert [Tóth Béla]: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. München, 1973.; Gerő András: *Az elsőpró kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon*. Budapest, 1988.; Földes György–Hubai László (szerk.): *Parlamenti képviselő-választások 1920–1990*. Budapest, 1994.; Ruzsoly József: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868*. *Jogtörténeti Tár* 2/2. Budapest, 1999.; Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944.)* Budapest, 1999.; Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza*. 1–3. k. Budapest, 2001 (+CD-ROM); Bérenger, Jean – Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Budapest, 2008.

makro-jellegéből következően mindig a valószínűségek birodalmában mozognak, olyan sztochasztikus térbeli és társadalmi kapcsolathálóban, amelyet a választott elemzési paraméterek összefüggései határoznak meg. Legyen az a földadóminimum területi eloszlása vagy a pártpreferenciák és a társadalmi tagoltság kapcsolata, vagy akármely aggregált adatsor. A döntő kérdés ezen a szinten az marad, hogy milyen társadalmi vagy térbeli háttérre „ültetik rá” a választási eredményeket, s hogy volt-e valóban alternativitás a választásokkor. Ebből a szempontból rendkívül tanulságosak az egy-egy irányzathoz és választáshoz kötődő társadalmi mozgósítás esettanulmányai²⁷, valamint a megyeszintű, a témát minden irányból körbejáró elemzések.²⁸

Viszonylag későn jelentkezett történetírásunkban – Ránki György úttörő mintavételes kísérletével – a választójogosultak személyéig lehatoló történeti kutatás.²⁹ Koroknai Ákos Délkelet-Dunántúlra vonatkozó regionális tanulmányai jelentősen kitágították az elemzés kereteit.³⁰ Az 1896-os Bánffy-féle választások regionális politikatörténetén végzett módszertani kísérlet, az 1893-as választójogi kimutatás adatait az 1890-es népszámlálás foglalkozási kategóriái szerint dolgozta fel járási szinten, s ezt szembesítette az 1896-os választói névjegyzék választói jogcímei szerint tagoltságával (ezáltal a „jogcímszabadság” miatt e változókéony kategória használatának nehézségei is a felszínre kerültek). S ezután jut el a következőkhez: „...kiterjedtebb kutatás – ami egyébként országosan és regionálisan kívánatos és hasznos lenne – csak a modern számítástechnikai eszközök igénybevételével oldható meg”.³¹

A számítógépes vizsgálat valóban új távlatokat nyitott e téren, ám az instrumentum önmagában nem oldja meg a kategóriarendszer választásának problémáját. A választói jogcím és a foglalkozás által alkotott kétdimenziós társadalmi tér még nominális vizsgálat esetén sem képes kielégíteni a modern társadalomstatistika követelményeit. Kérdés tehát, hogy a társadalmi struktúrára rávetítés kísérlete helyett nem lenne-e célszerűbb inkább egyszerűen „választójogi osztályokról” beszélni. Még akkor is, ha tudjuk, végső soron ahogy a választójog maga tagolja a társadalmat, az tulajdonképpen visszavezethető az adókatégoriákra (s ezzel már ismét a vagyon- és jövedelem-megoszláshoz jutottunk vissza). Arra

²⁷ Szécsényi Mihály: *A szélsőjobb oldal társadalmi bázisa az 1935-ös debreceni választásokon*. In: Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Salgótarján, 1987. 368–387.; Vonyó József: *Meskó pártja Zalában. Adatok a nyilasok Zala megyei szerepéről és társadalmi bázisáról 1933–1935*. In: Zalai Gyűjtemény 35. Szerk. Bilkei Irén. Zalaegerszeg, 1994. 277–304.

²⁸ Csak a szisztematikusan feldolgozottak tekintett Szabolcs megyére utalok: Bene János, Takács Péter, Vinnai Győző, Gyarmathy Zsigmond tanulmányai a *Tanulmányok választásokról és önkormányzatokról Nyíregyházán (1848–1948)* című kötetben, szerk. Vinnai Győző, Nyíregyháza, 1994.; Margócsy József: *Nyíregyháza nemzet- és országgyűlési képviselői 1848–1944 között*. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai, Levéltári Évkönyv XI. Szerk. Nagy Ferenc. Nyíregyháza, 1995. 205–229.; Szilágyi László: *A „kuruc vármegye”. Parlamenti képviselők és választók a dualizmus kori Szabolcs vármegyében*. Nyíregyháza, 2006.

²⁹ Ránki György: *Az 1939-es budapesti választások*. Történelmi Szemle, 19. évf. (1976) 4. sz. 613–630.

³⁰ Koroknai Ákos: *Az 1896. évi választások Délkelet-Dunántúlon. (Módszertani kísérlet a választási statisztikák és a választói névjegyzékek elemzésére.)* Baranyai Levéltári Füzetek 61. Pécs, 1985.; uő.: *A dualizmus kori parlamenti választások a Délkelet-Dunántúlon. II. rész. (Módszertani kísérlet a választási statisztikák és a választói névjegyzékek elemzésére.)* Baranyai Levéltári Füzetek 82. Pécs, 1986. (Eredetileg mindkettő a Baranyai Helytörténetírás című periodikában jelent meg.)

³¹ Koroknai: *A dualizmus kori parlamenti választások a Délkelet-Dunántúlon. II. rész*, 223.

azonban a kutatás csak a legritkábban szokott vállalkozni, hogy a vagyoni háttér alapján „újraszámolja” a választói census mértékét és határait, amihez távolról sem mellékesen kivételesen jó forrásadottságok is szükségesek.³²

Nem hagyhatjuk ki a sorból azokat az egyes választásokra vonatkozó esettanulmányokat sem, ahol már nemcsak a választójogi névsorok, hanem – a nyílt szavazás „jóvoltából” – szavazási listák is rendelkezésre állnak, s így lehetőség nyílik a választójog társadalmi hátterének és a tényleges szavazó alanyi döntéseinek összekapcsolására. Ilyesmire Péterné Fehér Mária mellett Horváth J. András, Paksy Zoltán és legújabban Gerhard Péter tett tanulságos kísérletet.³³ A számítógépes elemzés úttörésének érdeme Horváth Andrásé, persze, mint majdnem mindenben, itt is meg kell említenünk az elődök közt Vörös Károly nevét. Horváth „megtisztított” adatbázisa különböző forrásokat kapcsolt össze annak érdekében, hogy túllépjen a foglalkozási megoszlás háttérelmézésének egyoldalúságain. Gondolunk itt mindenekelőtt a társadalmi hierarchia-fokozatok megállapítási kísérletére, az 1884-es fővárosi virilis lista vagyoni dimenziójának számbavételére, valamint a nyílt szavazás szavazói listáinak és az 1890-es fővárosi népszámlálás adatainak térbeli elemzésére.

S ha már a politikatörténet nem csupán a központi akaratképződés, a parlamenti viták, a minisztertanácsi jegyzőkönyvek vizsgálata (amelyet egyáltalán nem becsülök le), s már nemcsak passzív „partout”-ként sejlik fel mögötte a társadalom, akkor valóban eljött az ideje a társadalomtörténet és politikatörténet közötti eszmecserének.

Az utcák népe

S akkor még nem is szóltunk az utcai politizálás kérdésköréről. Pedig Magyarországon, csakúgy, mint másutt, a parlamenti politizálás elválaszthatatlan volt az utca népének megnyilvánulásaitól. S nemcsak a korlátozott választójog időszakában, amikor voltak, akiknek nem is adatott másfajta vélemény-nyilvánítási lehetőség. S nem is olyan könnyű megmondani, hogy ez mennyire archaikus vagy éppen modern jelenség.

Mára már ezeknek a megmozdulásoknak is szépen gyarapodó, bár igen egyenetlen irodalma keletkezett. Mindnyájan emlékszünk még – épp a Hajnal István Kör konferenciáján – Gyáni Gábor újszerű kísérletére a pesti utca mozgalmairól.³⁴ Ma már nem nélkülözhetjük az egyes zavargásokról készült feldolgozások sorozatát: elegendő csak a Verhovay-féle ribilíókra, a Jansky-ügyre vagy a véderőtüntetésekre gondolnunk.³⁵ Külön irodalmi együtttest

³² Péterné Fehér Mária: *Az első országgyűlési képviselőválasztás Kecskeméten*. Bács-Kiskun Megye Múltjából XI. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1992. 152–218.

³³ Péterné Fehér Mária: *Az 1861. évi országgyűlési képviselőválasztás Kecskeméten*. Bács-Kiskun Megye Múltjából XII. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1993. 201–250.; Horváth J. András: *Józsefváros választópolgársága az 1884. évi képviselőválasztás tükrében*. FONS, 5. évf. (1998) 4. sz. 481–527.; Paksy Zoltán: *Nagypolitika kicsiben: parlamenti választás és társadalmi háttér Zalaegerszezen 1935-ben*. Korall 17. 2004. szeptember, 88–107.; Gerhard Péter: *Az 1878-as és az 1881-es országgyűlési képviselő-választások a budapesti IX. választókerületben*. FONS, 15. évf. (2008) 4. sz. 375–425.

³⁴ Gyáni Gábor: *Fővárosi zavargások a dualizmus évtizedeiben*. In: Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok*. Salgótarján, 1991. 345–354.

³⁵ Sándor Tamás: *Tüntetéssorozat Budapesten 1880. januárjában*. Valóság, 50. évf. (2007) 9. sz. 101–111.; Heiszler Vilmos: *A Jansky-ügy*. In: Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991. Összeáll. Gerő András. H. n., 1993. 76–92.; Szabó Dániel: *A véderőtüntetések résztvevői*. Korall 17. 2004. szeptember, 43–61.

alkotnak a nyolcvanas évek antiszemita zavargásairól szóló dolgozatok.³⁶ Újabb amerikai próbálkozás is történt az utcai tömegmozgalmak megragadására.³⁷ Ugyanakkor mindmáig hiába várjuk a munkásmozgalom-történettől a magyar sztrájk-történet megírását. Pedig ezen a fronton, épp ezáltal válhatna megalapozottá a politikatörténeti nyitás a társadalomtörténet felé.

A kollektív akciók, a kollektív erőszak története szempontjából az alapprobléma az, hogy a forrásokban ezek a mozgalmak a hatalom szemszögéből nyernek bemutatást. Akit letartóztatnak, az nem biztos, hogy a vezér, hanem lehet, hogy ő a balek, akit fülön csíptek. Aki csak belekeveredett az eseményekbe. Aki szervezkedett, agitált stb., az általában igyekszik erről minél kevesebb nyomot hagyni, s ha mégis horogra kerül, letagadni. A hamis tanúk és alibik állításának lehetősége csaknem határtalan. A bírósági tárgyalás szempontjából: akit kővel a kezében tartóztattak le, az nem dobta el azt a kavicsot. Amit meg eldobott, az lehet „tárgyi tényálladék”, de nincs a kezében. Akit sebesüléssel kórházban ápolnak, az nem biztos, hogy az első sorokban harcolt, legfeljebb ő tudott leglassabban elszaladni a kardlapozó lovas rendőrök elől. S ilyenkor egyébként is, félve a letartóztatástól, csak a legvégső estben fordulnak a sérültek orvoshoz. Az utólag írott önéletrajzok, *oral history* gyűjtések alkalmassak lehetnek egy mozgalom emlékeztetének, legendáriumának megteremtéséhez, aligha pótolhatják azonban a szinkron forrásokat. De egyáltalán keletkeztek, maradtak-e, ezeknek a mozgalmaknak, megmozdulásoknak autentikus saját forrásai? Csakis felülről és már sohasem alulról ismerhetjük meg az utcapolitika történetét?³⁸ Csakis kívülről és jóformán soha sem belülről?

*

Az új politikatörténet útját valószínűleg a politikatudomány jövőjének alakulása sokkal inkább meghatározza majd, mint a társadalomtörténethez fűződő viszonya. A társadalomtörténetnek s így a politika társadalomtörténetének viszont majdnem közömbös, hogy az érdekepolitikára vagy a szimbolikus politikára építő felfogás kerekedik felül a politológián belüli viaskodásban. Nincs érdemi vesztenivalója: az előző számára empirikusan megalapozott bizonyítékokkal, az utóbbi számára pedig meggyőző cáfolatokkal tud szolgálni. S az elévzett munkálatok által mindenképpen gazdagodhat szempontokban, módszerekben, eredményekben. S ha jól végzi a dolgát, ez nem is kevés.

³⁶ Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*. H. n. [Budapest] 1976.; Foki Ibolya: *Az 1883-as zsidóellenes zavargások Zala megyében*. Zalai gyűjtemény 25. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. Szerk. Halász Imre. Zalaegerszeg, 1986. 217–241.; Bősze Sándor: *Az 1883-as somogyi antiszemita zavargások*. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 22. Kaposvár, 1991. 73–95.; Nemes, Robert: *Hungary's Anti-Semitic Provinces: Violence and Ritual Murder in the 1880s*. *Slavic Review*, 66. (2007) 1. Spring. 20–45.; Kövér György: *Az eszlári pünkösdi „népizgatottság” (1882. május 29.) Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XVIII.* Dr. Nagy Ferenc levéltár-igazgatónak ajándékba. Nyíregyháza, 2008. 281–294.

³⁷ Freifeld, Alice: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914*. Washington, 2000.

³⁸ Lindenberger, Thomas: *Straßenpolitik. Zur Sozialgeschichte der öffentlichen Ordnung in Berlin. 1900 bis 1914*. H. n. 1995.

SIPOS BALÁZS

Van-e a politikának társadalomtörténete?

A politológia, a szociológia és a történetírás viszonya

A politika társadalomtörténetét mint kutatási témát igen sokféle módon szemlélhetjük. Ezt jelentős részben befolyásolják a tudományos divatok, meghatározza, hogy melyik történetírói irányzat híveként gondolunk magunkra (ha egyáltalán csatlakozunk valamelyikhez). A sokféle tárgyalási lehetőség közül most azt választom, hogy felelni próbálok a kérdésre: van-e a politikának társadalomtörténete. Reményeim szerint ezen az úton legalább körbejárható, hogy tulajdonképpen mivel is foglalkoznak a politika társadalomtörténetét tanulmányozók. E kérdéshez elsősorban a politikatudomány mint az egyik releváns társadalomtudomány, illetve a politikatörténet-írás néhány iskolája felől közelítek, és érintem a *politikait* és a *politikumot* mint a politika fogalmának és jelenségének módosulását és megjelenési formáját.

Először arról szólok, hogy a politika társadalomtörténete politikatörténet vagy társadalomtörténet-e. Másodszor arról, hogy mi a politika – a politikatudományban. Ezt követően arról, hogy a társadalomtudományok és a történelem/történetírás viszonya miként változott az elmúlt évtizedekben. Végül azt a kérdést érintem igen röviden, hogy meghatározható-e egyáltalán „objektív módon”, hogy hol végződik a politika, és hol kezdődik a társadalom.

Írásomban egyrészt mindvégig azt próbálom érzékeltetni, hogy kérdéseinkre több ellentétes válasz is érvényes lehet. Másrészt azt, hogy a kiegyenlítődés: a konvergencia, amelyet Peter Burke már az 1980-as évek legelején látni vélte a történet- és a társadalomtudományok között,¹ a történetírásán belül is zajlik (amint azt 1991-es módszertani könyvében John Tosh például a politika- és a gazdaságtörténet-írás kapcsán látni vélte²). Mindez két kijelentéshez is vezethet. Egyrészt ahhoz, hogy „ma mindannyian politikatörténészek vagyunk” – másrészt ahhoz, hogy ma már nem mindenki történész (vagy műkedvelő), aki a történelemmel/múlttal foglalkozik.

A politikatörténet-írás „válsága”

Sokszor „leírták” már a politikatörténet-írást, azaz azt, hogy a politikatörténet-írás válságban van. Részben ennek a jele és eredménye, hogy a „hagyományos politikatörténet-írás” kifejezés egyszerre jelöl egy tevékenységet, valamint kifejezi a historiográfiai fejlődésben elmaradt művelői iránt érzett sajnálatot.

A politikatörténet-írás válságban lévő gyakorlatként való meghatározását természetesen nem indokolja az, amit a „hagyományos politikatörténet-írásról” *feltételezünk*. Vele

¹ Vö. Burke, Peter: *History and Social Theory*. Second edition. Cambridge, 2007.

² Tosh, John: *The Pursuit of History. Aims, Methods & New Directions in the Study of Modern History*. London–New York, 1991. 94–95.

szemben lehetnek módszertani kifogásaink. Elsősorban talán az, hogy az igazi oksági magyarázatok keresésekor vagy a megértésre való törekvés során csak saját, esetleg szűknek tartott felségterületén belül marad. Azaz a politikait a politikaival és nem például a társadalommal próbálja magyarázni-megérteni.

A politikatörténet-írással kapcsolatos válságérzetet azonban ez önmagában csak akkor indokolná, ha a politika történetével foglalkozókat a társadalom, a kultúra stb. története minden esetben vagy általában akkor hidegen hagyná, amikor pedig a megértés/magyarázat szempontjából nélkülözhetetlen lenne „kitekinteniük”. Ám a magyarázat szerintem nem ez, bár valami hasonló. Például a közönség hagyományos politikatörténeti, a „klasszikus” témák iránti érdeklődése. Ez ugyanis jelentősen befolyásolja a könyvkiadást és ezen keresztül a történeti kutatásokat. (Judith Shulevitz ezért írt az Egyesült Államokra gondolva a „megkerülhetetlen kiadói trojkáról”; ezek: „a náci, a kutyák és az amerikai polgárháború”.³) Noiriél szerint e kapcsolat egyik nem kívánatos következménye, hogy a politikatörténet nem általános érvényű problémákat vet fel, hanem politikai jellegűeket, ráadásul emiatt jelenkori témákkal foglalkozó művelői elmerülnek a Marc Bloch által emlegetett „ítélkezési mániában”.⁴

A válságérzet oka lehet a politikatörténet „széttöredezettsége” is. Vagy a társadalomtudományok és általában a történetírás „válsága” (ezen belül például a társadalomtörténet-írás is),⁵ a politika iránti érdektelenség, illetve a volt szovjet blokk országaiban sajátosan a politika mindenhatóságának hirdetése, illetve a történetírás hajdani átideologizáltsága. Paradox módon a válságérzetet erősítheti a „hagyományos politikatörténet-írás” ideológikényszerrel teljesen ellentétes, pusztán eseményleírásra törekvő eljárása, amely 1989 előtt éppen a menekülés lehetőségét, az egyik kiutat jelentette. Arról van szó ugyanis, hogy ennek a kiútkeresésnek az „esemény rehabilitálása” csupán az egyik következménye lett. A másik a problémakerülő történetírás létrejötte – másként szólva az a gyakorlat, hogy a történetírónak valójában nincsenek kérdései, és emiatt nem merül föl, hogy a lényeges és a lényegtelen tények közötti különbségből mi következhet.

A rendszerváltozás előtt azonban létezett harmadik, negyedik és sokadik gyakorlat is, hiszen a történetíró előtt Magyarországon is több lehetőség, több út és kiút állt. Így például többen társadalmi jelenségekkel magyaráztak politikai jelenségeket, legalábbis nem választották el egymástól a történetíráson belül kialakult szakterületeket. Azaz az ilyen munkák nem jellemezhetők a „hagyományos politikatörténet-írás” fenti leírásával.⁶

A rendszerváltozás óta a politikatörténet-írók mindent kipróbálhatnak. Mi például kollégáimmal a Politikatörténeti Intézetben foglalkoztunk és foglalkozunk választáskutatással, a mindennapok történetével, a társadalmi nemek történetével, médiakutatással, új kultúr-

³ Noiriél, Gerard: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig.* Budapest, 2001. 231.

⁴ Noiriél: *A történetírás „válsága”,* 231.

⁵ Lásd például Kövér György: *Milyenek vagyunk? A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület tíz év múltán.* Századvég, új folyam (1997. tavasz) 4. szám, 46.

⁶ Lásd például Hajdu Tibor: *Az értelmiségi „túltermelés” és társadalmi hatásai.* [1980] In: Lackó Miklós (szerk.): *A két világháború közötti Magyarországról.* Budapest, 1984. 47–98.; Pritz Pál: *Arisztokraták a magyar külügyi szolgálatban.* [1985.] In: uő.: *A magyar diplomácia a két háború között.* Tanulmányok. Budapest, 1995. 19–36.; Vida István – Vörös Vince: *A Független Kisgazdapárt képviselői, 1944–1949. Életrajzi lexikon.* (Történeti elitkutatások.) Budapest, 1991.; Hubai László: *A parlament politikai és társadalmi összetétele.* In: Hubai László – Tombor László (szerk.): *A magyar parlament 1944–1949.* Budapest, 1991. 225–225.

történettel – hogy csak az úgynevezett új politikatörténet-írással vagy a politika társadalomtörténetével kapcsolatba hozható néhány területet említsem.⁷

A politikatörténet-írást természetesen nem mi rántjuk ki válságából. De úgy tűnik, mintha erre ma már nem is lenne szükség. Igaz, 1980-ban Geoff Eley és Keith Nield még ezzel a címmel jelentetett meg tanulmányt a *Social History*-ban: *Miért ignorálja a társadalomtörténet a politikát?*⁸ – de azóta a társadalomtörténet-írás felfedezte magának ezt a témát, amiben újabban a kultúrtörténet-írás is követi. Marcel Gauchet 1988-ban megjelent könyvében egyenesen azt írta, hogy a „politikatörténet másképp” vezet el a történeti teljességhez.⁹ E visszatérés és változás miatt Susan Pederson, a Harvard Egyetem történészprofesszora úgy fogalmaz: „ma mindannyian politikatörténészek vagyunk”.¹⁰

Politika- vagy társadalomtörténet?

A politikatörténet-írás, a társadalomtörténet-írás és a két terület kapcsolatának történetét sokféleképpen le lehet írni. Eltérés van például aszerint, hogy az adott historiográfiai dolgozat szerzője francia, német, angol, magyar vagy, mondjuk, amerikai-e. Eltérés van továbbá aszerint is, hogy melyik paradigma, történetírói iskola híve az illető. És eltérést lehet találni az azonos „nemzeti” iskolához tartozók interpretációja között is.

A politika (vagy a politikai) társadalomtörténetét az esetek nagy részében kutatási gyakorlatként és negatív módon szokás meghatározni. Ö. Kovács József például egy körkérdésre adott válaszában azt hangsúlyozta, hogy a társadalomtörténet minden, „ami távol van a hagyományos politikatörténettől”, és „inkább foglalkozik a társadalommal, mint az állammal, s inkább a csoportokkal, fejlődéssel, struktúrákkal, mint az eseményekkel”.¹¹

Szabó Dániel a kérdéssel foglalkozó áttekintő tanulmányában azt írta, hogy a politikai társadalomtörténet(e) három nagy témával foglalkozik: egyrészt a politika és a társadalom kapcsolatával, azaz például azzal, hogy „a politikai szféra miképpen befolyásolja a társadalom strukturálódását”. Másrészt „a politikai magatartás társadalmi megalapozottságával”, tehát például a választói magatartással és a politikai elittel. Harmadrészt „a társadalom

⁷ Lásd például: Tóth Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak”. *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Budapest, 2007.; Ignác Károly: *A választói magatartás történeti irodalmáról (Magyarország, 1920–1947)*. Múltunk, 51. évf. (2006) 1. szám, 90–98.; Egry Gábor: *A nemzeti és etnikai kötődés szerepe a választói magatartás alakulásában Magyarországon a 20. században*. Múltunk, 51. évf. (2006) 1. szám, 170–199.; Sipos Balázs – Takács Róbert: *Újságíró normák*. In: Bajomi-Lázár Péter (szerk.): *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig*. Budapest, 2005. 53–88.

⁸ Eley, Geoff – Nield, Keith: *Why Does Social History Ignore Politics? Social History*, vol. 5. (1980) no. 5. 249–272.

⁹ Noiriel: *A történetírás „válsága”, 148.*

¹⁰ Pederson, Susan: *What is Political History Now?* In: Cannadine, David (ed.): *What is History Now?* New York, 2004. 37–46. (az idézet helye: 38.)

¹¹ *A Korall körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről*. [Ö. Kovács József válasza.] *Korall*, 2001. ősztél, 5–6. szám, 222–223. Constantin Iordachi ezt írta: „Számos szerző rámutatott már arra, hogy a »társadalomtörténet« meglehetősen »homályos« címszó; sokkal inkább gyűjtőfogalom [...] A történészek közül sokan negatív meghatározással élnek, mikor azt hangsúlyozzák, ami nem része a társadalomtörténetnek (pl. »történelem a politikai nélkül«), míg mások éppen befogadó jellege miatt pozitív értelemben, »totális« történelemként s nem kizárólag a politika tanulmányozásaként értelmezik a fogalmat.” *A Korall körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről*, 2. Iordachi, Constantin: *Társadalomtörténet a román történetírásban: örökség, új utak és kihívások*. *Korall*, 2002. tavasz-nyár, 7–8. szám, 190.

szerveződésé[vel], egyesületi strukturálódásá[val]”.¹² Leginkább tehát olyan kérdésekkel, amelyek a politikai szociológiához sorolhatók.

Megközelíthetjük azonban a kérdést az úgynevezett „új politikátörténet-írás” története felől is.

Az „új politikátörténet” valójában régi, körülbelül hatvan esztendő. Ráadásul már kialakulásakor sem volt új. Frederick Jackson Turner és első tanítványai ugyanis már a 19. század legvége óta elemezték a választási ismétlődéseket és a választói névjegyzékeket. Munkásságuk ráadásul része volt a 19. század végén, a 20. század elején létezett úgynevezett új történetírásnak (*New History*), amely az úgynevezett „hagyományos történetírással” ellentétben a társadalom-, a gazdaság- és a kultúrtörténetet is vizsgálta.

Az 1930-as évektől újabb politikátörténészek kezdtek „kísérletekbe”: James C. Malvin, az irányzat egyik meghatározó alakja a „hagyományos történetírás elleni reakcióként” mélyedt el a társadalomtudományi irodalomban. Thomas C. Cochran 1947-ben nagy botrányt kavart előadásával az *American Historical Society* konferenciáján. Ebben és az egy évvel később tanulmányként megjelent szövegben éles támadást intézett „az amerikai politikátörténet leírásának hagyományos módszere ellen”, amelyet „elnöki szintézisnek” nevezett, és amelynek „lényege” – szerinte – az, hogy az elnöki kormányzást az elnöki kormányzással magyarázzák. Ehelyett ő az amerikai történelem társadalomtudományos szintézisének megteremtését javasolta.

Az új politikátörténet tehát az 1950-es években, azaz „születésekor” sem volt új. És ekkor nem is volt politikátörténet – abban az értelemben, hogy művelői eleinte viselkedéstörténészeknek hívták magukat, azért, mert így kívánták megkülönböztetni aldiszciplinájukat a *hagyományos* politikátörténettől – és a politikatudománytól.¹³

Mi jellemezte (és jellemzi) az 1950-es, 1960-as években, illetve napjainkban az új politikátörténet-írást? Művelői elsősorban választástörténettel foglalkoztak (bevonva elemzéseikbe a társadalmi és gazdasági tényezőket), elítéltekkel (azaz nem egyéni életrajzokkal), a pártrendszer változásával, történeti demográfiával, a politikai struktúrákkal és az érdekszövetségekkel. Továbbá az új politikátörténészekben a kezdetektől erős a vágy az olyan kutatások iránt, amelyek megfelelnek a társadalomtudományos kritériumoknak. Az 1950–1960-as években hatott rájuk Paul F. Lazarsfeld és Robert K. Merton; a politológus Robert Dahlon kívül segítette munkájukat a gazdaságtörténész Robert Fogel.

Az új politikátörténet tehát kvantitatív, elméleteiben és módszertanában egyaránt társadalomtudományos, illetve *tárgy* értelmezi a politika világát. És, mint az ezredfordulón megjelent tanulmányában a történész Paula Baker hangsúlyozza, folyamatosan változik: az 1960-as évek végétől a politika és a társadalom közötti kapcsolat volt a kurrens téma, míg „manapság” a politika konfliktusos folyamatának tanulmányozása révén társadalom- és kultúrtörténeti kérdésekkel, a társadalmi nemek, fajok és osztályok történetével foglalkozik.¹⁴

¹² Szabó Dániel: *Politikai társadalomtörténet – a politika társadalomtörténete*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Budapest, 2003. 373.

¹³ Hays, Samuel P.: *The Social Analysis of American Political History, 1880–1920*. *Political Science Quarterly*, 1965. September 373–394.; Bogue, Allan B.: *United States: The 'New' Political History*. *Journal of Contemporary History*, 1968. January, 5–27.

¹⁴ Baker, Paula: *The Midlife Crisis of the New Political History*. *The Journal of American History*, 1999. June, 158–166.

Az új politikatörténet és az úgynevezett új történetírás történetének leírásait szemlélve tehát feltűnő, hogy a 19. század vége óta folyamatosan az „új” áll szemben a „hagyományos”-sal. Továbbá a politika- és a társadalomtörténet eszerint nem abban különbözik, hogy az előbbi az uralkodókkal, a kormányzókkal (a kormányzásban résztvevőkkel), az utóbbi pedig a néppel foglalkozik.

Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy az 1960-as években Allan G. Bogue, illetve az ezredfordulón Paula Baker egyaránt úgy látta: az Egyesült Államokban még mindig a „hagyományos történetírás” a domináns.

Az új politikatörténettel, illetve a politika társadalomtörténetével foglalkozóktól egyaránt meg lehet különböztetni az úgynevezett empirista politikatörténetészeket. Az empirista történetírás módszertanával foglalkozó Stephen Davies szerint az övék átfogó jellegű, széles körű történeti tudomány és eljárás. Arra hivatkozik, hogy ha a politikai jelenségek vizsgálatakor szükséges, akkor saját diszciplinájukat minden esetben „egyesítik” a gazdaság-, a társadalom- vagy a kultúrtörténettel. Az empirista politikatörténetészek helytelenítik azokat az egymástól eltérő megközelítéseket, amelyek szerint a politika mindig valami más következménye (legyen ez a „más” gazdasági, társadalmi vagy akár földrajzi). Azaz elvetik például a marxizmust és az *Annales*-iskolát, viszont hívei a kvantitatív módszereknek is. Elvetnek továbbá minden olyan megközelítést, amely szerint a politikai események hatása a társadalomra vagy az egyénre kevésbé lényeges vagy beható, mint más tényezőké. És – ki mondatlanul, de egyértelműen – elvetik a „hagyományos politikatörténet-írást”.¹⁵

Írásom e részének befejezéseként a politikatudományhoz (is) sorolt fogalomtörténetre utalnék még. Ennek módszertani sajátossága éppen az, hogy számára a releváns értelmező kontextusok nemcsak nyelvi és szellemi, hanem politikai, társadalmi és gazdaságiak is.¹⁶

Mi következik mindebből? Egyrészt úgy tűnik: a kérdésre, hogy mi a politika társadalomtörténete, illetve hogy a politika társadalomtörténete vajon társadalomtörténet vagy politikatörténet-e, annak a kutatási gyakorlatnak megfelelően válaszolunk, amelyiket képviseljük. Hiszen ennek kapcsán egyrészt gondolhatjuk azt, hogy a „jó” társadalomtörténet-írás „visszatér” a politika témájához. Másrészt gondolhatjuk azt is, hogy a „jó” politikatörténet-írás megelőzte a „jó” társadalomtörténet-írást, és már korábban felfedezte magának például a társadalmat.¹⁷ És vannak, akik úgy vélik: az egész kérdés értelmetlen.

Mindez azt is jelentheti, hogy a „nem hagyományos politikatörténetészek” legalább három csoportja is azt képviselheti, hogy a politikának nincs „külön”, „önálló” társadalomtörténete, mert – ezért vagy azért – a politikának csak története van. Ráadásul – ellenkező irányból indulva, de – a politikum történetével foglalkozók is juthatnának hasonló eredményre. Hiszen a politikum története integráló irányzat, olyan, amelybe beletartozik a „hagyományos politikatörténet”, de mint „fogalmi történet” *eo ipso* társadalomtörténet is. Ahogy Pierre Rosanvallon írta 1986-ban: „Annyiban politikatörténet, amennyiben a politi-

¹⁵ Davies, Stephen: *Empiricism and History*. London, 2003. 80–81., 85.

¹⁶ Lásd például: Martin, Robert W. T.: *Context and Contradiction. Toward a Political Theory of Conceptual Change*. Political Research Quarterly, 1997. June, 421–422.; Richter, Melvin: *Conceptual History (Begriffsgeschichte) and Political Theory*. Political Theory, 1986. November, 604–637. Többek között Richter e tárgyban írt könyvéről lásd Bevin, Mark: *Begriffsgeschichte. History and Theory*, 2000. May, 273–284.

¹⁷ Szekfű Gyula is leírta, hogy a „politikai történetírásnak” le kell mondania a „politikai szemlélet kiárólagosságáról”, és fel kell ismernie, hogy „az állami és politikai csak függvényei a társadalmi, gazdasági, kulturális momentumoknak [...]”. Idézi és elemzi Pritz Pál: *A politikatörténet-írás*. In: uő.: *Az a „rövid” huszadik század. Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, 2005. 53–55.

kum szférája a társadalminak és képzetének illeszkedési pontjává válik.” Ugyanakkor ő az 1980-as, 1990-es években, illetve 2002-ben is hangsúlyozta, hogy a politikai mentalitástörténet, a politikai szociológia és a „megújult” politikatörténet sem képes kiváltani a politikum történetének tanulmányozását.¹⁸

Mi a politika(történet)?

Bár fontos kérdés, hogy a politika társadalomtörténete politikatörténet vagy társadalomtörténet-e, talán lényegesebb, hogy mi a politika, amelynek társadalomtörténetével foglalkozunk. A kérdést a politikatudomány felől közelítem meg, részben azért, mert a politikatudományban a kezdetektől erősen jelen van az úgynevezett történeti politikatudomány (lényegében annyi, mint politikatörténet), vagy legalábbis nem vált el a múlt és a jelen tanulmányozása.¹⁹

Az egyik lehetséges válasz szerint a politika társadalomtörténete azokkal a múltbeli *politikai* jelenségekkel foglalkozik, amelyek igaz oksági magyarázatához vagy megértéséhez egy vagy több társadalmi jelenség szükséges; valamint azon *társadalmi* jelenségekkel, amelyek igaz oksági magyarázatához vagy megértéséhez egy vagy több politikai jelenség szükséges.

Ez a leírás azonban nem mindenki számára elfogadható. Nem elfogadható például azok számára, akik Durkheim nyomán, majd például Parsons által megerősítve úgy vélik, hogy valamely társadalmi tény oka csak egy másik társadalmi tényben kereshető. Vagy azok számára, akik úgy gondolják, hogy minden *nem társadalmi*, például minden politikai oka szükségszerűen csak társadalmi lehet. (Ami azt jelenti: a politika és a társadalom kölcsönhatása mindenkor egyirányú.)

A politikatudomány felől nézve mindez másként látszik. A politikatudomány ugyanis már három-négy évtizede nem csupán a politikai intézmények és a vezetők tevékenységét

¹⁸ Rosanvallon, Pierre: *A politikum fogalmi történetéhez*. In: Haskó Katalin – Szénási Éva (szerk.): Válogatás a francia politikatudományból. Budapest, 1998. 53–68.; *A politikum történetének művelése. Beszélgetés Pierre Rosanvallonnal*. In: Rosanvallon, Pierre: Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek. Budapest, 2007. 7–31.; uő.: *A politikum fogalmi történetéhez*, uo. 169–183.

¹⁹ E kérdéskör már a politikatudomány magyarországi újrainstanzálásának kezdeteikor (a Magyar Politikatudományi Társaság 1982-ben alakult, az első politikatudományi felsőoktatási program 1984-es) felmerült. Tokody Gyula például egyrészt leszögezte, hogy a politikatörténetnek centrális szerepet kell betöltenie a történettudományban. A politikatörténet fogalma „rendszerint” a belpolitikát, a politikai irányzatok, a pártok és csoportok történetét, az alkotmány- és jogtörténetet, illetve a hadtörténelmet jelenti. Másrészt úgy látta, hogy „a politikatörténet hagyományos, a történettudományban meghonosodott értelmezése és ebből következő kutatási megközelítése ma már nem elégséges a kapitalista országok politikai rendszereiben és a nemzetközi erőviszonyokban végbement változások tudományos feltárásához. Magának a politikai rendszer fogalmának az ediginél egyértelműbb és sokoldalúbb tisztázása, továbbá működési mechanizmusának, változásainak, fejlődésének bemutatása [...] olyan nagy igényű feladat, amely voltaképpen már a politikatudomány tárgykörébe tartozik.” Tokody Gyula: *Történettudomány és politikatudomány*. In: Farkas Dezső – Halay Tibor (szerk.): Politikatudomány és társadalomtudományok. Elméleti tanácskozás, Debrecen, 1983. június 27–28. Debrecen, 1984. 228–229., 232–233.; Balogh István: *A politikatudomány Magyarországon az 1990-es években*. Politikatudományi Szemle, 8. évf. (1999) 2. szám, 132., 134., 137., 140.

tanulmányozza, hanem – többek között – a politika konfliktusos folyamatait, a különféle közösségek működését is.²⁰ És ez idő alatt „beszippantotta” a politikai szociológiát.

Jól mutatja ezt Kenneth A. Shepsle és Mark S. Boucek *A politika konfliktusos folyamatainak elemzése. Racionalitás, viselkedés és intézmények* című könyve, amelyben először is kijelentik: a politikát nem lehet teljesen megkülönböztetni a csoportos élet jelenségeitől. Másodsorban leszögezik: a politika konfliktusos folyamata az egyének interakcióiból, manővereiből, eltitkolásaiból, együttműködéseiből áll, amint ezekre az egyének a csoportos életben törekszenek, és ők emiatt nem csupán a nagybetűs, hanem a kisbetűs politikával is foglalkozni kívánnak.²¹

Anthony Giddens *Szociológiája* viszont 1989-ben – és a 2006-os ötödik kiadásban is – szűkkeblűen írta le a politika konfliktusos folyamatát is, amikor kizárólagosan a kormányzati tevékenységekhez kötötte.²² A Gordon Marshall által szerkesztett *Oxford szociológiaszótár* az 1990-es évekből ugyanígy járt el. Eszerint a politikatudomány tárgya csupán a hatalom és a hatalom elosztása különböző típusú politikai rendszerekben (ami inkább az 1950-es évek politikatudományának álláspontja volt). A szótár szerzői-szerkesztői ugyanakkor azt is hangsúlyozzák, hogy az 1980-as évek elejére a politikai szociológia számtalan témája és elmélete a politikatudománynak is része és eszköze lett.²³

E „határkérdésről” Kenneth Minogue, a *London School of Economics* politikatudományi professzora a következőket írta. A politikatudomány egyik nehézsége éppen annak meghatározása, hogy mi a politikai rendszeren belüli hatás és mi az azon kívüli, tehát külső hatás. Azaz hogy melyik politikai jelenség okát találjuk a politikai és melyikét a társadalmi, a gazdasági folyamatokban vagy éppen a kultúrában. Ehhez hozzáfűzi: a politikatudomány, „...mint a megértés minden formája” szintén a más tudományoktól való „elhatárolásaiból nyeri erejét”. Ezek az elhatárolások azonban „korlátozzák az emberi lét megértésében [...] A politikatudomány azonban gyakran elfelejti ezeket a korlátozásokat, amikor ignorálja a tudomány mint diszciplína szigorú követelményeit.”²⁴

Erre a lehatárolatlanságra rímel a már említett Stephen Davies kijelentése. Ő a „mi a politikatörténet?” kérdésre adott kimerítő felsorolásában megemlíti *többek között* a politika folyamatát, azokat a *társadalmi és intézményi struktúrákat*, amelyekben a politikai szereplők működnek, és az ezeket a struktúrákat megváltoztató módokat, a társadalmi megosztottságokat és érdekütközéseket.²⁵

²⁰ Lásd például az 1968 és 1982 között öt kiadást megélt tankönyvet: Kousoulas, Dimitris George: *On Government and Politics. An Introduction to Political Science*. Monterey (California), 1982. 313–314. Bár e felismerés gyakorlati következményei kevésbé látszanak Magyarországon, az egyik legismertebb, felsőoktatásban használatos könyv szerint a politika nem tanulmányozható a társadalmi (viszonyok) nélkül, hiszen: „...a politikai tevékenység csoportok, rétegek, közösségek, de elsősorban nagy társadalmi rétegek közötti viszonyok kezeléséhez kötődik ...” Bihari Mihály – Pokol Béla: *Politológia*. Budapest, 1992. 62. Ehhez hasonló fogalmaz meg Kende Péter: *Politikai kultúra, civil társadalom, elit*. In: Gyurgyák János (szerk.): *Mi a politika? Bevezetés a politika világába*. Budapest, 1994. 234. Vö. Gombár Csaba: *Mi a politika?*, 15–16.

²¹ Shepsle, Kenneth A. – Boucek, Mark S.: *Analyzing Politics. Rationality, Behaviors, and Institutions*. New York–London, 1997. 9–14.

²² Magyarul: Giddens, Anthony: *Szociológia*. Budapest, 1997. 308–309., 691.

²³ Marshall, Gordon (ed.): *A Dictionary of Sociology*. Oxford, 1998. („Historical sociology”, „Political sociology”, „Political science”, „Political socialization”, „Political behavior”, „Political culture”, „Social history” címszavak.)

²⁴ Minogue, Kenneth: *Politics*. Oxford, 2000. 49–51., 88–93.

²⁵ Davies: *Empiricism and History*, 76–77.

Mindez szerintem azt mutatja, hogy a politika társadalomtörténetét aszerint sorolhatjuk a politika- vagy a társadalomtörténet hatókörébe, hogy miként definiáljuk a „politika” fogalmát, azaz miként látjuk a politikatudomány állapotát és viszonyát a szociológiához. Másrészt aszerint, hogy miként látjuk a politikatörténet-írást. Hiszen – a pragmatista filozófus Richard Rortyval szólva – a (kutatási) tárgyak közötti választóvonalakat sokkal inkább az aktuális gyakorlati érdekek, mint feltételezett ontologikus státusuk határozza meg.²⁶

Történnettudomány és társadalomtudományok

Annak, hogy a politika társadalomtörténete diszciplináris okok, fogalmi nehézségek miatt „objektív módon” nem meghatározható,²⁷ az eddig elmondottakon kívül más oka is van. Például a történettudomány és a társadalomtudományok változó kapcsolata. Utalnék itt Fernand Braudel 1969-es óhajára, hogy tudniillik a történettudomány égisze alatt egyesüljenek a humán tudományok, Wolfgang J. Mommsen „A történelem mint történeti társadalomtudomány” című tanulmányára, a társadalomtudományok úgynevezett történeti fordulatára, az *Annales* kritikai fordulatához kapcsolódó kérdésre (félelemre), amely szerint „a történészi területen csupán a múlttal foglalkozó antropológusokkal, közgazdászokkal és szociológusokkal találkozhatnánk”, és arra a föltesésre, amely szerint a hagyományos társadalomtudományok válságban vannak.²⁸ És itt is meg kell említeni, hogy a politikatudományban a kezdetektől erősen jelen van a történeti „irány”, és nem vált el élesen a múlt és a jelen tanulmányozása. A politika társadalomtörténetére tehát jogosan tarthat igényt például a történeti szociológia vagy a politikatudomány.

Azaz több kérdésre is választ kellene találni. Például: miként határozzuk meg a társadalomtörténet és a történeti szociológia közötti különbséget? Milyen az ideális kapcsolat és együttműködés a történettudomány és a szociológia, illetve a történettudomány és általában a társadalomtudományok között?²⁹ A választ befolyásolja, hogy Lucien Febvre-nek adunk-e igazat, aki a második világháború után úgy vélte: „a történelem vak, hacsak a szociológia fel nem nyitja a szemét”, vagy Philip Abrams-nek, aki 1982-es *Történeti szocioló-*

²⁶ Vö.: Clark, Elizabeth A.: *History, Theory, Text. Historians and the Linguistic Turn*. Cambridge – London, 2004. 39. – Boros János Rorty felfogását többek között Derrida Montaigne-től vett motívójának parafrázisával jellemzi: „nehezebb értelmezni az értelmezéseket, mint a dolgokat” – viszont „csak az értelmezések értelmezhetők”. Boros János: *Pragmatizmus*. In: Boros Gábor (szerk.): *Filozófia*. Budapest, 2007. 1340.

²⁷ „A diskurzusok termelésében a diszciplínák ellenőrző feladatokat látnak. Ez olyan folyamatos játék, amely során a szabályok folytonos aktualizálása egyben az önazonosság kifejeződése is” – állítja Foucault nyomán a Gulbenkian Bizottság. Wallerstein, Immanuel és mások: *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése*. Budapest, 2002. 39.

²⁸ Mommsen, Wolfgang J.: *Geschichte als Historische Sozialwissenschaft*. In: Pietro Rossi, Pietro (Hrsg.): *Theorie der modernen Geschichtsschreibung*. Frankfurt am Main, 1987. 107–146.; az *Annales* szerkesztői: *Történelem és társadalomtudományok. Merjünk kísérletezni!* In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest, 2007. 586. Vö.: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor: *Bevezető*. In: uők. (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, é. n. 9–19.

²⁹ Utóbbi kérdésre lásd például Charles Seignobos 1901-es, *A történeti módszer alkalmazása a társadalomtudományokra* című munkáját. Ebből részletek olvashatók Takács Erzsébet fordításában. In: Lajtai L. László (szerk.): *A történetírás mint tudomány. A történészi hivatás kialakulása a XIX. századi Franciaországban*. (Atelier Könyvtár) Budapest, 2007. 380–390.

gia című könyvében úgy fogalmazott: „...alapvető irányultságukat tekintve a történelem és a szociológia ugyanaz”.³⁰ Vagy esetleg Paul Veyne-nek, aki úgy vélte: „a szociológia olyan történettudomány, amelyet a történészek elhanyagolnak”.³¹ Vagy Bourdieu-nek, aki szerint a történettudomány „a múlt történeti szociológiája”, a szociológia pedig „a jelen társadalomtörténete”.³² Vagy Giddensnek, aki ennél is továbblépve kijelentette: „Egyszerűen nincs logikai és módszertani különbség a *társadalomtudományok* és a történelem között...”³³ De az is lehet, hogy például John H. Goldthorpe érveit fogadjuk el, aki „A történelem használata a szociológiában” című tanulmányában a különbség mellett érvelt. Szerinte ugyanis a két tudományban jelentős az eltérés a bizonyíték természete között vagy még pontosabban aközött, „amilyen úton ezek a bizonyítékok létrejönnek”.³⁴ Ám akár ezt hisszük, akár azt, ez a kitérő talán a kiinduló kérdésre adható másik válaszhoz vezet. Eszerint: ha „egyformán tudjuk” is, hogy mi a politika, azaz ha mégis tudjuk, hogy mi a politika társadalomtörténete, az akkor sem feltétlenül egy „dolog”.

Ezen a ponton egy példa kedvéért most igen röviden visszatérnék a politikai szociológia témájához/témáihoz. Ha a politikai társadalomtörténetet úgy tekintjük, mint „a történetírás megtermékenyülésé[t] a politikai szociológia által”, akkor a médiatörténet evidens módon politikai társadalomtörténet. „Evidens módon” abban az értelemben, hogy a politikatudomány a média témáját ma is az „önálló” politikai szociológiához sorolja, noha az utóbbit ma már másként határozza meg, mint mondjuk közel ötven éve, 1960-ban Martin Lipset tette a „Homo politicus”-ban.³⁵ És „evidens módon” abban az értelemben, hogy a sajtótörténet már a századforduló óta társadalomtörténet is. Mert például száz éve, 1908-ban a Berlinben tartott nemzetközi történészkonferencián Martin Spahn nem csupán forrásként, hanem társadalmi intézményként beszélt a sajtóról. Igaz, Helmut Schanze csak az 1920-as, 1930-as évekig vezeti vissza az ezredforduló releváns médiatörténeti vitáit – viszont leszögezi: a médiafejlődés különböző aspektusai nem több különböző tudományágat „eredményeznek”, hanem egyetlen médiatudományt.³⁶ Mint egy politológus, szociológus stb., aki magáénak akarja tudni a politika társadalomtörténetét.

Mindez azért fontos, mert a politikatörténet és a társadalomtörténet kapcsolatának vizsgálata során nem csupán arra az eredményre juthatunk, mint Susan Pederson – tudniillik hogy az „azonos” témaválasztás miatt, a meglévő módszertani különbségek ellenére

³⁰ Ehhez kissé hasonlít Kornis Gyula véleménye, aki az „egybetartozást” és a módszertani, tárgyi különbségeket egyszerre hangsúlyozta. Hajnal Istvánról szólva úgy fogalmazott, hogy a történetírás nem veheti komoly hasznát a szociológiának, kész módszereket nem vehet át tőle, „csak szempon-
tokat, amelyek történeti módszerekkel érvényesíthetők. Történelem és szociológia egybetartozik; oly módszert kell kimunkálni, amely *közösen* fejezi ki azt, amit eddig külön a maga nyelvén fejezett ki a történettudomány, másfelől a szociológia: az előbbi akkor, amikor a konkrét társadalomfejlődést kutatja, az utóbbi akkor, amikor az emberi társulás törvényszerűségeinek megállapítására törekszik.” Kornis Gyula: *Tudós fejek*. Budapest, 1942. 139.

³¹ Noiriel: *A történetírás „válsága”*. 129.

³² Némedi Dénes: *Bevezető megjegyzések*. In: uő. (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest, 2008. 321.; Takács Erzsébet: *Közös kaland? A szociológiai és a történelem(tudomány) viszonya Franciaországban a 20. század utolsó harmadában*. Uo. 326., 337.

³³ Idézi Goldthorpe, John H.: *The uses of history in sociology: reflections on some recent tendencies*. British Journal of Sociology, vol. 42. (1991) June, 211. (Kiemelés tőlem.)

³⁴ Goldthorpe: *The uses of history*, 211.

³⁵ Lipset, Seymour Martin: *Homo politicus. A politika társadalmi alapjai*. Budapest, 1995.

³⁶ Schanze, Helmut: *Einleitung*. In: uő. (Hrsg.): *Handbuch der Mediengeschichte*. Stuttgart, 2001. 1–2.

„ma mindannyian politikatörténészek vagyunk”. És nem csak arról van szó, hogy az elmúlt évtizedek egyik lehetséges eredménye a történészi megközelítések közötti „kiegyenlítődség”. Mert ugyan lehet, hogy „ma mindannyian politikatörténészek vagyunk”, de lehet a gyanúnk az is: ma nem mind vagyunk történészek. Egyrészt utalnék arra, hogy – mint Georg G. Iggers és Q. Edward Wang *A modern történetírás globális története* című könyvükben írják – Amerikában és Európában az ezredfordulóra megerősödni látszik a társadalomtudományokat használó történetírás.³⁷

Másrészt azt hangsúlyoznám, hogy többek között a politikatudomány, a szociológia, a társadalmi nemek tudománya vagy a médiakutatás természetes módon foglalkozik olyan történeti kérdésekkel is, amelyeket hagyományosan a politika társadalomtörténetéhez sorolnánk. Ami azért is fontos lehet, mert *e* társadalomtudományi pluralizmus nyomán a történetírás és a politikatörténet „hagyományos” „széttöredezettsége” a múlté: ma már más módon is felosztható mindaz, amivel a történetírás és így például a politikatörténet-írás foglalkozik. Azaz – például – nem biztos, hogy mindannyian történészek (vagy amatőrök) vagyunk, akik a történelemmel/múlttal foglalkozunk.³⁸

Harmadrészt mindennek kapcsán említeni lehet néhány transz-diszciplináris paradigmát is. Például a diskurzuselemzést vagy a racionális döntéshozatal elméletét, amelyet az új politikatörténet egyik régi módszertanosa, J. Morgan Kousser az (új) politikatörténet széttöredeztségének ellenszereként ajánl.³⁹ Ez azt mutatja, hogy a politika, a politikai vagy a politikum társadalomtörténetének *sem* egy egységes és működő kutatási gyakorlat az alapja, hiszen a tudományok belső és külső határai elmosódnak látszanak, noha „gyakorlati érdekek” ezeknek a határoknak a fenntartását szolgálhatják.

Politika és társadalom

Arra a kérdésre, hogy van-e a politikának társadalomtörténete, több helyes válasz is adható. Az itt bemutatott értelmezések alapján az egyik az a lehetőség, hogy a politika társadalomtörténete valójában és egyszerűen politikatörténet. Mondjuk abban az értelemben, hogy minden politikatörténet, ami távol van a hagyományos társadalomtörténettől. Vagy abban az értelemben, hogy a politika társadalomtörténete az örökifjú új politikatörténettel azonos. Vagy a politikum történetével, noha ez sok minden mást is magában foglal.

A lényeg azonban (természetesen) nem az elnevezés, a divat (az aktuális történetírói fordulat, a paradigma stb.), hanem az ismertetett értelmezésekből fakadó másik következmény. Az nevezetesen, hogy a politika és a társadalom „magját” könnyű azonosítani, határvideküket azonban talán lehetetlenség. Ebben az esetben dilemmánk két módon oldható föl. Meghatározhatjuk ezt a területet szociológiai, azaz hatalmi, „tudományon kívüli” stb. szempontok alapján. Vagy olyan tudományágakra bontva, mint például a politikatudomány, a médiatudomány, a kulturális antropológia és a társadalmi nemek – vagy a történettudományon belül maradvá mint médiatörténet, történeti antropológia stb., és így a kérdés értelmét veszti.

³⁷ Iggers, Georg G. – Wang, Q. Edward: *A Global History of Modern Historiography*. London, 2008. 367.

³⁸ Gyáni Gábor is felteszi a kérdést: „Önálló tudomány-e (még) a történetírás?” Lásd: *A történetírás újragondolása*. Történelmi Szemle, 48. évf. (2006) 3–4. szám, 261–274.

³⁹ Kousser, J. Morgan: *Toward „Total Political History”: A Rational-Choice Research Program*. Journal of Interdisciplinary History, vol. 21. (1990) Spring, 521–560. Vö. uő.: *The „New Political History”: A Methodological Critique*. Reviews in American History, vol. 4. (1976) March, 1–13.

Az is lehet azonban, hogy az értelmezések értelmezésével odajutottunk: a politikának nem mindig van/volt társadalomtörténete. Azaz kérdés: e téma bármely korszakban vizsgálható-e? Hiszen a társadalom és a politika nem ugyanaz „volt”, nem ugyanazt jelentette az elmúlt évszázadokban. A történetírás felosztása politika-, társadalom- és gazdaságtörténetre sokáig logikusnak tűnt, mert leképezte az állam, a társadalom és a gazdaság 19. századi elkülönülését. A 20. század elejétől azonban egyre több társadalomkutató (például Max Weber) vetette fel, hogy a politika nem azonosítható az állammal vagy a politikai intézményekkel.⁴⁰ A harmincas években Carl Schmitt arra a következtetésre jutott, hogy mivel a társadalom átpolitizálódott, a politika pedig „társadalmasítódott”, nagyon nehéz megmondani, hogy mi része a politikának és mi nem. E bizonytalanság miatt vezette be Schmitt a „politikai” fogalmát, amellyel részben azt kívánta hangsúlyozni, hogy a politika fő kérdése éppen az, hogy mi politikai kérdés egyáltalán.⁴¹

A szovjet típusú államszocialista rendszerek, illetve az államszocializmus korának tanulmányozása e szempontból is sajátos. A rá jellemző monolitikus struktúra ugyanis „megszüntette a társadalmi és politikai rendszernek [...] a modern kapitalizmusra jellemző kettősségét [...]”. Azaz, mondjuk, a Kádár-korszak társadalomtörténete és politikátörténete nem vizsgálható önmagában, hiszen maga a „társadalmi” és a „politikai” nem különült el.⁴²

A szociológus Bruno Latour a 20. század végén már nem a „politikai”, hanem a „társadalmi” kategóriájának érvényességét kérdőjelezte meg: „Ma már nem világos, hogy vannak-e olyan viszonyok, amelyek elég specifikusak ahhoz, hogy 'társadalminak' lehessen őket tekinteni [...] a társadalmi mindenfelé szétfolyik, de sehol sincs igazán. Az a helyzet, hogy sem a tudomány, sem a társadalom nem maradt elég stabil ahhoz, hogy bármelyik egy erős 'szociológia' ígéretével szolgálhasson.”⁴³

⁴⁰ Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest, 2003. 74.

⁴¹ Lásd Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Előszóval és három korolláriummal kiegészített 1932-es szöveg*. In: uő.: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Fordította, szerkesztette és az utószót írta: Cs. Kiss Lajos. Budapest, 2002. 5–102.

⁴² Bayer József: *A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimitációs válságról*. Budapest, 1997. 202. (Bayer ismerteti néhány, az övével egyező nézetet is; többek között Márkus Mária 1982-es, illetve Jerzy Wiatr 1979-es munkájára hivatkozik.)

⁴³ Idézi Némedi Dénes: *Bevezetés. A szociológia problémája – ma*. In: Némedi: *Modern szociológiai paradigmák*. 37. Vö.: Somlai Péter: *Erdőkerülés, avagy rövid elmélkedés a társadalomról és szociológiájáról*. In: uő.: *Társas és társadalmi. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2008. 58–63.

„Afféle történészi iparosmunkát végeztem”

Interjú Jacques-Guy Petit francia történésszel

Jacques-Guy Petit 1938-ban született a dél-franciaországi Angoulême-ben. Teológiai és történelmi tanulmányok után 1972 és 2007 között az Université d’Angers oktatójaként dolgozott; jelenleg ezen intézmény professor emeritusa. Az újkor társadalomtörténetével foglalkozó kötetei és tanulmányai elsősorban Franciaországban, Kanadában és az Egyesült Államokban jelentek meg francia, illetve angol nyelven. A társadalmi szabályozó folyamatokat kutató HIREs-kutatóközpont alapító igazgatója, a francia igazságügyi minisztérium jogtörténeti munkabizottságának tagja.

– Milyen indíttatás révén, milyen kacsaringók után kötött ki a kutatói, azon belül is a történészi pálya mellett?

– Már fiatakoromban is jelentős szerepet játszottak irodalmi olvasmányaim között a külföldi szerzők, és miután minden terület igen élénken érdekelt, a középiskolában – mivel egyébként is jó tanuló voltam – a tanári vagy a kutatói pályát javasolták. Miközben érettségi után szülőföldem, Charente megye tanítóképzőjében az École Normale Supérieure nevű párizsi elitegyetem felvételi vizsgájára készültem, sokáig haboztam is, hogy a biológiát, az őslénytant, az irodalmat, a történelmet vagy a filozófiát válasszam. Végül azonban – jóllehet korábban igen világias szemléletű és az intézményesült egyházat mindig is kritikusan szemlélő voltam – a Biblia olvasása „megtérített”, s a miszticizmus iránti hajlamom a szerzetesi élet felé vitt, így 32 éves koromig a karmeliták között éltem.

Szerzeteseletem tizenkét éve alatt továbbra is intenzíven tanultam: filozófiai, történeti, teológiai és egyéb bölcséleti tanulmányokat végeztem, és az ókori nyelvekkel is megismerkedtem. Rengeteg filozófiai, politikai, történeti vagy például a pszichoanalízissel foglalkozó munkát olvastam, majd pedig beiratkoztam a dominikánus teológiára és a toulouse-i katolikus egyetemre. Később Toulouse állami egyetemén, a párizsi Sorbonne École Pratique des Hautes Études-jén és a nanterre-i egyetemen folytattam tanulmányaimat.

– Kiket tekint mestereinek vagy a gondolkodását, történészi alapállását meghatározó személyiségnek?

– Sok nevet tudnék felsorolni. A teológiában és a vallástudományban Dietrich Bonhoeffer, de Lubac, Congar, Teilhard de Chardin, a latin-amerikai felszabadítás-teológia képviselői, Jules Monchanin, illetve a zen-buddhizmus mesterei tartoznak ide; a filozófusok közül Emmanuel Mounier, Jean Lacroix és a perszonalisták, Sartre és az egzisztencialisták, majd később a felvilágosodás kori filozófusok és a reneszánsz gondolkodók. Ami a történészeket illeti, Lucien Febvre, Marc Bloch, René Rémond, Jean-Marie Mayeur, Jacques Godechot és Alain Corbin nevét emelném ki; ám mindannyiuk előtt áll Michelle Perrot.

Irodalmi olvasmányaim közül Dosztojevszkij, Tolsztoj, Balzac és Stendhal művei gyakorolták rám a legnagyobb hatást, és egész gondolkodásmódomat meghatározták a kétely, a kritikai szellem olyan nagyjai, mint Marx, Freud, Nietzsche vagy Foucault.

– *Milyen kutatási-elméleti irányzatokat követett; milyen kutatói tevékenységet folytatott korábban?*

– Legelső kutatási területem a bibliakritika, az ókori nyelvek, a kereszténység korai története, illetve kicsit átfogóbban a vallás- és filozófiatörténet volt. Ezek tanulmányozása azonban arra készítetett, hogy teljes mértékben megkérdőjelezzem az egyházi intézményrendszer által a középkortól kezdve játszott szerepet; végül ki is léptem az egyház kötelékéből.

Mindebből megmaradt azért a korai időszak, illetve a távol-keleti nagy vallások és filozófiák iránti érdeklődés. Erről a tőről fakadtak történeti tanulmányaim, melyeket Jacques Godechot mellett már toulouse-i tartózkodásom elején megkezdtem, s ez vezetett első doktori értekezésem megvédéséhez is a nanterre-i egyetemen. Ennek témájaként a Kelet és Nyugat közti párbeszéd egyik jelentős hatású gondolkodója, Jules Monchanin munkásságát választottam.

– *Milyen reflexió, hatás vagy netán kényszer révén jutott el jelenlegi kutatási területéhez?*

– Első történeti munkáim teljes mértékben a hagyományos forráskritika és tudományos szemlélet keretei közé illeszkedtek, s témaválasztásuk a politikatörténet, illetve a kultúrák közötti kölcsönhatások területét ölelte fel. Az 1968-as diákmozgalmakat követően, miután az 1970-es évek elején egyetemi álláshoz jutottam, s magánéletemben is változások következtek be, nem utolsósorban a dekolonizáció és a harmadik világ iránti érdeklődésem okán a sztálinistákkal szembenálló francia szélsőbal eszmevilágával szimpatizáltam. Michel Foucault munkáinak hatására és az akkor a Paris-Jussieu egyetemen dolgozó Michelle Perrot kisugárzásának köszönhetően 1975 környékén már egy megváltozott szemléletű társadalomtörténet-generáció tagja lehettem a párizsi társadalomtudományi főiskola, az EHESS egyik nemzetközi kutatócsoportjának munkatársaként. Ez idő óta tekintem kutatási területemnek az új társadalomtörténetet, központi témám pedig az elnyomottak, a társadalom peremén élők, a bűnelkövetők, a kisebbségi helyzetben lévők történetének kutatása. A társadalompolitikával és a jogtörténettel foglalkozó munkáim mellett ez inspirálta nagydoktori értekezésemet is, melyben a felvilágosodás kori és a 19. századi börtönök történetét írtam meg.

– *Hogyan vázolhatók fel jelenlegi kutatási területének alapvonalai, és miként helyezhető el ez a korszak kutatásának szempontjából?*

– Újfajta társadalomtörténet-írásról van szó, amely elkülönül a hosszú tartamot, a mennyiséget és a struktúrákat hangsúlyozó *Annales*-iskolától. Az új szemlélet jobban odafigyel a mikrotörténetekre, a kisebbségi helyzetben lévő egyének és csoportok hangjára, a társadalmon belüli interakciókra. Jelen van benne az interakcionista amerikai szociológiai iskola éppúgy, mint a Michel Foucault-hoz hasonló radikális gondolkodók eszmevilágának hatása. Természetesen mind a módszer, mind maga a problémafelvetés saját korának gyermeke. Az *Annales*-iskola által megteremtett társadalomtörténet nagyjából egybesett a második világháborút követő, a francia történetírásban csak „dicsőséges harminc év” néven emlegetett fellendülési periódussal, s a kapitalizmus marxi kritikájának halvány nyomát viselte magán. Az újfajta megközelítés viszont az 1970-es és 1980-as évek gazdasági és ideológiai válságainak közegébe illeszkedik, amikor a nyugati világ önmagába vetett hite is

megrendül, s amikor – újabb radikális gondolkodók hatása alatt – újra felfedezik a társadalom diszfunkcióit és a kirekesztést.

Ez a megközelítés azonban semmiben sem kisebbíti a többi történészi iskola jelentőségét, hiszen éppen kiegészítik egymást. Megjegyzendő az is, hogy – kiváltképp Franciaországban – ez az új társadalomtörténet már veszített eredeti lendületéből a reprezentáció-történet és az új kultúrtörténet megjelenésével.

Michel Foucault nyomán – jóllehet kritikával illettem valamennyi, a felvilágosodás kora óta a jelenlegi modern demokrácia kiépítését levezénylő politikai, társadalmi és tudományos csoportosulást eleve gyanúsnak feltételező filozófiai radikalizmusát – úgy vélem, hogy amennyiben a társadalom peremén élőkkel foglalkozunk, az új megvilágításba képes helyezni legújabbkori történelmünket, annak nehézségeivel és konfliktusaival együtt. Ehhez viszont le kell számolni az elitista előítéletekkel, a nacionalizmussal és a sztereotípiákkal csakúgy, mint a túlságosan is a szövegkritikára építő – és ma már kissé avított – történet-szemlélettel. A történészek által a humán és társadalomtudományok legfiatalabb tagjai (mint például a filozófia, a szociológia, az antropológia, a pszichonálízis) vagy éppen az irodalom irányába végrehajtott nyitás, valamint a saját előfeltevéseink és előítéleteink felett gyakorolt kritika számomra a bennünket körülvevő társadalom érdekében végzett történet-szi munka szükséges feltételének tűnik.

– Mit gondol, hogyan és mivel járult hozzá az ön által képviselt irányzat (vagy éppen az ön által kutatott terület) az imént vázolt kritikai megújuláshoz?

– *Felügyelet és büntetés* című munkájában Michel Foucault arra akart rámutatni, hogy a felvilágosodás korának filantropikus ihletésű reformjait követő időszak jog-, igazságszolgáltatás- és repressziótörténete lehetővé teszi annak a folyamatnak a megértését, melynek során a polgárság alkalmassá vált a korábban a nemesség által birtokolt gazdasági, politikai és társadalmi hatalom gyakorlására. A dominancia és a társadalmi ellenőrzés új, a racionalításra, az egyénre és a munka értékére építő formája alakult ki; ám a gyárakban, az iskolákban, a hadseregben, a kolostorokban, a bolondokházában, a szociális intézményekben vagy a börtönökben ennek alapját a felügyelet és a fegyelem alkotta. A felügyelet és a racionalizált termelékenység által fémjelzett társadalom legitimitását a jog- és az igazságszolgáltatási rendszer megreformálása adja, melynek eredményeként enyhítik (elméletileg humánusabbá teszik) a büntetési tételeket, amelyek így szélesebb körben is alkalmazhatók válnak. Ezzel pedig lehetővé válik a polgári értékeknek az uralt helyzetben lévő rétegek általi akkulturációja is. Michel Foucault szerint a modernitás eme új rendje az általánossá vált társadalmi ellenőrzéssel alapszik. (Ez lenne a panoptikus társadalom.)

Michel Foucault gondolatai igen termékenynek bizonyultak, hiszen megújították a hagyományokban meggyökeresedett problémafelvetéseket és interpretációkat; számomra mégis túlságosan egyértelműnek tűnnek, hiányzik belőlük a szükséges árnyalás. Saját kutatásaim és a szociológusok munkáinak megismerése során jöttem rá, hogy a társadalmi ellenőrzésnél jóval tágabb és nyitottabb társadalmi önszabályozás fogalma sokkal közelebb áll a történelmi valósághoz, a hatalom és az ellenállók, az erőszak és a békés rendezés között feszülő ellentétekhez, az osztályok vagy más társadalmi csoportok belsejében megbúvó ellentmondásokhoz csakúgy, mint a társadalmi csoportok és az egyének közti interakciókhoz. (Erről majd később is lesz szó.)

– Hogyan kapott, hogyan kaphatott teret a jog- és a társadalomtörténet ilyen sajátos, újító jellegű párosítása?

– A franciaországi egyetemeken jogi karán oktatott hagyományos jogtörténet egészében véve erősen konzervatív szellemű, a jogi szövegek, illetve a joggyakorlat tanulmányozásán alapszik, és általában a hatalmi intézmények legitimitása vezérli. Ezen okok miatt egyszerűen képtelen volt az új, kritikai szempontú megközelítés befogadására. Ebből fakadóan a radikálisan modern gondolkodók előbb a filozófusok és a szociológusok, majd pedig a történészek körében fejtették ki igazán hatásukat.

Bölcsészettudományi karon oktató történészként jómagam is ezt az orientációt követtem, miközben azon dolgoztam, hogy – noha nem vagyok jogász – valamilyen módon egybekösssem a társadalomtörténetet egy kritikai szemléletű igazságszolgáltatás-történettel. Ez 1975–1980 táján vezetett először eredményre, a Michelle Perrot körül szerveződő, kis-számú résztvevő alkotta csoportosulásokban, amikor egy nemzetközi büntetőjog-történeti egyesület, az *International Association for History of Crime and Criminal Justice* keretein belül sikerült létrehozni egy szociológiai és történeti szekciót, amely a párizsi EHESS épületében tartotta összejöveteleit. Újabb eredményt jelentett az 1980-as években egy – szintén Michelle Perrot és Philippe Robert által működtetett –, a CNRS újító jogszociológusai és fiatal társadalomtörténészek alkotta csoport létrejötte. A kutatócsoport munkája tovább folytatódott – még mindig Párizsban – Michelle Perrot és a híres jogász, majd Mitterrand elnök halálbüntetést eltörölő igazságügy-minisztereként még nagyobb nevet szerző s pályáját a francia Alkotmánytanács elnökeként befejező Robert Badinter irányítása mellett, első-sorban társadalomtörténészek részvételével. 1988-ban pedig, amikor már Michelle Perrot párizsi professzori székének átvételére készültem, én alapítottam meg a Jussieu egyetemen az ARREPOS mozaikszóval ismertté vált filantrópia- és társadalompolitikai-történeti kutatócsoportot (*Groupe d'histoire des philanthropies et des politiques sociales*), amely a fiatal francia társadalomtörténészek jelentős részét fogta egybe.

– A kutatócsoportok létrejötte és működése mennyiben segítette saját kutatásainak, illetve személyes pályájának előrehaladását?

– Én e többé-kevésbé informális, de rendkívül újító jellegű pluridiszciplináris kutatócsoportok keretei között készítettem első munkáimat, és jutottam el későbbi nagydoktori értekezésem témájához. Ráadásul Michelle Perrot és Robert Badinter benne volt a védési bizottságban! A Fayard kiadónál 1990-ben könyv formájában is megjelent értekezésem (*Ces peines obscures. La prison pénale en France 1780–1875*) szinte egy csapásra ismertté tett, és még a francia Nemzetgyűlés éppen akkor alapított történeti díját is elnyertem vele.

A kutatócsoportokra visszatérve: ezek lehetővé tették a fiatal kutatók közötti szakmai kapcsolatok kialakítását – és ma ezek a fiatal kutatók szinte mind egyetemi profeszorok. A kutatócsoportok működésének eredménye a CNRS egyik részlege is, a normákkal foglalkozó európai kutatócsoport (GERN, *Groupe européen de Recherche sur les normativités*), amelynek én is tagja voltam, és amely még ma is mintegy húsz szociológiai, jogi, történet- vagy politikatudományi kutatóbázist fog össze Európában.

Így történt az is, hogy miután egyetemi tanári kinevezést nyertem Angers-ba, sikerült egy újabb kutatócsoportot létrehozni, melynek törzsgárdája az igazságszolgáltatás történetét kutatta. Ez a HIRES, a társadalmi (ön)szabályozó folyamatok és társadalompolitikák kutatóközpontja (*Centre d'histoire des Régulations et des politiques sociales*). Számos doktori értekezés született itt, tudományos tanácskozásokat is szerveztünk, és több esetben nyertünk el pályázati támogatást. Konferenciáink közül kiemelném a város és a társadalompolitika közti összefüggésekkel, a levéltári források és a jogtörténeti kutatások kapcsolataival, a gyermekek vagy a nők büntetésével, illetve a különböző korok és településtípusok igazságszolgáltatásának történetével foglalkozókat. Óriási eredmény számomra, hogy

az általam 1991-ben alapított és 2003-ig igazgatott kutatócsoport bel- és külföldön is az igazságszolgáltatás történetének elismert kutatóhelyévé vált.

Szintén korábbi tapasztalataim inspiráltak, amikor 1993-ban megalapítottam az angers-i egyetem bölcsészettudományi kutatóintézetét (*Maison des Sciences Humaines*), azzal a céllal, hogy egy helyszínre vonjuk össze a bölcsészettudományi kar valamennyi kutatócsoportját, s így igazán teret adjunk a pluridisziplináris tudományos tevékenységnek. Az a véleményem ugyanis, hogy a – többi humán tudományhoz hasonlóan – a történettudomány is csak akkor tud kibontakozni és új problémafelvetéseket megfogalmazni, ha szoros kontaktusban van az egyéb tudományterületekkel, és őszintén, azokat egyenrangú partnernek tekintve együttműködik velük. Szakítani kell azzal a hagyományos történeti felfogással, amely a többi tudomány művelését csak „melléküzemágnak” tekintette.

– *Az együttműködésnél maradva: az Ön által vázolt irányvonal és felfogás elképzelhetetlen nemzetközi kapcsolatok nélkül.*

– Valóban, úgy vélem, hogy a nemzetközi kapcsolatok, illetve a nemzetközi tudományos együttműködés az ismeretek előrehaladásának egyik lényeges elemét alkotják. Számomra ez egyre inkább nyilvánvalóvá vált, amikor elkezdtem ezen a téren működni. A kanadai kollégákkal már 1991 óta együtt dolgozunk, ekkor nyertünk el egy nemzetközi pályázatot a gyermekek és az igazságszolgáltatás közötti viszonyrendszer kutatására Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában és Québec-ben. Szoros kapcsolat alakult ki Jean-Marie Fecteauval az *Université du Québec à Montréal* professzorával, Jean Trépanier-vel az *Université de Montréal*-ról vagy a nemzetközi kriminológiai központtal (*Centre International de Criminologie comparée*). De említhetném a szegedi egyetemet is, ahol a történészekkel és a Francia Tanszék egyes oktatóival működünk együtt, vagy Romániából Iasi-t (Alexandru és Florin Platon), Belgiumból a *Louvain la Neuve*-t, Portugáliából a liszaboni egyetemet (Anna Cova), Spanyolországból Cordobát, és a sor még sokáig folytatható. Az együttműködés keretét általában az elnyert kutatási pályázatok adták, ám Montrealban például Jean-Marie Fecteau egy jelentős regulációs kutatóközpontot is létrehozott, *Centre d'histoire des Régulations sociales* (CHRS) néven, amelynek kutatási területe igen közel áll a HIREs-éhez.

A történész számára talán még a többi humán vagy társadalomtudományok művelőinél is fontosabb, szinte létfontosságú a nemzetközi kapcsolatrendszer. Ez teszi lehetővé, hogy felülemelkedjünk a legalább részben mindig nemzetközpontú látásmódon, s hogy kölcsönösen gazdagítsuk egymást megfigyeléseink és önállóan megalkotott véleményünk átadásával. Így jutunk el tulajdonképpen egy sajátos, egyetemes nézőponthoz.

– *Ki tudna-e említeni olyan találkozásokat, együttműködéseket, amelyek igazi pluszt adtak?*

– Két nagy régióval való találkozásom hagyott bennem különösen mély nyomot. Elsőként Kelet-Közép-Európát említeném, s azon belül is Magyarországot és Romániát. Igazi európaiak ők, miközben történelmük és kultúrájuk egyszerre közeli és távoli egy francia számára. A második Québec, de tulajdonképpen egész Kanada, ami nem más, mint a régi Franciaország egy darabja, amely időközben Amerikává lett – olyan új világgá, melynek történelme, nyelve vagy politikai intézményei oly közel állnak hozzánk, miközben földrajzi jegyei vagy életmódja távol viszi tőlünk. Mindkét helyen nagyon sokat tanultam, és szerencsés vagyok, hogy láthattam, miként alakul át a szellemi együttműködés tartós barátsággá.

Tudnunk kell ugyanakkor, hogy miközben sokat tettünk a nemzetközi együttműködés szélesítése érdekében, még nagyon sok feladat áll előttünk. Fejlesztenünk kell a kutatócse-

rét és a határokon átvívelő doktori programokat. A közép-európai országok a mi módszereinkben és kutatási témáinkban találhatják meg a saját tudományuk megújításához szükséges muníciót, miközben mi franciák profitálhatunk politikatörténeti eredményeiből és fiatal kutatóik lelkesedéséből egyaránt. Egy Iasi-ban általam is szervezett konferencián, melyet a társadalomtörténeti módszerek összevetésének szenteltünk, már volt alkalmam látni a fiatal kutatók intellektuális potenciálját. Számomra úgy tűnik, hogy a polgári, büntető vagy éppen politikai igazságszolgáltatás társadalomtörténete még számos eredménnyel kecsegtetett, kiváltképp azokban az európai országokban, melyek sokáig diktatórikus elnyomás alatt éltek, s ahol az állam polgárait megfosztották az önkifejezés szabadságától, miközben igen hatékony rendőri eszközökkel felügyelték őket. Ennek természetes alapfeltétele a levéltárak teljes megnyitása a kutatók számára; de feltétele az is, hogy a történészek kellő alázattal közelítsenek a témához, hiszen a múlt megértésére, valamint szabad és kritikai szemléletű interpretálására kell törekedniük, anélkül, hogy bírakká válnának.

– *Visszakanyarodva a személyes pályafutáshoz: magáról szólva inkább a többiek, illetve a közösen elért eredményeket emelte ki. Hogyan jellemezné mégis saját szerepét a huszadik század végi francia nyelvű társadalomtörténetben?*

– Ez az interjú lehetőséget teremtett számomra, hogy áttekintsem korábbi munkámat és a tudományos közösségben elfoglalt helyemet. Ennek tükrében úgy vélem, hogy jómagam – a fentebbiekben említett újító mesterek nyomában haladva – afféle történészi iparosmunkát végeztem. Személyes életutam révén mindenképpen formabontó történész vagyok, ám legfőbb eredményemnek azt tartom, hogy a HIREs keretei között sikerült egybegyűjtenem és összetartanom a kollégákat, és olyan kutatókat tudtam rávenni a társadalmi önszabályozó folyamatok tanulmányozására, akik mind karakterükben, mind eredeti tudományos érdeklődésüket tekintve igencsak különbözőek voltak. Nagy öröm volt számomra, amikor nemrégiben a HIREs a rennes-i, a le mans-i és a lorient-i történészekkel kiegészülve a CERHIO révén a CNRS része, vagyis akadémiai kutatóintézet lett. Én tehát a HIREs történészeivel, illetve francia és külföldi – európai és kanadai – kollégáikkal együtt tudtam szerény mértékben hozzájárulni a történeti kutatás megújulásához.

Ráadásul ez a kutatás ma is átalakulóban van, hiszen ma a kultúrtörténet és a reprezentáció társadalomtörténetének kutatása került előtérbe. Ezért is választotta az anders-i egyetem megújult, a jelentős nő-történész, Christine Bard által irányított bölcsészettudományi kutatóintézete közös témájának az *imago* szót. Csekély mértékben én is hozzátettem ehhez, amikor az utazások és a kultúrák közötti kapcsolatfelvétel történetének szenteltem egy-egy tanulmányt. Ugyanakkor továbbra is meg vagyok győződve arról, hogy a társadalmi regulációs folyamatok szélesebb értelmezésű tematikája a történettudomány rendkívül érdekes és fontos területe marad. A regulációs folyamatok, melyek tulajdonképpen a közösen végzett tevékenység játékszabályai, és amelyeket mindenki mindig megkérdőjelez, minden korban a centrum és a periféria, a régi és az új, az erőszak és a békés rendezés között feszülő ellentét, illetve a köztük megfigyelhető kölcsönhatás eredményei, s a társadalmi kontrollnál kiterjedtebb értelemben jelentik a társadalmi kapcsolatokat megtartó vagy megújító jelenséges és folyamatok összességét.

Angers, 2008. április 18.

Az interjút készítette: SZÁSZ GÉZA

Jacques-Guy Petit műveinek válogatott bibliográfiája

I. Önálló és társszerzővel írt monográfiák:

1. *Mystique et intelligence critique. La jeunesse de J. Monchanin.* Paris, 1983. 276.
2. *Ces peines obscures. La prison pénale en France (1780–1875).* Paris, 1990. 750.
3. *Histoire des galères, bagnes et prisons (XIIIe–XXe s.). Introduction à l'histoire pénale de la France.* Toulouse, 1991. 384.
4. *L'état des prisons, des hôpitaux et des maisons de force en Europe au XVIIIe siècle,* par John Howard. (Kritikai kiadás, társszerk. Carlier, Christian.) Paris, 1994. 599.
5. *Histoire des prisons en France (1789–2000).* (Társszerzők: Faugeron, Claude; Pierre, Michel.) Toulouse, 2002. 254.
6. *Histoire de la Justice de la Révolution à nos jours.* (Társszerzők: Chauvaud, Frédéric; Yvorel, Jean-Jacques.) Rennes, 2007. 248.

II. Szerkesztett kötetek:

7. *La prison, le bagne et l'histoire.* Genève–Paris, 1984. 233.
8. *Républiques et Républicains d'Anjou (XVIIIe–XXe siècle).* Az *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest* különszáma. 1992. 264.
9. *Philanthropies et politiques sociales en Europe (XVIIIe–XXe siècle).* Paris, 1994. 233.
10. *Le social dans la ville en France et en Europe (1750–1914).* (Társszerk.: Yannick Marec.) Paris, 1996. 352.
11. *Disidentes, heterodoxos y marginados en la historia.* (Társszerk.: S. Carrillo, C. Astarita.) Salamanca, 1998. 304.
12. *L'histoire contemporaine et les usages des archives judiciaires (1800–1939).* (Társszerk.: F. Chauvaud.) Paris, 1998. 540.
13. *Exclusion et intégration sociale d'hier à aujourd'hui.* Paris, 1999. 210.
14. *Fleuve et identités en France et au Canada.* Az *Études Canadiennes/Canadian Studies* különszáma. 2001. 275.
15. *Femmes et justice pénale (XIXe–XXe siècles).* (Társszerk.: C. Bard, F. Chauvaud, M. Perrot.) Rennes, 2002. 375.
16. *Les fleuves de la France atlantique.* (Társszerk.: A. L. Sanguin.) Paris, 2003. 221.
17. *Nouvelles perspectives de l'histoire sociale en France et en Roumanie (XVIIe–XIXe siècle).* (Társszerk.: A. F. Platon, C. Oghina.) Iasi, 2003. 274.
18. *Une justice de proximité: la justice de paix (1790–1958).* Paris, 2003. 332.

III. Könyvfejezetek:

19. Aspects de l'espace carcéral. In: Petit, Jacques-Guy (dir.): *La prison, le bagne et l'histoire.* Genève, 1984. 157–170.

20. The birth and reforms of prisons in France. In: Spierenburg, Pieter (dir.): *The Emergence of Carceral Institutions: Prisons, Galleys and Lunatic Asylums 1550–1900*. Rotterdam, 1984. 125–147.
21. Il dibattito carcerario e la prigione nella Francia del XIX secolo. In: *La scienza e la colpa – crimini, criminologie: un volto dell'Ottocento*. Turin, Electa. 1985. 210–211.
22. Fontevraud, prison centrale, 1804–1963. In: Favier, Jean (dir.): *L'abbaye royale de Fontevraud*. Fontevraud, 1984. 27–32.
23. Les premières maisons centrales de détention (1791–1805). In: *La Révolution et l'ordre juridique privé. Rationalité ou scandale?* Paris, 1988. 653–662.
24. Représentations et discours sur la pauvreté au XIXe siècle. In: *Démocratie et pauvreté*. Paris, 1991. 564–571.
25. L'Angevin René Rousseau (1805–1857), un voyageur du rêve. In: Cesbron, Georges (dir.): *Ouest et Romantismes*. Angers, 1991. 573–582.
26. Peine et pénitence. In: Garnot, Benoît (dir.): *Histoire et Criminalité de l'Antiquité au XXe siècle. Nouvelles approches*. Dijon, 1992. 509–519.
27. Libéraux, démocrates et républicains angevins (1830–1848). *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest*, vol. 99. (1992) no. 4. 401–414.
28. Assistance ou châtimement? Le travail pénitentiaire et sa rentabilité en France au XIXe siècle. In: Gueslin, André – Guillaume, Pierre (dir.): *De la Charité médiévale à la Sécurité sociale*. Paris, 1992. 175–184.
29. Le philanthrope et la cité panoptique. In: Giard, Louis (dir.): *Michel Foucault. Lire l'oeuvre*. Grenoble, 1992. 169–180.
30. La prigione. In: Haupt, Heinz-Gerhard (a cura di): *Luoghi quotidiani nella storia d'Europa*. Roma, 1993. 341–353.
31. Das Gefängnis. In: Haupt, Heinz-Gerhard (Hrsg.): *Orte des Alltags*. München, 1994. 250–260.
32. Nouveau christianisme, République et Révolution dans le Val de Loire (1828–1851). In: Martin, Jean-Clément (dir.): *Religion et Révolution*. Paris, 1994. 185–202.
33. Benjamin Appert ou les ambiguïtés de la philanthropie romantique. In: Bec, Colette (dir.): *Philanthropies et politiques sociales en Europe (XVIIIe–XXe siècle.)*. Paris, 1994. 79–90.
34. Forradalom és ellenforradalom Nyugat-Franciaországban: történelem, emlékezés és megemlékezés. In: J. Nagy László (szerk.): *Francia eszmék*. Szeged, 1995. 7–19.
35. Les politiques sociales urbaines, fin XVIIIe – début XXe siècles. (Társszerző: Marec, Yannick.) In : Petitm Jacques-Guy – Marec, Yannick (dir.): *Le social dans la ville en France et en Europe (1750–1914)*. Paris, 1996. 15–28.
36. Utopies révolutionnaires: Lepelletier de St-Fargeau, la prison et l'école. In: *Regards sur les sociétés modernes, XVIe–XVIIIe siècle*. Tours, 1997. 289–301.
37. Los marginados en el centro de la historia: pobres y prisioneros en Francia y en Europa (siglo XVIII – principio del siglo XX). In: Carrillo, Santiago – Vogel, Hans – Astarita Carlos (dir.): *Disidentes, heterodoxos y marginados en la historia*. Salamanca, 1998. 269–280.
38. Les archives judiciaires et l'histoire contemporaine (1800–1939). In: Chauvaud, Frédéric – Petit, Jacques-Guy (dir.): *L'histoire contemporaine et les usages des archives judiciaires*. Paris, 1998. 17–43.
39. Pauvreté et marginalité: exclusion et intégration sociale dans l'histoire. In: Petit, Jacques-Guy (dir.): *Exclusion et intégration sociale d'hier à aujourd'hui*. Paris, 1999. 1–16.

40. Grégoire Bordillon et la République romantique 1848–1849. In: Marais, Jean-Luc (dir.): *Les préfets de Maine-et-Loire*. Rennes, 2000. 225–242.
41. Illégalismes. In: Bard, Christine (dir.): *Femmes et Justice pénale, XIXe–XXe siècles*. Rennes, 2002. 25–29.
42. L'histoire sociale de la justice en France (fin XVIIIe – fin XXe siècle). In : Platon, Florin – Oghina, Christiana – Petit, Jacques-Guy (dir.): *Nouvelles perspectives de l'histoire sociale en France et en Roumanie*. Iasi, 2003. 55–66.
43. La France atlantique et ses fleuves. (Társszerző: Sanguin, André-Louis.) In: Petit, Jacques-Guy – Sanguin, André-Louis (dir.): *Les fleuves de la France atlantique*. Paris, 2003. 7–10.
44. Une justice de conciliation dans le Maine-et-Loire au XIXe siècle. In: Petit, Jacques-Guy (dir.): *Une justice de proximité : la justice de paix 1790–1958*. Paris, 2003. 101–121.
45. La colonizzazione penale nel sistema penitenziario francese. In: Da Passano, Mario (a cura di): *Le colonie penali nell'europa dell' ottocento*. Roma, 2004. 37–53.
46. Les régulations sociales et l'histoire. In: Fecteau, Jean-Marie – Harvey, Janice (dir.): *La régulation sociale entre l'acteur et l'institution*. Sainte-Foy, 2005. 30–47.
47. Les Mémoires d'Antoine Farran, maire d'Angers de 1837 à 1843. In: Haudrère, Philippe (dir.): *Pour une histoire sociale des villes. Mélanges offerts à Jacques Maillard*. Rennes, 2006. 11–126.
48. Die Strafkolonien im französischen Strafvollzugssystem. In: Da Passano, Mario (Hrsg.): *Europäische Strafkolonien im 19. Jahrhundert*. Berlin, 2006. 25–40.
49. La prison toujours recommencée. In: M. S. Dupont-Bouchat (dir.): *La Belgique criminelle. Droit, justice, société (XIVe–XXe siècles)*. Louvain-la-Neuve, 2006. 433–437.
50. Le voyage de Théodore Pavie au Canada (1829). In: Guillaume, Pierre – Turgeon, Laurier (dir.): *Regards croisés sur le Canada et la France. Voyages et relations du XVIe au XXe siècle*. Paris–Québec, 2007. 307–327.
51. Büntetőjogi reformok Franciaországban a Konzulátus és a Császárság idején. In : Kövér Lajos (szerk.): *Bonaparte Napóleon Koronája és Üzenete*. Szeged, 2007. 55–68.
52. L'Ecole de médecine d'Angers au début du XIXe siècle. In: Petit, Jacques-Guy – Saint-André, Jean-Paul (dir.): *Médecine, pharmacie et Hôpitaux en Anjou du Moyen-Age à nos jours*. Rennes, 2009. 149–162.
53. Justice de paix et régulations sociales. In: Lopez-Mora, Fernando (dir.): *Modernité, citoyenneté, déviances et inégalités*. Cordoba. (Megjelenés alatt.)

IV. Folyóiratban megjelent tanulmányok:

54. La vie et la pensée de D. Bonhoeffer. Carmel. *Revue d'histoire de la spiritualité*, 1969. no. 1. 42–45.
55. La vie et la pensée de D. Bonhoeffer. Carmel. *Revue d'histoire de la spiritualité*, 1969. no. 2. 130–139.
56. J. Monchanin et l'homme universel. *Orient-Occident* (Montreal), 3. (1970) no. 6. 2–16.
57. Dialogo entre el budismo zen y el Occidente. *TEMAS* (Mexico), 1970. no. 47. 16–23.
58. Folie, langage, pouvoirs en Maine-et-Loire (1800–1841). *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, Octobre-décembre 1980. 529–564.
59. Un prêtre lyonnais ermite aux Indes. *Revue du lyonnais*, 1980. 117–120.
60. Le système pénitentiaire au XIXe siècle: problématique et recherche. *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest*, 1981. 363–368.
61. Un non-conformiste des années 1920. *Cahiers d'Histoire*, 1981. no. 3. 271–287.

62. Théâtre et discours de la violence. Les canards parisiens au XIXe siècle. *IAHCCJ-Newsletter*, no. 6. 1982. 27–33.
63. L'amendement ou l'entreprise de réforme morale des prisonniers en France au XIXe siècle ». *Déviance et Société*, 1982. 331–335.
64. Prisons privées, prisons d'autrefois. *Le Monde*, 11 septembre 1986. 12.
65. L'Anjou au XIXe siècle: tradition et modernité. *1848 – Révolutions et mutations au XIXe siècle*, 1990. 98–101.
66. Les débuts de la manufacture carcérale de Fontevraud. In: *Les industries textiles de l'Ouest*. Az Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest különszáma. 1990. 329–342.
67. Le système pénitentiaire français (XVIIIe–XIXe siècles). *Bulletin des Historiens contemporanéistes*. Septembre 1990. 11–16.
68. Des détenus par milliers. *Notre Histoire*, 1991. no. 41. 42–46.
69. Michel Lepelletier de Saint-Fargeau. *Cahiers de l'Association pour la Recherche sur les Philanthropies et les Politiques sociales*, 1992. no. 1. 40–43.
70. A quoi sert la prison? *L'Histoire. Le Crime* (Különszám). 1993. 74–82.
71. L'Évangile dans les prisons de femmes: le Père Lataste et Béthanie au XIXe siècle. *Mémoire dominicaine. Écoles et Collèges* (Különszám.). 1993, no. 3. 197–200.
72. Le philanthrope Benjamin Appert (1797–1873) et les réseaux libéraux. *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 41 (1994). No. 4. 667–679.
73. Obscurité des Lumières. Les prisons d'Europe d'après John Howard autour de 1780. *Criminologie*, t. XXVIII/I (1995). 5–22.
74. Punition et réhabilitation. *Revue d'Ethique et de Théologie morale – Supplément*, No. 197 (1996). 5–25.
75. Les historiens de la prison et Michel Foucault. *Sociétés et Représentations*, No^o3 (1996), 157–170.
76. Marianne en Anjou: l'insurrection des ardoisiers de Trélazé (26–27 août 1855). *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest*, T. 104 (1997). No. 3. 187–200.
77. Pobreza, beneficencia y politica social en Francia (siglo XVIII–comienzos del XXe). *AYER*, 25 (1997). 179–210.
78. La justicia y la historia contemporanea en Francia. *Historia contemporanea*, No. 19 (1999). 273–292.
79. A felvilágosodás árnyékában. John Howard és az európai börtönviszonyok 1780 körül. *Acta Historica*, Tomus CXI (2001). 57–72.
80. Fleuves canadiens et construction identitaire. (Társszerző: Sanguin, André-Louis.) *Études canadiennes/Canadian Studies*. 2001. No. 50. 7–14.
81. Les centres de recherche sur la justice. *Le Temps de l'histoire. Histoire et justice. Panorama de la recherche*. (Különszám.) 2001. 57–61.
82. La Justice en France, 1789–1939. Une étatisation modèle? *Crime, Histoire et Sociétés/Crime, History and Societies*, Vol. 6 (2002). No. 1. 85–103.
83. Prisons: chronique d'une réforme impossible. *L'Histoire*, Janvier 2003. 84–90.
84. L'utopie révolutionnaire de la prison. *Dedans-Dehors*, No. 38 (2003). 3–6.
85. La justice de paix: une justice de proximité en France de 1790 à 1958. *Recherche Droit et Justice*, No. 16 (2003). 3–4.
86. Le Centre d'Histoire des Régulations et des Politiques Sociales (Université d'Angers). Travaux sur l'histoire de la Justice. *Crime, Histoire et Sociétés/Crime, History and Societies*, Vol. 7 (2003). No. 2. 141–150.
87. Les Micmacs, l'ethnologie et les peuples autochtones. *Etudes Canadiennes/Canadian Studies*, T. 55 (2003). 185–189.

88. Darwinisme et catholicisme au Québec au début du XXe siècle: autour du Dr Albert Laurendeau. *Revue d'Histoire de l'Amérique Française*. (Közlésre elfogadva).

V. Egyéb publikációk:

89. Carlier, Christian: *La prison aux champs. Les colonies d'enfants délinquants du Nord de la France au XIXe siècle*. Paris 1994. 7–10. (Előszó.)
90. Ménard, Bertrand: *Encore 264 jours à tirer au Pénitencier de Fontevraud*. Aubenas, 1994. (Előszó.)
91. J. Nagy László (dir.): *Régions, Nations, Europe*. Szeged, 2000. 7–8. (Előszó.)
92. Dubois-Richir, Amélie: *Les Travailleurs de la Loire au XIXe siècle*. Brissac-Quincé, 2006. 5–7. (Előszó.)
93. Bernaudeau, Vincent: *La justice en question. Histoire de la magistrature angevine au XIXe siècle*. Rennes, 2007. 7–10. (Előszó.)
94. Pilard, Pierre-Olivier: *Jorge Ricardo Masetti. Un révolutionnaire guévarien et guévariste de 1958 à 1964*. Paris, 2007. 7–11. (Előszó.)
95. Petit, Jacques-Guy – Saint-André, Jean-Paul (dir.): *Médecine, pharmacie et Hôpitaux en Anjou du Moyen-Age à nos jours*. Rennes, 2009. 9–19. (Bevezető; társszerző: Saint-André, Jean-Paul.)
96. *Les prisonniers de Fontevraud de 1812 à 1862. Enquête et dénombrement*. Angers, 1982. 66. (Statisztikai jelentés; társszerző: Michel Dassé.)
97. *Prisons et bagnes, XVIIIe–XIXe siècles*. Fontevraud, 1982. 55. (Kiállítási katalógus.)
98. *Prisons, XVIIIe et XIXe siècles*. Fontevraud, 1998. 16. (Kiállítási katalógus.)
99. Dupont-Bouchat, Sylvie – Pierre, Eric (dir.): *Enfance et justice au XIXe siècle. Essai d'histoire comparée de la protection de l'enfance 1820–1914 – France, Belgique, Canada, Pays-Bas*. Paris, 2001. (Szerkesztés, lektorálás.)

Összeállította: SZÁSZ GÉZA

Róma és Perzsia a késő ókorban

Beate Dignas – Engelbert Winter: Rome and Persia in Late Antiquity – Neighbours and Rivals. Cambridge University Press, Cambridge, 2007. 347 oldal

A római szemszögből írt történeti munkák túlsúlyának ellenpontozása, a késő ókori római–perzsa kapcsolatok kiegyensúlyozott, mégis a szászánida félre koncentrált bemutatása – ez Beate Dignas és Engelbert Winter *Rome and Persia in Late Antiquity* című könyvének a bevezetésben deklarált célja. A kötetnek már a külalakja is visszahangozza a szerzők szándékát: a borítólapon a perzsa Sápúr király előtt térdelő, legyőzött Valerianus császárt láthatjuk. Dignas, az oxfordi Somerville College Ókortudományi Tanszékének munkatársa és Winter, a Münsteri Egyetem Ókortudományi Tanszékének professzora nem először dolgozott együtt: 2001-ben jelentették meg *Rom und das Perserreich – Zwei Weltmächte zwischen Konfrontation und Koexistenz* című műüket, mely az e hasábon bemutatott könyvük előzményének tekinthető. A két ókortörténész számos fejezettel és alfejezettel bővítette korábbi művét, mely így még jobb betekintést nyújt a Római Birodalom (később Bizánc) és az Újperzsa Birodalom viszonyának történetébe.

A kötet két jól elkülönített, szemléletében, céljában és terjedelmében is jelentősen különböző részre tagolódik. Az első rész egy mindössze 44 oldalas áttekintés, melynek első fejezete (*Róma és Irán a 3. század elejétől*) a 3. századra kialakult politikai helyzet tömör leírását adja. Röviden összefoglalja a parthusok történetét és a parthus–római kapcsolatokat az első követváltástól Parthia bukásáig és a Szászánida Birodalom kialakulásáig, melynek nyugat felé irányuló külpolitikáját a második fejezetből (*Róma és a*

Szászánida Birodalom: Kronológiai áttekintés) ismerhetjük meg. A szüksézáví, felsorolásszerű, századonkénti osztatú eseménytörténeti leírásban a szerzők nem foglalkoznak a hadjáratok, csaták részletes leírásával, nem tárgyalják a békeszerződések pontjait, mindössze kisebb vallástörténeti kitérőket engednek meg maguknak. Az évről évre haladó felsorolás mindössze néhány tucat mondatban taglalja az első római–perzsa háborúkat, II. Sápúr hosszú, hetven éves uralkodásának eseményeit, az 5. századi enyhülést, a Perzsia északkeleti határainál feltűnő heftaliták elleni hadjáratokat és a többi, jelentős politikai történést egészen a 7. század közepén bekövetkezett arab hódításig. A szöveget olvasva érezhető, hogy a szerzők nem az egyébként igen hasznos politikatörténeti áttekintés megírását tekintették fő feladatuknak, nagyobb hangsúlyt fektettek a könyv második, 212 oldal hosszúságú részének megírására (*Források és összefüggések*), melynek fejezetei a római–perzsa kapcsolatok egy-egy speciális aspektusát tárgyalják részletesen.

A rómaiak és a perzsák között lezajlott háborúk megértéséhez elengedhetetlenül szükséges megismerni a két fél politikai céljait. Ami a rómaiakat illeti, már a késő kőkorszakban megfogalmazódott az a szándék, hogy Róma Nagy Sándor örökébe lépve meghódítsa a Keletet, létrehozva így „a határok nélküli birodalmat”. Bár a Szászánidáknál ilyen nagyszabású külpolitikai koncepciót nem találunk, nekik is határozott céljaik voltak; már I. Ardasír idején, de nyíltan I. Sápúr uralmától fogva magukévá tették az Akhaimenida örökséget, és igényt tartottak az Óperzsa Birodalom összes tartományára, beleértve Mezopotámiát, Örményországot, Kis-Ázsiát és Szíriát is. A két külpolitikai koncepció teljes összeegyeztethetlensége vezetett a két állam konfrontá-

ciójához. A szerzők tagadják, hogy a római szemléletű történetírás állítása, miszerint a rómaiak a perzsa háborúk során csupán védekező, „reakciós” szerepet tölthettek volna be az agresszor perzsák mellett, igaz lenne, és úgy vélik, sok esetben épp a nyugati fél lépett fel támadólag, és összességében inkább a rómaiak politikája volt offenzívának nevezhető.

A perzsa hadviselés leírását (*Szászánida hadászat* című fejezet) a szerzők jórészt ókori *auctorok*ra bízák. Hosszan idézik Héliodórosz *Aethiopica* és Maurikiosz *Strategikon* című műveit, melyek, még ha egyébként ellenségesek is a perzsákkal szemben, tényszerű és részletes leírást adnak a szászánidák taktikájáról, haditechnikájáról és hadvezetéséről. A római *auctorok* (szükszavú perzsa feliratok mellett) a következő, a háborús konfliktusokat részletesen elemző fejezetben (*Katonai összeütközések*) is nagy szerepet kapnak, ám a mű szerzői ezúttal igen alapos forráskritikát alkalmaznak. Megállapítják például, hogy sem a *Historia Augusta* Alexander Severusról szóló része, sem pedig a császár pénzérméinek feliratai nem fedik a valóságot: Alexander Severus perzsák elleni hadjárata a római írott források tanúságával szemben nem járt sikerrel, sőt súlyos vereséggel ért fel. A római–perzsa háborúkról szóló szövegek kritikáját egy helyütt (77–84. old.) igen érdekes műelemzés szakítja meg, mely a Valerianus császárt elfogó I. Sápúrt ábrázoló kortárs és késői ábrázolásokat és legendákat veszi sorra. A háborús összecsapások után a béketárgyalások és békeszerződések története, a diplomáciai tárgyalások protokollja kerül terítékre (*Diplomáciai megoldások*). A tárgyalásokhoz legtöbbször vesztes csaták, katonai kifulladás vagy népesedési problémák vezettek, és a legtöbb esetben mindkét fél komolyan gondolta a háború beszüntetését annak ellenére, hogy gyakran igen rövid időn belül kiújultak az ellenségeskedések. A szerzők a békekötések pontos feltételeit számos forrás

alapos összehasonlítása során következtetik ki.

A két nagyhatalom között hosszú, a Kaukázustól Jemenig húzódó ütközőzóna alakult ki, melynek tárgyalására Dignas és Winter igen nagy hangsúlyt fektettek, lévén Perzsia és a Római Birodalom konfliktusainak fő területe (*Arábia a nagyhatalmak között*, illetve *Azonos érdekek: folytatódó konfliktusok* című fejezetek). Az arab világ három részre tagolódott: a Szászánida Birodalomban – azon belül is főleg Hatra és Híra városában –, a Római Birodalom területén, valamint az Arab-félszigeten élőkre. Hatra a Parthus Birodalom része volt, de 224 után nem fogadta el a Szászánidák uralmát, szövetséget kötött Rómával, ami jelentősen meggyengítette Ardasír észak-mezopotámiai pozícióit. A nagykirály 226–227-ben a város ellen vezetett hadjárata nem járt sikerrel, a perzsák csak 240-ben tudták bevenni Hatrát, Philippus Arabs 244-ben pedig kénytelen volt hivatalosan is lemondani róla. A perzsa uralom alatt a város elveszítette jelentőségét, és Ammianus Marcellinus 363-ban már egy rég elhagyott városként említi. A Római Birodalom területén fekvő Palmyra gazdag kereskedőváros volt, melynek nemcsak gazdasági, hanem stratégiai jelentősége is elsőrangú volt. Palmyra 260–270-es években bekövetkezett terjeszkedésének feltételeit a város vezetője, Septimus Odaenathus teremtette meg. A város jelentős hadjáratokat vezetett a perzsák ellen, hadserege egy alkalommal Ktésziphónig is eljutott, valamint hathatós segítséget nyújtott Róma keleti provinciáinak megvédésében. Miután a város kinyilvánította Rómától való függetlenségét, Aurelianus császár 272-ben behódolásra kényszerítette Palmyrát. E két város tartotta ellenőrzése alatt Észak-Mezopotámia és Szíria nomád arab törzseinek jelentős részét. Hatra és Palmyra bukásával hatalmi vákuum keletkezett, melyet két arab család, a Lakhmidák és a Ghassánidák növekvő hatalma töltött ki. Az előbbieket a perzsák, míg

az utóbbiak a rómaiak oldalára álltak a két nagyhatalom konfliktusaiban.

Örményország megszerzése nem csupán a terület stratégiai jelentősége miatt volt mindkét nagyhatalom érdeke, hanem az ország tetemes nyersanyag- és emberanyagkészlete miatt is. A szerzők részletesen bemutatják az ország státusát, mely az évszázadok során igen gyakran változott. Az i. e. 1–2. században egyfajta hatalommegosztás alakult ki Róma és Parthia között: a parthus Arsakidák családjának egyik tagja a mindenkor római császár beleegyezésével került az örmény trónra. A szászánida korban Örményország előbb perzsa szatellitállamként, majd az Arsakida restauráció után római vazallusként létezett, egészen II. Sápúr hadjárataiig, melyek során Nagy-Örményország, a terület keleti fele ismét perzsa uralom alá került. A történeti áttekintés korántsem egyoldalú, nem korlátozódik a politikatörténeti események bemutatására. A szerzők nagy teret engednek az ország vallási-kulturális hagyományainak és azok változásainak bemutatására is (így például a kereszténység felvételére, ezáltal a nyugati kultúrhatások erősödésére, az örmény zoroasztriánusok és keresztények politikai ellentéteire).

A két birodalom közti ütközőzónák közül a harmadik, a Kaukázus vidéke igen speciális területnek számított nem csupán a rómaiak és a perzsák sajátos, a tevékeny együttműködés és a háborúskodás között csapongó kapcsolata miatt, hanem a hegyvonulattól északra lakó törzsek katonai ereje következtében is, mely mindkét fél számára állandó veszélyt jelentett, ugyanakkor az erőegyensúly felborításának lehetőségével kecsegtetett. A szarmaták, kimmerek betörései, majd később a hunok feltűnése miatt elengedhetetlenül szükségessé vált a határok megerősítése, olyannyira, hogy Philippos Arabs 244-től évi járadékot fizetett I. Sápúrnak, hogy a perzsa nagykirály a pénzt a kaukázusi átjárók védelmére fordítsa. A kötet részletesen beszámol a hágók erősítéséről. A térségben azonban háborúk is sor

került: a kaukázusi átjárók előtere, Ibéria számos alkalommal cserélt gazdát. Érdeemes megjegyezni, hogy a szerzők a dél-orosz sztyeppevidéket következetesen Transzkaukáziának hívják, holott a kifejezést a Kaukázustól délre fekvő vidékek megnevezésére szokás használni.

A kötet külön fejezetben foglalkozik a két állam gazdasági és kereskedelmi kapcsolataival. Bár a helyi kereskedelmi tevékenység mindhárom határmenti régióban (az arab világban, Örményországban és a Kaukázus vidékén) igen jelentős volt, a távolsági kereskedelem központja Nisibis lett, mely várost a rómaiak 298-ban a Kelet és Nyugat közötti kereskedelem egyedüli színhelyévé tették. 363-ban a perzsák elfoglalták Nisibist. Az erődített város eleste óriási megdöbbenést váltott ki a kortársak körében. A rómaiak, válaszul a határváros tartós Szászánida uralom alá kerülésére, a 6. században Nisibisszel szemben megépítették Dara-Anastasiopolist, amivel visszaszereztek korábbi kereskedelmi és hadászati pozícióik egy részét. A kereskedelmi helyek számának csökkentése, a kereskedelmi tevékenység korlátok közé szorítása mindazonáltal fontos lépés volt a határ biztonságosabbá tétele felé.

A vallási ügyek a 3. század elejétől kezdve meghatározták a két nagyhatalom viszonyát (*Vallás: kereszténység és zoroasztrianizmus* című fejezet). A rómaiak és a szászánidák eltérően kezelték a vallási ügyeket, ám e politikák korántsem voltak függetlenek egymástól: az egyik birodalom valláspolitikájában bekövetkezett változás rendszerint válaszra készítette a szomszédos felet. Miután az Újperzsa Birodalom a zoroasztrianizmus útjára lépett, a Római Birodalom pedig a kereszténységet tette államvallássá, a két fél konfliktusa új szintre lépett, ideológiai természetűvé is vált. Az Arsakidák valláspolitikája rendkívül toleráns volt, ám a Szászánidák hatalomra kerülésével ez megváltozott: az új dinasztia tagjai a zoroasztrianizmus patrónusai lettek. I. Sápúr ugyanakkor, amellet, hogy

nyugati hódításai során Mezopotámiában, Örményországban és Kis-Ázsiában is megpróbálta elterjeszteni az új államvallást, türelmes volt a többi felekezettel, megtűrte még a rivális manicheizmust is. Sápúr utódai között azonban találunk olyan nagykirályt, aki megpróbálta visszaszorítani az időközben az ellenséges szomszéd államvallásává vált kereszténységet, és üldözte a „Róma előretolt helyőrségének” tekintett keresztényeket (II. Sápúr), olyat, aki fiatal korában engedélyezte, sőt támogatta a keresztény egyházra irányuló szervezkedést, majd élete végén a kereszténység üldözésébe kezdett (I. Jazdagird), de olyat is, aki olyannyira elkötelezett volt a kereszténység támogatása mellett, hogy az (alaptalan) szóbeszéd szerint egy keresztény nőt vett feleségül (II. Khosroész). Az utóbbi uralkodó idején a vallási ellentét eltűnni látszott a két állam között, olyannyira, hogy a Jeruzsálemet 614-ben ostromló perzsa főparancsnok, Romiuzan fő célja a szent kereszt megszerzése és Ktésziphónba szállítása volt, amit végül sikerült is elérnie. A szerzők egészen a Szászánida Birodalom bukásáig követik a két birodalomban releváns vallások történetét, megjegyezve, hogy az arab hódítás során az iráni keresztények az arabok oldalán, a velük összességében évszázadokon át meglehetősen toleranciával viseltetett zoroasztriánus perzsák ellen harcoltak.

A recenzált mű két utolsó fejezete (*A császár és a királyok királya*, valamint *A Nyugat és Kelet közti információcsere*) igen érdekes kérdésekkel foglalkozik: az előbbi a római császárok és a perzsa nagykirályok személyes kapcsolatát vizsgálja, míg az utóbbi a két birodalom közötti információáramlás csatornáit veszi sorra. A két uralkodó az Újperzsa Birodalom fennállása során mindvégig egyenrangúnak tekintette egymást, kapcsolatukat pedig a „királyok testvérisége” kifejezéssel illették. Ez a formula több volt egyszerű szófordulatnál: az

uralkodók valóban hitték, hogy kozmikus kapcsolatban állnak egymással, és olyan aura veszi körül kettejüket, mely kiragadja őket a földi világból. A szerzők kitérnek a perzsa *xvarna* koncepciójára is, mely a nagykirályt uralkodásra jogosító „királyi kisugárzást” jelentette, valamint részletesen tárgyalják konkrét uralkodók, köztük II. Khosroész és Maurikiosz császár viszonyát is. Ami a két birodalom közötti információáramlást illeti, annak formája nem csupán kereskedelem, háborúskodás és diplomácia, hanem kémkedés és deportálás is lehetett, melyekről a szerzők számos ókori auctor segítségével adnak képet.

A kötetet terjedelmes függelék teszi teljessé, mely a Szászánida királyok és római császárok listáját, kronológiai áttekintést és egy szószeret is tartalmaz. A tekintélyes, mintegy negyven oldal hosszúságú bibliográfia tanulmányozása megerősítheti az olvasót abban, amit már a főszöveg olvasása során is sejtett: a szerzők hatalmas mennyiségű irodalmat, német és angol nyelvű forrásmunkák tömegét dolgozták fel. A mű további érdeme, hogy igen gyakran és hosszan citál ókori írott forrásokat, majd alapos és tárgyilagos forráskritikának veti alá őket. Értékelendő, hogy a politikatörténeti rész, bár jól használható, viszonylag rövid, hiszen a szerzők a kötet második részére, a társadalom-, vallás-, diplomácia- és hadtörténetre fektették a hangsúlyt, aminek során elsősorban a kevésbé ismert perzsa félre koncentráltak. A kötet képanyaga jól összeválogatott, megfelelően elhelyezett és szervesen illeszkedik a környező szövegbe. Hiányosságként mindössze a kidolgozatlan, önismétlő és helyenként indokolatlan helyre beszúrt térképeket róhatjuk fel, ez azonban a számos érdemmel rendelkező mű értékéből keveset von le.

ÖTVÖS PÉTER

Új szintézis az antik erkölcsi-etikai szabályokról és életviteli elvekről

Uralkodó és polgár antik tükörben I–II. Agatha XXI. (Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Havas László) Debrecen, 2007. 920 oldal

A Debreceni Egyetem gondozásában megjelenő Agatha sorozat örvendetes módon új kötettel gazdagodott, amely lényegében egy antik uralkodói, illetőleg polgártükör, melyhez hasonló jellegű összefoglalás eddig magyarul nem jelent meg. A gyűjteményes kötet a jelzett témakörhöz kapcsolódó tanulmányokat, az egyes szerzőkhöz bevezetőket, magyarázatokat, illetőleg antik forrásrészletek magyar nyelvű fordítását tartalmazza, kezdve a görög Isokratés Nikokléshez című beszédétől egészen Agapétos Tanító fejezetek című írásáig.

A kötet Havas László igen alapos, széles körű, több évtizedes kutatómunkán alapuló bevezető tanulmányával kezdődik: Uralkodói és polgártükör az antik irodalomban, illetve a politikai és filozófiai gondolkodásban (9–157. old.), amit a témához kapcsolódó, igen bőséges bibliográfia jegyzéke követ (158–191. old.).

Havas László cáfolja azt az általánosan elterjedt felfogást, miszerint a fejedelemtükör (*speculum regium*) antik előzmények nélküli, középkori irodalmi műfaj. Rámutat, hogy az uralkodóval kapcsolatos irodalom szinte egyidős az emberrel, ilyen módon számolni kell az antik előzmények folyamatos meglétével. Az ilyen jellegű irodalom jelen volt már az egyiptomi birodalomban, bizonyíték erre például Djedefhor tanítása (IV. dinasztia) vagy Ptahhotep vezír (V. dinasztia) oktató célzatú munkája; keleti párhuzamként az ókori Mezopotámiából említhetjük Suruppak király fiához intézett tanácsait, avagy a Gilgames című

eposz vonatkozó részleteit. Idézve Havas Lászlót: „A Közel-Kelet bölcsesség irodalmában tehát mindenképpen központi szerepet játszik részben maga az uralkodói tanítás tulajdon eszményítő tanácsadásával, részben egy mesternek erkölcsnevelő, illetve társadalmi szerepkört kijelölő eligazítása révén.” (10. old.)

A „fejedelemtükör” műfaji előzményei megtalálhatók az ókori görögség irodalmában is, de némi módosulással. Itt nem a közvetlen előd vagy az elődök valamelyike fogalmazza meg útmutatásait az utód számára, hanem mindig egy tanító, egy mester, így például a költők: Homéros, Hésiodos; történetírók: Hérodotos, Thukydides; filozófusok: Platón, Aristotelész; avagy éppen soggal a rétorok, Démostenész, Isokratész. A görög ember legfőbb kincse a szabadság – ahogyan egy felirat hirdeti –, ezért számukra méltatlannak tűnt a keleti típusú egyeduralkodó hatalmi tanításának folyamatos továbbadása. A görög gondolkodókat nem annyira az uralkodás, mint inkább az ideális államberendezkedés foglalkoztatta, amit természetesen eszményi polgárokkal lehet megvalósítani.

A klasszikus kortól kezdve (Kr. e. 5. sz.) a jó vezető politikus és a jó polgár – Havas László megállapítása szerint – egyre inkább összekapcsolódik a politikai életet döntően befolyásolni képes nagy hatású szónokkal (*protagonistés*). Thukydides történeti munkájában olvashatók például ilyen tárgyú Periklés-beszédek. Hérodotos három perzsa előkelővel „folytat” vitát a legjobb államformáról, ami egyben az egyes politikai rendszerek előnyeinek és hátrányainak elemleti kifejtése. Az ókori görögségnél az államvezetés, a politikai bölcsesség sajátos képviselői a törvényhozók (*nomothetai*) is, Solón – akit aligha véletlenül soroltak az

ókor hét bölce közé –, Peisistratos, Kleis-thenés. A bölcs törvényhozó átlátja a közösség vezetésének törvényszerűségeit, ismeri azon szabályok okait és értelmét, amelyek az egész polgárság életét irányítják, továbbá megszabják mindenkinek a kötelességeit. Ilyen módon a törvényhozók mint a nép bölcs tanítói egyfajta uralkodói szerepet is betöltenek. A jó állam, a jó közösség megteremtéséhez – a görög gondolkodás szerint – jó polgárookra van szükség, ez utóbbi pedig neveléssel (*paideia*) valósítható meg. Tanácsadói, nevelői szerepkörben, a közvélemény és a politikai gondolkodás formálásában különösen jelentős helyet kaptak a filozófusok, főleg Platón és Aristotelész. Kiemelkedően hatásos az uralkodó tanításában és nevelésében a szónok-filozófus szerepe. Ilyen volt például Isokratész, aki a makedón Philipposnak adott tanácsokat a görögök egyesítésére vonatkozóan (Philippos – nyílt levél Kr. e. 346-ból), illetőleg *panegyrikost* is írt hozzá Kr. e. 380-ban. A jelen kötet is közöl egy Isokratész részletet (197–205. old.) az ún. „cypriusi beszédekből”, amelyeket Euagoras cypriusi uralkodóhoz, illetve annak fiához, Nikokléshez intézett.

Az ókori Rómában intelem-irodalom helyett vezéreszmék, politikai jelszavak voltak használatosak, a *nobilitas* ezek segítségével irányította a konzervatív berendezkedésű államot, zsinórmértékként az ősök szokásait és intézményeit (*instituta et mores maiorum*) álllítva a közösség elé. Ezen gondolat jegyében magának a történetírásnak a szerepe is más volt, nem tekintette feladatának a hiteles múltábrázolást, helyette instruktív példatárként szerepelt az utókor számára. A politikai gondolkodás, az antik államiság elméleti vizsgálata szempontjából korszakalkotó Cato Censorinus, közismertebb nevén az idősebb Cato működése. Sajnálatos módon a kötet Catótól nem közöl forrásrészletet, pedig írt történeti munkát (ez nagyrészt elveszett), számos szónoki beszédet mondott, sőt fiához, Marcushoz írt egy tanító célzatú munkát, összegezve benne mindazon tudnivalókat, amelyekre egy de-

rék római polgárnak szüksége van, így jogi, katonai, földművelési és orvosi ismeretekből készített egy összeállítást. Számos tanulság adódik Cato életviteléből, jelleméből, erényeiből is. Cicero *Cato Maior, avagy az öregségről* című rövid etikai-filozófiai tárgyú írása szinte erény-katalógus, amelyből jó képet kaphat az olvasó arról, hogy milyen elvárásokat támasztott a római állam egy derék polgár (*vir bonus*) felé. A „polgártükröbe” ennek az írásnak a megfelelő részeit véleményem szerint szervesen beilleszthetők volna. Catóra is nagy hatást gyakorolt – a bevezető tanulmány szintén elemzi működését (37–40. old.) – a görög Polybios. Rómában a görög politikai filozófia a filozófusok, köztük Panaitios tevékenységének köszönhetően hatott és terjedt el.

Havas László az első római polgártükröknek a *Commentariolum petitionis* vagy *De petitione consulatus* című levélformájú rövid írást minősíti (43. old.). Ezt az írást úgy tekintették, mint a hivatali pályázók kézikönyvét.¹ Havas László értelmezése szerint azonban kifejezetten filozófikus tartalma ennek ellentmond, Quintus Cicero arra figyelmezteti fivérét, hogy mint egy polgári közösség tagjának a legfőbb tisztség, a *consulatus* elnyeréséhez szüksége van dicsőségre, tekintélyre és hírnévre (*gloria, dignitas, laus*), ez adja meg a római polgár társadalmi súlyát.² A kötetben igen jelentős helyet és szerepet kapnak Cicero írásai és gondolatai, illetőleg a szónok-politikusnak a polgárok erényeire és kötelezettségeire vonatkozó elvárásai. Nyilván ennek a gondolatnak a jegyében került bele a válogatásba Quintus Tullius Cicero bátyjához intézett, hivatali pályázásról szóló levele, illető-

¹ Cicero, Quintus Tullius: *A hivatalra pályázók kézikönyve: hogyan nyerjük meg a választásokat?* Ford. és s. a. r. Nótári Tamás, a kísérő tanulmányt írta Németh György. Szeged, 2006.

² Ugyanerre az írásra a kötethez függelékként csatolt „A Catilina-mozgalom társadalmi bázisának és programjának kérdéséhez” című tanulmány is kitér (863–880. old.).

leg Marcus Tullius Cicerónak egy, a fivéréhez küldött levele (*Ad Quintum fratrem* I, 1.) továbbá a Kötelességekről (*De officiis*) című munkája Havas László fordításában (209–520. old.).

A bevezetés ezt követően a *principatus* és a *dominatus* időszakával foglalkozik, kitér arra a kérdésre is, hogy milyen antik hatások mutathatók ki a magyar István király fiához intézett *Intelmei* vonatkozásában (67–69. old.). A *principatus* kapcsán alapos elemzés alá veszi Havas László a felmerült új szempontokat, így az uralkodó-, illetőleg hivatalnok-kultuszt, annak feltételezhető előzményeit, az uralkodó istenségének kérdését, közben kitér a rendszer propagandájára, politikai eszméinek megfogalmazóira, valamint ellenzékére is (83–88. old.).

Különös színfolt a vizsgált kérdés kapcsán a filozófus Seneca működése. Abban a kiváltságos helyzetben volt – hasonlóan Aristotelészhez –, hogy a leendő uralkodó nevelésével bízták meg. Uralkodói eszményről az általa nevelt ifjú, a későbbi Nero császár számára egy rövidebb munkát is írt (*De clementia*), amelyben tanácsokkal szolgál a leendő uralkodónak, kifejtí saját véleményét a *princeps*szel szembeni elvárásokról. Havas László ezt az írást igazi „tükörnek” minősíti (88. old.) azzal a megjegyzéssel, hogy Seneca az igazi uralkodói erényekhez kívánja elvezetni Nerót, ugyanakkor kénytelen őt olyan módon bemutatni, mint ha ezeknek már a birtokában lenne.³

A Flavius-kor „polgártükör” illusztrációjaként a kötetben az enciklopédista idősebb Plinius terjedelmes munkájának egy részlete szerepel (*Naturalis historia* VII 91–150), amely általánosságban beszél az adott témaköréről, történelmi példákkal illusztrálva a természettudós szerző morális-filozófiai világnézetét. Hosszan elemzi a bevezetés az ifjabb Plinius Traianus császárhoz intézett *Panegyricus*-át. Ez a munka valóban beleil-

lik a „királytükör” irodalomba, jól illusztrálja a műfaj sajátosságait, s a latin *panegyricus*ok gyűjteményének is ez az első darabja, sajnálatos módon azonban a kötetbe nem került be belőle részlet.⁴ Szintén Traianushoz kapcsolódóan foglalkozott egy görög retor, Dion Chrysostomos a jó uralkodó alakjával. A filozófus-császár, Marcus Aurelius írása bizonyíték arra, hogyan állítható a hatalom szolgálatába a filozófia. A fejedelemtükör mint műfaj kimutatható hatást gyakorolt a *Historia Augusta* címen ismert gyűjteményre is.⁵ „A pogány restauráció irodalma” (118. old.) képviselőjében Ammianus Marcellinus és Julianus Apostata⁶ írásait vizsgálja a bevezetés. Külön kitér Havas László a latin *panegyricus*-gyűjteményre (120–121. old.), köztük is Claudius Claudianus verses *panegyricus*-ára (2. kötet 777–793. old.).

A bevezető tanulmány további részében a fejedelemtükör különböző irodalmi megjelenéseit vizsgálja, kitekintéssel annak bizánci megjelenésére (*Synesios, Agapétos*), valamint ezeknek a Szent István-i *Intelmek*-re gyakorolt lehetséges hatására, foglalkozik továbbá a bizánci népkönyvekkel (126. old.). A tanulmányt a fejedelemtükör keresztény előzményeinek elemzése, illetőleg a keresztény egyházatyáknak a jó királlyal kapcsolatos gondolatai zárják. A terjedelmes tanulmányt a kötet összegző kitekintéssel zárja (137–157. old.).

A kötet a vizsgált téma illusztrálására időrendben forrásrészleteket is közöl, köztük több kevésbé ismert, nehezen elérhető munka részleteit is, a válogatás szempontjai azonban nem mindig világosak. Különös

³ Hasonló beállítással találkozhat az olvasó a tévesen szintén Senecának tulajdonított *Octavia* című tragédiában is.

⁴ C. Plinius, Caecilius Secundus: *Panegyricus. Traianus császár dicsőítése*. Ford. és s. a. r. Hoffmann Zsuzsanna, az előszót írta Maróti Egon. Szeged, 2007.

⁵ Ennek újabb magyar fordítása 2003-ban jelent meg Debrecenben, Havas László bevezetőjével.

⁶ Munkájából vett részlet a 2. kötetben szerepel, 767–777. old.

színfolt a második kötet végén szereplő fik-tív levél gyűjtemény, amely betekintést nyújt a társadalmi viszonyokba, a forrás-részletek sorát Agapétos *Tanító fejezetek* című írása zárja.

Egyet kell értenünk Havas László záró gondolataival, miszerint: „... a jó uralkodást és a helyes társadalmi beilleszkedést, vala-mint a politikailag felelős feladatellátást elősegíteni kívánó oktató-nevelő irodalom valójában az emberiség egyik legősibb szép-irodalmi műformája, amely legalább 4500 éves múltra tekint vissza (137. old.) A kö-zép- és újkori Európa fejedelemtükrei a klasszikus antikvitástól, mindenekelőtt Ró-mától ezt a szellemi örökséget vehették át a

folyamatosan formálódó keresztény szel-lemben történő további átalakítás céljából.” (157. old.)

A kiadvány lényeges, általános érdeklő-désre számot tartó kérdéseket – uralkodói és polgári életelvek és életmód – vizsgál, igen gazdag forrásanyag, helyenként új szempontok alapján, olykor bátor követke-ztetésekkel és sarkos megállapításokkal, ilyen módon haszonnal forgathatják mind a szakemberek, egyetemi és főiskolai hallga-tók, mind pedig az érdeklődő olvasók.

HOFFMANN ZSUZSANNA

Filius? Nepos?

Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892. Szerk. Frank Tibor. Argumentum, Budapest, 2006. 693 oldal

A kötet előszavának tanúbizonysága szerint Wahrmann Mór második felfedezése a szerkesztőnek „már több évtizedes terve és adóssága” volt, „ám – mint írja – a vállalkozás ma talán időszerűbb, mint bármikor”. „Wahrmann aktuális a mai Magyarországon, méghozzá három oknál fogva. Először is Magyarországon újrakezdődött a kapitalizmus gazdasági-társadalmi rendjének megteremtése [...]. Másodszor: Magyarország most integrálódik újra egy nagyobb struktúrába [...]. Végül, harmadjára: Magyarországon újra érzékeny kérdéssé vált a magyar–zsidó együttélés, az asszimiláció–disszimiláció problémája.” [7. old.] Mivel a szerkesztő az általa jegyzett részekben (az Előszóban, illetve a „Magyar és zsidó: a Wahrmann-életrajz kérdései” című felvezető és összegző tanulmányban) nem árulja el, mi lehet az említett adósság, azzal kezdem az ismertetést, hogy kiegészítem a vaskos művet. Nyilvános forrásból (a mű 2006. december 7-én, a Magyar Tudományos Akadémia székházában megjelent bemutatóján a szerkesztői előadásból) tudható, hogy a szerkesztő a „szerkesztett” családjából származik, miként az is, hogy családjában a rokonság ténye és a főhős jelentőségének tudata élő hagyomány volt. Ha van örökös aktualitás, akkor ez biztosan az.

A könyv két markáns részre oszlik, egy tanulmány- és egy dokumentumkötetre. Az előbbi a könyv szűk harmadát teszi ki. A kétharmadnyi helyet elfoglaló dokumentumok részben képek, részben szövegesek. A képek (körülbelül kilencvenoldálny) egyrészt az életúthoz kapcsolható „múzeumi” illusztrációk, másrészt karikatúrák a Bors-szem Jankó című élcslapból. A szöveges do-

kumentumok Wahrmann Mór saját megnyilvánulásait gyűjtik egybe (újságcikk, beszédek), részben hatástörténeti jellegűek (Mikszáth Kálmán karcolatai, illetve Wahrmann emlékének és a Magyar Tudományos Akadémiának hajdani és mai kapcsolatai).

A tanulmányok közül egy újraközlés (Mérei Gyula 1943-as Wahrmann-életrajza), egy részük fölújítás (Varga László áttekintése a hazai nagyburzsoáziáról, Vörös Károly életrajzi tanulmánya), a többi kifejezetten e könyv számára készült, Wahrmann Mór életét nagy távlatban tekintő dolgozat. Ilyen Frank Tibornak a problémakatalógus szerepét betöltő írása és Kövér György cég- és élettörténeti munkája (bár az utóbbi nyersanyaga részben már megjelent a szerző „Liedemann és Wahrmann. 19. századi kereskedő-bankár családi stratégiák” című, első változatát tekintve 1994-es előadásában). Welker Árpád dolgozata – terjedelmileg ez az írás teszi ki a tanulmányok közel harmadát – Wahrmann Mór országos politikussá válását tette nagyon aprólékos vizsgálat tárgyává, s tanulmánya nem csak Wahrmann életével kapcsolatos tanulságokkal szolgál. A többi írás részben a főhős életének apróbb (nem föltétlenül jelentéktelenebb) részleteivel (Gantner Brigitta Eszter, Mary Gluck, Sinkó Katalin), részben pedig utóéletével (Buzinkay Géza, Tóth Vilmos) foglalkozik. Sajnos a kötet nem tartalmaz tömör életrajzi összefoglalást Wahrmann életéről és művéről, jóllehet a kötetben föllelhető adatok alapján összeállítható egy a jelenleg föllelhetőknél jóval részletesebb, de mégis az lexikonok szárazságával megfogalmazott életrajz. Mivel ezt időközben a világhálón közlöttem,¹ hagyományos papíralapú közreadásától terjedelmi okokból eltekintek.

¹ Wahrmann Mór. In: Wikipédia. URL: http://hu.wikipedia.org/wiki/Wahrmann_M%C3%B3r

A „Magyar és zsidó: a Wahrmann-életrajz kérdései” című írásban Frank Tibor a történeti irodalomban szokatlan kísérletet tesz Wahrmann helyének meghatározására. A történészek céhe által nem vagy legföljebb fanyalogva elfogadott Nemeskürty István-könyv szóhasználatához csatlakozván, Wahrmann Mór a kiegyezés utáni első nemzedék tagjaként, „a kőszívű ember unokáinak” egyikeként sorolja be. Mint írja: „szervesen hozzátartozott a nagy magyar liberális nemzedékhez”, „vezető képviselője volt egy nagy hatású és hagyományt teremtő társadalmi csoportnak, a Magyarországot hazájának tekintő, magyar érzelmű zsidóságnak.” (12. old.) Az öt alfejezet ezt a tézist bontja ki.

Az első a Wahrmann Mór „életét és életművét” feszítő ellentéteket exponálja. „Nem ismerem embert, ki kevesebbet törődne az emberek ítéletével, [...] ki oly [...] semmi súlyt ne helyezne tisztségre, állásra, de [...] kit díszesnél díszesebb állással, tisztességgel annyira elhalmozná, mondhatni üldöznének, mint éppen Wahrmann Mór” – idézi Frank Szabolcsi Miksa 1891-es, nem sokkal Wahrmann halála előtt írt méltatását. (14. old.) Az egyik ellentmondás Wahrmann országos közéleti pozíciójában a pénzügyi szakértelme és a szürke eminenciási szerepe között fedezhető föl. A másik a felekezeti közéletet érinti, s a megjelenítés vagy beavatkozás ütközéseként fogalmazható meg. Wahrmann – már csak családi háttére folytán is – alkalmas lehetett az egység külső megjelenítésére, míg hitközségi aktivitásával akarva-akaratlan ellentéteket szült. A harmadik ellentmondás a nagyra becsült szerep és a népszerűtlen személy között feszült – ennek megfogalmazódása a Wahrmann szemére vetett „cynikus” hozzáállás, és ekkor Frank még egy jóindulatú vélekedést idézett. (14. old.)

A második alfejezetben Frank Tibor kifejti, hogy a szerep és személy közötti ellentmondás abban gyökerezik, hogy Wahrmann Mór öazonosságának zsidó és magyar tartalma, amiként azok Wahrmann Mórban megtestesültek, tartalmukban és

fejlődési irányukban egymással „kontroverziális viszonyban” álltak. Wahrmann Mórnak – örökölt szociális helyzete folytán – nem csak „a maga és családja számára kellett eldöntenie, hogy milyen módon és mértékben, mely formában és arányban kíván zsidó és magyar lenni, hanem az egész zsidóság számára és nevében kellett e döntési folyamatban irányító szerepet vállalnia.” (14. old.) E rész summájaként Frank Tibor Wahrmann egy beszédére támaszkodva megállapítja, miszerint hőse „gondolkodásában mindig szorosan egybekapcsolódott felekezeti hűség, polgári kötelesség és magyar hazafiság hármas eszménye.” (18. old.)

A harmadik alfejezet azt fejtegeti, hogy hősünk az iménti hármas eszményt „milyen eszmékkel, mely eszközökkel és milyen színtereken” (19. old.) valósította meg. Szó esik nevezetesen a nemzeti banknak, az államháztartás finanszírozásának, a financiák, s ezen keresztül a kormány ellenőrzésének, az oroszországi, illetve romániai zsidók helyzetének kérdésében kifejtett politikai nézeteiről. Frank kiemeli Wahrmann álláspontjának hitelességét, azt, hogy annak védelmében, a kor elvárásait elfogadva, hajlandó volt akár párbajozni is. Véleménye szerint Wahrmann egyik jellemző vonása a modern polgári politizálás volt, amiként a helyi és a nemzeti ügy összekapcsolását nevezi. Másként fogalmazva, képviselő és önérték viszonyáról van itt szó. Az egyik példa erre, hogy Wahrmann – a városegysítő törvény egyik kezdeményezője – a közösügyi magyar delegáció tagjaként tekintélyes előmozdítója volt az Újépület, a gyűlölt korábbi börtön, laktanya elbontásának, s másfél évtizeddel később helyhatósági képviselőként később is indítványozta eltávolítását. Frank Tibor – bár nem említ konkrét esetet – megjegyzi: további „kutatásokra van szükség, hogy megítélhessük: volt-e kapcsolata a lipótvárosi építkezések sürgetésének saját vállalkozásaival.” (28. old.)

A politikai mentalitás kérdései között esik szó nemzeti érdek és – a szerző szavaival élve – „polgári” racionalitás viszonyáról.

Wahrmann kezdetben kifejezetten szakpolitikai megnyilvánulásokkal szerzett tekintélyt magának. Ezek azonban nem hordoztak különösebb nemzeti vagy polgári tartalmat. A Frank Tibor által szerepeltetett idézetekben talán nem is a nemzeti és a polgári tartalmak kontrasztja a jellemző.

A boszniai okkupációról szólva például azt mondja, hogy „a boszniai és hercegovinai okkupációt szerencsétlen conceptionnak, baljóslatú lépésnek” tekinti. (29., illetve 436. oldalak) A „jó politikai érzéket és megdöbbentő előrelátást” (29. old.) tükröző mondatok azonban, a beszéd egészét tekintve, valamiféle alattvalói attitűdöt tükröznek, hiszen Wahrmann a továbbiakban egészen tradicionálisan érvel. A diplomáciát felségjognak tekinti („laikus – és én még e teremben is mindenkit laikusnak tartok, [...] ma keleti politikáinkról határozott [...] ítéletet nem mondhat”). Természetesen mond ítéletet, olyasformát, amelyet egy politikai okossággal megáldott alattvaló mondhat uralkodójáról. Nézete szerint a „korona [...] nem fog teljes siker reményében oly tanácsosokat választhatni, kik a nemzet többsége által itt hangsúlyozott ezen nézetekhez nem ragaszkodnak.” „Ezen nézetek” egyike szerint pedig „Magyarországnak nincsenek oly aspirációi, melyek területének nagyobbítására vannak irányozva.” (439. old.)²

Kérdéses az is, mennyire tekinthető nemzeti töltetűnek a bankkérdés tárgyalása kapcsán 1877-ben kifejtett álláspontja, miszerint az önálló bank követelésében óvatosság javallható, mivel az veszélyeztetheti a monarchia két államának „egyedüli biztosítékát” adó erőt, tekintélyt és befolyást.

Öt évvel később, a nyolcvanas évek elején Wahrmann politikai beállítódása meg-

változott. Egyik képviselőházi beszédében (1882) szinte tankönyvi példaként alkalmazható formában fogalmazta meg a „nemzeti önrendelkezés” Leopold von Rankétól és Friedrich Meineckétől származó, hazánkban Szekfű Gyula közvetítésével ismert, közvetítője által „nagygyárrá” adaptált gondolatát:³ Az, hogy „Magyarországnak mindenekelőtt az a föladata, hogy a magyar állam tökéletes magyar állammá váljék” (29., 488. old.), akár Szekfű Gyula A magyar állam életrajza című művének bevezetésében is szerepelhetne.

Frank Tibor továbbá rámutat, hogy Wahrmann nemcsak politikai, hanem bizonyos értelemben érdekképviselő is volt, amikor a zsidó szempontot érvényesítve szólalt föl, következetesen követelve az egyenjogúság és az egyenlő esélyek érvényesítését, még egyes diplomáciai kérdésekben is. Ez azonban nem zárta ki a kor szellemétől nem idegen, faji terminológiával operáló szóhasználatot. Egyik fölszólalásában a kötet hőse a következőképpen fogalmazott: „vajon általában károsnak kell-e tartanunk idegen fajnak tömeges bevándorlását Magyarországra?” (487. old.)

Hiányzik viszont ebből az érdemeket és eredményeket számba vevő részből annak az életrajzi kérdésnek a fölvetése, vajon volt-e Wahrmann politikai állásfoglalásainak – ezek talán kivétel nélkül kormánypártiak voltak – mélyebb elvi alapja, vagy pusztán saját jól fölfogott érdekeit képviselő mamelukságról volt csak szó. Az okkupációról szóló állásfoglalása (436–439. old.) alkalmas lehet e kérdés vázolására. A gyakorlati következmények felől nézve egyértel-

² Visszacsavarva a mondatot: az uralkodó sikeres terjeszkedési politikájának szükséges, de nem elégséges feltétele, hogy olyan tanácsadókat fogadjon, akik tudomásul veszik, hogy Magyarország nem kíván területileg terjeszkedni.

³ Vö. például „az erők tökéletes összefogásának, az egységes állam helyreállításának, az igazi magyar államegyéniség létrejövésének kell következnie”, vagy „A nemzeti autonómia eredménye [...] aza a lehető legmagasabb, teljes szuverenitás forma, amilyent nemzeti erők a történet eddigi folyásában maguktól egyáltalán létrehozhattak.” In: Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza <1917>*. Budapest, 1923. 6–8,

műen kormányt támogató ez a fellépés – úgy azonban, hogy szövetszerűen a támogatás nem föltételek nélküli, csak hogy a föltételek a jövőre vonatkoznak, a beszéd jelenét nem befolyásolják. E beszéd azonban rávilágít Wahrmann tájékozottságára is. A kérdést s a lehetséges politikai lépéseket az „európai koncert” magasságából szemléli, miközben tagadja, hogy a fölvethető opciók közül az *arcanum imperii* ismerete nélkül választani lehetne. Még egy hatáselem emelhető ki: a logika és retorika, a szükség-szerűségek fensőbbiségének és a beszélő személy jelentéktelenségének ellenpontozása. Véleményét többször is magánvéleményként adja elő, mint aki senkit sem képvisel, viszont hangsúlyozza meggyőződését, hogy közönsége, legyen az akár a képviselőházi társaság, akár a választóközönség, a gondolat ereje folytán egyetértésre jut vele. Wahrmann állásfoglalásának tehát volt elvi alapja, de ez az alap nem nemzetinek, hanem – jobb szó híján – „szentszövetséginek” volna címkézhető.

Terminológia és mondanivaló közötti imént érzékeltetett feszültség észlelése után nem meglepő Frank Tibornak a negyedik alfejezetet indító tétele: Wahrmann „1882 után észrevehetően visszahúzódott a parlamenti szerepléstől.” (29. old.) Ennek okai közül az antiszemitizmus térnyerése valószínűleg csak az egyik tényező. Frank maga is említ másikat is: Wahrmann egyre nehezebben tudta meggyőzően képviselni – mondjuk így – ortodox, illetve dogmatikus 67-es álláspontját. „Jobb a Jónak ellensége” – idézi visszamenőleges érvénnyel a kötet szerkesztője Wahrmann 1892-es szavait. Ehhez azonban talán hozzátehetünk még egy szempontot: a nemzedékváltását. Az okkupáció kapcsán elmondott beszéd ad mélyebb értelmet a Frank Tibor által is tárgyalt ellentétnek (22. old.), a Lánczy–Wahrmann közötti kontraverzióknak. Lánczy a magyar imperializmus, a keleti terjeszkedés és befolyásszerzés kifejezett híve volt, míg Wahrmann (beszéde alapján) – ifj. Leopold Lajos szóhasználatát kölcsönvéve – a belső

gyarmatosítás álláspontjára helyezkedett. Az évtizedekkel későbbi fejleményeket ismerve borúlátása indokolt volt.

Frank Tibor véleménye szerint Wahrmann „a polgári életforma népszerűsítőjeként lépett fel, magatartással és példával egyaránt”, miközben általában megfogalmazva „a zsidó nagypolgár követni igyekezett a magyar nemesi-nemzeti elit értékrendjét és mentalitását, de bécsi mintákat is másolt.” (30. old.) Mindenekelőtt az akadémiai Wahrmann-jutalom, a Wahrmann könyvtár, a műgyűjtemény, a zenei élet támogatása támasztja alá ezt a tételt. A bécsi vagy akár távolabbi minták másolása hazánkban szinte osztályhelyezettől független jelenség. Ha azonban ezt elfogadjuk akkor a tézis másik része, a nemesi értékrendhez alkalmazkodó nagypolgár alakja részben fölösleges, részben nem is túlságosan meggyőző. A műgyűjtés és a zenei élet terén nem könnyű szétválasztani a polgárinak, illetve arisztokratikusnak mondható elemeket.

Ebben az alfejezetben tematizálódik Wahrmann szociális helyzete: felesége elvesztésével a bensőséges család hiánya, „magánélete a közélet volt”. (30. old.) Ennek megfelelően tekintélyes a közéleti barátok listája. Fölvethető azonban ennek kapcsán egy további kérdés: ha „díszes svábhegyi villájában” „nagy volt a vendégjárás”, vajon kik lehettek, milyen szociális mintázatot alkottak azok, akik vendégei voltak? Fedték-e a politikai barátok listáját? Vajon a névsorok alátámasztanak vagy cáfolnak a történeti irodalomban a zsidó (származású) elit státuszinkonzisztenciájának tézisé, amire Kövér György tanulmánya egy korabeli anonim művet idézve utal: „Nagyon szívesen elmennek az ő ebédjeire, estélyeire a főrangú urak, de őt meghívni nem igen van napirenden”? (90. old.) Az alfejezet a hős halálával mint magán- és közéleti interferenciájának utolsó esetével zárul, amikor Bánffy Dezső miniszterelnök az Országháza a „nem tűröm az antiszemitizmus látszatát” (35. old.) jellegzetesen politikusi meg-

nyilvánulásával a nagyobbik gyászlobogót vonatta föl.

Az záró, ötödik alfejezet az utóéletre vonatkozó kérdéseket fogalmazza meg. Az „ő révén a magyar–zsidó együttélés tervezőinek és megvalósítóinak, hívóinak és utópikusainak nagy generációját kísérelhetjük meg megérteni”. (36. old.) A temetés kapcsán újra visszatér egy név az első alfejezetből, Goldziher Ignácé. A két ember közötti gyűlölködő viszony kapcsán az olvasóban viszont felötlik: ismét kimondatlan maradt egy kérdés: milyenek is lehettek a hitközség belső viszonyai?

A problémákat összegző tanulmány zárásaként a szerző Wahrmann Mór életének mérlegét vonja meg. A kötet hőse hazafiságának és zsidóságának viszonyára egy Molnár Ferenc lejegyezte anekdotával világít rá. Eszerint, ha az összes hazai zsidónak el kell mennie a majdani Zsidóországba, akkor Wahrmann arra használná föl befolyását, hogy kineveztesse magát budapesti követnek. A kesernyés történet egy olyan emberről szól, akinél korábban csak nagyon keveseket választottak – bárhol is a világon – zsidóként parlamenti képviselővé. Ezt az összefüggést – vagyis az asszimilációét és az emancipációét – a mérlegre téve Frank Tibor az eredmények időlegességét jelzi. A zsidó tradíciók megszenvedték az asszimilációt, a recepció (annak egyik velejárója, a polgári házasság által) kárt tett a felekezeti intézményekben, Wahrmann élete végére a hit megtartó ereje csökkent, az antiszemitizmus megerősödött. S ekkor még a „történelem kegyes volt hozzá” – nem kellett megtapasztalnia a hajlandóságok határait, a jogkorlátozásokat, megkíméltetett az „asszimiláció kudarcainak, tragédiáinak megismerésétől”. (37. old.)

A bevezető tanulmány szerint – ahogy már említettük – Wahrmann a kőszívű ember unokáinak egyike volt. Bár az írás zárófejezete nem tér vissza ehhez a motívumhoz, végkicsengése összhangban áll Nemeskürty István következtetéseivel, s szemben áll Nemeskürty volt tanárának, Szekfű Gyula-

lának a Három nemzedékben kifejtett téziseivel. Nemeskürty nagy hatású, de – ősképehez, a Három nemzedékhez hasonlóan – nehezen besorolható, szintúgy adatokat soroló, de azokat gyakran a tények elleplezéséhez használó tanulmánya szerint „a kiegyezés pillanatában felnőtté vált nemzedék” tagjai, „a polgári haladás szabadelvű hívei, Deák és Eötvös legjobb örökösei, [...] 1876-tól [...] jutottak fokozatosan hatalomra, és vették át a stafétabotot: 1895-ig sikerrel képviselték a polgári haladás eszméit, a nemzetiségi béke ügyét.”⁴ Vizsgáljuk meg, vajon megalapozottan sorolható-e Wahrmann az unokák közé.

Nemeskürty a nemzedék fogalmának két értelmezésével játszik, keveredik nála az évjárat és az sorsélmény alapú megközelítés. Az évjárat alapú szerint „a fiúk” azok, akik a 19. század első harmadában (tehát 1801–1833 között), „az unokák” pedig, akik „1840–1850 táján” születtek. Ennek megfelelően az előbbieket a lázadó, majd a haza érdekében kiegyező gyermekek, az utóbbiak pedig azok, akik 1848-ban „legfőljebb kisfiúk lehettek”⁵. A „közös élmény” alapú csoportosítás szerint viszont a fiúk „felemelték a Világos után örökre megszüntetettnek deklarált nemzetet”, „megindítottak egy államgépezetet”, „anyagi jólétet, működő közigazgatást és túl azóta se szárnyalt fejlődési iramot biztosítottak”. Az unokák „elvezették az országot a millenniumig, de „a század elején már mégsem irányították tevőlegesen az eseményeket, legfőljebb előkészítették azokat”, „egy haladni tudó Magyarországot építettek”, „más világot éltek és terveztek meg, mint amit mi ma róluk magunk elé képzelünk”.⁶

„A kőszívű ember unokái” Wahrmann Mórt háromszor említi, de hősiük nemzedéki helyzete a szöveghelyek alapján messze

⁴ Nemeskürty István: *A kőszívű ember unokái. A kiegyezés utáni első nemzedék. 1867–1896.* Budapest, 1987. 263–264.

⁵ Nemeskürty: *A kőszívű ember unokái*, 6., 9.

⁶ Nemeskürty: *A kőszívű ember unokái*, 7–10.

nem egyértelmű. Először az unokák nemzedékéhez tartozó politikusok között szerepel, másodsorban az unokák közé sorolt Széll Kálmán és a nem meghatározott nemzedéki hovatartozású Falk Miksa mellett, harmadszor mint mecénás Röck Szilárd, báró Rudics József, Ipolyi Arnold és özvegy Nadányi Albertné társaságában. Az említettek közül születési ideje és aktivitása alapján Falk inkább a fiúk közé volna sorolandó, bár tény, hogy a *Pester Lloyd* főszerkesztését a kiegyezés után vette át,⁷ Röck és Rudics szigorúan véve nem illenek a körképbe, hiszen a 18. században születtek; Ipolyi a „fiúkkal” volt egykorú.

Wahrmann pusztán évjárát szerint közelebb esett a fiúkhöz, mint az unokákhoz. 1847-ben, tizenhat évesen kapcsolódott be atyja vállalkozásába, tehát semmiképpen sem kisgyermeki fejjel élte át az 1848-as eseményeket. De milyen élményei lehettek ezekről? A kötet ebből a szempontból nem nyújt támpontot. Azt tudjuk, hogy nagybátyja, Jehuda (Júda) Wahrmann 1848-ban Budáról Pestre költözött, de a forradalom viharai alatt maradványait is elvesztette.⁸ Wahrmann Mór apja, Mayer Wolf üzletéről keveset tudunk. A magyar források csak a bolt helyét adják meg (Pesten, a mai Anker-ház helyén állt). Stefan Heym német író Pargfrider című regényének (1998) elbeszélője arra utal, hogy 1814–1815 táján legalábbis „hallótávolságra volt” a budai hadfelszerelési bizottságtól⁹ – természetesen

ennek az adatnak csak heurisztikus értéke van. Harmadrészt tudjuk, hogy Mayer Wolf üzlete apósának, egy gorlicei (Galícia) textilkereskedőnek a lerakataként is szolgált. Wurzbach sejtető megfogalmazása nem zárja ki, hogy Jehuda Wahrmann vagyonát a 1848. évi húsvéti zsidóellenes zavargások¹⁰ veszélyeztethették, másrészt Wahrmann anekdotikusan maga is beszámol olyan családi esetről, amikor a közvetítő kereskedelmet a hadiesemények zavarhatták.¹¹ (21., 522. old.)

A kötet tanulmányai szerzői közül Frank Tiboron kívül még Varga László érinti a nemzedéki kérdést. A kohorsz-szemléletet követő Varga szerint „Wahrmann Mór a korán csúcsra jutóktól egy generáció választja el, a vállalkozók nagy nemzedékénél (akik közül a legtöbben az 1850-es években születtek) viszont ő idősebb vagy húsz évvel.” (39–54., 53. old.) Nemeskürty kritériumai a „fiúk” számára: a nemzeti újjászülés, az államépítés és az anyagi jólét. Az anyagi jólétet és a gazdasági növekedés kritériuma átfedésben van azzal, amit az „unokák” nemzedékében az ország építgetésének tekint. Nézzük meg, hová sorolható ezek alapján Wahrmann!

A halottnak minősített nemzet újraélesztése mint követelmény nehezen értelmezhető. A nemzetet a kor politikai szó-

⁷ Ujvári, Hedvig: *Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875*. 1. Magyar Könyvszemle, 117. (2001) 2. szám 2. URL: <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00029/0006-230.html>

⁸ Wurzbach, Constantin: *Biographische Lexikon des Kaiserthums Österreich*. Bd. 52. Wien, 1885. http://www.literature.at/webinterface/library/ALO-BOOK_V01?objid=11711&zoom=6

⁹ Heym, Stefan: Pargfrider. URL: <http://www.berlinonline.de/berliner-zeitung/archiv/.bin/dump.fcgi/1998/0703/feuilleton/0007/index.html>

¹⁰ A zavargások egyik helyszíne a bolt közelében volt. V. ö. 1848–1849 a magyar zsidóság életében. Szerk. Zsoldos Jenő. Budapest, 1998. (első kiadás: 1948) 287., illetve Spira György: *1848 nagyhete Pesten*. Századok, 108. (1974) 2. sz. 323–369.

¹¹ „[É]des atyámnak nagy vászon üzlete volt, s nagy összeköttetésben állott Galíciával. Minden hónapban ide-oda ment egy fuvaros: onnan hozta a vásznat és innen vitt vissza más árukat, hat kocsival jött minden hónapban és hozta a vásznat. [...] Galíciában 8-10 napot töltött [...]”. „[Ú]gy gondolom 8 éves lehettem akkor,” Honszeret és felekezeti hűség, 21., 522.

használata alapján¹² értelmezhetjük a „nép–nemzet” fogalompár egyik sarkaként. A politikai pártprogramokban a nép – visszatérően – a ’király iránt engedelmes alattvalókat’, míg a nemzet az ’önálló akaratúak testületét’ jelenti. Wahrmann egy 1870-es képviselői beszédében részben úgy azonosította magát „mint országos képviselő, kinek szent hivatása hazája felvirágzását [...] előmozdítani”; részben pedig a zsidó „hitfelekezet leglelkesebb, legértelmesebb, legmíveltebb tagjai”-nak szöszölője.” (293. old.) Az államépítés fogalma alá sorolom azt, amit Nemeskürty az államgépezet megindítása, illetve a közigazgatás működtetése alatt ért. Ilyen tevékenységnek tekintem, még ha meglepően hangzik is, Wahrmann felekezeti tevékenységét. Közéleti pályafutását ugyanis az Egyetemes Izraelita Kongresszus alelnökeként kezdte meg. A kongresszus tisztségviselőjeként szerepe a zsidóságnak az álladalom, az alkotmányos társadalom keretei közé való vezetése volt. Célkitűzése a hitfelekezet „közégeinek és községi testületeinek” egyenrangúsítása – vagyis az, amit ma felekezeti recepcióként szoktunk emlegetni. Az egyenrangúsítás „az állammal, törvényhatóságokkal és községekkel szembeni” jogok szabályozását is jelentette, ekként a közigazgatást is érintette. Az államépítés kategóriájába sorolható Wahrmann-nak az államháztartás alakításában végzett politikai tevékenysége is. (322–327. old.) Képviselőházi felszólalásainak nagy részét a Ház pénzügyi bizottságának tagjaként elmondott, gyakran rövid, pénzügyi, szakmai kompetenciára alapozó megjegyzések tették ki. Jellemzőjük egyrészt az oktató hangnem, ami mögött az a szinte kimondott üzenet rejlik, miszerint Wahrmann küldetése, hogy a képviselők között az üzleti–pénzügyi szakértelmet képviselje. Megfigyelhető másrészt annak hangsúlyozása, hogy az ország – egy reformkori szóval élve – a szorgalmatossá-

gok tekintetében elmaradott. A harmadik jellegzetesség, hogy mindent a kereskedők szemével néz, de „rablóból lesz a legjobb pandúr” hozzáállással. Magát ugyanakkor kívülállónak tekinti: „kereskedő voltam és földbirtokos vagyok.” (500. old.)

Az eddig felsorolt elemek arra utalnak, hogy Wahrmann nem az „unokák”, hanem a „fiak” nemzedékéhez tartozott. A föltevés megerősítéséhez azonban azt is be kell mutatni, hogy nem tartozott az unokák közé. Nemeskürty az unokák nemzedékét két vonással jellemezte. Egyrészt, hogy a polgári haladás és a nemzetiségi béke eszményeit szem előtt tartva „építgettek”, másrészt, hogy az ország jövőjét illető elképzeléseik jelentősen eltértek attól, ami valójában bekövetkezett. Vagyis, az unokák szembesültek korábbi, szükségképpen doktriner terveik korlátaival, vagy kénytelenek voltak elméleteiket a politikai mindennapok során továbbra is fogyasztható állapotban tartani. Ami az anyagi jólétet és a gazdasági növekedést illeti, Wahrmann képviselői, szöszölői tevékenysége igen sokrétű (a csődtörvény vitája 1870-ben, vasúti szállítás előmozdítása 1871-ben, főváros fejlesztése stb.). Megnyilatkozásai inkább tartoznak a civilizációs etatizmus, mint liberalizmus címkéje alá, s amúgy is jellemző volt a civilizatorikus beállítódás, melyet honatya-ként az országgal, s felekezete képviselőjeként hitsorsosaival szemben egyaránt érvényesített. (489. old.)¹³

Látszik, hogy Wahrmann „építgető” volt, tehát nem zárható ki az unokák köréből sem. De nem jutnánk más eredményre, ha az eszmék (meg-, illetve el-) változásait vizsgálónók. A 19. század közepén a liberalizmus fogalma komoly változáson ment

¹² *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*, 1. Szerk. Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. Budapest, 2003.

¹³ Az igazsághoz ragaszkodván említsük meg viszont, Wahrmann nagyon korrekt módon érvetelt, amikor kiállt amellett, hogy a Kereskedelmi Akadémia vasúti tanfolyamát költségvetési támogatásban részesítsék, hiszen a képzés egyik hasznélvezője az államvasutak, még ha Wahrmann általában vasutakról beszélt is. (444. old.)

át.¹⁴ Mivel a szétfejlődés irányainak megjelölésére nem alakult ki általánosan elfogadott terminológia, címkéimet a mából veszem. Wahrmann Mór beszédeiben az a fölfogás jelentkezik, amelyiket vagy (a progresszió igényét hangsúlyozva) civilizációs vagy (korlátaira utalva) etatista liberalizmusnak neveznek. Ennek megvilágítására elég a pesti malomipart illető fejtegetéseire utalni: az iparszabadság korában a magánhaszn elve alapján létrejött kapacitások pusztulásának elkerülése érdekében közpénzeket javasol elkölteni, mivel e kapacitások a modernitás megtestesítői is a területének jó részét tekintve elmaradt országban. Ilyen szárazon megfogalmazva ez az érvelés a szabadságelvnek az a válfaja, amelyik nem ragaszkodik a hasznok és terhek összekapcsolásához, vagyis – a liberalizmus régi fölfogásának irányából tekintve – a más zsebének terhére nagyvonalú.¹⁵ Nyelvezet és érvelés viszonya hasonlít arra, amit a liberalizmus jelentésváltozásait vizsgáló Paul Nolte a községi liberalizmus (*Gemeindeliberalismus*¹⁶) kifejezéssel jelölt meg. (A kifejezés eredetileg arra utal, hogy a német (adott esetben a badeni) városi polgárság a liberalizmus nyelvén saját hagyományos – esetlegesen a korabeli liberalizmus eszményeivel szembenálló – testületi érdekeit fogalmazta meg.)

¹⁴ Vö. Takáts József: *Magyar politikai beszéd-módok a XIX század elején*. In: Mesterek és tanítványok; a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére. Budapest, 1999. 224–249.; Takáts József: *Kállay Béni, John Stuart Mill és a modern társadalom*. Kállay Béni: *A szabadságról*. Előszó. Holmi, 8. (1996) 5. szám, 774–779.

¹⁵ Vö. Gángó Gábor: *Egy „rettentő váz nevezet” jelentéstörténetéhez: kit neveztek szabadelműnek, szabadelvűnek és liberálisnak a reformkori Magyarországon?* Holmi, 11. (1999) 3. szám, 327–342.

¹⁶ Nolte, Paul: *Gemeindeliberalismus. Zur Entstehung und sozialen Verankerung der liberalen Partei in Baden 1831–1855*. Historische Zeitschrift, 252. (1991) 57–93.

Az eddigiekben Wahrmann megnyilatkozásait általában „névértékükön” vettük, szóhasználatát szavainak jelentése alapján tettük mérlegre. Ez a nézőpont azonban egy politikusnál nem föltétlenül célravezető. Politikus esetében a szövegeket üzeneteknek kell tekintenünk, s azt tisztázni, kiknek is szólnak azok. Ennek körvonalazására a könyvbeli tanulmánykötet sokkal jobb támpontot kínál, mint a képviselői beszédek. Welker Árpád tanulmánya aprólékosan kimutatta, „hogyan egy csoport az önálló zsidó politika igényével lépett föl, specifikusan felekezeti érdekeket [...] fogalmazott meg a nagypolitikában.” (111–170. old.) Egy ilyen határozott érdekképviselő esetében a beszédek üzenete akár másodlagos is lehet, hiszen az érdekképviselői tevékenység nem föltétlenül, sőt esetleg egyáltalán nem a retorikától függ. Welker is megemlíti tanulmányának második részében azt az esetet, ahol az érdekcsoport mibenlétére rákérdezhetünk. (165–166. old.) 1875-ben, a román–magyar kereskedelmi szerződés tárgyalása során az Arad vármegyét képviselő id. Chorin Ferenc – Wahrmannhoz hasonlóan maga is nagytekintélyű rabbisaládból származott – fölvetette, hogy a kormány a szerződéssel jóváhagyná a romániai zsidókkal szemben fönnálló hátrányos megkülönböztetéseket. A diszkrimináció tényét Wahrmann is elismerte, azonban a kereskedelmi előnyöket ezeknél fontosabbnak minősítette. (Az pedig már Tisza Kálmán válaszából derül ki, hogy a szerződés – a korábbi állapotokkal szemben – „a kereskedés gyűlhelyein” biztosította a szabad kereskedelmi jogot.) Wahrmann, bár beszédében köztudomásúként említi zsidó mivoltát és leszögezi érintettségét, a reálpolitika és a cinizmus nehezen szétválasztható kevercsével úgy fogalmaz, miszerint „e jelen percben Magyarországnak egészen más, sokkal fontosabb és elodázhatatlanabb feladatai vannak, mint az etika tekintetében Európát más irányba terelni akarni...” (378. old.)

Furcsa módon Wahrmann Mór halálának ideje révén (még a millennium előtt el-

hunyt) az unokákhoz kerül közel. Sokáig országgyűlési képviselő volt, s ekként elmondható, hogy vezette az országot, de a századfordulón már nem irányította tevőlegesen az eseményeket. Élete akkor zárul, amikor az unokák kora lejár, mégis inkább a fiúk nemzedékének megkésett alakja. Lehet hogy a nemzedéki osztályozás eleve alkalmatlan szótárt kínál történetének elmondásához. Wahrmann Mórnak ugyan pénzügyi szakemberként nem volt utóda, de kétség kívül volt antipódusa, mégpedig Lánczy Leó. Mégsem lehet azt mondani, hogy Lánczy a fiúk örökségét megtagadó unoka lett volna – ő már a magyar imperializmust képviselő dédunokák közé tartozott. Akármilyen látványos lehetne is Wahrmannt egy nemzedéki tipológia valamelyik osztályába besorolni, talán nem is ez a megfelelő közelítés. Bár Szirtes Artúr csak az első világháború vége felé jelenteti meg a gazdaságpolitikai pártokról szóló munkáját,¹⁷ talán helyén való volna Wahrmannt a politikai szférára e jóval későbbi fejleményének előfutáraként értelmezni.

Az ismertetés komolyan vette a kötet kínálta lehetőséget, Wahrmann Mórt nem csak a tanulmányok, hanem saját szavai tükrében is mérlegre tette. A kötet páratlan érdeme, hogy erre lehetőséget kínált.

HALMOS KÁROLY

¹⁷ Szirtes Artúr: *A gazdaságpolitikai pártok fejlődése*. Budapest, 1917.

Mikrotörténelem a határon

Sebők Marcell: *Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története. L'Harmattan, Budapest, 2007. 398 oldal*

Annak ellenére, hogy a mikrotörténelem immáron hosszú évtizedekre visszatekintő nemzetközi múlttal rendelkezik, és kivívta elismertségét a történelem szakma berkeiben, sajnálatosan kevés olyan magyar munka született eddig, ami ezen irányzat vagy „tünet” (kölsönvéve Jacques Revel kifejezését)¹ szellemiségét tükrözte volna. Jóllehet két *Mikrotörténelem* című magyar könyvsorozat is indult – a '80-as évek végén a Magvető, a '90-es évek végén az Osiris Kiadó gondozásában –, de sajnos mindkettő hamar véget ért. Míg az első kifejezetten magyar társadalomtörténész szerzők munkáira koncentrált, és így nem feltétlenül az olasz eredetű mikrotörténelem módszertanát tükrözte, addig a második inkább a nemzetközi szakirodalom legjobbnak tartott darabjait igyekezett megismertetni a magyar közönséggel. A L'Harmattan kiadó 2007-ben útjára indított egy újabb, magát megint csak mikrotörténelminek nevező sorozatot, ami a szerkesztők szerint újabb fordítások mellett elsősorban a nemzetközi módszertanon felnőtt új magyar történelemszemzedéknek biztosítana megjelenési lehetőséget. Ennek a sorozatnak az első kötete Sebők Marcell *Humanista a határon* című munkája.

A történet főszereplője a címben szereplő humanista, az 1554-ben a Szepességben született Sebastian Ambrosius. A késmárki gimnázium befejezése után a szepességi lutheránus diákok egyik kedvelt egyetemét, Wittenberget választotta további tanulásá-

nak helyszínéül. Néhány év után hazatért, és Eperjesen vállalt prédikatori állást, de hamarosan újra Késmárkra költözött: szülővárosa hívta vissza lelkésznek. Innen levelezett bécsi, leideni, zürichi, bázeli humanistákkal, sőt patrónust is talált magának, Késmárk ura, Thököly Sebestyén személyében, aki élete végéig oltalmába vette Ambrosiust. A nyugodt időszaknak vége szakadt, amikor a közeli Nagyőr birtokosa és a hozzá hasonlóan egyetemi képzettséggel bíró Horváth Gergely vallási eltévelyedéssel vádolta meg, kryptokálvinistának bélyegezte és a későbbiekben tisztségéről is el akarta távolíttatni. Ambrosius felvette a kesztyűt és évtizedes vita bontakozott ki közöttük, mely Horváth 1597-es halálával sem fejeződött be; Ambrosius kénytelen volt Horváth tanítványaival is vitába szállni. 1600-ban ért csak véget az egyre élesedő disputa: Ambrosius pestisben meghalt.

A rövid áttekintésből kitetszik, hogy Ambrosius életét követi végig a könyv – ettől még lehetne egy szokványos életrajz is. Sebők Marcell szándéka azonban nem az volt, hogy egy hagyományos biográfiát írjon; „... az Ambrosiusról szóló könyv mozaikos szerkezetű kell hogy legyen, mely mikrotörténeti metszetek sorozatából áll.”² Érdekes megközelítéssel próbálkozik a szerző: megpróbálja összekapcsolni a hagyományos életrajzot a mikrotörténet módszertanával. Ahogyan az a mű Bevezetőjéből is kiderül, a nemzetközi biográfia-elmélet már túllépett a hagyományos megközelítéseken és számos új, értékes szempontot vetett fel, többek között a szereplők önálló cselekvésének, korlátozott cselekvési lehetőségeinek vizsgálatát is. Pontosan ez a szemlélet jelenik meg több mikrotörténelmi munkában

¹ Jacques Revel: *Történelem földközélből*. In: Giovanni Levi: Egy falusi ördögűző és a hatalom. Budapest, 2001. 5.

² Sebők Marcell: *Humanista a határon*. Budapest, 2007. 18.

is.³ A mikrotörténelem azonban ritkán fordul az életrajzok felé, általában valamilyen esemény vagy konfliktus kapcsán nyújt elemzést. Teszi ezt főként azért, mert témája a történelem kevésbé ismert szereplői, egészen pontosan azok mozgásterének és viselkedésük okainak feltérképezése. Ezen szereplőkről, lévén kevésbé ismertek, kevés konkrét forrás maradt fenn, ezért egy, az adott szereplő életét teljes terjedelmében feltáró biográfia összeállítása sok esetben szinte lehetetlen feladat. Ambrosius után, mivel értelmiségi, író-alkotó ember volt, maradt bőven forrásanyag, tehát valóban lehetővé válik a részletes életrajz és a „mikrotörténelmi metszetek” együttes megjelenítése. Sebők igyekszik bemutatni Ambrosius mozgásterét is, amely nem kényszerpályaként, hanem lehetőségek soraként tárul fel előttünk. Ezek alapján Ambrosius életének időrendiségéhez nem mindig ragaszkodva az éppen felmerülő témákat bontja ki, vagy ahogyan ő fogalmazza meg: „A kötet fejezetei, mint mikrotörténelmi metszetek, olyan csomópontokat mutatnak be, amelyekben egy-egy problémakör Ambrosiuson keresztüli megvilágítása értelmezhető kontextusban mutatja az életút sajátosságait.”⁴ Így kapunk elemzéseket a főhős korai éveiről, a korszak peregrinációjáról, a teológiai vitákról, elsősorban a Formula Concordiae bevezetése körüli ellentétekről, a katolikus vallás és szertartások elemeinek továbbéléséről protestáns környezetben, a Gergely-naptár bevezetésével kapcsolatos ellenkezések háttéréről, valamint a humanista kapcsolattartás és információáramlás jellegzetességeiről.

A mikrotörténelem egyik legfontosabb eszköze a léptékváltás. Sebők ezt is igyekszik felhasználni, amikor Ambrosius életé-

nek állomásait nem önmagukban állókként mutatja be, hanem megpróbál kitekintést adni nagyobb jelentőségű témákra: a szepességi világra és a humanista (protestáns) Európára. Ha úgy tetszik, nála az életrajz csak „villámfény”⁵, behatolási pont, aminek révén betekintést kaphatunk a Respublica litteraria világába.

Természetesen a források itt sem fednek le mindent, Ambrosius korai éveiről a legfontosabb adatokat leszámítva alig lehet tudni valamit, és Sebők ezeket a hiányokat a mikrotörténelmi vagy történelmi antropológiai művek sokszor bevett módszerével igyekszik pótolni: párhuzamokat, analógiákat keres, a lehetségest, a leginkább valószínűt igyekszik megmutatni. Így ismerjük meg a szepességi evangélikus iskolák működését vagy éppen a humanista reprezentáció és tanulni vágyás összekapcsolódását a külszói peregrinációk során, mint olyan tényezőket, melyek Ambrosius életét is befolyásolták, csak éppen nem maradtak fent a kifejezetten róla szóló forrásokban. Azonban ez a módszer tagadhatatlan színessége és hézagpótló szerepe mellett problémákat is felvet. Nem is arra gondolok elsősorban, hogy ezen kiegészítések esetleg félrevezethetik az olvasót – ez egyáltalán nem jelent gondot, ha a szerző jelöli, ahogyan itt is, hogy mikor fordul párhuzamokhoz. Sokkal inkább zavaró, amikor olyan témák is előke-
rülnek, amikkel mások valóban sokat foglalkoztak, ebbe a szepességi humanista történetébe azonban a legnagyobb jóindulattal sem illenek be. Nem sok értelme van megemlíteni a kakasviadatok szimbolikus szerepét, ha mindössze annyit lehet elmondani róluk, hogy Késmárkon is tartottak ilyeneket s ennek révén felesleges hivatkozni Clifford Geertz nagyívú tanulmányára.⁶ Hasonlóan problematikus a macskazene kapcsán a nemzetközi kutatásokat felemlgetni,

³ Példa erre Giovanni Levi: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*, vagy Maurizio Gribaudi: *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du siècle*. Párizs, 1987.

⁴ Sebők: *Humanista a határon*. 22.

⁵ A kifejezést lásd: Boyer, Paul – Nissenbaum, Stephen: *Boszorkányok Salemben*. Budapest, 2002.

⁶ Sebők: *Humanista a határon*. 7.

miközben a szerző bevallása szerint saját forrásaiban még csak nem is szerepel sehol a charivari.⁷

A mikrotörténelmi módszerek mellett továbbra is az életrajz marad a központi kérdés, e köré épül fel a mű. De vajon mennyire lehetséges a korlátozott cselekvési lehetőségek bemutatása? Hiszen fel kellene tárni, meg kellene mutatni az összes lehetőséget, ami a kortárs, jelesül Ambrosius rendelkezésére állt – ez pedig képtelenség, mert annyi elágazással bír, hogy lehetetlen végigkövetni mindet. Az életrajzíráskor esetében örök dilemma, hogy bizonyos kontextusokat ki kell emelni, míg másokat el kell hagyni. Ha azonban a válogatás nem szerencsés, akkor a szerző túl sok mindenről akar beszámolni, és épp ezért az olvasó (és bizony maga a szerző is) elveszhet az útvesztőben. Az életrajz önmagában nem biztos, hogy tökéletes sorvezető. Jól szemlélteti ezt a problémát a méretét tekintve legjelentősebb fejezet, az Ambrosius-Horváth vita elemzése, amely a leghosszabb, de talán legkevésbé sikerült része a könyvnek. Ebben a fejezetben ismerjük meg Ambrosius műveit, mivel azok többsége éppen a vita kapcsán keletkezett, és kontextusként Sebők megkísérli a korabeli nyilvánosság egy újabb értelmezésének a kibontását is. A szerző nagyon aprólékosan feltárta a teljes vita minden részletét és szemmel láthatóan semmit sem akart kihagyni belőle. Azonban a részletek maguk alá temetik a fejezetet. A Bevezetőben a korábbi szepességi egyháztörténeti munkákat terjengősnek, a részletekben túlzottan elmerülőnek tartó Sebők itt hasonló hibát követ el maga is.⁸ Az eltúlzott részletesség sok érdekes kérdést szorít háttérbe, amik között szerepel a színlelés (simulatio) és leplezés (dissimulatio) kérdése, vagy a vitatkozás korabeli átmeneti állapota, amikor a hagyományos, leginkább ókori szerzőkre való hivatkozás helyett a logikus érvelés is teret nyer, lassan kiszorítva

az előző módszert. Szerencsére a kötetet záró Összegzésben sorra kerülnek ezek is, de talán praktikusabb lett volna a vita kapcsán kifejtetni őket.

Az életrajzok esetében egy másik különösen hangsúlyos probléma, hogy mennyire azonosul a történész hőisével. Teljesen persze nem lehet elkerülni, így hiába írja le Sebők, hogy „vitáikat nem szabad a „jó és a rossz” kettősségében leírni”, neki sem sikerül semlegesnek maradnia.⁹ Főként azért, mert – ahogyan ezt ő is megállapítja – Horváthról jóval kevesebb információval bír, ezért igazán csak Ambrosius tetteinek mozgatórugóit tudja feltárni, Horváth csak mint egy mániákus vitatkozó jelenik meg a könyvben. Talán ha nem részletezné ennyire kettejük ellentétét, nem lenne ennyire erőteljesen szembetűnő az elfogultság sem. Különösen feltűnő ez akkor, amikor Ambrosius vallási felfogása kerül szóba: a vitában Horváth olyasmikkel vádolja, amik valójában igazak, így Horváth lényegében jogosan vitatkozik vele, hiszen leleplezi a magát lutheránusnak színlelő, valójában a kálvinizmussal kacérkodó lelkészt. Ami még akkor is így van, ha, amint erre Sebők is felhívja a figyelmet, ez különösképpen sem a készmárkiaknak, akik Ambrosiusnak állást ajánlottak, sem az egyházi bíróságnak, amelyik végül felmenti, nem okozott problémát.

Kérdés, hogy ez az elfogultság mennyire jelent problémát – valójában úgy tűnik, semennyire sem. Éppen csak arra mutat rá, hogy az életrajzíráskor általános nehézségei, a bevont újabb és újabb megközelítések dacára továbbra sem szűnnek meg.

Mindezeket túl Sebők Marcel kifejezetten izgalmas kontextusokat (vagy ha úgy tetszik metszeteket) boncolgat művében az életrajzon keresztül. Ilyen Ambrosius nemzetiségi hovatartozása, vagy az utolsó fejezetben sorra kerülő levelezési hálózatának felfejtése, amiből kiderül, hogy olyan ismert humanistákkal tartott kapcsolatot, mint Hugo Blotius, vagy Johan Jacob Grynaeus.

⁷ Sebők: *Humanista a határon*. 67.

⁸ Sebők: *Humanista a határon*. 18.

⁹ Sebők: *Humanista a határon*. 341.

Ambrosius elismertségét bizonyítja, hogy Jakobus Monavius 1595-ös szimbólumgyűjteményének 233 szerzője közül az egyik ő maga volt, több alkotással is képviseltette magát a kiadványban. Szintén nemzetközi elismertségét bizonyítja, hogy halála után európai barátai emlékkönyvet terveztek tiszteletére kiadni, bár ez végül nem valósult meg.

A szövegben akadnak kisebb problémák, előfordulnak felesleges ismétlések közvetlenül egymás után, például a végrendelet ismertetése a 272. és a 275. oldalon. Ennél zavaróbb az a következtetlenség, amivel a latin idézeteket hol lefordítja a szerző és lábjegyzetben közli az eredetét, hol egyáltalán nem törődik a fordítással és a főszövegben jelennek meg. Nyomdai hibából viszont olyan keveset találni, hogy nem is érdemes őket megemlíteni.

Végezetül talán érdemes egy kicsit elgondolkodni a könyv címén. Többféle olvasatot nyújt, több elágazással, akárcsak egy történeti forrás. Humanista a határon: olvashatjuk mint földrajzi meghatározást, mert Ambrosius a Respublica Christiana határán, a török birodalom közvetlen szomszédságában, a korszakban katonai felvonu-

lasi területté változó Szepességben élt. De a határon élt azért is, mert orthodox lutheránus közegben egy másfajta vallási megközelítés szerint gondolkodott a hitről, és emiatt konfliktusba került szűkebb pátriája hivatalos konfessziójával, nem terjeszthette szabadon minden gondolatát; peremre szorult. Ez lenne az elvontabb olvasata a címnek. De van egy harmadik is, mégpedig maga a mű. Nagyon sok mindent szeretne Sebők Marcell bemutatni, elmondani mindazt, amit forrásaiból az évek során kihámozott. Csak hogy ez akkora mennyiségű anyag, hogy nehéz vele dolgozni. Ha sikerül jobban megszerkeszteni, akkor bizonyos részei olvashatóbbá és átláthatóbbá váltak volna. Ugyanakkor egy nagyon alapos, hosszú éven át érlelt, imponáló forrásbázisra támaszkodó, a nemzetközi és hazai szakirodalmat egyaránt felhasználó munka született, amiről ezekután elmondható, hogy főszereplőjével ellentétben átlépte a címben szereplő határt és ami megérdemli, hogy egy induló sorozat első kötete legyen.

SOMORJAI SZABOLCS

Számunk szerzői

BORUS GYÖRGY	történész, DE
CIEGER ANDRÁS	történész, ELTE
HALMOS KÁROLY	történész, ELTE
HOFFMANN ZSUZSANNA	ókortörténész, SZTE
KÖVÉR GYÖRGY	történész, ELTE
LICHNECKERT ANDRÁS	Történész-levéltáros, Veszprém Megyei Levéltár
ÖTVÖS PÉTER	PhD-hallgató, SZTE
PETIT, JACQUES-GUY	történész, Université d'Angers, Franciaország
SAJÓ ANDRÁS	alkotmányjogász, CEU
SIPOS BALÁZS	történész, Politikatudományi Intézet
SOMORJAI SZABOLCS	PhD-hallgató, ELTE,
SZALISZNYÓ LILLA	PhD-hallgató, SZTE
SZÍJÁRTÓ M. ISTVÁN	történész, ELTE
TILLMAN GÁBOR	PhD-hallgató, PTE

A fordításokat BARNÁ JÓZSEF készítette.

Contents

Essays

GYÖRGY BORUS	
The Popish Plot and the Exclusion Crisis in England, 1678–1681	5
GÁBOR TILLMANN	
What Happened at the Alamo? Arguments, Counterarguments and Facts about the Debate Surrounding David Crockett's Death	20
LILLA SZALISZNYO	
Palmerston and the Crimean War	35
ANDRÁS CIEGER	
"Royal Democracy". Civil Liberties in the Reform Plans of the Hungarian Liberals after 1867	55

Workshop

ISTVÁN SZÍJÁRTÓ	
The Hungarian Estates in the Early Modern Era	83
ANDRÁS LICHTNECKERT	
Noble Women: in Trace of a Misconception	112
ANDRÁS SAJÓ	
Declaration of the Sentiments of Man and the Citizen, 1789	121

Theory and method

ANDRÁS CIEGER	
The Study of the Social History of 19 th -century Politics in Hungary – As I See it	138
GYÖRGY KÖVÉR	
"Regaining" Political History	147
BALÁZS SÍPOS	
Is there a Social History for Politics?	156

Beyond our borders

"I have done sort of a historian craftsman's job." Interview with French historian Jacques-Guy Petit	167
The Bibliography of Jacques-Guy Petit's Works	173

Reviews

Rome and Persia in Late Antiquity (Beate Dignas – Engelbert Winter: <i>Rome and Persia in Late Antiquity – Neighbours and Rivals</i> . Cambridge University Press, Cambridge, 2007.)	
PÉTER ÖTVÖS	178
A New Synthesis of Life Principles and the Moral-Ethical Rules in Antiquity (Uralkodó és polgár antik tükörben I–II. Agatha XXI. (Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Havas László) Debrecen, 2007.)	
ZSUZSANNA HOFFMANN	182
Filius? Nepos? (Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892. Szerk. Frank Tibor. Argumentum, Budapest, 2006.)	
KÁROLY HALMOS	186
Microhistory at the Border (Sebők Marcell: <i>Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története</i> . L'Harmattan, Budapest, 2007.)	
SZABOLCS SOMORJAI	195
Authors	199